

ІСТОРИЧНІ ПОВІСТІ

ЗБІРНИК

Для середнього
та старшого шкільного віку

Художник
КОСТЯНТИН МУЗИКА

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1989

БК 84.4Ук7—44
I-90

До книги увійшли історичні повісті українських радянських письменників: «Дорога до Іліона» Євгена Шморгуна — про легендарного давньогрецького поета Гомера, про те, як була створена славнозвісна «Іліада», «Писар Імхотеп» Теодора Микитина — про боротьбу єгипетського народу проти панування грецької династії Птолемеїв у кінці III ст. до нашої ери, «Золота галера» Віталія Кулаковського — про події на Україні в першій чверті XVII ст. та підневільне життя бранців у турецькій неволі.

В книгу вошли исторические повести украинских советских писателей: «Дорога к Илиону» Евгения Шморгуна — о легендарном древнегреческом поэте Гомере, о том, как была создана знаменитая «Илиада», «Писарь Имхотеп» Теодора Микитина — о борьбе египетского народа против господства греческой династии Птолемеев в конце III века до нашей эры, «Золотая галера» Виталия Кулаковского — о событиях на Украине в первой четверти XVII века и подневольной жизни бранцев в турецкой неволе.

Післямова
кандидата філологічних наук
Й. У. Кобіва

Рецензенти
доктор історичних наук М. Ф. Котляр,
кандидат філологічних наук А. О. Содомора,
кандидат історичних наук І. М. Шекера

4803640201—110 98.89.
M206(04)-89

ISBN 5-301-00452-2

© Видавництво «Веселка», 1989

* * *

Камінь ще не встиг нагрітися після ночі, а в затінку стін то й зовсім прохолодно. І жінки холодком звідусіль тягнуться до джерела, щоб заpastися на день водою.

Ось через агору¹ і далі по вулиці проходить Елена, ледь схиляючись під вагою повної амфори, що тисне на плече.

Ксенон навмисне відступає за ріг будинку, щоб Елена його не помітила. Коли це позаду — кроки. Аліферса несе. От іще!..

Ксенон поспішно нахилиється, починає повільно розв'язувати шнурівку на сандалії.

Аліферс уже поруч. Ряхтить:

— Лоскоче, га? Хе-хе...

І то треба, щоб такий дурнуватий смішок був у чоловіка!

— Муляє, — буркає у відповідь Ксенон. — А тобі цікаво?

Він перевзуває сандалію, вдавано витрусивши з неї надокучливий камінчик.

— Лоскоче, — мружить око Аліферс. — Бачу, лоскоче...

— Сандалія муляє... А ти проходи, проходи своєю дорогою, — відсторонюється Ксенон.

Аліферс метляє візерунчастими полами білого плаща, навіть не збирається проходити.

— Я тільки своєю і ходжу. Хе-хе... На моїй дорозі мені не муляє і не свербить, як декому.

«Не інакше, як навмисне вичатовує, — думає Ксенон. — Ну ж і нюх! Це, певно, вважає, що на гарячому застукав, що я отак і розпливуся перед ним у зізнаннях. Ёге, не на того натрапив!»

— В'їдливий ти, Аліферсе, як оса.

— Я що? Я, Ксеноне, тільки правду кажу.

— Нудить од твоєї казені.

¹ А г о р а — місце, де відбувалися народні збори.

— Кого нудить, кому свербить... То вже таке... А все ж несправедливо на світі ведеться: скажеш, як є — так тебе вже готові загризти. Несправедливо. — Він скрушно зітхає, ніби й справді образився до глибини душі. Але тут же й знову хитренько мружить: — От поясни, для чого кротові сонце? Він же все одно на нього не дивиться.

Ксенона аж перекошує: оце вже підступність то підступність! Виходить, Аліферс не просто вистежує, а ще й намітив його, Ксенона, собі у спільники. До чого докочується людина! Стараючись бути якомога спокійнішим, він удає, що не зрозумів:

— Ти про що?

— Про сонце. — Аліферс говорить довірливо, навіть палко. — Про те, що воно соколові більше потрібне, ніж кротові. Чи не так?

— Якщо маєш на увазі Єлену, то тобі не личить так одзиватися про її сліпого мужа.

Певно, такі проривається у мові Ксенона ота відраза, що сповнює душу. Бо в Аліферса миттю на обличчі з'являється знову маска єхидної байдужості, і він руками розводить:

— Ова, куди загнув! Я про сонце, тільки про сонце. Он бач, як висяює. Знає, що сьогодні свято. Гарний деньок буде, хе-хе... Гарний деньок... А тобі, кажеш, лоскоче? Ну-ну...

Щільніше обгорнувшись плащем, ніби йому враз стало холодно, Аліферс повагом прямує на агору.

* * *

Поставивши амфору з водою на невисоку кам'яну тумбу, що в кутку кімнати, Єлена роздмухує вогнище, сипнувши на ледь тліючі під попелом вуглинка жменю сухого маслинного листа, підкладає дрівця. Коли жовтаві язички полум'я веселяють і набираються сили, вона підсовує до вогню горня, щоб закип'ятити води.

Сонце зацікавлено зазирає в приміщення через вузький віконний отвір, визолочуючи прямокутну латку на лаві. Саме на цій латці і вмощується Єлена. Знімає своє верхнє плаття-пеплос, починає штопати його — протерлося.

Гомерові думається своє. Звісивши босі ноги з тапчана, він неухважно перебирає струни формінги. І коли Єлена

скаржитися, що геть зовсім зносився її пеплос, і якщо вона ще трохи походить у ньому, то вже й не буде чого зашивати, Гомер тільки згідно киває головою.

— Еге, зносився.

— А на маслині знову видався неврожай, — продовжує Єлена. Через хвилину зітхає: — Прогнівили богів, от Геліос і палить усе. Кажуть, біля Мілета земля так пересохла, що тріснула навпіл.

— Еге, кажуть.

— Оце прицінювалася до вовни — перекупники знову правлять дорожче на цілих три оболи.

— Еге, правлять, — луною вторить Гомер.

Єлена насуплює брови:

— «Еге, еге...» Чого це ти від мене, як від мухи, відмахуєшся?

П'ять років живуть разом, а ніяк чоловіка сповна зрозуміти не може: то він веселий, ласкавий, балакучий, а то нахмуриться — і важко від нього два слова витягти. Ось і зараз якийсь набурмосений. Певно, знову підступається ота болячка, знову допікає.

Єлена закінчує штопати плаття, вдягає. Підсідає на тапчан до Гомера, обнімає за плечі:

— Дуже болять очі, так?

— Болять, Єлено.

— От горенько! Обіцяв жрець: поболеять і перестануть, а воно бач яка воля богів...

Невже так і не буде кінця-краю Гомеровим мукам? Тож, здавалося б, рани давно загоїлися, чого ж їм боліти? А воно приступ за приступом.

— То, може, і не підемо на свято Деметри? — пропонує вона. — Посидимо вдома, га?

— Як можна не вшанувати богиню! — заперечує чоловік. І повторює своє улюблене прислів'я: — Це тільки для безсмертних — амброзія, а для нас, смертних, — зерно Деметри.

— Але ж твої очі...

— Та й Аліферс учора приходив, запрошував.

Єлена розуміє: свято Деметри — то таки свято! Сьогодні на агорі зберуться майже всі жителі поліса. Навіть немічних старців приведуть під руки і посадять на застелені овечими шкурами високі кам'яні лави, щоб їм зручно було дивитися на богоугодні гуляння. Дівчата і юнаки, прикрасивши міську площу вінками та гірляндами квітів, принесе-

² Обол — срібна, а пізніше мідна монета в стародавній Греції.

них з довколишніх лісів і лу́гів, снопами ячменю та пшениці, пучками всього, чим тільки багаті тутешні поля, городи і сади, будуть привселюдно відтворювати одну з тих священних історій, які споконвіку з молоком матері входять у душу кожного елліна. І будуть багаті жертвоприношення на вівтарі Деметри, і лунатимуть священні гімни, і буде творитися чимало інших справ, гідних для вшанування могутньої і великої богині, яка дає родючість землі і без чиеї благодтворної сили ніщо не зростає ні в лісах, ні на полях, ні на луках.

Свого сусіда, Аліферса, — одного з розпорядників свята і чи не найзнатнішого чоловіка в їхньому полісі — Гомер вважає другом. А як відмовити другові? Та й співати на такому святі в присутності всіх кращих мужів поліса — це почесно для кожного аеда-співомовця.

Але ж...

— У тебе вигляд, Гомере, такий похмурий.

— Це не від того, що очі болять. До болю я вже звик. Тут інше.

— Інше? А ти поділися — легше стане.

Гомер мнеться. Гомерові явно важко говорити.

— Тому й гризота на серці, що не хотілося б тобі зараз, у святковий день, про це казати.

Елена насторожується:

— Щось трапилось, так?

Він відкладає вбік формінгу, бере Еленині руки, переплітає її пальці зі своїми. Елена знає: так робить Гомер тоді, коли хвилюється і коли особливо хоче відчувати і розуміти її, Елену.

— Слухай, — чомусь переходить він майже на шепіт. — Слухай і постарайся розсудити правильно... Пригадуєш, коли я склав свої перші пісні і співав їх для гурту пастухів? Я тоді дуже боявся, що мене осміють. Дуже боявся. І от як я закінчив співати — усі мовчали. І подумалося тоді: «Все! Зараз підхоплюся, розіб'ю формінгу і втечу». Ще якусь мить протягнулося б те мовчання — так воно й сталося б. Але тут враз ти вигукнула: «Гомере, ти справжній аед!»

— Ті слова і зараз можу повторити.

— О, то були не просто слова — то була для мене звістка про моє власне народження... А потім я ходив на війну і повернувся сліпим. І моє життя стало нестерпним. І ти принесла мені формінгу, сказала: «Грай, Гомере, ти ж аед!» Пригадуєш?

— Пригадую, — мовить Елена. Вона не може втямити, для чого чоловік розпочав оцю розмову і до чого він веде.

— А ще потім ти відмовилася вийти заміж за мого друга Аліферса, сина самого Антіноя — найпершого мужа нашого поліса, і прийшла до мене за дружину... Я, безпорадний сліпець, син загиблого воїна і бідної прядильниці, яка кожную жменьку вовни виважувала на шальках терезів по десять разів, щоб не прорахуватися, щоб хоч щось заробити на прожиток, я став чоловіком першої красуні, першої нареченої міста!

— Гомере!

— Не перебивай. Я знаю, що кажу, бо ж не од роду сліпий... На щастя, не од роду сліпий... Тоді я відчув себе найщасливішою людиною Еллади. А водночас — і найнещаснішою: чим я міг віддячити тобі, Елено, за твою любов, за твій вчинок?! А ти сказала: «Складай пісні, Гомере, я цього хочу!» І я складав. Я жодного дня не розлучався з формінгою. Мені так хотілося хоч у пісні бути гідним тебе. Боги змилостивилися і вінчали мене словом, і дали мені натхнення. І мої пісні люди стали слухати. І зараз усі в полісі кажуть: «Ти, Гомере, великий аед»... Уважно слухаєш, Елено?

— Так.

— І теж вважаєш, що я великий аед?

— Я це завжди і всім казала.

— Дякую, Елено. Знай, яку б я не складав пісню, вона більше твоя, ніж моя... Та зараз я задумав нову, велику пісню. Все, що я складав досі, — ніщо у порівнянні з нею. І вона не схожа на ті, що складають інші аеди. Мені розпирає груди бажання заспівати її. І я чую в собі сили, відчуваю, що зможу, зможу, зможу!.. Хочу розповісти, як колись під Іліоном³ хоробрі ахеї⁴ воювали з троянцями. Не так розповісти, як у теперішніх піснях співомовців. А так, як я знаю: щоб за словами дзвеніла мідь мечів об лискучі щити, щоб торжествували переможні кличі героїв над розпачливими зойками боягузів, щоб усе було так, як воно насправді буває — і до бою, і під час бою, і після бою. Я хочу, щоб той, хто слухатиме пісню, ніби сам був присутній при тому, про що розповідається...

Досі він так ніколи не говорив. І чим далі, то Елена все більше відчуває, що неспроможна вникати в зміст його слів. Бо вони накочуються, накочуються, як гірська лавина, а в тій лавині клекотить потайний грім. І стривожена, і заворожена, вона сидить принишкло, мов горлиця на маслині.

³ Іліон — друга назва Трої за ім'ям її засновника Іла.

⁴ Ахеї — спільна назва греків.

— ...Слухаєш, Єлено?

— Так, так, — ледь шелестить устами.

— Я довго не зважувався самому собі признатися, що замахнувся на таке. Нарешті рішився — попросив у богів поради. І сам великий Зевс благословив.

— Ти що?!

— Правда, Єлено. Пригадуєш, ти повернулася вчора опівдні з поля і сказала: «На небі жодної хмарки, і раптом грім загримів». То я тоді молив у богів благословення, і Зевс почув мене.

— Гомере!..

— І тепер уже не відступитися... Отак...

Він стискує її пальці до хрускоту. Видихує:

— Допоможи мені, Єлено. Ходи зі мною до старого Іліона.

Аж тільки тут до Єлени доходить, що то за грім клетів у тій лавині. І її охоплює страх.

— Ти що надумав, Гомере?! — сахається. — Таж той Іліон, кажуть, був десь аж на краю світу.

Може, жартує чоловік? Але хіба ж так жартують?!

— Не зовсім на краю, хоч і не близько, це правда. Але мені треба туди, Єлено. Треба. Я мушу хоч рукою доторкнутися до каменів, що лишилися від стін Трої. Ті камені мають розказати мені те, чого я ніколи не зможу почути і відчути тут, у нашому полісі, у себе вдома.

Вона гарячково шукає слова:

— Але ж то доведеться на довгий час залишити дім, залишити все своє, що в домі...

Відчуває: не те, ой не те мовить... І чує:

— Небагато в нас свого.

І виривається крик — сам собою виривається:

— Ні, Гомере, ні! Ні!..

Тут їхній поліс, тут їхні люди... А там — безвість, там — хтозна-як. То ж даль далека, незвідана, звідти, чого доброго, можна й зовсім не повернутися... Нехай що завгодно, тільки не це.

— Ні і ні!..

— Я вже вирішив, Єлено.

— Хе! — запинається вона. — Як? І за мене?!

— Я вирішив.

Єлена заломлює руки:

— О, боги! Він вирішив. Чуєте? Він вирішив...

Коли це:

— Стукаю, стукаю — не відчиняють. То я сам.

Ксенон стоїть на порозі — сусід і давній приятель.

— Добридень, — кланяється. — Хай боги посилають вам благополуччя і довгі роки... О, чого це ви такі настобурчені?

Єлені трохи від серця відлягає: от добре, що Ксенон зайшов! Якраз вчасно. Ксенон розсудливий і добрий, він зрозуміє. Можливо, щось і порадить.

— Спитай ось його, — показує на Гомера. — Знаєш, Ксеноне, що він надумав? Кину, каже, напризволяще дім, поле, все набуте і піду світ за очі. З торбою. І щоб я була за поводиря у тій безвісті.

— Чекай, чекай, — не розуміє гість. — Це, сподіваюся, не насправді?

— Ні, Ксеноне, саме насправді, — глухо мовить Гомер.

Він, як і дружина, теж щиро радий сусідові. Радий, що тепер його розмова з Єленою відтягується на потім. А разом з тим усвідомлює: раз уже зважився почати, то задкувати не має права. Тож знічено, навіть якось винувато пояснює:

— Мені треба, треба побувати на землі Іліона. Без цього в мене не складеться своя велика пісня.

Ксенон пробує повернути на свій лад:

— Але ж інші люди навіть без маленької пісні живуть.

— Бо їм боги не дали змоги для її складання. А я чую в собі таку змогу. Вона кипить у мені, бушує. Не дає мені спокою ні вдень, ні вночі.

— Ну послухай мене, ну послухай, — просить Єлена Гомера, і сльоза тремтить у її голосі. — Я ще ніде не була і боюся йти в таку дорогу. Я просто боюся, зрозумій. Я — слабка жінка, ти — сліпий. Та ми ж пропадемо серед чужої чужини... Прошу тебе, Гомере, облич думку про дорогу. Мені... мені страшно й гадати про таке.

— А по-моєму, — з напускною строгістю каже Ксенон, — нам треба йти втриьох. І то зараз, не гаючись...

Обличчя його освітлюється доброю усмішкою.

— Тільки не до Трої, а на свято Деметри... Чуєте? Гомін на вулиці. Люди уже збираються. Коли я йшов сюди, то бачив: площа аж вирує. Ходімо, сусіди, ходімо, друзі. Бо ми як ще трохи побудемо тут, то, чого доброго, пересваримося й перескубемося.

— Як, уже пора? — зводиться Гомер.

Єлена й собі схоплюється:

— І то правда, ходімо... Ось, Гомере, твій гіматій, вдягайся... Як добре, Ксеноне, що ти зайшов!

— Куди ж мені без вас? — усміхається сусід. — Коли поруч ідуть богонатхненний співомовець і його дружина, рівна світанковій зорі Вос, то й Ксенона всі помічають. Як же мені без вас?

Сухі тополеві дрова горять яскраво, майже без диму. Жрець підкладає полінце до полінця, вся його увага прикована до вогню. Здається, його зовсім не обходить ні буйний гомін тисяч людей, що стовпилися підковою біля вівтаря Деметри, ні пронизливі вигуки окличників, які сповіщають, скільки чого виділили на проведення сьогоднішнього свята достойніші мужі поліса, ні нетерпляче тупцювання бронзовотілих юнаків, які стоять окремим тісним гуртом і хвилюються перед прилюдними змаганнями. Вогнище має бути сильним і племінним: чим скоріше воно поглине жертвні дари, тим з більшою охотою богиня Деметра допомагатиме жителям поліса в їх праці, тим щедріше родитимуть ячмінь і пшениця, виноград і городинка, тим соковитішими будуть трави і плодоноснішими дерева.

Могутня велика богиня Деметра. Розгнівається — жоден колос на ниві не налетіть зерном, жодна билінка не проросте. Бо все те в її волі. Тому і хлібороби, і пастухи, і кожна жива істота на землі — усі спішають заслужити милість Деметри.

Ось її кам'яна постать височіє за вівтарем. Поставлена ще прапрабатьками, вона незмінно наводить священний трепет на кожного, хто зводить свій погляд на незворушно-спокійне обличчя богині. Вона то обдаровує жителів поліса добрим урожаєм, осипає своїми щедротами бідного й багатого, то карає голодом за гріхи, за виявлену їй недостатню повагу.

Вогнище пашиє жаром, обпікає руки, обличчя. Але жрець не віддаляється ні на крок і не відводить погляду від переливів золотого, багряного, синього, переливів того таємниче-невпізанного, що створене богами для людей і що наділене силою поглинати, забирати в безвість усе на світі. І хоч одвічна загадка вогню йому так і не відкрилася за довгі роки служіння вівтарю богині родючості, проте жрець чуває себе не тільки посередником між людьми і великою Деметрою, а й співтворцем її священного вогню. Він вірить, що тільки під його поглядом розгорить вогнище саме таке, яке бажане богині, яке гідне її.

Враз над площею зависає тиша. Вшухають останні балачки, замовкають окличники. Нишкне все довкруг.

Тільки тепер жрець підводить голову — так і є: тінь від статуї Деметри сповзла до краю червоного каменя. Значить, злotosяйна колісниця Геліоса-сонця викотилася на найвищу гору і сповіщає, що пора починати свято. Жрець

повільно здіймає руки до неба і заводить гімн тій, чия благодворна сила дає змогу до життя усьому сущому. Він старанно, чітко вимовляє кожне слово древнього гімну, сам не розуміючи значення багатьох уже давно не вживаних у народі слів, але вірячи в їх божественну високість.

А храмові прислужники уже стоять біля вівтаря з традиційними жертвними тваринами — двома білими поросятами. Це найкращий дар богині родючості і рільництва, адже плодючість свиней відома всім.

І ось кров поросят брешає жертвник. Жрець вправно розпорює їх довгим бронзовим ножом, виймає нутроші, вирізує шматки м'яса. Із великої череп'яної миски закривавленими руками він набирає пригорщі ячмінного зерна, посипає ним поросячі нутроші і м'ясо, перемішує все це. Тоді товстою палицею, як сохою, розворушує вогнище, кладе туди мішанину поросятини з ячменем і старанно загортає жаром. Запах паленого м'яса і зерна обволікає всю площу.

Потім прислужники починають підводити інших жертвних тварин: баранів, свиней, биків. Жрець посипає їм голови ячменем і бронзовими ножицями вистригує на лобах жмуточки вовни, посвячуючи в жертву, тоді кидає цю вовну у вогонь. І падають тварини під гострим ножом, і з перерізаного горла цівкою стікає кров у мідний кубок, щоб через хвилю плеснутися в полум'я священного вогнища. Шипить, шкварчить вогнище, пожираючи дари. А довкола розноситься схвальний гул: богиня приймає жертви! Приймає на благо жителів поліса.

Під наглядом храмових прислужників раби тягнуть туші зарізаних тварин на протилежний бік площі, де вже гріється вода у величезних казанах. Тут буде варитися і смажитися м'ясо, щоб кожен із учасників свята сьогодні наситився тією ж їжею, що й богиня Деметра, і таким чином прилучився й собі до божества.

А на священне вогнище тим часом сиплються всілякі пахоші, із вузькогорлих амфор лється нерозведене вино. Забриканий кров'ю тварин, закіптюжений димом, жрець раз у раз звертається до богині з молитвою, вмовляючи її бути милостивою до жителів їхнього поліса. І разом із жрецем творять молитву — кожен своїми словами — усі присутні на святі.

Нарешті останні дари відклубочилися димом на жертвному вогні. Люд потіснився до кам'яних лав. А на вивільненому майдані розпочинається традиційне дійство: перевдягнені юнаки та дівчата відтворюють усім добре відому історію.

Єлена з Гомером та Ксеноном сидять на одній з передніх лав, де возсідають завжди тільки найзнатніші люди поліса. Ось уже другий рік на всіх святах і зібраннях вони займають саме цю лаву. Це від того дня, коли Гомер перед усіма жителями міста змагався з Демодокком і коли сам Демодок привселюдно визнав Гомера найпершим аедом, обняв його і подарував свою формінгу — ту саму формінгу, дзвінкішої за яку, певно, не було і немає на світі.

Старий Демодок теж присутній на святі. Він сидить зі своїм поводитирем зараз ген там, на верхній лаві. Гордий старий аед Демодок. Скільки не просив його Гомер, щоб той сідав з ним поруч, скільки не вмовляли його найперші мужі міста, він повторював одне й те ж: «Мій час минув, а своє місце я знаю сам».

Єлена тихо переповідає Гомерові зміст священного дійства, що твориться на площі. Розповідає, що дочка лісоруба Тересія, золотокоса Ортігея, вийшла у шатах великої богині Деметри. А сміхотуха Автоноя нарядилася в шати Персефони — коли тільки вона встигла вирости?! Ще ж зовсім недавно таким собі телям брикала з дітьми...

У дійстві йдеться про те, як з волі Громовержця Зевса дочку Деметри, прекрасну Персефону, підступно викрадає володар підземного царства тіней померлих похмурий Аїд, як нещасна мати побивається за дитиною, як шукає її по всіх усядах. А тим часом без її благословення все на землі припиняє ріст, земля стає пусткою, голод знищує людей, плач і стогін чуються звідусіль. І великий хмарогонець Зевс, який не хоче загибелі всіх людей, повертає Деметрі її дочку, а зраділа Деметра наснажує землю родючістю, навчає смертних, як сіяти і вирощувати ячмінь та пшеницю. Хлібороби і пастухи вшановують богиню снопами збіжжя, численними вінками, сплетеними з лісових, лугових та польових квітів.

Гомерові приємно, що дійство розповідає про перебування Деметри в місті Єлевсіні, про її служіння в домі тамтешнього царя Келея, про юного царевича Тріптолема, через якого богиня передала жителям усіх країн мудру науку рільництва. Ще три роки тому цього не було у традиційних дійствах, які відбувалися на святах Деметри. Це йому, Гомерові, підказали безсмертні, що саме так мало відбуватися відкриття таїни рільництва і він оповів про це у своєму новоскладеному гімні на честь великої Деметри. Скільки не співав Гомер цей гімн — він завжди подобається слухачам. А тепер ось, бач, навіть дійство ведуть за Гомеровою розповіддю.

Саме цей гімн і вирішив долю його змагання з Демодокком. Старий співомовець, який багато років не знав собі рівних і на якого Гомер ще змалечку сам ладен був молитися, повівся на змаганнях дивно, як ніколи. Спочатку він заспівав свою пречудову пісню про Афродіту заквітчану, що із Ареєм таємно кохалась, про божественного кривого коваля Гефеста, який спорудив хитромудрі невидимі сіті і застукав на гарячому свою безсоромну дружину з її коханцем. Пісню знали всі, чули її від Демодока уже безліч разів. І все ж слухачі не могли стримати свого захоплення, кінець пісні стріли схвальними вигуками. Навіть вибрані судді, яким належало втихомирювати крикунів, усіляко виказувати свою незворушність, не те що не звернули уваги на таке явне порушення заведенції, а й самі заляскали себе долонями по стегнах — таки подобалося! А потім сталося неймовірно: Демодок враз заспівав... гімн Деметрі, який незадовго перед цим звучав із Гомерових уст. Демодок співав гімн свого суперника! Такого ще ніколи і ніде не траплялося на змаганнях аедів.

Демодок співав, а його слухали, як заворожені. Демодок уміє співати! Голос його то бринів весняним вітром, то клекотів гірською річкою, то стогнав прибором, то ледь шерхотів передвечоровою замрією. Усім відомими словами Демодок уміє сказати більше, ніж це вдається іншим. І слухачам почала відкриватися та глибинна таїна слова, яка вершить дивину з людськими душами, сповнюючи їх високою крилатістю, рвійністю. І слухачі просто ніби на дотик відчували, наскільки слова Гомерового твору пружніші, співучіші від щойно чутих слів Демодокової пісні. І зрозуміли: старий аед раніше від усіх осягнув внутрішню силу Гомерового твору і, хоч йому, можливо, це дуже болісно, прагне відкрити цю силу своїм землякам.

Демодок не став чекати рішення суддів. Доспівавши гімн Деметрі, він підійшов до Гомера, привітав його з перемогою і передав йому свою формінгу. Сказав: «Моя формінга голосніша і співучіша за твою. Хай вона тепер тобі послужить...»

— Тебе сонце ще не напекло? — запитує Єлена і поправляє вінок на голові Гомера.

— Е, сонце я люблю, — усміхається Гомер.

Прадавній звичай велить, що на святі Деметри ніхто не повинен з'являтися в головному уборі. Зате в кожного має неодмінно красуватися на голові листатий вінок — цим вшановується велика богиня родючості.

А дійство на площі тим часом уже завершується. І люди,

яких уже й до цього лоскотали пахощі м'яса; тепер обступають казани щільними колами. З'являються кошики з хлібом, фруктами, овочами. Їх ставлять на довгі дошки, що, покладені на дерев'яні козли, правлять за столи. Ось уже й крутобокі миски смачно парують.

— До нас! Тільки до нас! — запрошує Аліферс Гомера з Єленою та Ксеноном. — Щоб мої друзі та були без мене?!

У знатних мужів та їх сімей — своє коло. Тут і столи не з двох, а з трьох дощок збиті, тут і на столах усього помітно більше. А раби й ще підносять сюди всяку всячину.

Десь тут, у колі знатних мужів поліса, має бути Єленин батько. І Єлені на мить стає ніяково за свій заштопаний пеплос. Але тільки на мить. Бо вже ось Аліферс оголошує:

— Із нами — Гомер, наш великий аед!..

Хіба тут когось ще сьогодні називають великим? Хай для її Гомера почесно бути серед найвідоміших людей міста. Але ж і вони, знатні, теж вважають за честь, що Гомер зараз із ними, в їхньому колі! То хіба варто звертати увагу на таку дрібницю, як заштопаний пеплос?

Батько Єлени сидить аж ген у протилежному кінці довжелезного стола. Єлені хочеться підійти до батька, обняти за плечі, пригорнутися. Він завжди любив її, свою єдину доньку, завжди був добрий до неї. А відтоді, як померла мати, почав називати хазяйкою дому і в кожній справі радився з нею, як з рівною.

Але зараз Єлені до батька не підступитися: гнівається на неї. І досі гнівається. Усе ніяк не може простити, що вона без його згоди пішла за Гомера. «Хіба мало у полісі синів знатних мужів? — дорікав. — Не хочеш за Аліферса — виходь за будь-кого іншого. Чи ж я ворог твоему щастю? Але щоб у твої літа за сліпцем світ зав'язати — ні, ні і ще раз ні!..»

Єлена вірить: колись батько перегнівається. Бо ж він у душі добрий, він не може не зрозуміти її. Та, певно, й зараз розуміє. Адже не завернув Єлену силою тоді, хоч і мав таке право. Виходить, його гнів просто від гордині. Ще трохи часу мине — перегнівається батько...

Свято Деметри продовжується, як йому й належить. Щойно люди вдовольнили голод і спрагу, як уже то тут, то там починають дзвеніти формінги, біля кожного із співомовців тісне коло слухачів.

І звідти, і звідти долинає гімн Деметрі. Гомерів гімн. І Єлені радісно. Вона штовхає чоловіка, штовхає Ксенона:

«Чуєте?» А коли Гомер і собі кладе пальці на струни формінги і починає співати, Єлена раз у раз позиркує на батька: слухає! Таки слухає її Гомера!..

Потім розпочинаються змагання: перегони, стрибання, боротьба, метання диска, бій на кулачки. А як сонце опиняється на вечірньому прюзі, на всій площі починають кружляти хороводи. І кружляють, аж поки темінь не заповоляє увесь світ.

Завершується свято опівнічним ходом. Із факелами, запаленими від священного жертвовного вогню, люди довжелезним шнурком проходять довкруг міста, тим самим відгороджуючи його від злого духу, від недоброго ока, від чужинської напасті. І розходяться по домівках, залишивши свої факели догоряти на священному вогнищі Деметри.

Проте розходяться не всі, а тільки старші. Молодші ж бродять і бродять веселими галасливими гуртами, доки рожевоперста ранкова зоря Еос забілить небосхил і вилле з глечиків сріблясту росу на трави, квіти, дерева.

* * *

Коли вони поверталися зі свята богині родючості, лагідна ніч ще повнилася ближніми і дальніми голосами. Ксеном ніс формінгу, Єлена вела Гомера під руку. Вони жваво обговорювали події минулого дня.

— До чого дивна річ — життя! — повторював Гомер. — Ніби й очей не маю, а побував на святі — і все бачив. І змагання дискоболів та бігунів, і хороводи...

Гомер був явно задоволений. Ще б! До нього всі таку увагу виявили — аж незручно трохи почувався. І хотілося віддячити чимось хорошим усім-усім своїм землякам.

— ...Головне, — продовжував він, — я побачив, які красиві люди в нашому полісі. Чи, може, вони і в усій Елладі такі красиві, а ми просто не вміємо до них додивлятися? Як вважаєш, Ксеноне?

— Найкрасивіший на святі — і це я сам бачив! — був ти, Гомере. Ось Єлена не дасть мені збрехати. Хіба не так, Єлено?

— А мені Гомер завжди найкрасивіший.

— Е, не кажи. Сьогодні на святі Гомер був — як ніколи. Чи то сам Аполлон його вчив, чи Муза, світлосяйного Зевса дочка? Надто-бо все до ладу він співав про долю богів, і людей, і героїв, про їх подвиги і пригоди. Наче сам був з ними у різних усюдах чи щойно про все із уст очевидця почув.

Гомер відчуває душевну ширість слів дружини і товариша. І радіє, і хвилюється. Розуміє: так, це саме той високий час, до якого він наполегливо йшов. Той час, якого прагнув і в який вірив. І в який ще більше вірила Єлена, повторюючи своє незмінне: «Я хочу, щоб ти грав». Ось, виявляється, який він, цей час — омріяний, виболений і вистражданий. Ось як він голову паморочить...

— Господареві завжди приємно, — мовить, — коли чашник зачерпує повен ківш із кратери, наливає у фіали⁵ гостям, а вина все не меншає і не меншає. А я радію, що безсмертні таку мені змогу дали. Бо моє вино не на вечір — на все життя.

— Тому-то ти на святі такий веселий був, — каже Єлена. — Як погляну — все усміхаєшся. — Притуляється до Гомерового плеча: — А тобі усмішка до лиця!

— Хочеш сказати, що я часто буваю насуплений? Це від того, що є на світі людина, якою я дуже невдоволений.

Ксенон цікавиться:

— Хто ж це? Чи не з нас хтось?

— Ні, ця людина — я сам. Колись, ще в дитинстві, я з ширим захопленням дивився на співомовців. Бо ж часом зовсім нікчемною на вигляд буває людина, а наділить Муза її даром слова — і вже всі на неї зорять, як на бога, коли вона містом проходить. І я думав: яке б то щастя було, якби й собі стати співомовцем! Та ще й не просто переспівувати чужі пісні, а стати справжнім аедом, який сам творить, сам бере від богів незвідане і переповідає людям. А зараз чим більше підкоряється мені слово, тим страшніше. Розумієте, є речі, які може зробити багато хто. А бачите, що здатний зробити тільки ти — і ніхто більше. Звідси й злість на себе: здатний, а не робиш. Або не все робиш...

Ксенон простягає Гомерові формінгу:

— Візьми, бо ось уже й ваш дім... Ти, бачу, знову збираєшся завести балачку про свій Іліон. Чи не так? Тут, Гомере, я тобі не співбесідник. Бо ніколи не повірю, що ти не обійдешся без того ходіння до Трої. Та й пізній час, уже пора спочивати. Бувайте, сусіди! Хай безсмертні посилають вам благополуччя.

Він завертає до свого двору. Гомер чує, як звідти грюкотить засувка, і гукає:

— На добраніч, Ксеноне!

Єлена відсовує дерев'яну засувку, пропускає Гомера

⁵ Кратера, фіал — чаші.

дім. Гомер звичним рухом вішає на забитий у стіні кілочок формінгу, присідає на лаву.

— Ти теж, — питає, — вважаєш, що та розмова про Іліон — тільки порожня балачка?

— Ой горенько ти моє! — сідає біля нього Єлена. — Знаю я вже трохи твою вдачу. Але ще й інше знаю: я тебе нікуди не відпущу.

— Як це?

— А так. Немає чого тобі іти у світ.

Гомер аж підводиться:

— Єлено!

— І маєш ти хоч раз мене послухатися?! Я досі нічого в тебе не просила і потім не буду.

— Я поклявся Зевсові, Єлено.

— Мені ти ще раніше поклявся на вівтарі Деметри... І... І чому ти повинен дотримуватися клятви богам, коли з їхньої волі став немичним? Якщо безсмертні хочуть, щоб ти виконав дану їм обіцянку, то нехай вони раніше повернуть тобі зір.

— Але ж мандрівка до Іліона зараз важить для мене самого більше за все на світі.

— Навіть за наше кохання?

— Не будь жорстокою, Єлено.

— А твоя ця придумка — не жорстокість? Від неї я весь день сама не своя, для мене і свято — не свято... Невже я не заслужила хоч якоїсь поваги від свого чоловіка? Чому ти ставиш над усе особисте, а не наше, спільне?

— Я завжди вважав і вважаю свої пісні нашими, спільними. Про це я казав тобі не раз.

— Казав, казав... А виходить, що вирішуємо не удвох, а тільки ти один. От і казав.

Плечі її починають дрібно тремтіти, вона заходиться плачем.

Той плач мов ножем ріже Гомера.

— Не треба, — гладить він її коси. — Ну не треба.

Вона крізь сльози шепоче:

— Я нічого більше не хотіла б, аби у нас життя таким уже й було, як зараз... На святі ти ж сам чув, як про тебе гарно казали. Хіба тобі цього мало?

«Як вона не розуміє? Ну чого вона його не розуміє?!» — думає Гомер, витираючи долонею її мокрі щокі.

— Мало, Єлено! Хочу, щоб і після багатьох людських життів про нашу пісню сказали те ж саме, що й сьогодні... Та без відвідання троянської землі така пісня не складеться. Зрозумій мене, Єлено, — не складеться.

— Тільки безсмертні знають, як воно станеться в майбутньому. Буде їх воля — ти і тут, у рідному полісі, зробиш, що задумав. А ні — то й ні. Радіймо з того, що є. Радіймо, що ми не риби безмовні, не птиці безрукі, не звірина дика, а люди, та ще й шановані.

— Мало, Елено, мало! В тому, що я не хижий лев і не нікчемний горобець, а людина — заслуги своєї не бачу ніякої. А мені хочеться щось своє, власне створити у цьому світі. Хочу зрозуміти і розказати іншим, для чого я є людина, а не якась твар, і що я, людина, можу на цій землі... І коли, нарешті, засвітилася мені велика пісня — о, я не відступлюся! Бо пролетить час — і про нас можуть сказати, що такий Гомер, що така Елена і не жили ніколи. А про пісню цього не скажуть, якщо вона є, якщо вона живе.

— Та тобі яка від того вигода?

— Як-то яка? Жива пісня — хіба є щось вартніше?!

* * *

Таки не треба було йти до батька. Нехай би було, як було. А так чого добилася? Тільки принизилася. Та й ось дрібоче додому, як те щеня, котре зненацька вдарилася хворостою. Батько, певне, ще й зараз ходить по дворі та посміхається: «Я ж казав, що так буде!»

Хоча, здається, батько не посміхався. Звичайно ж, не посміхався. Що вже він зовсім бездушний! Але ж і не допоміг. Накинувся: «Не слухалася раніше, то й зараз робити як знаєш...» Якби ж знала!

Була б жива мати — зрозуміла б, підказала б. А самій Елені так важко. І треба ж таке: не чекала, не гадала і — на маєш лихо на голову.

— Ай-яй! Хіба так можна — навіть не помічати друзів! Добридень, Елено!

Оглядається — Аліферс.

Кого-кого, а його найбільше не хотілося б зустріти зараз. Бо хоч усі ці роки Аліферс і вигляду не подає, що образений за колишню Еленину відмову вийти за нього заміж, але ні-ні та й кине значущий погляд. Навряд чи поспівчуває Аліферс. Але ж усе-таки він Гомерів друг. Чоловік навіть дорожить дружбою з ним. Не виходить якось прийти, не забалакавши.

— О, Аліферс... Хай боги будуть до тебе прихильні! Пробач, я сьогодні... Ой, та нащо й казати...

Помітивши її розгубленість, Аліферс цікавиться:

— Чи не захворіла?

— Якби ж захворіла! А то ж лихо-лишенько... Гомер іде з дому. Йому треба до землі троянської, надумав скласти пісню про колишній Іліон.

Аліферс якийсь час підозріло дивиться на Елену: чи не насміхається? Перепитує:

— Заради пісні? У такий світ?

І регоче:

— Дивак твій Гомер, як є дивак!

— Він не дивак, Аліферсе, він — аед.

Елена змірює Аліферса таким поглядом, що сміх миттю захлинається в його грудях. Його обличчя стає враз непрокилимим.

— Звичайно, звичайно, аед, — киває згідно головою. — Ще й який аед! Але ж... То ж дорога. То ж треба думати не тільки про те, що підеш, а й про те, чи повернешся.

Він уцілює в найболючіше. І біль заглушує Еленину настороженість і недовіру до Аліферса.

— Послухай, відмов Гомера. Ви ж з ним друзі. Я знаю, якщо ти захочеш — багато можеш. Відмов.

Такого повороту Аліферс не сподівався. Щоб до нього — і з таким проханням?! Чудасія та й годі!

Йому так і кортить розреготатися на всю вулицю. Ніколи б не подумав, що Елена, оця неприступна Елена така простакувата. Сміх аж розпирає груди, лоскоче в горлі. Але зусиллям волі стримує себе Аліферс. Тільки очі відводить убік, щоб не виказали.

— Я... я стрінуся з ним.

Однак одразу й свою вудку закидає:

— Хоча от що я тобі скажу: хіба мало співців ходить від поліса до поліса? Як на те буде воля богів, не пропаде й Гомер.

— Аліферсе!

— Так, так, не пропаде... Але я зараз думаю про інше. Ти няньчилася з ним, як з малою дитиною, ти всім жертвувала заради нього — і це тобі така віддяка? Я, зізнаюся, про Гомера був трохи вищої думки...

Чекав, що Елена знову обірве його. Але вона мовчить. І Аліферс, здогадавшись, що втрапив у колію Елениної мислі, тут же старається показати все, на що здатний.

— Так, твій Гомер — аед, — веде він далі, намагаючись говорити якомога переконливіше і довірливіше. — Можливо, навіть кращий співомовець з усіх, яких слухали в нашому полісі. Але ж це не дає йому права чинити безсовісно. Так, так, саме безсовісно. Бо що ж виходить? Поки ти була йому потрібна, поки лікувала, доглядала, вчила сліпого хо-

дити по вулицях міста — він на тебе зважав. А зараз оговтався, приноровився до життя, то вже ти для нього ніщо, вже на Елену можна й рукою махнути. Безсовісно!

Вона не заперечує. Вона тільки зауважує:

— Ти злий, Аліферсе.

Але це вже таке собі. Зараз вона зовсім не має бажання заперечувати йому. І Аліферс зважується на повну «одвертість»:

— Мені за тебе образливо. Образливо!.. Я ж... Я ж тебе кохав, Елено. І зараз кохаю.

— Що ти, що ти, Аліферсе! — відступає вона.

— І ти це знаєш. По очах твоїх бачу — знаєш. То чого маю тайтись? І мені зовсім не байдуже, яка твоя доля. Бо ти гідна почесей-цариці. Бо тобі до лица не оця груба повстина, а найтонший льон, найдорожчі шати... Тобі досить лише захотіти — і ти матимеш усе, все. Як і належить жінці такої богорівної краси і дочці-одиначці такого шанованого батька... А ти стала тінню сліпого аеда. Ти заради нього відмовилася від спадщини і покинула повен достатку батьківський дім. Навіть якби Гомер став найпрославленишим не тільки в нашому полісі, а й в усій Елладі, ти все одно залишишся тільки його безсловесною тінню. Тінню, якої ще трохи — то ніхто й помічати не буде, не те що називати по імені.

— Гомер кохає мене.

— Коханим не завдають болю безглуздими примхами і витівками. А Гомер, коли вирішує таке без поради з тобою, — ні за що тебе має. Бо він, бач, певний: тінь — вона і в тінь, куди їй озватися. А в тебе ж таке сонячне ім'я: Елена...

Ій просто ніяк, та й не хочеться заперечувати Аліферсові. Бо ж його слова такі співзвучні її думці. Нехай жорстокі, нехай не зовсім тактовні, але ж, певно, щирі — чого ж їх відкидати? І Елена мовить уже так, аби казати:

— Гомер кохає мене... Поговори з ним, Аліферсе, добре?

— Якщо одверто — не маю найменшої охоти. Тільки заради того, що це ти просиш — тобі не можу відмовити. Твоє бажання — для мене все... А ти зайди до сусідів, побудь там. Чи — ще краще — йди на свій виноградник і займися там чим-небудь. А я тим часом спробую втокмачити твоєму чоловікові, що не за ту він віжку вхопився... Але що б то не трапалося, знай: на світі є людина, яка тобі вірна і яка завжди готова зробити для тебе все, на що тільки її боги сподобили.

* * *

Ще з порога Аліферс голосно вітається:

— Гомере, радий бачити! Хай безсмертні посилають тобі благополуччя на довгі роки.

Господар не чекав таких відвідин — він і здивований, і трохи розгублений. Підхоплюється назустріч:

— І тобі теж, Аліферсе.

Помітивши, яке враження справив на Гомера своїм раннім приходом, той вирішує одразу ж брати бика за роги.

— Чув, збираєшся в дорогу?

Був би уважнішим господар, вчув би в слова гостя більше, ніж звичайну людську цікавість. Але Гомерові не до того. Він почувається зараз мандрівником на роздоріжжі, його повністю заповонює тільки одне-єдине: куди введе шлях, на який оце наважився ступити? А в Аліферсових словах, здається, осуду немає. Тож не стримується:

— Ти схвалюєш?

Аліферс підходить до Гомера, примощується на лаві поруч. Помовчавши рівно стільки, як годиться, мовить:

— Ми з тобою дружимо не від учорашнього дня. То кому ж, як не мені, розуміти тебе?

Гомер зраділо тягнеться рукою до Аліферсового плеча:

— Дякую. От за це — дякую!

Гість знову витримує паузу, а тоді поважно продовжує: — Йшов я сюди і думав: на якийсь дріб'язок Гомер не здатний. Тож коли вже взявся за щось — значить, воно того варте... О, кому вже знати тебе, як не мені! У мені минуле міцно тримається. Розумієш, я і зараз здригаюся, коли згадую, як тебе осліплював отой звіроподібний кат. А ти тоді навіть не закричав, не те що не попросив пощади...

— Не треба, Аліферсе, — глухо перебиває Гомер.

Той погоджується:

— Твоя правда — не треба... Хуг, аж дрижаки по тілі побігли!.. Я не зміг би так — небо свідок, не зміг би... То тепер яке я маю право сумніватися в тому, що ти вирішив?

Гомер довірливо зізнається Аліферсові, що його самого вже страшить оця затія. Бо сподівався, що зуміє захопити нею Елену, запалити її. Удвох з Еленою йому було б вдсятеро простіше здійснити задумку. А оце сьогодні остаточно зрозумів, що не піде Елена з ним, не піде...

Аліферс підбадьорює:

— Ну, ну, не розкисай.

— Єлена для мене більше, ніж очі, — звиряється Гомер. — Без неї я ще й душею можу осліпнути.

— Не впізнаю тебе, друже, — тормозить Аліферс господаря. — Прокинись, ти якийсь як варений. Не впізнаю — не схоже на тебе. Невже ти — і задкуеш?

— Мені боязно. Справді, боязно.

— На, маєш! — усміхається гість. — То чого ж тоді ти себе мордуєш? Тебе ж із хати поки що не виганяють?

Гомер супиться:

— Мені не до жартів.

— А я і не жартую. Ось прийде Єлена — обніми її коліна. Так і так, скажи, то мені щось трохи не те стрільнуло в голову, але тепер уже все переверзлося. Тож буду і далі сидіти любенько під твоїм крильцем та триндикати на формінзі всілякі триндички.

«Невже він насправді? — ціпеніє Гомер. — Та як він може таке? Як сміє?!»

— Ти... ти... — не знаходить слів.

— Я кажу тільки те, що в тебе зараз на думці!

Гомер мало не кричить йому в обличчя:

— Знав би ти, що в мене на думці!

— Виходить, знаю, раз ти так замикував носа. Правда — вона до вподоби тільки тоді, коли про сусіда мовиться. А як про себе — то вже й коле.

— Образливо чути таке, тим більше від друга. Проте Гомер силою волі старається пригасити в собі гнів: не ворог же сидить біля нього! Певно, Аліферс насправді так і не може зрозуміти, наскільки у Гомера нині складне становище.

Усе ж не стримується:

— Дурень ти, Аліферсе.

Той відсовується, бурчить:

— Дурень — то й дурень. І на тому спасибі.

— Ну, не ображайся — ненароком зірвалося. Бо мені не за себе, а за Єлену боязно, — пояснює Гомер, уже жалкуючи, що так обізвав товариша. — Ти вибач, я погарячував, не подумав. Зрозумій, мені тепер знаєш як? Обіцяв собі, що ніколи не завдам Єлені болю. А зараз ось... Як їй буде пережити таке?

Аліферс мовчить: нехай Гомер подумає, ніби це від образи він. Хай подумає — довірливим буде... А таки добре, що сліпцеві не дано бачити нині його, Аліферсове, обличчя!

Идучи сюди, Аліферс ще не знав, про що саме говорити з Гомером. Бо для нього все це було такою несподіваною, яка хіба що в сні могла приснитися. Але він знав, що

йти треба і говорити треба, бо це наспів його, Аліферсів, час. І ось розмова зав'язалася. Саме собою вийшло так, що й непогано для Аліферса зав'язалася. Тепер будь уважним, Аліферсе, звір біжить прямо у твоє сильце — тільки б не сполохнути.

— Якби ти не був сліпий, то я сказав би тобі, хто з нас двох більший дурень. Та нехай уже буде по-твоєму.

— Це ти про що?

Ага, зачепився! Ну, тепер будь що буде — назад вороття немає. Та й нагоди такої більше може не випасти. Але обережніше, Аліферсе, обережніше. Спроквола тягне:

— Та все про те ж... Мм... А знаєш, давай краще поговоримо про вчорашнє свято Деметри. Тебе, Гомере, мало не на руках носили. Це ти задля свята і пісню нову склав?

— Ти мені зубів не заговорюй. Намірівся — то кажи, що маєш.

— А я... Я нічого й не хотів сказати. То просто так. Теж вилетіло.

— Не крути, Аліферсе.

— Ну, якщо напрошуєшся... — Аліферс бере Гомера за руку, притишує голос, ніби їх у хаті хтось може підслухати. — Тільки щоб це було між нами.

— Із цих стін не вийде, — обіцяє той.

Проте Аліферсові такої обіцянки замало. Що йому Гомерове «Із цих стін не вийде», коли він зараз ставить на карту так багато! Зважуватися на випадковість Аліферс не збирається. Його гра має бути безпрограшна. Тому мнеться, відтягує — уже навіть не вдавано, уже насправді:

— Ай, краще я помовчу.

Гомерові далі несила терпіти:

— Та говори ти, не тягни! Клянуся водами Стікса⁶, що я про цю нашу розмову нікому-нікому.

Ну, тепер інша річ. Тепер Аліферс скаже, аякже! Чому б і ні? Все одно ніхто не знатиме про це ніколи. Бо в усій Елладі не знайдеться людини, яка порушила б страшну клятву водами Стікса. Адже душа того, хто цієї клятви не дотримає, буде вічно тинятися безпритульною і все чекати перевозу через річку пожмурого підземного царства Аїда... Тепер Аліферс скаже.

— Кгм!.. — прокашлюється він, ніби йому дуже трудно говорити. — Так-от: не буде Єлена дуже побиватися за тобою. Не буде. Бо не кохання єднає її з тобою, а тільки жалість.

⁶ Стікс — річка в підземному царстві Аїда; її водами клянуться боги.

— Що?! — шепотить погрозово Гомер. — Ти не заговорюйся!

— Вге, я так і знав. Сам же просив: «Розкажи!» Ото й слухай... Єлена прийшла у твій дім із жалості до тебе, сліпого. Це всі в полісі знають. А не кажуть — бо теж тебе жаліють.

На мить у серце Гомера закрадається підозра: чи не до того Аліферс хилить, ніби Єлена жалкує, що не за нього вийшла заміж? Та Аліферс вгадує це, поспішає запевнити:

— Не подумай тільки, що я із заздрощів. Мое давне тут ні до чого. Мое минулося, забулося — та вже й по всьому. Як бачиш, через Єлену навіть дружба наша не розладналася. Це теж усі бачать, усі знають. І ще знають те, що наш спільний друг Ксенон за Єленою сохне...

— Аліферсе!

— Ти ж хотів знати правду, — никне той. — Ти ж хотів. Гомер опускає голову:

— Так, хотів... Дякую, Аліферсе. Пробач за миттєву слабкість. І... йди звідси, залиш мене самого.

— Як знаєш, — слухняно підводиться Аліферс із лавки. — І ти мені пробач. Яюсь так воно... Якби не обізвав мене дурнем — ніколи б тобі цього не розповів. А так... Може, й не треба було...

— Уже в дверях він ще на хвилю затримується:

— Хочеш, Гомере, я тобі допоможу? Ти не подумай лише нічого такого — я від душі. Із нашого поліса має йти купецький караван, ніби у Фокею чи й ще далі. Я трохи знаю цього купця. Із ним ти зможеш пройти чималу частину дороги до Іліона. Я домовлюся — він тебе візьме... Не сумуй, друже. Ходять же по світі й сліпі аеди-співомовці і не пропадають. А ти що — гірший? Зате, сам казав, тебе чекає попереду твоя велика пісня... То як? Мовчиш? Ну, я піду, Гомере, а ти подумай. Подумай, Гомере...

* * *

Якесь неясне тремтіння охоплює Аліферса. Це від потаємних радості й страху, що неочікувано враз хлюпнули в душу, перемішалися та й вирують, вирують. І таке змішане почуття жене його, підганяє: швидше! швидше!

Хтось вітається до нього, хтось пробує зав'язати розмову. Але Аліферс нічого не бачить, не чує, не знає і знати не хоче, крім одного: йому треба поспішати. І вже коли опиняється, віч-на-віч з прибулим купцем Меандром, до нього знову повертається ясність думки і гострота сприймання.

— Добридень, шановний! — вітається поштиво, проте ледь торкається долонею грудей (нехай побачить бродяга-купець і зрозуміє, що вони — не рівня!). — Хай береже тебе великомудрий син Зевса на всіх шляхах! Як торгується твоїм людям у нашому благословенному богами полісі?

Купець Меандр — кучерявобородий мужчина середніх літ зі статурою доброго вояки і з приховано-бігаючими очима — звично помічає і недбало кинуту до грудей руку Аліферса, і його погордливий вигляд, і дорогий візерунчастий плащ. Але й інше примічає: прийшлий раз у раз покушує верхню губу — нервується. Значить, якесь пильне діло має.

— З волі Гермеса, непогано торгується, — ухильно відповідає купець. — Через тиждень сподіваюся розпродати крам, то можна буде й вирушати в дорогу, до Ефеса.

До Ефеса... Ну звичайно ж, купець іде до Ефеса, а не до Фокеї...

«Хе! — подумки спохоплюється Аліферс. — Та це й краще, що в протилежний бік. А якщо ще повернути справу так, ніби Гомера туди Єлена спровадила, то... Хе! Нехай думає сліпець, ніби навмисно Єлена спровадила, щоб усьому полісу доказати: Гомер без неї годен хіба що для по-сміховисьька. Тоді вже сліпцеві назад вороття не буде...»

І Аліферс веде неквапом:

— На наше місто ніколи ще торгівці люди не були ображені, це вже я тобі кажу, шановний. Будеш стрічати у світах інших купців — так і передавай їм. Хай сміливо повертають сюди свої каравани. Наше місто...

«Давай, давай в обхід», — усміхається про себе купець, вичікуючи, коли цей велемовний і хвальковитий муж переїде до діла.

— А в тебе що ще із краму залишилося? — несподівано перериває свою балачку Аліферс.

— Зовсім небагато: три сувої єгипетського полотна, та сім талантів¹ листатої міді, та синього заліза два таланти, та мішок різного дріб'язку — ото й усе.

— І що ти за це сподіваєшся вторгувати? Аліферсова цікавість настоює купця: чи не задумана тут якась капость? Проте він і вигляду не подає.

— Це як богові Гермесу захочеться: може, більше, може, менше. Звідки мені те знати?

— Ну, а все ж таки?

¹ Талант — у Стародавній Греції грошово-вагова одиниця.

— Для чого це тобі, благородний? Ти ж не збираєшся купити весь мій крам зразу?

— А якщо збираюся?

«Бачив я таких!» — думає купець. Аліферс явно починає не подобатися йому. Бо він, купець-прохода, який уже немало світу зміряв і ногами, і на кораблях, ніяк не може добрати, на що той націлюється. Отож, щоб відскіпатися від Аліферса та разом трохи збити його пиху, Меандр з ледь прихованою насмішкою каже:

— Якщо збираєшся — сорок дворічних бичків прижени та й забирай з мішками.

— Сорок бичків? Мм... Гаразд!

Якби оце зараз захиталася земля під ногами, то купець Меандр здивувався б менше, ніж із Аліферсового «гаразд!». Бо таке вже траплялося на його віку, коли ні з того ні з сього земля починала дивитися і гойдатися. Але щоб хтось отак, не торгуючись, раптом зголошувався мало не вп'ятеро переплачувати за крам — такого Меандр не те що не бачив, а й від інших не чув.

— Що ти сказав, благородний? — розгублено закліпав він повіками, і очі його перестали бігати.

— Я сказав: гаразд!

— Навіть не бачивши краму?

Аліферс підвищує голос:

— Ти, купець, погано чуєш?

«Божевільний багач... Не інакше — божевільний...» — гарячково думає Меандр. Починає шалено калатати серце. Він уже почуввається мисливцем, на якого під самісінький кінець полювання враз із гущавини лісу виходить прудконога лань. І йому вже боязко голосно дихнути, щоб не сполохати дичину, поки вона ще не переступила тієї невидимої лінії, де її перестріне гострий спис, посланий умілою і дужою рукою... Поспішно виправдовується:

— Як можна не чути, благородний!

Проте Аліферс відчуває себе мисливцем не в меншій мірі, ніж купець. І він уже бачить, що його спис влучив. Тож залишається тільки спритно докінчити справу.

О, Аліферс знає, як розмовляти з такими! Маєш навіть найгоноровитішого купця. Бо якщо заради наживи людина мандрує по світі з товаром, сновигає по теперішніх таких непевних дорогах, то з нею можна домовитися про що завгодно. І тим скоріше вона піддається, чим знатнішого перед собою бачить.

— Чи, може, низьку ціну назвав і вже жалкуєш?

Можна було б обійтися і без оцих зневажливих слів, але Аліферсові кортить ще й похизуватися: хай знає, що перед ним не якийсь простачок.

Купець розпливається в догідливій усмішці:

— Як можна, благородний! Куди накажеш відвезти крам?

— Палац Аліферса тобі покаже всяк у цьому місті.

— Слухаю, благородний! Хай боги благословляють тебе на кожному кроці. Спішу виконувати, благородний!..

Меандр уже готовий дати належне розпорядження слугам. Проте Аліферс зупиняє його:

— Зачекай, купець, я ще не все сказав.

— Я весь — сама увага.

— Ти маєш вирушити з міста сьогодні.

— Але ж...

— Поки зайде сонце, щоб слід твого каравана уже прохолов.

«Дивак якийсь! — мружиться купець. — Ну та нехай. Якщо йому хочеться платити за те, щоб я не пробув зайвого дня в його задрипаному полісі, то для чого маю перечити?»

— Зрозумів. Спішу виконувати, благородний.

— І ще одне: ти візьмеш із собою людину.

— Хоч десять, благородний. Аби тільки в дорозі вони харчувалися не з моєї торби.

— Ця людина сліпа.

«Хм, а він, виявляється, із заковикою. Певно, підрахував добре вартість своєї забаганки. Ич, хитрюга! Може, я ще з того всього матиму фігу, а не заробок? Такого слухай, та вух не розвішуй».

— Але що я робитиму з сліпим? Е, благородний, це мені, вибачай, починає уже не подобатися.

— Ти доведеш сліпого тільки до Ефеса.

— У кого накажеш там залишити його, благородний?

— Просто залишиш — і все. І хай тобі про те голова не болить. Далі він сам обійдеться. А в дорозі в нього буде своя торба з харчами.

Меандрові тепер стає все зрозуміло. Виходить, цьому багатієві вкрай потрібно швидше спровадити від себе якогось сліпця. Ну, треба — то треба, Меандрові яке до того діло? Не стане ж він розпитувати: чого та як? Чим менше знаєш — тим боги прихильніші. А вигода очевидна, дурнем треба бути, щоб купцеві та відмовлятися від такого дільця.

Меандр киває головою:

— Зрозумів.

— Тільки сліпець не повинен знати, що караван іде в Ефес. Хай думає, що ти прямуєш до Фокеї. Так і своїм людям накажи, щоб язиками не вельми плескали. А в Ефесі скажеш: «Вибачай, у дорозі передумав та й повернув у протилежний бік. От забув тільки тебе попередити, думав, тобі все одно». Словом, ти ж купець — викрутишся. А під кінець, ніби між іншим, додаси три слова: «Так хотіла Єлена». Не забудь — три слова і ні одного більше!

— «Так хотіла Єлена». Зрозумів.

— А тобі приженуть не сорок, а сорок п'ять бичків.

— Зрозумів. Спішу виконувати... благородний...

Коли купець зник з-перед очей, Аліферс відчув, що сорочка прилипла до спітнілої спини.

* * *

Зайшовши в приміщення, Ксенон якусь хвилю так і стоїть біля дверей — після сонячної вулиці кімната здається в напівтемряві. Тоді бачить за крок від себе Гомера. Завважує:

— Ти як осіння погода — знову нахмурений.

— Вітаю, Ксеноне! — глухо каже Гомер.

— Добре, що все на світі минає. Отож і твоя похмурість минеться... О, та ти, здається, зібрався пройтися?

Гомер стоїть з костуром у руці. За плечима на ремінці-сиром'ятці звисає формінга.

— Я зібрався йти. Проведи мене, Ксеноне, якщо тобі не важко, на фокейський шлях. Далі я сам піду.

І тут Ксенон помічає, що в Гомера ще й торба при боці. На грубесному конопляному шнурку.

— Що?! Ти... при своєму розумі?

— Я йду до Іліона.

Це так неочікувано, що Ксенон зовсім розгублюється. Він і подумати не міг, що ота Гомерова балачка — та всерйоз. Мало яка хандра може найти на людину! А виходить...

— Ото нікуди я тебе не поведу, — навмисне сідає на лаву. — Тобі загайнулося не знати чого, то ще й мені виставлятися посміховиськом для всього міста? Людоньки добрі! Оце, скажуть, утяв Ксенон: спровадив сліпого товариша світ за очі... І не поведу, і самого не пущу! Ось прийде Єлена — у неї знайдуться слова, щоб тебе одговорити.

— Ксеноне, прошу тебе: не треба, щоб Єлена бачила, як я йду.

Таким Гомер ще ніколи не поставав перед Ксеноном. Затята рішучість була в усьому його вигляді. Якби у цю мить Гомер вів мову про щось інше, Ксенон нізащо не наважився б суперечити йому. Але ж зараз ідеться про надто важливе, і він повторює:

— Я тебе нікуди не пущу!

— Хіба я дитина, щоб мене пускати чи не пускати? І не хочу жалості — вона гидить мене.

— Але ж, Гомере...

— Людина має жити за законами, що їх дали нашим предкам боги, і виконувати тільки волю безсмертних, а більше нічию. Коли ж хтось, усупереч власному хотінню, слухається іншого, — він раб. А від раба Зевс забирає половину його людської гідності.

Сперечатися з Гомером — справа марна. Хто-хто, а Ксенон це добре знає. Та не відступає:

— Так доладно говорити я не вмю. Але душею відчуваю: щось не те діється. У твоїх словах теж не все правда. Ой, не все правда, Гомере!

— Ти просто не розумієш мене. Чи не все знаєш. А може, аж надто багато знаєш, та не хочеш казати. Ну та хай те вже буде на твоїй честі.

— Честь моя не заплямована.

— Тоді, виходить, не розумієш... І Єлена не розуміє... І ніхто, певно, мене так і не зрозуміє... Бо кому ж тоді ще? От хіба Аліферс? Той, здається, таки од душі мене підтримує... Оце один Аліферс і залишається.

Ксенон підводиться з лави, бере Гомера за руки:

— Ти сядь.

— Для чого?

— Ні, ти таки сядь, а я скажу. І скажу я от що: не вір Аліферсові. Богами заклинаю: жодному його слову не вір. Аліферс найперший у нашому полісі, хто проти тебе зло таїть.

— Ти маєш докази?

— Серцем відчуваю.

— Аліферс — мій давній друг, як і ти. А друзів я не ганьбичу. Крім того, він мене з полону додому привів.

— Не будь дитиною! Не він тебе — ти його з полону визволив. Ти його! Хіба забув, як усе було насправді? То я тобі нагадаю... Оменей, якому через три роки пощастило втекти з полону, і досі не стомлюється розповідати про те. Я тобі нагадаю...

* * *

Тоді Амфіон перший кинув щит на землю. Повів знесилено плечима, зронив додолу спис, почав судорожною рукою витягувати з піхов короткий меч. І коли широкодзьоба бронзова смужка ніяково дзвякнула поверх щита, сказав: — Усе!..

Амфіона ніхто не міг звинуватити в боягузтві, в слабодухості. Він зріс під прихистком бойового щита, а важкий спис став йому опорою ще в ті дні, коли більшість сьогоднішніх списників ще лежала в сповитку. Це був сильний, витривалий, хоробрий воїн з мужнім серцем лева. Запальний, буйний у молодості, він з роками і з ранами, яких мав добрих два десятки, набув військової мудрості і воеводської стриманості. Вже багато років водив він у бої загін воїв свого рідного поліса, і удача незмінно була на його боці. Та сьогодні все виходило не так. Сьогодні боги відступилися у своєму заступництві.

Спочатку з-за недалекого пагорба з'явилося ще одне скопище фрігійців⁸, а там хмарою насунула рать без числа і ліку. Не інакше, як сам цар, залишивши в далекому Пессінунті свої пишні покої, вирушив у похід, щоб розтоптати і їхнє місто, і інші побережні грецькі поліси.

Загін перешикувався у замкнутий чотирикутник, заслонився широкими щитами, наїжачився довгими списками. Важкоозброєні піхотинці билися затято, зло і вміло. Проте Амфіон зрозумів, що такої ворожої сили їм не стримати. Тож скомандував поволі відходити до річки: якщо пощастить дістатися берега і там дотриматися до ночі, то, можливо, під покровом темряви вдасться врятувати рештки загону — у плавнях були приховані човни.

Але фрігійські списи були не такі вже й короткі, і стріли дзижчали джмелиним роєм. І хоч якими надійними здавалися грецькі щити, вони не завжди могли захистити. Все більше і більше падало воїнів, і скоро не стало кому нести поранених, не стало змоги загоні рухатися.

Їм запропонували здатися в полон. Здатися на милість переможця.

Кожен з них знав, що означає ласка ворога-переможця. Це довічна покора, довічне рабство, довічне приниження. Це хоч ти ще й не тинь у похмурому підземному царстві Аїда, хоч над тобою ще й нахилиються сонце з місяцем, але ти вже й не людина...

⁸ Фрігія — країна на південному заході Малої Азії. В її межах була Троя.

Правда, є й інший вихід зі становища: відректися від батьківщини. Але про таку підлість негоже й думати. Адже щойно перед боєм повторювали слова присяги на вірність вітчизні.

І тут саме впорі знову пролунали знайомі слова:

— Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Деметрою, усіма богами і богинями олімпійськими...

Виголошував їх Амфіон. Виголошував урочисто і страшно.

Десятки голосів підхопили:

— ... Я житиму думкою про врятування і свободу держави, її громадян і не зраджу рідного поліса, не поступлюся його землями, а все зберігатиму для свого народу!

— ... Зберігатиму для свого народу! — повторював разом з іншими Гомер, підтримуючи зсудомленою рукою широкий ремінь громіздкого непробивного щита.

— ... Зберігатиму для свого народу! — ледь ворухив спраглими губами Оменей, вперто тулячи свого такого ж громіздкого щита поруч з Гомеровим.

А позаду, майже над самим вухом, важко дихаючи, хрипів списник Аліферс:

— ... Для свого народу!..

Підводили голови поранені і теж повторювали слова священної присяги. Бо додавалася сила від цих слів, закипала рішучість битися з ворогом до останнього. Навіть у душах зовсім немічних і безвольних, що вже в думці піддалися фрігійцям, забунтував ураз гнівний протест проти ласки чужинця-переможця.

Був знову бій — лютий, жорстокий. І все щільніше і щільніше змикався передній ряд щитоносців, і все зменшувався живий чотирикутник грецьких воїнів. Усередині чотирикутника поранені лежали вперемішку з убитими, і вже не було кому допомагати стікаючим кров'ю. Хоча ніхто й не просив допомоги у цей страшний час.

А перед чотирикутником виріс цілий вал із окровавлених тіл фрігійців. І нападаючі, щоб досягнути до обронців, топтали по мертвих і ще живих своїх співвітчизниках. Бачачи затятість греків, головний фрігійський военачальник пообіцяв:

— Якщо складете зброю, то вбитих дозволю поховати з належними почестями, а живих відпущу на всі чотири сторони.

І поклявся Кібелою — фрігійською великою богинею, матір'ю богів і людей.

Ось тоді Амфіон і кинув першим щит на землю.

Амфіон розумів: такий вчинок не робить честі йому, досвідченому воїнові. Але що його честь у порівнянні з життям оцих молодих хлопців, що вперто тримають зброю чи лежать безмовно в пилюці, затиснувши долонями криваві рани! Краще він, Амфіон, приведе їх у рідний поліс живими, а про його честь знайдеться потім кому судити. Бо має їх усіх ніби за своїх дітей.

Тому й сказав:

— Усе!..

Добре вишколені, вони не посміли не послухатися свого воєначальника. Вони вагалися лише якусь мить. А тоді полетіли на купу, мов непотріб, щити і лускаті панцири, списи і мечі, луки і стріли, шоломи і наголінники.

І враз стало особливо помітно, що греків усього жменька, всього малюсінський острівець серед моря фрігійців. І певно, останніх неабияк вразило і розлютувало, що їхня хвиля так і не затопила, так і не змела цей острівець. І старший над фрігійцями грюкнув жезлом по плетеному кузову своєї колісниці, слиною забризкав:

— Пов'язати!.. Усіх!.. Усіх!..

Ніхто з підлеглих не наважився навіть заїкнутися, що була ж дана клятва іменем Кібели — найстрашніша клятва фрігійців. Бо знали: гнів начальника вразить раніше, ніж помста богині.

Як згряя вовків, налетіли фрігійці на беззбройних.

І заплакав Амфіон від такої підступності, заплакав від гніву і безсилля. І вихопив ніж, схований у потайній складці одягу, загнав його собі в груди по саме руків'я, звалився на землю.

Усіх уцілілих підвели, оперезаних мотуззям, до колісниці фрігійського воєначальника.

— Хто бажає служити великому і непереможному цареві фрігійському? — запитав той.

Полонені мовчали.

— За це повелитель повелителів подарує волю, поверне зброю і вділить немало від своїх щедрот.

Полонені мовчали.

— Ось меч. Хто візьме його і відрубає голови двом пораненим грекам — того чекає воля!

І знову ні слова у відповідь.

Старший над фрігійцями зло усміхнувся:

— Що ж, свою долю ви самі вибрали.

Поранених греків добили тут же, щоб не мати клопоту з ними. А тих, хто тримався на ногах, почали ділити, як худобу, поміж своїх знатних вояків.

— Дайте меч, — попросив Гомер.

— О, вже один зголошується! — загукали фрігійці, і виштовхали Гомера перед очі начальства.

Старший зміряв полоненого презирливим поглядом, зашкалив очі і процідив єхидно:

— Запізнився. Поранених, як бачиш, уже немає, а обезглавлені раби нам не потрібні.

— Дайте меч, — наполягав Гомер. — Я хочу померти вільним.

— Он що!.. Ха-ха-ха! — зареготав воєначальник і звернувся до поплічників: — Ви чули? Він не бажає бути рабом. Ха-ха-ха!..

Довкола догідливо підхихикували.

І враз фрігійський старший надумав:

— Він не хоче бути рабом — хай не буде. Але зате назавжди залишиться рабом темряви: ми осліпимо його!

І потішався зі своєї вигадки, глузуючи:

— Може, тобі вже перехотілося волі?

Четверо його охоронців навалилося на Гомера. І був біль, страшний біль. І крик роздирав Гомерове тіло. Але він усією силою волі стримував той крик у собі, щоб не принизитися перед ворогом. І таки стримав.

Старший із фрігійців, як і всі довкола, не міг не помітити цього мовчання, цієї затятої зверхності. Його обличчя тіпнула судорога. Але він раніше за інших справився з собою і продовжував зловісно-насмішкуватим голосом:

— То хто ще хоче волі?

Можливо, лиш один Гомер крізь свій біль відчув за вдаваним спокоєм чужинця його тваринний страх. І якби присутні могли повірити, що тільки що осліплена людина може усміхатися, вони побачили б, як усмішка торкнула закривавлене обличчя Гомера.

А фрігієць гримотів, заглушуючи власну душевну моторошність:

— Нехай іде у свій поліс і всім розкаже: хто воює з нами, фрігійцями, той стане або рабом, або сліпцем. А в провжаті дамо йому когось із полонених...

Він ще не встиг договорити, як із гурту полонених вихопився Аліферс, впав навколішки, цілував землю:

— Я відведу! Ми з ним сусіди. Я відведу Гомера і всім-всім перекажу твої слова, великий повелителю...

Воєначальник зневажливо зиркнув на Аліферса, ніби сплюнув, тоді перевів погляд на решту полонених, які німотно мовчали, і кинув:

— Гаразд.

І звелів колісничому їхати на пагорб, де вже слуги встигли звести для свого повелителя розкішний намет.

* * *

— ...Отак було насправді, — мовив Ксенон. — Оменей на вітарі поклявся, що саме так було.

Гомерові враз знову пригадується, як тоді, під час того останнього бою, вони вслід за Амфіоном в єдиному пориві виголошували слова присяги, як по дорозі з полону Аліферс підтримував його під руку, як обмивав у річці, як прикладав до пекучих ран свіжу траву порізника, як утішав.

— Все одно Аліферс — чесна людина.

— Ця «чесна людина» тільки й шукає нагоди, щоб тобі болючіше допекти. О, як він тебе ненавидить!

— Але чому, чому ти так вважаєш?

— Я не вважаю, я знаю. Ти для нього не просто сліпець. Ти для нього — постійне нагадування про його безславне повернення з полону, про втрату Єлени, про те, що є люди, вищі за нього, до яких йому ніколи-ніколи не дотягнутися. І цього він тобі не забуде і не простить.

Гомер гірко усміхається:

— Вигадуєш ти, Ксеноне. Та якби в Аліферса було щось проти мене, то чого йому таїтися? Чи важко було б йому, такому багатому і могутньому, прибрати з дороги сліпого й беззахисного Гомера?

— І не так легко, друже. Бо не такий ти беззахисний, як думаєш. Сьогодні на сторожі тебе стоїть аж дві слави: слава героя і слава співомовця-аеда. Навіть мішок із золотом безкарно не переступить через таку сторожу.

Нараз тихо, якось особливо тихо Гомер просить Ксенона:

— Скажи, тільки чесно, як перед самим Зевсом скажи: ти... кохаєш мою Єлену?

— Єлену?..

Западає мовчанка. Така довга і незручна.

— Це залишиться між нами, тільки між нами... Клянусь водами Стікса, тільки між нами...

Ксенон відвертається навіть від Гомерового незрячого погляду.

— Для тебе це важливо?

— Хочу почути від друга правду.

Ксенон видихує:

— Так, кохаю...

— От бачиш.

— Гомере, твоя Єлена цього ніколи не знала і не знатиме, повір... І ти нічого такого не думай... Ти не маєш права нічого такого подумати! Я твій друг — і цим усю сказано. Моє кохання піде зі мною в могилу, про нього не довідається більше жодна людина у світі. Повір, Гомере...

Гомер поправляє шнурок від торбини, ступає до дверей:

— Ходімо, Ксеноне, мені пора.

— Зостанься. Прошу тебе, не йди... Якщо вже... Слухай, Гомере, коли ти всерйоз подумав щось про мене і про Єлену, то я піду, я. Одне твоє слово — і я піду. Ти про мене більше не почувеш, обіцяю... А ти зостанься.

— Я дав слово богам! І маю стояти на слові, щоб мені вірили і друзі, і вороги.

— Я вірю тобі, Гомере, вірю. Тільки ти — каліка, ти безпомічний у дорозі. Ну погарячкував, не подумав... Боги зглянуть на твою немічність і простять.

Чому, чому воно так? По-Ксеноновому — «погарячкував», по-Аліферсовому — «стрільнуло в голову»... Невже справді його, Гомера, неможливо зрозуміти? Просто людськи зрозуміти?

— Боги, може, і зглянулися б, а я собі як прощу? Мене гризота загрізе...

І чує Гомер, як із далекої давності долітає до нього дитячий крик... Знову той самий крик... Колись, ще в дитинстві, він бачив, як топився малюк. Гомер тоді ще не вмів плавати і забоявся стрибнути у воду, щоб допомогти йому. А малюк захлинався і кричав, кричав... Хлоп'я те потім витягли. Мертве... Той крик ні-ні та й долітає до Гомера і досі, моторошить... Ні, тоді Гомерові ніхто не дорікнув. Але ж він міг допомогти тому хлопчикові, міг: дядькові, який витягав утопленого, вода сягала там лише трохи вище пояса.

Гомер колись розповідав Ксенонові про той випадок. Тоді він його теж не зрозумів. Каже: «А якби там виявилось глибоко? А якби з головою?» Якби ж глибоко!.. От і досі моторошить той крик.

— Таки треба йти! І то не гаючись. Поки я здатний творити — треба! Поки ще живе, поки не захлинулася в моїй пам'яті ота затята тиша перед боєм і мертвлячий дзвін мечів об ворожі щити і шоломи. Я сам пережив трепет перемоги і болючість поразки, своїми очима бачив, як

мужньо б'ються і вмирають наші воїни-герої. І я зумію сказати про славу нашого війська, про солодку радість битви з ворогом. Спробую сказати так, як ще ніхто не сказав!.. Я вже відчуваю, як із моєї душі проситься у світ велика пісня. І я її заспіваю. Заспіваю!

Закінчує й зовсім не зрозумілими Ксенону словами:

— А там — будь що буде... Нехай навіть і глибоко, нехай навіть і з головою... І не спіши мене осуджувати, Ксеноне.

Тут їх заливає сонячне світло — відчинено двері. А в дверях усміхається Аліферс:

— Приємному товариству моє вітання!

Ксенон мовчки відступає до тапчана — тільки Аліферса оце якраз бракувало! Але той уже своє править:

— О, а казали, Ксенон нарешті вибрався полоти свій виноградник.

— Не переживай, Аліферсе, бур'яни з мого виноградника не перекинуться на твій.

— Ще чого — переживати! — пхикає той. — У мене є кому пильнувати мої виноградники: під рукою наглядача три дюжини рабів. А от коли ти ще трохи не візьмешся за свою лободу та осот, то й жодного хойнікса⁹ вина не націдиш.

«Якраз пора для твоїх похвалень!» — злиться Ксенон.

— До твоєї кратери з ковшем підступати все одно не збираюся, — відповідає. — Збитків мати не будеш.

— Поживемо — побачимо... А для тебе, Гомере, раз ти вже так на своєму стоїш, є новина: купець, виявляється, сьогодні веде свій караван. Замовив йому слівце за тебе — каже, візьму з караваном, чому не взяти. Просив тільки зібратися швидше, бо в нього караван уже споряджений, то довго чекати — сам розумієш...

— Уже зібрався, — каже Гомер. — Формінга при мені, торбинка з хлібом при мені — чого ще? Ходімо.

Це навіть Аліферса ошелешує. Готувався плутати сіті ще й далі, а воно, виходить, уже нічого не треба. Запинається:

— Як? Отак зразу?

— Купець за послугу дорого править, еге?

— Ні, ні, що ти! — похапливо відповідає Аліферс. — Купець каже, йому приємною буде присутність аеда-співомовця в його каравані. Купець чекає.

— То чого ж? Пішли!

⁹ Х о й н і к с — міра місткості, трохи більша одного літра.

А біля одвірка стоїть не помічена досі ніким Єлена. Певно, зразу за Аліферсом увійшла. Стоїть, як статуя слова не в змозі мовити. Біля ніг — вузлик з вовною: випав з рук.

Ксенон загороджує Гомерові прохід:

— Одумайся, людино!.. Ради нашої дружби не роби цього. Заради Єлени — вона не переживе...

Але той відсторонює його:

— Так треба, Ксеноне. Треба. А для Єлени це, може, й краще.

І тут Єленин зойк:

— Ти що кажеш?! Що ти таке кажеш!?

Болісно спотворюється обличчя Гомера, безсило опускаються його плечі. Але це тільки на мить. І Гомер уже знову сам собою у своїй уперто-несхитній рішучості.

— Вибач, Єлено, я не знав, що ти слухаєш: Але що сказано — те сказано.

— Виходить, для тебе я вже ніщо? Виходить, он воно як... Ні, ти не можеш мені дорікнути ні в чому. Не можеш! Сам казав, що це я зростила в тобі співця, як хазяїн хлібний колос.

— Коли на хлібному стеблі замість одного колоска виростає два — хіба хазяїн стане відщипувати той другий?

— Я слухалася не тільки богів, а й серця. За все наше подружнє життя я тобі жодного разу ні в чому не заперечила. Ти розпоряджався мною, як хотів... Безсердечний ти!..

Вона плаче, вона виказує йому, вона виливає свій біль, свою образу. І свою любов. Вона все ще в глибині душі не вірить, що це відбувається насправді, що він зважиться на такий крок.

— Людиною, Єлено, ніхто не може розпоряджатися, якщо вона сама того не захоче... І я іду. Прощай.

Він переступає поріг. Він уже переступає поріг.

— А я?.. Як же я?.. Виходить, лише тінь?.. А якщо я не хочу бути тінню? Якщо я не хочу?! Не хочу!..

За порогом — кроки. Віддаляються.

— Якщо я...

Віддаляються...

— Аліферсе! Ксеноне! Чого ж ви стоїте?! Поверніть його... Поверніть!.. Гомере!.. Гомере!.. Го-ме-ре-е!..

* * *

Це тільки в гірській ущелині луна довго повторює голос людини. А в ущелині віків глухне він скоро. Так скоро, що ми, скільки б не напружували свій слух, уже ніколи не почувемо розпачливого Єлениного «Го-ме-ре-е!..»

Зате людські почуття не глухнуть навіть під вагою віків. Вони знову й знову повторюються в поколіннях. Тому й сьогодні ми можемо відчути біль Єлениного крику — варто лише прислухатися серцем.

* * *

Якби Гомер був уважнішим, він би одразу спостеріг, що в каравані підібралися якісь одні мовчуни. Ото гейкне хтось із погоничів на мулів, цвюхне інший батожищем, підганяючи худобину, та й знову тільки тупотіння ніг. Та ще іноді собака гавкне на бичка, якому знічев'я забаглося відбитися від стада.

Але аед, щойно переживши душевне потрясіння, зовсім не прагнув до спілкування з людьми. Скоріше навіть радий був, що його ніхто не турбує, ніхто ні про що не розпитує. Тож і гадки не мав, що всі в каравані, попереджені купцем Меандром, навмисне стороняться його, щоб не проговоритися про напрям каравану.

Переобтяжена виміняною за крам худобою, купецька валка посувалася повільно. Дорога звивалася поміж зеленими пагорбами та луками. Кілька разів довелося переходити вбрід невеличкі річечки, що при нинішній погоді виявлялося справою навіть приємною.

Коли зупинилися на нічліг, у всіх теж знайшлися свої турботи: погоничі заходилися розпрягати та триножити мулів, охоронці заступили на сторожову службу, а обидва наглядачі стежили за роботою одних і других, розпоряджалися щодо вечері.

Караван на теперішній дорозі — справа не проста. Тим більше такий, із гуртом худоби. Так і пильнуй, щоб грабіжники не налетіли зненацька. Розплодилося того зілля чимало — і дикі кочівники-варвари, і свої, греки, теж ласі на дармовинку.

Гомер осторонь присідає на траву. Не вслухається в го-мін голосів — думки снуються довкола сьогоднішнього його кроку. Гніздиться в грудях двоєке почуття: і тягар, що так ось вийшло, і полегкість, що нарешті зважився йти. Бо все одно йому довелося б колись таки зважитися.

Чим далі, тим більше міцніє в Гомера певність у власній правоті. Не хочеться тільки вірити в Аліферсові слова. Все-таки, певно, ворухить Аліферсову пам'ять отой колишній Єленин вибір. І то напевне ворухить! Бо п'ять років — хіба то відстань для почуттів, щоб заглушити їх?

Але як би там не було, крок зроблено. Тепер тримайся, аеде, і ділом доведь, що це не просто була твоя нікчемна забаганка, а виважене серцем і розумом рішення. Щоб навіть найостанніші невіри повірили в тебе, аеде.

Нарешті Гомерові супутники дають усьому лад, збираються до купи. Теплється багаття, пахтить смажена баранина — всідаються вечеряти. Тільки вартові пильнують віддалік, для них зараз пора найвідповідальніша.

Купець Меандр наколює шматок баранини на дерев'яну шпичку, підносить аедові:

— Підкріпися.

Ні, Меандр не забув, як сам же запитував Аліферса, чи матиме сліпець свої харчі на дорогу. Але хто ж те знав, що цей сліпець виявиться тим самим аедом, до якого вчора усі так шанобливо ставилися на святі Деметри і чий гімн богині родючості купець уже чув із уст не одного співомовця?! Чи не припустився він, Меандр, помилки, здавшись на підмову Аліферса? Та що зараз робитимеш? Слово дане, і плата за послугу — ось вона, спокійно пасеться при каравані.

Гомер бере шпичку, спроквола жує м'ясо. Йому зовсім не до вечері. Але такий звичай: відмовлятися від їжі не можна, за це образиться не тільки той, хто її дає, а й сама богиня Деметра, бо це вже неповага до її дарів.

Меандр ніби й не цікавиться аедом, а слово за словом таки вивідує, чого той пішов із дому. Йому, бродязі по крові (у кожного справжнього купця є, крім прагнення до прибуткового виторгу, ще й непереборний потяг до мандрів, до нового, незвіданого, часто навіть ризикованого), значною мірою виявилися зрозумілі Гомерові поривання. Однак він уміє добре приховувати свої почуття — нічим не видав, що уже сам він своєю «допомогою» теж став аедові поперек дороги. А коли Гомер пробує щось там його запитати, то Меандр тут же посилається на пізній час і завтрашню втомливу дорогу і влягається спати.

Проте все одно таємне стало явним раніше строку.

Коли в одній з долин підійшли до річки, щоб переправитися на протилежний берег, увагу Гомера привернув частий шелест пташиних крил. Над головою пролітали цілі зграї диких гусей. Їх гелготіння віддалося таким гострим

спомином! І перед ним враз постав квітучий берег річки Каїстру.

Ще коли Гомер був воїном і ходив під рукою хороброго Амфіона, їхній загін кілька разів зупинявся на постій біля струмистого Каїстру, чекаючи підходу ефесців, щоб спільно рушати проти фрігійців (варвари часто робили наскоки на їхні поліси, тож треба було провчити їх, щоб відбити охоту до зазіхань на еллінське добро). Над річкою, над усією Асійською лукою завжди хмарами носились птиці і безперервно в повітрі висів їхній гомін. І він, Гомер, тоді любив спостерігати, як довгошиї лебеді поважно проносяться над чистими плесами, як сірі журавлі плавно ширяють у високості. Мріяв: от би хоч раз і собі піднятися в небо і поглянути, якою ж то звідтіля показується земля.

Отож згадав та й не втримався:

— Це геть, — сказав, — ніби ми на березі Каїстру.

— А то хіба де? — проговорився один із погоничів. — Каїстр і будемо переходити...

Спохопився погонич, та було вже запізно.

Довелося Меандрові викручуватися. Він слово в слово повторював усе так, як наставляв його Аліферс: що, мовляв, у дорозі передумав та й замість Фокеї повернув до Ефесу, що вважав, ніби для Гомера немає значення, куди йти. Старався прикинутися таким собі нерозумним телям, усіляко вигороджувався, плував. Нарешті зовсім заплутався. Тоді й бехнув:

— Так хотіла Єлена.

Якби Меандр знав, якого удару завдав аєдові цими трьома словами! Якби ж знав — плував би й далі, брехав напропале, а їх не вимовив би. Бо що не кажи, а чимось таки подобався йому сліпий співомовець. Подобався ненадокучливістю в дорозі, умінням триматися з гідністю. Та й у пам'ятку було недавнє свято Деметри. Тож ніяк не хотілося завдавати болю аєдові.

А для Гомера ніби й небо упало. Він відчув себе настільки самотним, що навіть крик не зірвався з уст — до кого кричати в такій самотині? Якось враз поник, змалів. І таке спустошення відобразилося в усьому його вигляді, що купець позадкував, позадкував од нього, та й хутенько подався на переправу.

Прийшов трохи до тьми аєд аж наступного дня в Ефесі, біля старенького храму богині-діві Артеміді в Ортігійському гаю. Туди його допровадив купець і влаштував у притулок.

Стугоніло у скронях єдине: а що ж далі? Як йому бути

далі? Запитував, перепитував себе і не знаходив відповіді. Бо навіть до Трої тепер дорога стала поперек: адже доведеться повертатися через рідний поліс! Як там розцінять його повернення? Запитають, певно, з усмішкою: що, мовляв, у світах не дуже солодко, раз там не забарився? І що з того, що він не бачитиме поглядів земляків! Ці погляди все одно битимуть його болючіше, ніж батоги.

Це, бач, їй, Єлені, так забажалося, щоб він відчув і зрозумів свою неспроможність, що без Єлени він — ніщо. Ось вона, підступність!

А купець теж лисиця потайна. Такий за плату крутити-ме хвостом, у який бік накажеш...

І тут, у Ефесі, він, Гомер, теж нікому не потрібний. І ніде в світі не потрібний...

Правда, при храмі богині-діві голодною смертю він не помре — сюди з усіх усюд стікаються люди на поклон, приносять Артеміді дари. Тож не обійдуть милостинею і аєда, якщо той співатиме гімни богині-діві. Ефесці збираються скоро будувати тут новий храм. Кажуть, він буде такий, якого ще ніде не було. Уже зібрано на будову величезні кошти, уже й майстри є. Отож буде для кого співати йому, Гомерові.

Однак залишити рідний поліс тільки для того, щоб жити в чужому Ефесі? Та такого і в мислі допустити не можна!

Але що ж далі? Що? Як йому бути? Хто допоможе в такій безвиході? Хто зарадить?

Допомога прийшла звідти, звідки Гомер і не сподівався.

— Ти вже обідав, шановний?

Так, це був Меандр. Ненависний купець Меандр, який оце й запроторив Гомера аж сюди.

— Це ти знову? — сахається аєд. — Чого тобі ще треба?

— Прошу на торжище, до мого каравану.

Гомер кидає образливе:

— Вільний я, вільний — мене там не продаси. Та навіть якби й продавав, то сліпого ніхто не купить.

— Шановний! Все проходить, усе минає. І злість твоя на мене теж мине. А от голод — ні, він зможе тільки збільшитися. То чи не краще піти нам пообідати? Там зараз така ягниця смажиться! А для слів час знайдеться і після обіду.

Меандрові, батько і дід якого теж були купцями, доводилося все життя тертися між лихварів, здириків та всіляких проїдисвітів. Купецьку науку він перейняв з усіма її тонкощами. Знав, як робити приварок на крамові, вмів поводитися з людьми. І навіть гордився, що був справжнім купцем, а не якимось бродяжкою. Тож ретельно дотриму-

вався батьківської настанови дорожити ім'ям, насамперед — за будь-яких обставин виконувати обіцяне. Бо сам не раз мав нагоду переконатися, що нічого в людині так дорого не ціниться, як саме ця риса.

Тому й виконав Меандр те, що обіцяв Аліферсові — привів сліпого аеда до Ефеса. Та оскільки в душі був людиною по-своєму справедливою і розумів, що із Гомером учинив негідно, то вирішив хоч чимось пригледитися сліпцеві. Тим більше, що якраз траплялася нагода: в Ефесі його рідний брат Рез, теж купець, саме готувався відправити два кораблі до Беотії. А що, коли Гомерові попливти на одному з цих кораблів у Дельфи, поклонитися Аполлонові, захисникові муз і покровителеві аедів? Може, якраз срібнолукий бог зглянеться над нещасним і подарує своє благословення. Тоді Гомерові буде легше здійснити все те, що задумав.

Побувати в Дельфах, відвідати святилище самого Аполлона — Гомерові таке ніколи й на думку не спадало. Тим більше, що благословення він мав від самого Зевса. Та й навіть якщо йому Дельфи, коли зібрався в Трою? Таж він не якийсь державець, щоб випрошувати пораду оракула на кожен свій крок.

Але мандрівка в Дельфи — це все ж був вихід із становища, в яке потрапив. Тож, згнітивши серце, аед погодився. Кораблі Реза мали відчалити від пристані ефеського порту через два дні. Проте Гомер так і не повернувся більше в притулок при храмі — дочекав ці два дні тут же, на пристані.

Колись він бував у Ефесі. Йому чомусь не подобалося це людне, галасливе місто, яке ніби напоказ повиставляло розкішні будинки обабіч широких вулиць. Здавалося, воно аж промовляло до всіх прийшлих: «Ось яке я, подивуйтеся!» І бундючно випинало груди між бистрим Каїстром, тинистим Піоном та стрімкою горою Корес. А заговори з кимось із ефесців — теж не переслухаєш похвальби: і міська площа в них найкрасивіша, бо, бач, вимощена мармуром; і одеон¹⁰ найдосконаліший, муха пролетить — чути; і амфітеатр найзручніший; і ніде немає такого пишного бронзового фінішу, як на їхньому стадіоні.

Кажуть, навіть Посейдонові, грізному повелителеві моря, набридла хвальковитість ефесців. От він і відкотив морські хвилі від порту, заносить вихід із нього піском. І тепер ефесці змушені рити в цьому піску канали, щоб їхні багатовесельні кораблі могли впливати в море.

¹⁰ О д е о н — кругле приміщення у Стародавній Греції для музичних вистав і змагань.

Одним із трьох таких каналів вирушили і чорнобокі кораблі Реза. Потягнулися для Гомера вірьовкою сірі, одноманітні дні. Під плескіт хвиль та скрип весел у кочетах, під завивання вітру та лопотіння вітрил. Від острова до острова, від порту до порту. Поминули Самос, Делос, Сірос, Сіфнос, Мелос. Потяглися безкінечні синьо-димчаті береги Мессенії, Аркадії, Еліди.

Аж от за широкою голубою затокою показалися гори Беотії. Десь там, за одним із скелястих виступів, лежить Кріса, куди колись срібнолукий Аполлон привів критських моряків, щоб зробити їх першими жерцями свого святилища. Звідти до Дельфів уже рукою подати.

* * *

По схилах Парнасу дорога спускається до Дельфів. З душевним трепетом ступають по ній перехожі — і ті, хто поспішає вивідати найпотаємніше у дельфійського оракула, і ті, хто просто йде вклонитися святилищу Аполлона, і ті, кого ведуть у місто суто господарські справи чи й звичайний пошук шматка хліба. І з кожним кроком перехожих усе більше охоплює хвилююче відчуття прилучення до чогось таємниче-високого. Бо тут усе вражає: і це нависле над головою химерне громаддя скель, і гомінливі потоки, шум яких у священній Касталійській ущелині перетворюється на гуркіт грому, і яскраві жовті, червоні, зелені барви скель, дерев та кущів, і різкі темні тіні внизу та сліпуче небо вгорі. Бо тільки тут така насторожено-тривожна, навіть грізна краса природи.

Храм Аполлона щодня збирає відвідувачів з усієї Еллади. Збирає протягом весни і літа. Бо весною і влітку сам золотокудрий бог живе у Дельфах, устами піфії¹¹ провіщаючи людям волю Громовержця Зевса. А коли настає осінь, коли в'януть квіти і жовкне листя на деревах, коли холодна зима ось-ось має забілити снігом вершину Парнасу, Аполлон на своїй колісниці, запряженій білосніжними лебедями, лине до казкової країни гіпербореїв, де ніколи не буває зими, де вічно квітуть трави і дерева. І там пробуде він доти, поки знову зазеленіють сади у Дельфах, поки теплі подихи весни усіють квітами долину Кріси.

¹¹ Піфія — пророчиця в Аполлоновому храмі в місті Дельфах.

...Біля храму Аполлона не протовпитися: сьогодні бог-провісник повернувся з країни гіпербореїв. Тож не тільки прийшли, а й мало не всі тутешні жителі — від малого до старого — зібралися, щоб ушанувати сонцесяйного сина Зевса, спільно порадити його поверненню. У кожного в руках гілочка лавра — улюбленого дерева Аполлона.

Але на загальному святі Гомерові немає місця. Бо із тисяч люду нікому ніякого діла до нього. Ніхто не питає: хто ти, звідки ти, чого ти тут? Є ти — то є, немає тебе — то й немає.

Хоча неправда, вранці знайшовся один, порадив:

— Іди-но ти до храму та сядь при вході, як інші сліпці, — дивись, щось і перепаде...

Болючіше ножа різонули Гомерове серце ті слова. Невже йому справді судилося до кінця днів своїх бути просто сліпцем, викликаючи лише жаль до себе?! Для чого ж тоді було зриватися з дому в далекий і невідомий світ? Вдома, серед своїх, хоч заради хліба принижуватися не треба було.

А втім, знати таку правду про дружину і жити серед своїх — хіба придумавеш страшніше?!

Ні, він таки аєд! Він — співець, він мусить довести і собі, і Єлені, і всім, усім, що вирушив у світ не заради примхи і не від розпачу, викликаного зрадою найближчої людини, а тому, що повела його діяльна сила, яка так і рветься, щоб вихлюпнутися з грудей чимось небувало великим.

Сама собою потяглася рука до струн формінги. І він заспівав-заговорив. Ні для кого — просто для себе. Співав про те, як з досвітньої мли заясніла Еос рожевоперста, як осяйний Геліос покотив свою колісницю по небі, як виїшли на працю пастух, виноградар і воїн...

Своїм вухам не повірив, коли враз донеслося:

— Ого, такого ще й не доводилося чути.

І одразу чиєсь застережливе:

— Цс-с-с! Не заважай.

Окрилений несподіваною людською увагою, він на якийсь час забув про все на світі. Його формінга то співала, то сміялася, то шелестіла тихим сумом. А коли музика змолкала, то натхненно лилася його пісня-розповідь, сповнена глибоких людських почуттів.

По шереху сандалій та одягу, по зачасному диханню відчував, що круг слухачів збільшується, збільшується. А коли закінчив співати — почув:

— Хто б ти не був, аєде, а я беру тебе до свого двору!

Голос був дужий і владний — голос людини, яка все життя звикла наказувати.

— У мене будеш і в теплі, і ситий, і в повазі.
Довелося ввічливо пояснювати, що не шукає притулку, а звідси помандрує в Іліон, що веде його бажання створити пісню про давню війну всеахеїв з троянцями.

Зауважили:

— Таж про це вже є пісні.

— Ця буде не така. Ця буде моя.

Той, що з голосом владаря, запропонував:

— Якщо бажаєш запитати про свою долю в оракула — йди й запитай. Я за тебе принесу гідну жертву.

Гомер навіть розгубився: пропозиція незнайомця була високою почесною. Проте звертатися зараз до бога-провісника в нього й на думці не було. А що, коли жрець оголосить, що він, Гомер, уже все своє створив, що попереду в нього хай ситі і безтурботні, але загалом ніякі дні? Ні, ні і ще раз ні! Краще не знати. Краще він сам постоїть за себе, як зуміє, сам доведе, на що здатний. Однак відхилити пропозицію — можна образити людину, яка поставилася до тебе з такою широкою приязню.

А тут ще хтось шепнув біля вуха:

— З тобою говорить сам владар Орхомена...¹²

Гомер шанобливо нахилив голову:

— Із задоволенням скористаюся твоєю прихильністю, славний муже. Тільки дозволь мені це зробити після того, як я уже завершу своє діло...

У святилищі Аполлона він прагнув випросити у сонцесяйного бога тільки одного: душевного полегшення і натхнення. Прагнув ублагати, щоб той узяв його під свій захист.

Просив голосно, палко. Але полегкість не приходила. Чи то голос його губився серед голосів сотень інших прохачів, чи то Аполлон був ображений за те, що за благословенням Гомер звернувся спочатку не до нього, а одразу до самого Зевса.

Біля храму підійшов до Гомера ще один чоловік:

— Це ти і є той співомовець, якого сьогодні запрошував до себе владар Орхомена?

— Тобі вже це відомо? — здивувався Гомер.

— Оріфієві все відомо, — не без похвальби одказав той.

І щоб справити ще більше враження на свого співбесідника, додав ніби між іншим:

— А твій гімн Деметрі — справді хороша річ.

— Ти його слухав?

¹² Орхомен — місто в Беотії — краю в Середній Греції.

Оріфій добродушно сміявся, задоволений:

— Ти в Дельфах, шановний, у Дельфах! А в Дельфах не тільки центр землі, а й центр усіх відомостей. У Галікарнасі, приміром, тільки встигнуть подумати, що варто було б збудувати ще одну вежу, а тут уже знають, з якого каменю та якої висоти та вежа буде. Отак-то!

Оріфій був теж аедом. Причому одним із найзнатніших в Елладі. Років п'ятнадцять тому він тут, у Дельфах, був визнаний кращим. Його гімн Аполлону Гомер не раз чув і в рідному полісі. Тому щиро зрадів, що саме з таким співомцем звела його доля.

Нараз Гомерові подумалося: може, це сам Аполлон дарує йому таку зустріч? Певно, зважив-таки срібнолукий на його прохання.

Ніби в підтвердження цієї думки, Гомер почув:

— Хочеш, буду тут твоїми очима? Якщо ми, аеди, не допомагатимем один одному, то хто нам допоможе? А я в Дельфах усе-все знаю, я — тутешній.

Він повів Гомера по Дельфах. Повів на самісіньку гору, де під велетенською стрімкою скелею гірського пасма Федріядів розкинувся стадіон. Вони посиділи на одній з лав, витесаних у скелі, пройшлися доріжкою для бігунів. Потім спустилися трохи нижче, ступаючи по кам'яних сходинках. Ці сходинки півколами спадали до невеличкого круглого майданчика.

— Ось тут і слухають аедів, — мовив Оріфій. Мовив буденно, звично. Та Гомерові здалося, ніби майданчик, на якому вони з Оріфієм опинилися, гарячий, і починає припикати ноги.

— Зараз тут нікого. А мине трохи часу, почнуться піфіади, то буде не протовпитися. Ти хочеш перемогти на змаганнях аедів?

Дивне запитання! Та хто із співомців не мріє перемогти на таких змаганнях?!

— Я тобі допоможу.

— Хіба в такому ділі можна допомогти?

Гомер навіть і в думці не міг припустити, як це можна допомогти аедові, коли той виступає зі своєю піснею. Тож за нього ні на формінзі не заграєш, ні слова до його пісні не доточиш.

— А то ж як? Добра порада — це немало для того, хто змагається. А мені тут відомо все, навіть більше. Я вже наставляв кількох аедів, і вони перемогли.

Гомер промовчав. Видно, тут, у Дельфах, є немало такого, що йому, прийшлому, ще недоступне для розуміння.

Оріфій розповів, що сам він постійно живе у тутешньому притулку. Харчі тут не дуже щедри, зате є завжди, і думати про них не треба. Зараз із ним поселилося ще два аеди. А ось як настане пора ігор і змагань, то співомців з усіх усюд найде стільки, що важко навіть їх імена запам'ятати.

— А взагалі у нас тут весело і цікаво, — хвалився Оріфій. — Завжди стільки люду, стільки новин! Поживеш; то й тобі тут сподобається. Головне — тримайся мене, не пропадеш. Хліба тут дарують аедам більше, ніж аеди можуть з'їсти. А я знаю одне місце, де міняють хліб на вино. От і заживемо веселіше.

— Для чого? — знову не зрозумів його Гомер.

— Ну... щоб жити.

— Щоб просто жити — і все?

— Дивак! Чого ж тобі ще?

— Це мені не підходить.

Все ж увечері опинилися вони в притулку. Там уже були і ті два аеди, про яких говорив Оріфій. Один із них теж був сліпий, його водив хлопчик-поводир. Обидва аеди, виявляється, уже теж чули про Гомера і про те, що його запрошував до себе сам владар Орхомена.

— Ти добре зробив, що не погодився, — мовив той, що з поводитирем. — Хоч посадили б тебе і на добрий хліб, але був би ти пташкою в клітці. А так — ти вільний.

— Воля для нас — то найвартніше, — підтакнув і другий. — А прожити ми й без владик проживемо. В Дельфах Аполлон до аедів щедрий, пропасти не дасть.

Видно, це було й справді так. Бо вони не стали чекати звичної баланди, що її готували для завсідників притулку. В торбинах виявився і хліб, і дещо до хліба. В руку Гомерові подали навіть келих з вином. Певно, не тільки Оріфій знав, де саме міняють хліб на цей п'яний напій.

Від їжі та вина повеселілося, ніби тягар якийсь із пліч звалився. Розговорилися. Гомер почув одразу кілька десятків новин, серед яких і такі майже неймовірні: ніби критські моряки, захоплені бурею, прибилися до острова Трінакія і там на власні очі бачили священних биків Геліоса; ніби якийсь Ельпенор із Евбеї побував у країні людей кімерійських, яку завжди вкриває лиховісна ніч і де гори із суцільного кришталю; ніби один східний купець бачив таку землю, де люди не сіють, не орють, а для них без оранки виростає і ячмінь, і пшениця, і виноград... Розповів Гомер і про свою мандрівку, про те, як замість Трої потрапив у Дельфи.

— І добре зробив, що дістався сюди, — зауважив йому Оріфій. — Бо тільки в Дельфах аед може стати справжнім аедом.

— Тільки у Дельфах — і ніде більше! — погодився і той, що був з поводитирем.

Третій додав:

— Кого визнають першим на піфіадах, того і вся Еллада називає першим. Так було і так буде завжди.

Він враз засовався:

— А що, в нас хіба вже немає нічого хлюпнути в келих?

Вина більше не було. Оріфій швиденько зголосився скочити куди слід. І хоч як Гомер не переконував, що вже випито досить, Оріфій таки кудись зник. Бо, сказав, не може дозволити собі не наповнити ще раз келих на честь новоприбулого до Дельф аеда, тобто Гомера, — у майбутньому блискучого переможця піфіад.

Коли він пішов, Гомер поцікавився:

— Вам боязко перед змаганнями, так?

— На-ам? — перепитав сліпий. І враз зайшовся сміхом: — Ністілечки, — мовив, — ні капелиночки.

— А чого нам має бути боязко? — озвався видючий. — Ми ж у змаганнях не виступаємо. Ми собі просто аеди. Хвалимо Аполлона, а він дбає про нас. От і все.

— Як?! А Оріфій? Він же колись у Дельфах названий був першим.

— Фі, коли те було!.. Та Оріфій уже, певно, забув, як воно путящо тримається формінга в руках.

— Але ж його гімни Аполлону!..

— Гімни — так, гімни живуть. Вони тепер — самі собі, Оріфій — сам собі. Гімни тепер ми співаємо, славимо і бога-провісника, і їх творця Оріфія, аякже. А сам Оріфій давно нічого не творить.

— Вірніше, давно творить не те... От, приміром, тебе він запримітив, так? Вважай, що ти вже перемиг у змаганнях аедів. О, не заперечуй, в Оріфія на це нюх собачий! Ще жодного разу не було, щоб він не вцілів у переможця. Отак-то, зрозумів? Тепер він тебе ні на крок не відпустить. А як назвуть тебе першим — отоді поживемо! Тоді кожен буде вважати за честь пригостити тебе, засвідчити тобі свою повагу. А Оріфій буде тут як тут, при тобі. Свого тоді він не пропустить, у нього хватка ого!.. А ось і Оріфій повернувся, та ще й не з порожніми руками...

Вночі, коли в притулку всі спали і коли всі спали в боготранних Дельфах, до Гомера прийшла Єлена.

— Вставай, — сказала, — пора йти.

Так, ніби й не було між ними сварки, не було розриву. Ніби це вони просто мають іти на виноградник чи мають відвідати свого приятеля Ксенона. І голос був рівний, лагідний.

— Пора йти. Не будеш же ти залишатися в Дельфах і брати участь у піфіадах без своєї великої пісні, яку ще не створив?

Зникла Єлена. Раптово, як і з'явилася. Лишилися тільки звуки ночі: зліва — Оріфієве похрюпування, справа — чийсь сонне бурмотіння.

Від входу донісся недалекий покрик нічної пташки. І Гомер, повільно звівшись на ноги, ступив назустріч тому покрику.

* * *

«Аполлон таки почув мене і взяв під свій захист». Ці слова не раз повторить Гомер на довгому шляху до Трої. Повторюватиме їх і пізніше. Бо хоч душевного заспокоєння бог йому не дав, зате незмінно оберігав його в усіх усюдах.

А найперше — подарував йому оту зустріч.

...Долина Кріси була для Гомера такою ж темною, як і весь світ. Він обережно ступав по вичовганій тисячами ніг кам'янистій дорозі, вистукуючи попереду палицею. Не стала долина темнішою і тоді, як набігла хмара, затягла небо і вперішив дощ. Гомер не знав, чи є поблизу якась схованка, тому продовжував іти. І заводив розмову сам із собою, щоб не зважати на дощ, щоб не думати про незнайому дорозу. А воно думалося, всупереч усьому — думалося. І міркувалося:

«Якби не Єлена, наскільки ближчою була б моя дорога до Трої».

«Якби не Єлена, мені, можливо, й зовсім ніяка дорога не була б потрібна, бо навряд чи й став би аедом».

«Якби не Єлена, чи мав би я стільки болю й гіркоти?»

«Якби не Єлена, то й радості в житті не зазнав би».

«Від Єлени, від моєї Єлени, від мого кохання — мені ж і радість, і горе...»

І тут його враз осінила думка — він уголос заговорив-замолив:

— О, Афродіто, богине кохання! Вислухай мене і не вважай за гріх. Дозволь бачити мою Єлену в тій, через кого почалася війна ахеїв з троянцями.¹³

¹³ Викрадення Єлени — дружини Менелая, царя Спарти, Парісом (його ще називали Александром) — сином троянського царя Пріама призвело до війни. Менелай зібрав ахеїв у похід на Трою.

Дощ шумів безперестанку, і шум той був рівний, розмірений. Лоскітний запах тієї особливої свіжості, яка завжди буває в теплий день при початку дощу, поволі розсіювався.

— Ти ж бачиш, я не кривлю душею. Я від щирого серця. Дозволь, богине. Це ж буде і в твою честь — моя Єлена гідна того, щоб згадуватися при твоєму імені... Подай, злото-коса, якийсь знак, що ти не заперечуєш...

Та довкола — тільки шум дощу.

Благенький одяг промок і прилипав до тіла. На зміну приємній свіжості осклизло потягло холодком. А він все йшов і йшов, вимацуючи перед себе дорогу палицею.

Афродіта чи не чула його прохання, чи не зважила — жодного знаку так і не подала. А йому хотілося, йому вкрай потрібне було її благословення.

І тоді він наважився:

— Я все одно бачитиму в Менелаєвій дружині свою Єлену! Якщо в житті не склалося, то хай хоч так. Бо доки буде Єлена в пісні, доти буде й при мені. Отак! А в пісні вона буде завжди.

І ніби аж відступив осклизлий холодок, знову повітря лоскітно запахло свіжістю. І зробилося легко, навіть радісно. Бо ота недосяжно-незнана жінка, яка досі тільки мрілася, мов вершина в туманній даліні, чий образ загубився в давнині навіть для найстаріших співців про ахейсько-троянську війну, ота жінка стала для нього враз зримою і навіть зрозумілою. Вона була просто Єленою, його Єленою — із знайомим голосом, із знайомими рисами обличчя, із знайомою вдачею.

Ось уже він бачить свою Єлену в обложеної Трої. Самі собою складаються слова в пісню, оповідаючи про те, як Єлена

...ткала великий, подвійний

Плащ пурпуровий, на нім бойові гаптувала змагання
Поміж троян конеборних і міднохитонних ахеїв,
Що від Ареєвих¹⁴ рук перетерпіли стільки за неї...¹⁵

Він і не відчув, що дощ потроху вщух, блиснуло сонце. Для нього засвітилося своє сонце — він уже вів до Єлениної оселі прудконогу Іриду¹⁶ з важливою вістю. І вже сам промовляв до Єлени голосом божественної вісницьі:

¹⁴ Арей — грізний бог війни, син Зевса.

¹⁵ Тут і далі переклад з давньогрецької Бориса Тена.

¹⁶ Ірида — богиня райдуги, вісниця олімпійських богів.

Вийди-но, люба красуне, поглянь, яке діється диво
Поміж троян конеборних і міднохитонних ахеїв!
Вів на рівнину одних проти одних Арей многослізний
Воїв отих, войовничого сповнених згубного шалу,
Й от вони мовчки стоять, війна поміж них припинилась,
Сперлись усі на щити, списи повтикали у землю.
Тільки один Александр з Менелаєм, Ареєві любим,
Вдвох на великих списах змагатися будуть за тебе.
Хто переможе, тому ти дружиною любою станеш...

Буде, буде поєдинок між Менелаєм і Парісом! Гомер враз відчуває на собі металевий тягар — бо вже бачить не Менелая, а себе в його бойовому обладунку. Уже його правцю вагомо відтягує довготінний спис... О, він постоїть за своє кохання!..

Сонце світило для нього і тоді, коли вітер із-за гір нагнав нову смару — темну, ворухку, що так і клекотіла громовицею. Хлинула злива, крізь яку навіть йти стало важко. І громи гули, гули безперестанку, аж захлиналися. Здавалося, це гори перевертаються, падають одна на одну, розламуючись із страшним гуркотом.

Певно, сам Громовержець Зевс розізлився, що він посмів оту жінку порівняти зі своєю Єленою. Що ж, воля Зевсова, він може його покарати. Бо ж Гомер всього тільки людина. Воля Зевсова. Але ж і йому тепер відступатися від свого ніяк. Йому взагалі ні в чому ніяк відступатися. На своєму шляху Гомер може тепер або дійти, або не дійти — третього не дано. А поки живий — він ітиме!..

Отут і трапилася ота зустріч.

Несподівано хтось узяв його за руку і потягнув убік. Гомер, було, шарпнувся, але глухуватий чоловічий голос заспокоїв:

— Тут затишок, тут можна перечекати.

І вже як опинилися в прихистку, де не було дощу, той самий голос дорікнув:

— Хто ж у таку хвищу ходить! Треба пересидіти.

— Де це ми зараз? — спитав Гомер.

— Та вже ж не в хаті, — була відповідь.

— Я не про те. До моря звідси ще далеко?

— Ще.

Потім стрічний закомандував:

— Знімай одіж — викрутити треба. Бо коли-то вона висохне на тобі!.. Зовсім, зовсім роздягайся, тут ніде нікого, тільки ми з тобою.

Він допоміг Гомерові стягнути мокре липуче дрантя, накинув йому на плечі свій сухий фарос — широке полотняне покривало. Видно, ця несподівана зустріч не була йому обтяжливою. Незлобиво буркаючи щось про двох дурнів, яким у таку хляпу не сидиться вдома, він навіть хихикнув:

— А я думаю: хто це чалапає в зливу? Аж то, бачу, ти. Я одразу впізнав: ти той, кого вчора слухали в Дельфах. І куди ж ти йдеш?

Гомер якось одразу пройнявся довірою до цієї людини. Так, ніби не вперше оце забалакав з нею, а вже знав і знав її до цього.

— До Іліона, — відповів. — А ти?

— Дивно! — гірко усміхнувся стрічний. — Ти не бачиш дороги, зате знаєш, куди йти. А я ось видаючий, а куди йти мені — не знаю.

— Таке скажеш!

— Правду мовлю, чоловіче.

Здалося навіть незвичним аєдові, що стрічний, на відміну від усіх, із ким досі його зводила доля, сприйняв Гомерову мандрівку до Іліона як щось саме собою зрозуміле. Не виявив ні здивування, ні надмірної цікавості. А отой Іліон же звідси так далеко, що будь-кому видасться краєм світу.

Зевс гамував свій гнів, і громовиця потроху стихала. Тільки дощ цебенів, як і раніше — нічого було й витикатися з прихистку. І вони, підкріпившись черствим остюкуватим ячником, неспішно звіряли один одному свою долю. Правда, на відміну від Гомера, стрічний виявився скупим на слова. Він більше слухав, а про себе розповів зовсім небагато.

Звали стрічного Еантом. Родом він із недалекого звідси поліса. Жив досі, як і всі живуть. А оце недавно звалилося на нього нещастя: на полюванні випадково вбив списом свого товариша, близького родака. І тепер приходив у Дельфи, щоб очиститися від крові.

У полісі сказали: повернешся тільки тоді, як очиститися тілом і душею. У храмі срібнолукого Аполлона він пройшов обряд очищення. Жрець прилюдно оголосив, що тепер волею бога з нього навек знято гріх пролитої крові. Але камінь на душі як чавив, так і чавить. Хіба можна з таким тягарем вертатися додому?

— От і не знаю, як бути, — виливав гіркоту Еант. — Адаже поки гризе гризота — боги не благословлять мене ні на яке добре діло. А бути чорною тінню для земляків — це не гідне людини: так можна наклікати нещастя на весь свій рід і на-весь поліс.

Гомер не знав, що порадити стрічному, як розрадити його. Бо гріх невинно пролитої крові — тяжкий гріх. За нього часто на людину гнівається не якийсь один, а різні боги. Тому очищення навіть у святилищі самого Аполлона не завжди знімає з грішника тягар провини.

— Ти щасливий, ти знаєш, до чого йдеш, — щиро позадрирав Еант.

— Я?! — здивувався Гомер.

— Атож. І ти віриш у свою дорогу. А я не знаю, в який бік мені податися. І не знаю, для чого я взагалі на цій землі.

Нарешті дощ ущух. І хоч ще над двоголовим Парнасом клубочилися сиві хмари, та з боку моря все ширшала і ширшала прошва синього неба. Осйний Геліос скинув на гори і на доли міріади золотинок — і все довкола затеплилося, заіскрилося, ожило.

Коли підсох одяг і Гомер намірився йти далі, Еант і собі вирішив:

— Піду з тобою. Ти не заперечуєш?

— Ще б! — зрадів Гомер.

— Для мене зараз однаково, куди йти, аби на місці не сидіть...

Вже потім Еант довірливо признався:

— Щось у тобі таке є, чого я зараз ще не можу зрозуміти. Але воно мені вселяє надію. Тому й іду з тобою.

...Крутобокий корабель, поскрипуючи щоглою, плів під вітрилом по плюскітливих сивих хвилях. Шлях був довгий і нудотно одноманітний. На кораблі, вщерть завантаженому пузатими лантухами та важкими амфорами, ніде й кроку ступити. Тільки тоді всі й розминають ноги, коли ненадовго пристають до берега.

Поки вітер попутний, у веслярів повне безділля. Спробова тереვენять між собою, пригадують усілякі билиці й небилиці. А то просять Гомера потішити їх піснею. Той не змушує довго чекати — одразу ж і озивається його формінга.

— Голосніше, щоб і я міг чути! — гукав аєдові стерновий.

Тільки купець, хазяїн корабля, не виявляв ні до чого інтересу. На кормі, застелений килимом і рядниною, він вилежувався, підмостивши під лікоть подушечку. Не зрозуміти, чи то дрімає отак без кінця-краю, чи то в щось своє заглиблений.

Темний якийсь купець, потайний. Такого б обминути десятою дорогою. Але ж його корабель мав іти аж до самої Егіни — шлях таки не малий. Особливо коли врахувати, що

кораблі Реза уже відпливли назад до Ефеса, а кораблі інших купців плавали тільки в ближні беотійські поселення. Довелося проситися.

Той спочатку, було, відмовив навідріз. Але тут трапилася пригода: захворів один із веслярів, треба його залишити на березі і наймати іншого гребця. То купець і накинув оком на Еанта, бо цей платні не просив, аби лише разом з ним на кораблі був його сліпий товариш.

Корабель плів і плів уздовж зеленаво-синього Пелопоннесу. Де під вітрилом, де на веслах. На ніч приставали до берега, линвами пришнуровували корабель до каменів, до дерев чи до вбитих у землю кілків, розпалювали багаття, готуючи собі сяку-таку вечерю. А досвітком, заледве із мли заясніє рожевоперста Еос, купець уже тормозить:

— Ей, ви! Годі вилежуватися!..

Спозаранку кому хочеться отак зразу сідати за весла?! Проте купцеві жодним словом не перечили. Хіба що хтось собі під ніс буркне: «І то не проспить, клятий лежун!» Нашвидку снідали й бралися до роботи. Адже всі були людьми вільними, найнялися веслувати за власним бажанням. Тож тепер хай там що — мали слухатися хазяїна.

У прибережних полісах довго не затримувалися. Бо купець не збирався торгувати крамом у дорозі — він віз його прямо на Егіну. Чи для того, щоб передати своєму спільникові, чи мав там перепродати іншому купцеві, з яким попередньо домовився. Отож, запасшись прісною водою та харчами і задобривши жертвою місцеве божество, одразу плвли далі.

Завертати в деякі поліси не хотілося ні купцеві, ні веслярам. Та й не було потреби, бо то тільки зайва трата часу. Проте й обминати їх не випадало. Бо коли б хтось помітив, що корабель пройшов мимо і не завернув до пристані — то ще й до біди довело б. Місцевий державець міг би витлумачити це як неповагу до нього особисто, до жителів поліса і до їхнього бога-охоронця, запідозрити у ворожості та спорядити воїнів у погоню. Адже часи були непевні, поліси безперервно ворогували між собою. Ніколи не можна було вгадати, чи вже замирилися сусіди, чи ще точиться між ними війна.

Тільки в Гітій не завернули, але на те була поважна причина. Басилевс¹⁷ сусіднього поліса, щоб допекти тамтешньому державцеві — своєму суперникові, відрядив для супроводу купця два кораблі з воїнами, аби той таки не при-

¹⁷ Басилевс — правитель поселення.

став до гітійського берега, а пройшов мимо, не виявивши гітійцям честі. То тут уже довелося скоритися силі.

Певно, купець так би й пролежав на кормі увесь шлях, мружачи на сонце сонні очі. Та одного разу, коли корабель огинав гострякуватий мис, дрімому в хазяїна як рукою зняло. Він підхопився, мов на нього кип'ятком хлюпнули, ляснув долонями по стегнах, тонко заскімлив:

— О-о-о!.. О-о-о!..

З-за мису напереріз їхньому кораблю випливало гостродзьобе судно. Випливало стрімко, аж надто стрімко.

— О-о-о!.. — не вгавав купець і все тикав тремтячою рукою в бік того судна.

Більшість супутців ще не встигла збагнути, що це сталося з їхнім купцем, як стерновий уже владно гарикнув:

На весла!.. Гребі!..

Наступної миті уже всі приклякли до кочетів і похапливо вдарили веслами по синіх хвилях. Вдарили ще і ще. Стерновий круто розвернув корабель за вітром, спрямувавши його у відкрите море.

А гостродзьобий незнайомець невідступно наближався. Він був явно швидкохідніший від перевантаженого купецького корабля.

— Наддай!.. Наддай!.. хрипів стерновий, косо позиркуючи на незнайомця.

Сумніву не було: за ними гналися морські розбійники. Ті самі, про яких учора попереджали в ближньому полісі. Ті самі, про яких у всіх усюдах тільки й балачки.

Наддай!..

Стерновому можна було й не підганяти. Гребці й так щосили навалювалися на важкі довгі весла — ті птицями літали.

Раз! Раз! Раз!..

Вхопивши повний вітер, вітрило випнуло груди. Скрипіла від натуги щогла. А весла — раз! раз! раз!.. Важкий корабель поволі набирав швидкість.

Гомер теж узявся обіруч за весло, допомагав Еантові гребти.

Тільки купець як вирячився на розбійницьке судно, так і не міг відірвати від нього погляду. Та все благально белькотів:

— Порятуйте, рідненькі!.. Вік пам'ятатиму, рідненькі!.. Половини краму не пожалію!.. Порятуйте, рідненькі!..

Його не слухали. Та й що кому було до його белькотіння. І так напружували всі сили — у ближньому полісі розповідали, що недавно грабіжники перехопили купець-

кий корабель, то хазяїна відпустили за викуп, а веслярів продали у рабство.

Раз! Раз! Раз!..

— Вік дякуватиму, рідненькі...

Корабель таки набрав швидкість. Отой, гостродзьобий, хоч був уже зовсім недалеко, але тепер так і тримався на однаковій відстані. Якби не піт, що заливав очі, то Еантові та іншим веслярам було б добре видно зігнуті спини гребців та суворі обличчя воїв на розбійному судні.

Погоня тривала довго. І хтозна, чим би закінчилося отаке змагання, якби не впала нічна темінь і не вирішила його на користь утікачів.

Купець, звичайно ж, уже наступного дня забув про свою обіцянку віддати веслярам половину краму. Та ті й не допевнялися того: людина зі страху чого, мовляв, не наговорить! Раді були не менше хазяїна, що уникли рук розбійників.

Не заікнувся купець хоч би про якусь там плату й Еантові на Егіні. Правда, люб'язно мовив:

— Якщо хочеш залишатися веслярем — залишайся. І твого сліпого товариша теж із корабля не прожену.

Але купцева люб'язність тепер була ні до чого, адже його корабель мав відправлятися у зворотний шлях. І Еант невдовзі найнявся до іншого власника корабля — той допровадив його з Гомером далі, до Евбеї.

— Так ми скоро не тільки до Трої, а й на самий кінець світу потрапимо, — втішався Еант.

Проте його радість виявилася передчасною. Із Евбеї пощастило їм вибратися аж через довгі місяці.

— Пропав би я сам, — сказав Гомер своєму супутникові, — якби Аполлон (хай буде прославлене його ім'я!) не послав мені зустрічі з тобою.

Еант сміявся:

— Чи не тому пропав би, що сьогодні знову не ти з моєї, а я з твоєї торби хліб їм.

Справді, на Евбеї виходило частіше так, що сліпому співомовцеві таланило більше, ніж його видющому товаришеві. Бо місцеві поселяни, здебільшого бідні, аж сині, раді були десь при нагоді заробити й собі шматок хліба. Отож Еант хоч і набивався в заробітчани, проте евбеїці користувалися його послугами вкрай рідко. А Гомера слухали з цікавістю — він був із того співучого мандрівного племені аедів, до якого греки виявляли особливу прихильність. І щоразу при зустрічах із поселянами в аедову торбу потрапляли то фрукти, то овочі, а то й шмат ячника.

Але й інакше зустрічали. В один із полісів не пустили зовсім. Мовляв, хтозна, добро чи зло ви нам принесете. То йдїть краще своєю дорогою. Воно й ображатися не випадало. Бо, як їм потім розповіли стрічні, недавно на цей поліс якийсь пришелець накликав гнів богів, то Аполлон своїми стрілами два місяці підряд вражав і старих, і малих. Стільки люду загинуло, що хоронити не встигали.

Ще в іншому полісі їх сприйняли за вивідунів. Скільки не доводили Гомер з Еантом, що вони навіть не знайомі з державцем сусіднього поліса — запеклим ворогом тутешнього державця, проте їм так і не повірили.

— Бачили ми вже таких, — сказали. — Уже навчені. Минулого разу незнайомі мандрівники теж нас облесливими словами заговорювали. А вслід за тим наші отари були зайняті, а пастухи опинилися в рабстві. Їхній басилевс ще й потішався, що так одурив нас.

Озброєні воїни допровадили їх до самого державця. У того розмова була коротка:

— Штовхнути їх із скелі — та й по всьому. Чого-чого, а такого повороту справи Гомер з Еантом не чекали.

— Ми люди вільні, — сказав Еант. — Якщо вже ти приймаєш нас за ворогів, то ми вимагаємо відкритого і чесного суду.

Державець набундючився:

— Я теж не невільник. Але оскільки не я до вас, а ви до мене прибукалися, то знайте: тут в усьому воля моя. І хотів би я бачити того, хто посміє сказати мені, що це не так!

— Олімпійців побійся! — розпачливо вигукнув аед. — Вони не пробачать тобі загублених невинних людей.

— Поживемо — побачимо, — прорік на те державець. Все ж нагадування про безсмертних олімпійців, певно, зачепило його за живе. Бо він плутано пояснив, хоч правда, скоріше самому собі, а не затриманим мандрівникам:

— Якщо ви вивідуні — то за вас і гріха ніякого не буде. А коли вас не засилав сюди мій ворог, а ви самі прибудилися — то теж буде невеликий гріх. Бо якби вас любили олімпійці, то хіба вони спроводали б у світ без ебола в кишені і без хлібини в торбині?

На цьому розмова закінчилася. Державець повернувся і пішов у дім, а два озброєні мечами воїни грубо штурхнули їх і погнали за околицю — певно, саме там була та скеля, звідки їх мали зіштовхнути.

Тоскна байдужість охопила Гомера. Здавалося, ніби це не з ним діялося, а з кимось іншим. За всю дорогу озвався

єдиний раз, коли випадково ступив убік і один із озброєних супровідників стусонув у плече.

— Обережніше, формінгу поламаєш.

— Тумак якийсь! — здивувався воїн. — Знайшов час про свою бренькавку опевнятися...

Вели довго. Вели до безкінечності довго.

Уже коли здавалося, що їхній дорозі не буде кінця-краю, почув Еантів шепіт:

— Попросиш, щоб тобі дозволили наостанок заспівати гімн на честь Аполлона. Чуєш?!

Змигнула надія: невже Еант щось надумав?.. Але тут же й згасла. Бо що могли вдіяти вони проти двох озброєних воїнів?

Проте коли Еант подав знак, почав, як міг широко, бламати своїх убивць:

— Дозвольте наостанок... Один-єдиний гімн... Аполлону, моему покровителю...

— Ніколи! — відмахнувся один із воїнів.

Певно, він був ревним служачою і йому нетерпеливлося чимскоріше виконати доручення державця.

Однак другий нагадав:

— Але ж це гімн самому Аполлону!

— Ну, хай уже... Тільки недовго, — буркнув перший.

Еант допоміг Гомерові зручніше сісти, і той здерев'янілими пальцями провів по струнах формінги, пригадуючи слова Оріфієвого гімну — чомусь саме його надумав співати.

В наступну мить... Якби лише Гомер міг бачити, що трапилося в наступну мить!

Еант, який всю дорогу від дому державця і аж сюди являв собою німу покору і крайню безвольність, враз блискавкою метнувся під ноги воїнові, що стояв ближче до нього. Незграбним лантухом той гепнувся на землю, а його меч тут же опинився в руці Еанта. Другий воїн прийшов до нього швидко, посунув, було, на Еанта, але той зробив якийсь ледь вловимий рух, і нападник розпластався на стежці, брязнувши обладунком.

— Скоріше!.. — підхопив Еант під руку аеда. — Тепер аби ноги витримали, то й залишимося живі.

Ноги витримали. Погоні за ними не спорядили. Державець був упевнений, що воїни виконають його наказ як слід, тож не скоро спохопився.

— І це греки! Подумати тільки! — хапався за голову Гомер. — Ніби якісь найостанніші розбійники!..

— Розбійники, які гналися за нами в морі, теж не єгиптяни, а таки греки, — нагадав Еант.

— До чого ти докотилася, Еладо!..

Врешті пощастило: натрапили на купця із Фокеї. І що особливо порадувало — його навіть упрошувати не треба було. Щойно завели мову про те, чи не взяв би він їх на корабель, як той одразу ж погодився:

— У нашій Фокеї кажуть, що аед кожному дому приносить удачу. Поганим я був би купцем, якби удачі не прагнув. А тобі (це вже до Еанта) діло на кораблі теж знайдеться. Бачу, силу в руках маєш — чого ж ще?

Вже на купецькому кораблі, коли в тугому вітрилі радо наспівував теплий Зефір¹⁸, коли береги Евбеї сховалися за голубим серпанком, Гомер, згадуючи недавно пережите, поцікавився в Еанта:

— Чому все-таки тоді я мав співати гімн Аполлону, а не, скажімо, Зевсові, Деметрі чи комусь іншому із безсмертних?

Еант усміхнувся:

— Я ж маю очі. А як вели нас ті двоє, то помітив скульптуру Аполлона і жертovníк. Значить, охоронцем того поліса був не хто інший, як сам срібнолукий бог. Тоді й подумалося: а що, коли спробувати приспати пильність наших оружних убивць? Не посміють же вони відмовити, якщо ти попросиш дозволу заспівати гімн на честь Аполлона... І я радий, що так воно й сталося.

— Виходить, Аполлон все ж таки не їх, а нас узяв під свій захист. Виходить, богів аед миліший, ніж воїн.

* * *

Двоє хлопчаків борюкаються на траві, в затінку розлогої смоківниці. Один явно сильніший: і на зріст вищий, і в плечах ширший. Зате другий спритніший — він раз у раз вислизає з обіймів товариша і або опиняється зверху, або клубком скочується до самого джерела, сміючись, бризкає водою. Вода холодна, вайлуватий голосно ойкає, погрожує: «Я тобі покажу!» Але насправді йому приємне оте хлопання, і він аж очі мружить від насолоди.

Подорожніх хлопчаків помітили, уже аж коли ті стали біля них і привіталися — тоді посхоплювалися, шаснули за джерело і звідти насторожено зирять: що це за люди раптом з'явилися тут і чого від них можна чекати? Ступи Еант хоч крок слідом — дременули б, тільки закурило б за ними.

¹⁸ Зефір — західний вітер.

— Можна, ми спочинемо біля вашого джерела?

Хлопчаки мовчать. Добре бачать, що чужинці ніякі не розбійники, що в них зброї немає, що це просто мандрівники-прохачі. Проте не озиваються: а раптом тут криється якась каверза?

— Ого які настобурчені! — дивується Еант.

Він завважує, що неподалік струменить ще одне джерело, до того ж чимале. І, щоб остаточно заспокоїти хлопчаків, мовить до Гомера:

А ми можемо відпочити і он біля того, другого.

Нижчий із тих двох не стримується, хмикає:

Біля тієї криниці не посидите.

А то ж чому?

Не посидите: у ній вода тепла, аж гаряча.

Хм, дійсно, — каже Еант. Тепер він і сам бачить, що вода у тій криниці і в струмку, що плюскотить із неї, безперервно парує. — Ну тоді все ж таки присусідимося біля вас.

Розважлива мова Еанта, його добрий намір не турбувати хлопчаків остаточно заспокоюють тих. Вони, з неприхованою цікавістю розглядаючи стомлених мандрівників, які вместилися біля джерела в затінку, розповідають, що разом з пастухом Пелагоном пасуть кіз та овець, що їхнє поселення ось там, де річка Скамандр завертає за лисий пагорб.

— Скамандр? — тремтячим голосом перепитує Гомер.

— Еге, за поворотом, — киває нижчий. — Там ще якраз у Скамандр вливається потічок Сімоент.

— О, боги! — вихоплюється в аеда. — Скамандр... Де Скамандр?

Пастушки здивовано переглядаються:

— Як де? Осьдечки. Від цих джерел річка і біжить.

Гомер схоплюється з місця:

— Ти чуєш, Еанте?! Скамандр!.. Виходить, прийшли?!

Звідки було хлопчикам знати, яку хвилю почуттів викликала в Гомера щойно почута ним назва їхньої рідної річки?! Зате Еант добре розумів свого супутника. Він і сам розхвилювався. Бо за дні спільних мандрів пройнявся Гомеровим стремлінням; жагуче співцеве прагнення дістатися до Трої передалося йому, стало і його прагненням, наповнивши врешті-решт змістом його бродяче існування.

— Виходить, прийшли, Гомере!..

Еант радо обнімає Гомера. А той, знявши руки до неба, затуляє гімн Зевсові — схвильовану, щирі і натхненну пісню вдячності повелителеві людей і богів, який уберіг у довгій дорозі від усього злого, дав сили здолати шлях і при

йти до Трої. Еант підхоплює гімн. Голос у нього глухий, хрипкуватий, з урочистою тремтинкою.

Прийшли...

Пастуха Пелагона, який теж незабаром нагодився до джерела, вони буквально засипають запитаннями. Вірніше, розпитував Гомер, а Еант щоразу лише підтакував: «Еге, скажи», «Еге, покажи», «Еге, як-то воно»... Пелагон, розповідав, як знав і що знав.

Однак знав Пелагон зовсім небагато.

Так, давнє місто Іліон, ствердив він, було тут. Де саме? Та ось же зразу за джерелами пагорб. Еге ж, оцей, що так поріс колючником та всяким іншим хмереччям. Мури? Ні, навіть дід його не пам'ятав, щоб тут були якісь мури. Каміня було, але його потроху повивозили в поселення — люди будувалися, то камінь був потрібний. Звідси ж легше брати, ніж бити в каменоломні. Тепер уже немає чого возити, вже все забрано. А що не забрано, те піском занесло, вже й не видно. Хіба що он ота одна каменюка випинається із землі. Лишилася, бо її ніяк покласти на віз — вельми тяжірна. Казали старі люди, що саме тут Скейська брама була і що вежа над нею вся була викладена з таких каменів. Але то, певно, неправда. Бо де ж таку тяжінь та комусь підняти!

— Як неправда? Як це неправда?! — аж кипить Гомер. — Та ти хіба не знаєш, хто будував стіни Трої?

Пелагон це знає — ще б не знати! Де-де, а в їхньому поселенні кожному відомо, що давно-давно, ще коли Троєю правив син Іла славний Лаомедонт, за велінням богів йому служили потряситель землі Посейдон і срібнолукий Аполлон. Ото вони і звели докруг міста величезний незламний мур.

Але дуже вже здоровенний був цей камінь, тому й лишився. Випинався із землі майже на половину Пелагонового зросту. А ще ж у землю вгруз чи не вдвічі по стільки. Тож уявити собі мур із таких каменів пастух був просто не в змозі.

— Ану веди мене! — підводиться Гомер.

— Куди? — не розуміє Пелагон.

— Туди, до міста.

Пастух благально дивиться на Еанта:

— Скажи ти йому: немає міста. Немає! Ось же пагорб починається — грудкою докинеш. Там у колючнику тільки ті стежки, що їх кози попротоптували. І нічогісінько більше.

— Все одно веди!

І ходив Гомер — ходив докруг пагорба, ходив по пагорбі, обдираючись на колючнику, обмацував скрізь руками.

А воно — пісок, а воно — рідка трава та терня. І нічого більше. І все німе, і ніщо-ніщо не нагадує й крихітки того, що бачилося його уяві, розпаленій яскравими розповідями співомовця Демодока.

Залишився німим і той камінь, що про нього говорив Пелагон. Камінь був дійсно велетенський, такого і вдесьтьох не зрушиш з місця. Правда, коли аед знесилено притулився до нього, то відчув лагідне тепло. На мить здалося, що камінь зберіг це тепло ще від тієї ночі, коли у священній Трої лютував вогонь і довколишні народи по величезній заграві дізналися, що наймогутніше місто впало. Та тут же почув Пелагонове байдуже:

— Он як нагрівся камінь на сонці — біля такого лобуря довго не посидиш, потягне в холодок.

Еант підтакує:

— Еге, біля джерела куди приємніше.

— Який він із себе? — запитує Гомер.

— Камінь? Яким же йому ще бути? Сірий.

«Сірий», — повторює подумки аед. І йому здається, що сіріє весь світ. Відчуває, як щось ніби надломлюється в ньому самому, як сіра моторошність закрадається в груди.

Хапається, як потопаючий за соломинку:

— Поведіть мене до Ахіллової ¹⁹ могили, хочу вклонитися праху цього славетного мужа.

До обох зразу звертається — до Пелагона і до Еанта.

Пелагон одводить очі вбік, мовчить. Еантові теж сказати нічого, бо скільки не дивиться в бік Геллеспонту, ніякого пагорба не бачить.

Гомер по-своєму сприймає їх мовчання.

— Я не стомився, — запевняє, — я ще можу йти і йти.

— Немає куди йти, — мовить нарешті Пелагон. — Над Геллеспонтом я ніколи жодного пагорба не помічав.

— Та ти що! — аж ростом нижчає аед. — Навіщо ти так?!

І просить Еанта:

— Подивися в бік моря — височить же там Ахіллова могила, правда?

Еант не озивається.

— А Гекторова? ²⁰ — розгублено запитує Гомер. — Вона ж десь тут, біля самого міста.

¹⁹ Ахілл — син фессалійського владаря Пелея і морської богині Фетіди, головний герой «Іліади» Гомера.

²⁰ Гектор — син троянського царя Приама, головний захисник Трої, загинув у поединку з Ахіллом.

І знову мовчання у відповідь. Таке промовисте мовчання, що в Гомера безсило опускаються руки. Він мало не стогне:

— О, доброслівний Демодоче, послухав би ти!

— Що кажеш? — не розуміє Еант.

— То так, то своє, — криво усміхається Гомер.

Пелагон пояснює:

— Не пригадую, щоб хтось із наших коли заводив балачку про могильні пагорби. Ні від батька, ні від діда не чув... Ні, таки не чув.

Помітивши, що сліпий аед прикро вражений, і здогадуючись, що тому хотілося б почути зовсім не те, Пелагон невміло пробує перевести розмову на інше.

— То ген туди, до Іди, — показує посохом, ніби Гомер може те бачити, — там пагорби високої, лісисті. Через тиждень буду переганяти свою отару туди — там трава вже відросла, паші більше. Недавно ходив, обдивлявся — гарна трава відросла...

— А Демодок співає. Демодок і досі співає...

Спохопившись, що цим обом зовсім не зрозуміла його мова, пояснює:

— Демодок — це аед. Найперший аед у моєму полісі. Отож він все співає, як загинув Ахілл. І про те, як сімнадцять днів і ночей оплакували героя, як віддали його труп вогню. І про те, як поховали разом з Патроком та Антілохом, як цілим військом ахеї насипали над ним високий та гарний пагорб, який свідчить про велику славу похованих під ним героїв. І про те співає, як височіє цей пагорб над широким Геллеспонтом на мисі, що в море вдається — височіє так, що і з моря, і з суші його видно здалеку всім людям. І що його видно буде усім, хто будь-коли народиться на землі... Я вірив Демодоким словам, як самому собі. А виходить, воно зовсім і не так, виходить, ніякого пагорба і немає.

Пелагон зніяковіло переступає з ноги на ногу, ніби це він винний у тому, що могили давніх героїв не збереглися. Еант також незручно почувується.

— Може, його й не було, того пагорба? — вголос запитує самого себе Гомер.

Проте тут же й доводить собі:

— Як же не було?! Весь світ знає, що був... Що таки був!.. Хіба варвари зрили? А що?.. Ахілл навіть мертвий наганяв на них страх...

Еант тихо заперечує:

чути її слів, але він бачить, як по обличчю жінки котяться сльози.

Ось воїн, прихиливши спис до муру, простягає до дитини руки. Проте дитинча сахається від нього, тулиться до годувальниці. Видно, дитину лякає блиск міді та гребінь кінської гриви на шоломі у воїна. Знімає воїн свій шолом, кладе біля ніг прямо на землю — і вже хлоп'я в нього на руках, уже злітає над головою — раз, вдруге... вп'яте... Потім він передає дитину молодій жінці. Та усміхається крізь сльози, а він ніяково гладить рукою її волосся і все одвертає свій погляд убік, начебто сам соромиться цього. І теж щось говорить, говорить...

Нарешті Гомер таки почув його глухий голос:

— День той настане колись, і Троя священна загине...

І тут Гомер здогадується, що перед ним не хто інший, як сам Гектор, найперший захисник Трої. Тут, біля Скейських воріт, він прощається зі своєю дружиною Андромахою і сином. Ось, виявляється, який він, Гектор! А син у нього ще й зовсім пискля.

«Це ж він піде і не повернеться, — міркує Гомер. — Ніколи-ніколи не повернеться...»

Одразу ж зблискує інша думка: «Але ж якби Гектор щоразу повертався до сім'ї живий і здоровий, то греки ніколи б не здобули міста!»

— Ніби два голоси навперебій заговорили в Гомеровій душі.

«Він же йде боронити свій дім, свою сім'ю», — доводив один голос.

«Але ж його перемогли в чесному бою», — заперечував другий.

«Хіба буває чесним бій, коли хтось вдирається в дім іншого?»

«Син Пріама перший наніс образу».

Гомерові хочеться погодитися з другим голосом, хочеться, щоб цей другий узяв верх. Бо ж він, Гомер, з таким трудом дістався до руїн Трої, щоб оспівати подвиги своїх співвітчизників-переможців, а не оплакувати переможених ворогів-троянців.

Але тут вмішується ще один голос: «Немає такого негідного діла, яке не виправдовувалося б словами». Ага, це ж голос пастуха Пелагона.

«То що ж, відвертати вуха від слів?»

«А ти прислухайся серцем...»

По тому на Гомера звідусіль посунула злива звуків. Здавалося, злилися воедино бойові кличі, переможні гуки і роз-

пачливі зойки, молитви і прокльони, брязкіт гострої міді об щити, шоломи і панцири, іржання коней, скрип коліс, свист стріл... Вирізнити щось із суцільного ревища було неможливо. І витерпіти теж ставало неможливо — здавалося, ось-ось лопне голова від того.

Гомер долонями затис вуха — ревище вщухло. Натомість донісся протяжний жіночий плач. Хтось голосив за убитим мужем, а виходило — оплакував долю малого сироти-сина, якого в майбутньому ждуть лише тяжкі труди і печалі. Бо чужії люди, відсунувши межі, заберуть його лан. Бо буде він позбавлений ігор з ровесниками. Бо буде в нужді безпросвітній ходити з заплаканим обличчям. А коли хтось із колишніх батькових друзів і подасть кухля сиротині, то той лише вмочить уста, а вже піднебіння й не встигне...

А ті два голоси знову озиваються до нього.

«То побивається Андромаха», — зітхає перший.

«Нарешті впав наймогутніший із ворогів, — злорадствує другий. — Тепер ще крок — і повна перемога!»

Від того тоскного жіночого квиління, від суперечки тих двох голосів Гомерові стає не по собі. Відчуває нестерпну задуху. Вулиця кудись зникла, а стіни будинків і міські мури зсунулися до купи, стислися, і вже він один-однісінький у кам'яному мішку. І тисне камінь на груди, на плечі, на все тіло, і ніяк вирватися з кам'яниці, і темінь кругом. Тільки цяточка неба прозирає високо вгорі, як голуба зірка, але до неї не дотягнутися. Нагріте на сонці каміння пашить жаром. Гомерові давно пересохло в роті, пошерхли губи. Зібравши рештки сил, він кричить:

— А-а-а!..

Може, хтось почує. Може, хоч хтось почує та дасть ковток води. Йому б тільки ковток води, то він спробував би якось вирватися з цього мішка.

— А-а-а!.. Пи-ти!..

— Здається, повертається до життя, — каже Еант Пелагонові. — Щось шепоче. От лише не розібрати що.

— Змочуй йому губи, змочуй, — радить Пелагон.

Еант до самого ранку так і не заснув. Бо Гомер то мевтався в безпам'яті, то надовго затихав і не дихав. Переляканий Еант двічі припадав до його грудей вухом і слухав, чи ще озивається душа в Гомеровому тілі. Душа озивалася. І товариш знову і знову йшов до Скамандра, намочував у холодній воді шмату і прикладав її Гомерові до чола.

Вдосвіта прийшов Пелагон — він уже вигнав свою отару на пашу. Щоб допомогти хворому, послав одного з підпасків у поселення за старим Лікаоном — знався той

на всяких заговорах, на гаданні, а найбільше на травах, бо ще від батька й діда перейняв мистецтво зцілення потаємними травами пораних і лікування хворих. І ось тепер, чекаючи Ліаона, пастух разом з Еантом сидить біля хворого, довіривши отару другому підпасичеві.

— Скільки тут живу, — мовив Пелагон, — то це вперше бачу дорослих людей, які так зацікавилися колишнім Іліоном. Бувало, діти заглянуть коли, у хованки пограють... А щоб дорослий хтось, та ще здалеку — такого не пригадаю.

На возі, запряженому дебелим мулом, приїхав із поселення Ліаон — високий і худий, як жердина, білобородий старець. Довго розпитував Еанта, розпитував Пелагона, а тоді силоміць вцідив хворому в рот якоїсь брудної рідини, що її привіз із собою, вичекав ще трохи і звелів:

— Перенесіть його на віз. Відвезу додому, там буду лікувати.

Еант хотів було щось запитати, але травознай гмикнув, пристукнув костуром по землі, ніби скріплюючи свої слова печаттю, і повагом пішов до воза. Стало зрозуміло, що воля цієї людини має виконуватися незаперечно...

Кам'яний мішок, що душив Гомера, починає просторішати, потім кудись і зовсім зникає. І вже знову аєдові дихається легко і бачиться ясно. І знову постає перед ним рівнина в долині Скамандра. Вдалині, за синіючою лісистю Ідою, викочує на небосхил золоту колісницю осяйний Геліос.

Біля одного з джерел, що дає початок річці, стоїть у боювому обладунку воїн. Гомер, побачивши його, мало не скрикує від радості: Ахілл!

Так, це був саме він, Ахілл. Аєд упізнав його зразу. Бо іншого такого воїна йому бачити ніде не випадало, та й немає такого іншого. Це той Ахілл, якого він знав усе життя — з розповідей, з пісень, зі снів.

І Гомер, не роздумуючи, підступає до великого героя:

— Вітаю тебе, славний сину Пелея!

А воїн дивиться і мовчить. Ніби не чує вітання. Гомерові від такого аж ніяково стає. Повторює уже тихіше:

— Вітаю, Ахілле!

Знову мовчання у відповідь.

Гомерові зовсім незручно почувається. Ніби хтось холодною водою плеснув на нього. Що ж йому тепер?

І тільки тут помічає Гомер якусь дивну незвичність у постаті Ахілла: руки героя обвисли, його важкий спис стримить поруч, застеркнений вістрям у землю, шолом із

золотим гребенем лежить біля ніг. А сам Ахілл зорить зовсім не на Гомера, а ніби крізь його, видивляючись у далині щось таке, що відкрилося тільки йому одному. І вся постать Ахілла темна, похмура, і обладунок не висяває жодною іскрою — ніби не з міді й золота викуваний, а пошитий із сірої повсті.

Нарешті Ахілл заговорив — запитав докірливо і сумно:

— Навіщо ти покликав мене?

— Я?! — дивується Гомер. — Хіба то я тебе покликав?!

— Невже мені самому захотілося б ще раз прийти сюди, на поле своєї муки і смерті?

— Але ж це поле твоєї безсмертної слави!

— Красиві брязкальця — то для дітей. А ми з тобою мужі. Чи не так я кажу?

— Тут кожна п'ядь землі дихає твоїми подвигами, — стоїть на своєму Гомер. — Усім відомо, що в давні дні на троянському полі ти був найбільш удатний і щасливий.

Ахілл криво усміхається:

— Щасливий? Хіба то щастя — відати наперед злу судьбу? Нерозумний! Та з усіх мук, які випадають смертним, найболючіша — знати свій кінець. Гадаєш, легко було мені, могутньому, вродливому, синові матері-богині і не менш славного батька, щодня — вранці, опівдні, надвечір — безперервно чекати, що хтось у бою надійде до мене і відбере мою душу, вдаривши гострим списом чи сягнувши із лука стрілою. Адже саме під стінами Іліона чигала на мене всевладна Доля. Вона насміхалася з мене, вона забавлялася мною, як іграшкою, а я не міг нічого вдіяти, наче безпорадний малюк.

— О, не кажи, сину Пелея, Ахілле, найсильніший з усіх ахеїв, які побували на троянській землі. Не було щасливішого від тебе мужа і не буде. Ще ж за життя ахеї шанували тебе врівень з богами. Тепер же твоє ім'я стало ще блискучішим. Стільки років пройшло, а воно на устах і малого, і старого.

Ахілл нічого не відповідає на це. Якось дивно поглядає на Гомера — чи то насмішкувато, чи співчутливо — і мовчить.

— Ти й тепер залишаєшся врівні з богами, Ахілле. Адже навіть у царстві Аїда ти так само владарюєш.

Могутній воїн глухо озивається:

— Не утішай мене, Гомере, в моїй смерті. Краще вже я батракував би на ниві найостаннішого бідняка, ніж володарювати над мертвими в царстві тіней.

— Все одно, ми, живі, заздимо тобі, — палко доводить

Гомер. — Повір, дзвін твоєї переможної зброї відлунюватиме в усі віки. Хіба тобі не любий цей вічний дзвін?

— Про що ти говориш, чоловіче?! Хіба не ти вчора плакав від розчарування, коли Пелагон так і не зміг показати кургани, насипані троянцями над Гектором і ахеями надімною та Патроком і Антілохом? То знай: то зовсім не наші недруги і заздрісники зрили ті кургани — їх розвіяли вітри. По піщинці розвіяли. Через, недалеко літа вітри часу зрівняють із землею і твою могилу. Але не варто побиватися за тим. Адже і від стін Трої не залишилося, вважай, нічого. А їх же зводили не руки смертних, а самі боги. Виходить, навіть сила Посейдона і Аполлона на вічна... Що ж до дзвону моєї зброї, то для мене він стих, ще коли я був живий — його заглушили ридання старого Пріама і моя безмірна туга за рідним батьком, старості якого я так і не доглянув.

— Може, я чогось і не розумію, твоя правда, — зізнається Гомер. — Але я хочу зрозуміти. Тож поясни мені, чому так сталося, що поки був живий ти і твої друзі-герої, то грецькі поліси дружили між собою, єдналися. А тепер між греками такий розбрат, що кожен вважає сусіда за найпершого ворога. Хіба ж не осяйна зброя героїв кріпила єдність родів, і племен, і держав?

— Так, наші кораблі припливли у Троаду²¹ разом. Та не разом відпливли вони із Троади. Бо золотого, і сріблого, і всілякого начиння, і прекрасні полонянки, захоплені греками на цій землі, посварили усіх. Навіть брати Агамемнон і Менелай стали чужими... То тільки горе і свято, та ще пісня єднують людей.

— Але ж усім відомо, що збройний похід до Іліона був визначений волею богів.

— Розумій, як знаєш. Я ж повторюватиму одне: хай навіки згине ворожнеча між людьми і богами, бо вона й розумних не раз призводить до нестями лихої. А єднання двох сусідів, щоб завоювати третього, — це найбільше з лих.

Гомер остаточно розгублюється. Невже так може говорити Ахілл — грізний воїн, один лиш окрик якого повергав у трепет ворогів? Той самий Ахілл, який добровільно замість довголітнього щасливого життя в любому отчому краю вибрав передчасну смерть на далекому чужому березі заради слави?

Досі Гомер жодного разу не чув ні від кого про те, що бистроногий Ахілл міг сумніватися, міг вагатися, міг осуджувати справу, яку робив сам і яку робили його друзі-герої.

²¹ Троада — Троя.

В очах Гомера син Пелея завжди поставав ніби вилитий із суцільної мідної брили, ніби зрощений зі своїм бойовим обладунком. У героєві все було націлене на битву, на перемогу — як і має бути в героя. А тут він стоїть у печалі, у сумнівах, осуджує все те, що інші називають подвигами і до чого прагнуть сьогодні тисячі воїнів численних грецьких полісів.

Гомер прикипає поглядом до круглого Ахіллового щита, якого, за переказами, викував для героя у своїй кузні сам бог Гефест. І бачить на тому щиті майстерно зображені землю, і небо, і море, а на небі — сонце, і повновидий місяць, і незліченні сузір'я. І ще бачить на щиті два міста. В одному місті весілля та учти справляють. Молодь кружляє в танку, а жінки з порогів своїх осель з цікавістю спостерігають за нею. На міській площі двоє мужів сперечаються — кожен доводить свою правоту. А старійшини з берлами в руках по черзі проголошують свій вирок. Друге ж місто пригнічене війною — його облягли вороги. Тут не до веселощів, тут блищить зброя, тут кривава січа, тут шаленіє лють, тут підступна Смерть засіває трупами все довкруг...

Ахілл помічає, авжеж помічає, що аєд розглядає його щита, і навмисне наближує до Гомера славний Гефестів дарунок: мовляв, додивляйся пильніше, додивляйся і зважуй, то й сам зрозумієш.

— Друге місто, де воюють, це Іліон, так? — тихо запитує Гомер.

У відповідь чує:

— Хіба не все одно?

І знову ніяково Гомерові, вкрай ніяково. Скоріше ковзає поглядом далі по щиту, де зображено широкі простори родючих ланів, де орачі йдуть із плугами, де на нивах жінці серпами жнуть достигле колосся, а снопов'язи перехвачують його перевеслами. Ген уже й вечеря жінцям готується... Далі — виноградник, обважнілий від синіх, аж чорних, грон. Стежкою, що веде з виноградника, йдуть веселі дівчата і хлопці, несучи в плетених кошиках достиглі солодкі грона. Між збирачами винограду виграє на дзвонистій формінзі хлопча, співаючи ніжним чистим голосом чудову пісеньку про прекрасного Ліна...

Здалося на мить, що оте хлоп'я — то він, Гомер, у ті далекі і такі недалеко давні дні дитинства. І солодко зайшлося серце від теплого спогаду.

Ще раз зиркає Гомер на зображення обложеного міста, на битву, де між воїнів гасають богині злоби і чвар, де судомиць людські обличчя страх і ненависть... Відчуває, як

сором починає палити щоки: хіба ж можна порівнювати!

А погляд уже затримується на іншому зображенні — там із кошари на водопій до річки йде черода круторогих биків. Зненацька на це стадо напали леви, два зразу. Поволокли бика. Пастухи і прудконогі пси стараються відігнати звірів, що вже похапливо видирають із бика нутроці...

Так, тут знову лється кров. Але ця картина, подібну до якої колись Гомерові самому випало спостерігати, зовсім не викликала тих почуттів, які виникали в душі при спогляданні зображення битви біля обложеного міста. Бо поруч милували зір майстерно вирізьблена чудова долина, де паслася отара білорунних овець, та ще веселий танок юнаків та дівчат — і те, й інше теж бачене-перебачене. Бо то все разом називалося мирним життям, бо людських облич на цих картинах не спотворював бездушний Арей...

— Я тільки хотів, щоб моя пісня була найправдивішою, — шепоче Гомер, уже не наважуючись поглянути Ахіллові в очі.

Відповіді немає.

— Як же мені бути? Підкажи.

А вже й Ахілла немає поруч. Німує долина, німують гори, і навіть потічок Скамандра, хоч і стрибає, переливається, мерехтить, але теж мовчить.

Гомер безпорадно озирається. Зі страхом відчуває, що знову довкола нього постає кам'яний мішок, що цей мішок неблаганно звужується і тисне.

Здалеку-здалеку долітає голос Ахілла:

— Коли ми послухали Одиссея і звинуватили благородного Паламеда в зраді, то цей наймудріший із греків перед стратою сказав: «О, істинно, мені жаль тебе, ти вмерла раніше за мене!» Тепер я шкодую, що тоді посміявся з цих слів...

* * *

Струмок плюскотів. Так звабливо плюскотів між камінців, так уже виспігував! А Гомер усе не міг дотягнутися до нього, щоб зачерпнути долонею води. І спрага мучила його дедалі нестерпніше.

Та ось нарешті дотягнувся — прямо до струмка припав пересохлими губами і пив, пив, пив. Разом із кожним ковтком прохолодної вологи вливалася в тіло сила. А коли вволю напився, дивна пісня струмка стихла. І сам струмок кудись зник. І стало так тихо, що Гомер прокинувся.

Він не знав, що пролежав два тижні в безпам'яті, що два тижні хитався між життям і смертю. Відчуваючи, що лежить на м'якій підстилці в затишку приміщення, старався згадати, де це він і як сюди потрапив.

Нараз поруч почувся шерех, і до губ притулилися вінця кухля — йому запропонували питво. По тому, як обережно це зробили, здогадався, що біля нього не Еант. Так може підносити питво тільки жіноча рука.

І тут обпекла думка: «Єлена!»

Він уголос вимовив:

— Єлена...

— Ні, я Навсікая, — задзвенів молодий дівочий голосок.

Гаряча хвиля відкотилася, відкотилася.

— Ти — Навсікая? — перепитав.

— Еге, дочка травозцілителя Лікаона. Мені батько звелів сидіти при тобі невідлучно.

— Нав-сі-ка-я, — повільно повторив Гомер по складах, провалюючись знову у непритомність.

Наступного дня він уже був дужчий. Розмовляв з Еантом — той, чекаючи одужання товариша, зупинився в Лікаонового сусіда Гелена, за хліб і дах над головою допомагає тому в його селянських трудах; розпитував Навсікаю про їхнє поселення, про їхню сім'ю.

Навсікая була молодшою із семи дочок Лікаона. Старші мають уже свої сім'ї, живуть окремо. А Навсікая при батькові, бо їй ще дорослі літа не виповнилися. Рік тому померла мати, то Навсікая тепер і за хазяйку в домі, і батькові за помічницю. Бо батько вже сам не має здоров'я заготовляти потрібну кількість помічного зілля, готувати ліки. Навсікая тепер може впізнати всяке зілля і по листу, і по кореню.

Зайшов Лікаон і нагримав на дочку:

— Йому треба набиратися сил, відпочивати, а ти стомлюєш чоловіка своєю тріскотнею.

Але Гомерові вже не лежалося. Незабаром він згадав про формінгу, попросив подати її. А ще через день його ослаблі пальці ледь чутно бренькали струнами. І Навсікая почула дивні слова про Ахілла, про Трою. Мало що зрозуміла з почутого, але урочистість і незвичайність мовленого співцем так заворожили її, що дівчина забула й про ліки, які саме приготувала хворому.

Не знала, навіть не здогадувалася юна донька травозцілителя, що це в її присутності народжуються рядки, яким судилися віки і віки. Бо й сам аед про це не знав. Він просто не міг не складати пісню, слова якої, спалахнувши в зболений душі, вже несила було стримати.

Коли нагодився провідати Еант, збуджений аед аж вигукнув до нього:

— Тепер я знайшов!

— Що ти знайшов? — не зрозумів той.

— Дорогу.

— ?

— Тепер я бачу, куди іти моїй пісні. Я не палкою на мацую шлях, а бачу його, розумієш? Усю пісню бачу. Всю зразу, від початку й до кінця. То ж так просто — як тільки раніше я міг до цього не домислитися?! Хай ось піддужчаю трохи, то я її швидко... Тепер швидко...

Він болісно усміхнувся:

— Колись хотів, щоб у моїй пісні за словами дзвеніла мідь, щоб торжествували переможні гуки героїв... Дурень я був. Такий дурень!.. У слові має торжествувати життя. Над усім торжествувати має життя!..

Певно, цей спалах відняв у хворого надто багато сил. Він тяжко дихав, чоло оросилося потом. Згодом ніби задрімав. Еант постояв трохи біля нього і, гадаючи, що той заснув, позадував до виходу. Вже коли був у дверях, почув:

— Я збагнув головне: ніхто не хоче гинути... І всі люди мають право жити, отак!..

Видужував Гомер повільно. Бо жадоба творчості поклонила все його ество, і він щоденно трудився до знемоги над своєю піснею. Не зважав ні на застереження Лікаона, ні на вмовляння Еанта і Навсікаї.

Та і як йому було зважати?! Адже перед ним ожили, перед ним жили, ворогували і мирилися, перемагали і гинули, звершували подвиги і ниці вчинки ті, про кого він прагнув розповісти. Він чув їхні голоси, сам розмовляв з ними — радився, сперечався, з ними печалився і радів. Він бачив їх своїми сліпими очима, бачив кожну складку їх одягу, кожну рисочку на обличчі. І йому треба було чимскоріше, поки вони ось поруч, ввести їх у пісню, щоб вони ожили і заговорили для інших.

Лікаон і Навсікаїя, слухаючи, як сліпий аед говорить голосами різних мужів, як плаче і сміється, гнівається чи виявляє світлу лагідність, дійшли до висновку, що це не інакше, як самі боги вкладають йому слова в уста. А коли Гомер заgrimів повелительським голосом Зевса і священні імена безсмертних називалися поруч з іменами людей — тут уже й сумніватися стало нічого. І батько з дочкою пройнялися особливою пошаною до співомовця, нікому не дозволяли заходити в приміщення, коли той вів мову з невидимими богами і героями.

Одного разу Гомер попросив Лікаона:

— Розкажи мені про своє цілительське ремесло. Ти, певно, бачив різні рани, знаєш, від яких помирають люди, а які можна вилікувати.

— Для чого це тобі? — насторожився і водночас здивувався старий Лікаон.

Цілительське мистецтво — це мистецтво родинне, його передають тільки від батька до сина. Передають під великим секретом, бо то вікова мудрість, добута вона дорогою ціною — багатьма життями інших людей, тож утаємничувати в зцілительство можна тільки найближчих родичів-спадкоємців.

Та й для чого такі знання сліпому аедові? У нього є формінга, вона й прогодує його. Хіба зцілительський хліб багато солодший?

— У своїй пісні я розповідаю про часи, коли безугавно бряжчали мечі. А як я намалюю справжнє бойовисько, якщо так мало відаю про рани?

— Твій товариш якось казав, що бойовисько ти знаєш не зі слів. Та й рани теж. У наші дні мечі брязкають не менше.

— Що в мене тих знань! Я хочу, щоб у пісні все було, як у житті. Щоб навіть очевидець не дорікнув, а знавець підтвердив, що то саме так, а не інакше.

Хіба можна відмовити людині, яку надихають на слово самі боги? І старий Лікаон почав розповідати Гомерові про те, чого набачився на віку. А вік був щедрий, ой щедрий на людські біди, на ворожнечу, на жорстокість, на підступність. Згубу людині несли і стріла, і меч, і спис, і ніж, і камінь. То тільки приязні випадало мало, а злоби ого-го скільки!

Взагалі Лікаон і не порушував родового закону, бо повністю не втаємничував Гомера у зцілительство. Адже одна справа розповідати про рани, інша — показувати їх; одна справа говорити про будову людського тіла, інша — знати це тіло зі щоденної роботи лікувальника. Та й як сліпому покажеш те, що можна показати виднощому?

Гомер чи то слухав, чи то своє щось думав. Лікаонові раз навіть здалося, що співомовця вже перестала цікавити його розповідь. Тож непомітно перевів мову на те, що посушливий Евр²², певно, знову пригнітить збіжжя — якщо ще з тиждень не повіе благодатний Нот²³ і не принесе дощів та туманів, то урожай цього року буде зовсім нікудишний...

²² Евр — східний вітер.

²³ Нот — південний вітер, що приносить грекам тумани й дощі.

Але аед перепитав:

— Кажеш, якщо спис вцілить у підчерев'я і пониже тіло, то вже людину не зцілить ніякий лікувальник?

Довелося Лікаонові повертатися знову до тих випадків, коли він зцілював поранених і хворих. Дивувало його, що аед одразу схоплював розказане і міг повторити слово в слово усе почуте від Лікаона.

Та особливо вразила Гомерова тактовність: той ні разу так і не запитав, яке саме зілля брати в тому чи іншому випадку, і скільки чого брати для настою, напару, порошку чи мазі. Значить, шанує мистецтво зцілителів і розуміє, що йому — втаємничувати чужу людину в своє ремесло. І травно-зцілителєві щиро праглося стати в пригоді цьому дивному чоловікові, якого боги прислали з далеких країв саме до нього. Тож висиджував немало часу біля Гомера, втішаючись його здатністю миттю переймати почуте.

Гомерові й не потрібно було вивідувати всі тонкощі зцілительства. Він вихоплював із розповіді тільки те, що підходило для відтворення тієї чи тієї задуманої сцени. На решту деталей не звертав уваги, не до того — він поспішав, дуже поспішав, боявся, що трапиться щось і він не встигне.

А творилося, як йому здавалося, аж надто повільно. Доводилося повертатися до зробленого, переінакшувати. Не раз було й зовсім відкидав якусь картину, бо вона погано в'язалася в канві твору. Гомер злився на свою недолугість, але вдіяти нічого не міг, бо ж зупинити час не дано нікому.

Потім, коли вже вималювалося загальне полотно пісні про війну греків з троянцями і Гомер із солодким острахом почав усвідомлювати, що вже створено, йому закортіло довідатися, як сприйматимуть цю роботу слухачі. Чи вони хоч зрозуміють його, чи викличе пісня в людей ті ж почуття, які хвилюють його самого? А що, коли зустріне німоту в серцях слухачів?

Переживав і боявся. Куди більше, ніж колись на святі Деметри у рідному полісі. Бо тоді він не був упевнений у вартості своїх гімнів — він чекав оцінки і прагнув оцінки якомога вищої. Тепер же він сам добре знав вартість пісень, не сумнівався в її мистецьких достоїнствах. Переживав тільки за одне: щоб сприйняли її.

Якось надвечір зайшли провідати Еант із Пелагоном. Гомер зустрів їх урочистий, сяючий. Гукнув Навсікаю і просив покликати ще й Лікаона.

— Послухайте, — сказав, — як воно є.

Пробіг пальцями по струнах формінги і почав широке, незвично, голос тремтів від хвилювання:

Гнів оспівай, о богине, Ахілла, сина Пелея,
Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв...

Кілька вечорів сходилися вони слухати Гомера. Слухали про сиву давність, про таємниче-захоплюючий світ героїв-предків. І здавалося їм почуте дивною казкою. І забувалася гризота їхнього нинішнього сірого і безликого дня, забувалося своє злиденне існування, праглося до чогось високого і красивого.

Наступного вечора прийшов Гелен, потім завітали інші сусіди. Лікаонів дім уже ледь уміщав слухачів.

Гомер не запитував нікого про враження від пісні. Було все зрозуміло й так. Тільки зайшла душа п'янким щемом, коли одного разу Гелен сказав:

— Хіба в нашому поселенні немає майдана для зібрань? То чого тут тіснитися?

Гомер пояснював, що пісню він ще не закінчив, що багато чого ще буде додавати і міняти, ще це тільки так, для пробі. Тож виносити твір на люди ще рано. Але його перебили:

— Ти вдень собі складай, а ввечері давай на площу. Гелен підбадьорив:

— Ми, вважай, уже як рідня. Коли щось і не так — ніхто не дорікне. Але ти почни з самого початку.

На майдані зібралися всі мешканці поселення. Еант, підтримуючи Гомера під руку (аед усе ще почувався не зовсім здоровим), привів його і посадив на підвищення.

— Ніколи б не подумав, — усміхнувся Гомер, — що перші слухатимуть пісню нащадки Гектора, а не нащадки Ахілла.

Слухачі були уважні й довірливі. Їм, давно погребеним троянцям, пісня про героїчну минувщину не тільки роздмухувала іскру власної гідності, а й навіювала мрію про кращі майбутні часи.

І раз засиділися допізна, і вдруге. На цих вечорах, крім ще не завершеної «Іліади», Гомер пригадав і свої колишні гімни. На його велике здивування, гімн Деметри був уже відомий багатьом присутнім. А ті в свою чергу здивувалися, що оце саме і в той аед, який створив такий урочистий, такий прекрасний гімн богині родючості.

Прийшли до Гомера і з сусіднього поселення: — Чули про тебе. То чи не виявиш бажання побувати в нас? Нехай і наші поселяни послухають.

Аед не знав, як йому й бути. Поки йому так добре складається його пісня, то не хотілося б нікуди вирушати в дорогу. Але й відмовлятися не годиться. Бо для того, кого годує формінга, дорогу вибирають люди.

Виручив Лікаон:

— Хіба не бачите, що чоловік ще не зовсім одужав?!

Ось поправить здоров'я — тоді й приходьте, от.

Старий травозцілитель потай пишався, що це він виходив хворого аеда, який полюбився всім поселянам. І чим далі, тим ревнивіше оберігав Гомера, щоб відвідувачі не відволікали його від творчості. Разом з тим йому було приємно, що до його оселі тепер так часто заходять не з бідою, не з хворістю, як було до цього, а просто так, по-людськи, як це й годиться ходити поселянинові до поселянина.

Для Лікаона аед усе ще був хворий. Він тричі на день поїв його настоем коріння, що додає сили і бадьорості. А Навсікаї наказував варити ситний бульйон з овечим салом і пшеничним борошном.

Певно ж, ще один жилець у домі — це і зайві витрати, і клопіт. Хоч, правда, поселяни тепер приносили аедові сякі-такі харчі, відриваючи від власного рота, але хіба то вихід? Про це і нагадав якось Лікаонові аедів супутник Еант.

— Пора нам, — сказав. — І так ми у тебе в боргу. Дякуємо за все, підемо вже.

— Куди? — спитав травозцілитель. — Хіба вам тут погано?

— Є куди, — запевнив його Еант, — є в нас куди йти.

Проте Лікаон уперся:

— Хочеш — іди сам. А Гомер хай залишається. Йому тут добре — хіба не бачиш цього? Та й здоров'я його ще не зовсім.

Еант примружився:

— Здоровий Гомер, уже здоровий. А зі мною, я тебе запевняю, йому матиметься не гірше: я не бідняк, як ти думаєш, а дуже багата людина.

В іншому випадку Лікаон засміявся б: оцей сірома в рубищі, який навіть сандаліїв на ногах не має, заговорив про багатство! Але щось було в цій людині таке, що змусило старого повірити сказаному. Тому він вдався до останнього:

— Гомерові тут складається пісня, розумієш? А як хов див з тобою — хіба складалася?

Крити Еантові нічим.

— Гаразд, — мовить, — я піду, а Гомер нехай залишається. Жаль мені, але ти, мабуть, ближчий до істини: так

буде краще. А я колись навідаюся, чи хоч посланця пришлю...

Того ж дня Еант мав розмову з Гомером.

— Попрощатися прийшов, — сказав. — Засидівся вже я тут — пора й додому.

— Додому? — Гомер здригнувся, перепитав: — Додому?

Розумів і не розумів.

Згадка про дому запекла йому, запекла. Це ж хоч би постояти на рідному порозі, хоча б притулитися чолом до одвірка своєї хати! І почути мову — журкітливу, як потічок улітку...

«Гомере, а між нами ніколи не буде сварки, правда?»

«Правда, Елено».

«У нас буде завжди, як сьогодні?»

«Буде, Елено».

«Навіть коли й постаріємо?»

«Ти для мене залишишся такою, якою тебе бачив».

«А ти для мене — яким тебе чую...»

Ні, не треба! Не треба згадок! Відламаний кусень — то вже відламаний. У розбиту амфору вина не наллеш. Повернення йому заказане назавжди. У нього немає зору, у нього стало вкрай нікудишнім здоров'я, у нього, крім формінги і пісні, не лишилося нічого. Але гідністю він не поступиться. Гідність має бути вищою за все, навіть за любов.

Упевнений, що і Паріс, і Менелай насамперед дбали, щоб зберегти гідність. І богорівний Ахілл не міг учинити інакше — як кожен порядний і розсудливий муж, усією душею кохаючи Брісеїду, він все ж ставить честь на перше місце. Тож хіба може він, Гомер, співаючи хвалу людській гідності і честі, діяти всупереч власним переконанням? Цього й думати не варто!

Невже Еант, який досі повністю розділяв його думку, враз перемигнувся? І це тоді, коли вони, здається, нарешті мають сякий-такий притулок, з якого їх не виганяють, де ніхто не дорікає, що вони з чужого роду-племени.

То про яку дому заговорив Еант?

Еант по-своєму витлумачив мовчанку Гомера. Похопився:

— Це мені, мені пора додому. А ти залишайся. Якби мені тут було так добре, як тобі, то я і звикнути згодився б тут.

— Ти ж говориш...

— Так, я говорив, що поки на душі камінь, то не маю ні свого роду, ні свого народу. І то була правда. А зараз правда

підняти той камінь, що над Левовими воротами?» І коли почув у відповідь «Ні», то мені захотілося, щоб світ провалився у безвість — бо ж здавалося, що тепер на нас звідусіль показуватимуть пальцями і сміятимуться з нашого безсилля, з нашої нікчемності. Тоді, пригадую, я навіть хворів довго. А потім якось збайдужів до всього, все мене перестало цікавити. Адже тепер я знав, що ніяких подвигів мені здійснити не дано, вороги моему полісу не загрожували нізвідки, а встрявати в постійні сварки з володарем Тірінфа за пасовища, за ліси, за поселенців мені видавалося низьким, негідним заняттям. Ото одними розвагами і жив. Тим більше, що для цього мені створили всі умови, що коштів у скарбниці вистачало — спасибі славним предкам, надбали. Ось так у безділлі й бенкетах минали роки. Навіть смерть батька не протверезила мене: ще урну з його прахом не встигли поставити в склеп, а я вже з ватагою молодиків відправився в гори на полювання. Саме на полюванні й трапилося оте... Думав, у Дельфах очищуся душею й тілом, а вийшло навпаки — ще більше збайдужів. Не можна мені було, ніяк не можна було вертатися в Мікени. Із кам'яним серцем і без будь-якого живого поруху душі що я міг, крім нещастя, дати рідному полісу? А зараз, чую, моє серце відм'якло...

Ось у чому полягала загадковість Гомерового супутника! Тепер зрозуміло, звідки така освіченість і обізнаність у бродяги. Як же це він, Гомер, так і не здогадався, з ким мандрує?

Одночасно аєдові і приємно: виходить, Еанта теж кликала до себе Троя, теж не давала спокою. Певно, тинь Агамемнона, давньожитнього предка, вела Еанта за собою. І тепер Еант, як і Гомер, вийшов на свою стежку.

— Он звідки бралось! — задумливо мовить Гомер.

— Що? — не розуміє Еант.

— Це я так... Згадалось, як ти тоді на Евбеї з двома стражниками молодецьки справився.

— Ну, вправи зі зброєю — це єдине, до чого я був не байдужий і в чому хоч трохи виявив здібність.

Гомер і радий за товариша, і водночас йому жаль, що Еанта на якийсь час — попросив би, і той побув би ще з ним. Але хіба це щось дасть? Тільки розтягне гіркоту розлуки. Хай уже буде, як є. У кожного з них тепер своя стежка.

Вгадуючи думки Гомера, Еант повторює тихо:

— Вирішив повертатися, друже.

Йому на мить здалося, що Гомер не повністю розуміє його. А так хотілося, щоб між ними не залишилося й тіні недомовок чи нерозуміння. Тому заспішив:

— Так треба, Гомере. Ти живеш серед богів і героїв, а я живу серед людей. Тобі дано своє, а мені — своє. Вчора, коли ти знову співав про сварку Ахілла з Агамемноном, я, нащадок Агамемнона, цілий день виважував коромислом воду з річки, щоб полити поле. Бо без води засохне і ячмінь, і пшениця, і вся городина — як тоді бути людям? І позавчора я робив те саме, і тиждень тому — те саме. Досить! Я можу і повинен робити щось більше, ніж просто виважувати воду з річки.

— У тобі, здається, пробудився дух предків-державців.

— Просто людський дух. Дякую тобі.

— Мені? — щиро здивувався Гомер. — За віщо?

— Бачиш, про те, як тяжко трудяться люди, заробляючи свій хліб, я знав і раніше. Однак тільки недавно мені це почало боліти. А зараз я усвідомлюю, що людям могло б жити краще, куди краще... Ні, не ти, не ти мені це розтлумачив. Але без тебе я цього, певно, сам не зрозумів би.

Гомер стенив плечима:

— Щось надто мудро ти закручуєш.

— Яка вже тут мудрість. Он теперішній наш сусід Гелен, якому оце я допомагаю, горбиться на полі щодня. А як на-стають жнива, то половину врожаю в нього забирають слуги державця. Хоч Гелен у того державця ніколи нічого не позичав. Навіть батько Геленів не позичав. За що ж має віддавати? Чи хоч той державець оборонить Гелена від фрігійських розбишак, якщо ті наскочать? Де там! Сам відси-диться за мурами, а Геленів рятуйся, як можеш. То за що, питається, віддавати?

— Така воля богів.

— Але якщо, приміром, я, державець, відмовлюся від половини чийогось урожаю — хіба мене за це покарають безсмертні? Ото ж то... Я повертаюся в Мікени — вирішено!

І знову Гомерові бачиться рідний поліс, вчуваються такі знайомі голоси — Ксенона, Єлени, Аліферса. Здається, навіть війнуло вітром своєї вулиці, на яку, йому тепер немає дороги. Защеміло в грудях...

— Йди. Поки є куди — йди!

Спорядитися в дорогу Еантові було недовго: торбина при собі, палиця від собак теж при собі. Подякував Геленів та його дружині за ячники, сільчанам за приязнь — та й пішов. А в душі Гомера залишилося пекуче відчуття ще

однієї втрати, найбільшої від того дня, коли востаннє чув голос Єлени.

Та минав час. Довкола були люди — тихі, небалакучі. Вечорами, після тяжких трудів, приходили вони до нього, всідалися довкола, перекидалися словом-другим, ділячись новинами. А він виливав усього себе в пісні, яка творилася тут же. Творилася не так швидко і легко, як того хотілося йому, але виходила саме такою, якою задумалася. І люди, слухаючи знане й незнане, були вдячні йому, вірили його слову. І серед них, нащадків Пріамових підданців, почувалося Гомерові по-домашньому затишно. І лягав той затишок на болючу втрату прохолодним подорожником, і тамував біль.

А раз Лікаон підсів до Гомера, довго мовчав, а тоді взяв та й поскаржився:

— Старію, от.

Гомер почав, було, його втішати, що зі старістю боги дарують людині мудрість, але той перебив:

— Є трава боляниця, напар з неї п'ють, коли нутрощі судомить. То росте ця трава на вершині Іди. А я оце пішов на Іду, а до вершини дістатися не здужав, от.

І далі — зовсім несподіване:

— Бери Навсікаю за дружину. Вона хороша дочка і дружиною тобі буде хорошою.

Гомер знітився.

— Але... — промимрив.

Травозцілитель поклав руку йому на плече:

— Я знаю, що кажу. Одразу помітив, дочка не байдужа до тебе. А мені настала пора передавати зцілительське ремесло своїй, певній людині. То хочу, щоб цією людиною був ти. У нашому ділі душа важить більше, ніж очі. В тебе добра душа. А твоїми очима стане Навсікая — вона знає, що треба, і зможе приносити боляницю з вершини Іди, от.

Помітивши, що слова захопили Гомера зненацька, що той просто зараз не готовий до такої важливої розмови, Лікаон поспішив залишити аеда самого.

— Подумай, — сказав. — Подумай.

І додав:

— Тільки Навсікаї про нашу гуторку не кажи, не треба їй того знати.

Спочатку сказане Лікаоном видалося Гомерові просто неймовірним: йому, чоловікові одруженому, і ще раз одружуватися?! Хіба він варвар якийсь, щоб обсадити себе дружинами! То тільки поганий фрїгієць старається прирівняти себе до бугая в стаді корів. А він же не хтива твар, а людина.

Та десь у глибині свідомості ворухнулося інше: «А чого ж ти, людина, не маєш власного притулку на землі? Чим відрізняєшся ти від напівдикого кочівника, який все життя проводить у мандрах?» І вже нашіптувало: «Хіба варто вважати дружиною ту, для якої ти був тягарем, яка рада була тебе позбутися? Ну що, що тебе зв'язує з відступницею? Адже твоя вірність — просто сміхота». І вже заозивалося: «В ім'я чого тобі гасити в душі те, що й так ледь теплиться? Ти ж вільний, а вільному — воля. Тож якщо тобі тут непогано, то чого маєш таїтися від самого себе?»

Йому тут справді подобалося. Тут для нього поєдналося все те, про що тільки може мріяти аед: натхнення і затишок для творчості, можливість робити задумане і щире людське розуміння. Подобався йому неговіркий Лікаон — завжди у своїх клопотах, завжди співчутливий до людських бід, що стікалися до його порога. Подобалися поселяни — Гелен, Пелагон та інші, які ділилися з ним важко здобутим хлібом і думками. Приємно було слухати Навсікаю, коли та щодня сповіщала поселянські новини — від неї Гомер уже знав усіх сусідів і навіть дальніх жителів.

Ось і сьогодні влетіла вона в кімнату, напахчена вітром і теплом. Обривала маслини — зараз усі в поселенні обривають маслини. І випалила без усякої передмови:

— Просили з тобою прийти. То підемо, га?

Для тутешньої молоді Гомер став просто незамінним. Як зберуться на гуляння дівчата з хлопцями — так і запрошують аеда. Бо під його дзвінку формінгу танцюється так легко, а його дивні пісні скільки не слухаєш — не наскучить.

І вже Навсікая веде Гомера під руку, щебече про те, як один парубок з-за куща налякав Навсікаїну подругу, як дівчата гуртом ловили його, щоб провчити, як він заховався на дереві і як потім вони його струсили з того дерева. Гомер усміхався, слухаючи її щебетання. Йому було так добре, що поруч оця весела і лагідна дівчина, що його чекають, що він потрібний, що він живе таким же життям, як і інші. А найголовніше — тут усі ніби й не помічають його сліпоти, в усьому мають за рівного...

Уночі знову явився Ахілл. І знову задуманий, засмучений. Та ще й без бойового обладунку.

На цей раз Ахілл сидів на березі моря і незмигтно дивився в голубу далечінь. Зачувши шелест піску під Гомеровими ногами, спитав:

— Чуєш?

Море ласкавиться, ласкавиться — жодна хвилька не плюсне. У високості то з'являються, то тануть сріблячки

чайок. І над сушею, над морем, над чайками висне тиша.

— Невже не чуєш? — дивується Ахілл.

Як не вслухається Гомер — тиша, тільки тиша. До дзвону у вухах. Та як зізнатися в цьому великому героєві?

— Ти аєд, ти повинен чути, — довірливо мовить Ахілл. — Ось прислухайся. Тепер чуєш? Це шумлять платани у моїй Фтії. Скільки пам'ятаю, вони все шумлять біля дому мого батька, Пелея, владаря мужів мірмідонських... Печалиться, певно, зараз мій батько. Та й як не печалитися? Не мав у домі своєму дітей, нащадків владущого роду. А я, єдиний син, якому боги приділили таке коротке життя, теж не доглядаю його старості — сиджу ось далеко від вітчизни. Якби хоч мені самому чи комусь від цього радість була! А то ж нікому. Отак і маюсь по землі тягарем безкорисним. Прислухаюсь до шелесту рідних платанів, а побачити їх уже й не зможу: ген отам розпорядився я насипати пагорб. Так, так, той самий, про який ти даремно допитувався у Пелагона... А біля твого дому в рідному полісі теж ростуть платани?

— Буки.

— То теж гарні дерева. І такі ж гомінливі. Ти той гомін сподіваюся, і звідси чуєш?

Гомерові навіть пісок під ногами здається гарячим: ну як йому зізнатися Ахіллові, що про оті обчовгані ним ще в дитинстві три буки, які не знати з якого віку височать у полісі неподалік колишньої його хати, так ні разу й не згадалося відтоді, коли він вирушив до Трої. Проте Ахілл і сам здогадується про це.

— Ще зашумлять твої буки, — пророкує. — Ой зашумлять! Аж всю душу виверне від того шуму.

І враз не знати звідки — голос:

«Гомере, а між нами ніколи не буде сварки, правда?..»

Такий знайомий голос, від якого серце починає битися часто-часто.

«У нас буде завжди, як сьогодні?..»

О боги! Ви таки не хочете дати забутися. Невже вам мало Гомерового каліцтва? Невже для вас насолода — ятрити людині рану? Будьте ж милосердні. Ви ж всесильні — кому ж, як не вам, бути милосердними?!

«Навіть коли й постаріємо?..»

Сленин голос журкоче тихо, ніжно. А в Гомерових вухах віддається стодзвоном. Наче хтось із усієї сили б'є в било, скликаючи жителів поліса на майдан для вирішення якогось нагального питання.

Гомер прокидається тиша. І так гнітюче, так тоскно на душі, аж закричати хочеться.

Відчуває: уже не заснути йому до ранку Підводиться з постелі, накидає поверх хітона свій бувалий у бувальцях фарос, виходить на вулицю. Стежкою, якою вже не раз виходила його Навсікая, йде на берег плюскітливого Сіомента. І там сидить наодинці зі своїми думками, поки ясноликий Геліос не викочує на небозвід свою променисту колісницю.

Вгорі курликнув журавель, за ним — другий, третій. Певно, згряя пролітає. Навсікая казала, журавлі селяться десь тут за Скамандром, на луці.

А в пам'яті постають просторі луки обабіч струмистого Каїстру, де завжди водиться сила-силенна довгошийого птаства. О як давно те було, коли він міг милуватися ширянням легкокрилих лебедів у асійським небі!..

У поселенні ранок народжує звичний рух: жінки з амфорами на плечах спускаються до потічка по воду, чоловіки поспішають у своїх господарських справах, а дітям теж не сидиться вдома — ген ціла ватага їх шаснула за околицю... На давній землі Троади починається ще один день.

Позаду — кроки двох: Лікаонові і якогось незнайомця.

Травозцілитель кладе Гомерові на плече долоню: — Кажу он йому: Гомер зараз нікуди не збирається та й збиратися не думає. А він заправив своє: сам хочу говорити з аєдом. От. — І вже до того, з ким прийшов: — Ну що ж, говори.

Це виявився той самий чоловік із сусіднього поселення, який уже, було, приходив до Гомера і запрошував навідатися до них. Прийшлий чемно привітався і слово в слово повторив те, що говорив минулого разу:

— Чули про тебе. То чи не виявиш бажання побувати в нас? Нехай би й наші поселяни послухали

Гомер розуміє: варто йому відповісти, що все ще почуває себе не зовсім здоровим, або просто дати зрозуміти, що не має бажання нікуди йти, як Лікаон уже знайде спосіб спровадити прийшлого чоловіка. Можливо, Гомер саме так і вчинив би. Та тут зринули в пам'яті слова, що їх у сні йому сказав Ахілл: «Ще зашумлять твої буки. Ой зашумлять!» І він мовив, звертаючись скоріше до Лікаона, ніж до прийшлого:

Якщо ненадовго... Якщо тільки на кілька днів, поки я заспіваю про Іліон...

Старий був Лікаон, багато знав і розумів. Отож зрозумів він і те, чого аєд ще й сам як слід не усвідомлював. І заболіло йому, ще й як заболіло, що не справдилися його

сподівання і розрахунки: не буде Гомер його зятем, не повернеться він більше до їхнього поселення.

Проте жодним рухом, жодним словом не видав себе Лікаон. Сказав ніби навіть байдуже:

— Раз ненадовго, то чого ж... Раз люди хочуть слухати, то чого ж... Скажу Навсікаї, щоб збрала в дорогу. От — І рушив до свого двору — прямий і високий, як жердина. Постукував костуром по землі. І вітерець кошлатив його довгу білу бороду.

* * *

Від поселення до поселення, від поліса до поліса. Гомера запрошували, його чекали, його оточили увагою. Спочатку було незвично і навіть боязко, коли вечорами на площі або в просторій оселі якогось владики збиралися люди у тісний гурт, щоб послухати його пісню. Бо щоразу невідступно тривожила думка: чи торкнуться його слова душ оцих чесних трударів, чи збудять у них живу струну? І що нового скаже він тим, кого відірвав від справ, від безконечних, але таких важливих турбот про хліб насущний? Чи не пожалкують ці люди, що згайнували свій час? Адже, на відміну від усіх тих співомовців, яких пощастило йому досі слухати самому чи про яких доводилося чути від інших, він не прагнув ні розважити слухачів доладно зв'язаною оповіддю про удачливого басилевса, ні потішити смішною пісенькою про нерозторопного купця чи про винахідливого коханця, ні довести до сліз жалісною розповіддю про нещасливе кохання, ні вселити богобоязний дух славодзвонними гімнами на честь безсмертних олімпійців, ні повторити на новий лад відому здавна мудру пораду господарників.

Гомер ішов до людей зі своєю піснею про Іліон, яку, врешті, здається, довів до пуття, хоч щоразу то щось додасть до неї, то щось замінить. Розповідав про діла давні, ніби й добре знайомі... Та після кожної зустрічі зі слухачами радісно-трепетне почуття все більше сповнювало його ество. Бо знову і знову переконувався, що задумане ним і виболожене — звершується: люди не просто сприймають зміст його розповіді, а проймаються його думками, починають мислити спільно з ним, за розповіддю про старовину бачать сьогоднішній день. Та й чи тільки сьогоднішній?! Певно, ім'я як і Гомерові, прагнеться хоч подумки заглянути в майбутнє. А можливо, комусь із тих, хто його слухає, уже смутно

заболіло те майбутнє своєї країни, свого народу, як болить воно самому співомовцеві.

Спливали дні, місяці. Щоденні зустрічі зі слухачами по троху ставали для нього все звичнішими. Він відчув якусь особливу впевненість у собі, впевненість у силі свого слова. Для нього відкрилося, що за допомогою слова він може керувати і настроєм людей, і їх думками. І це давало йому солодке задоволення, сповнювало радістю — відкритою, чистою. Ніби світ враз розвиднів для нього, сліпого. Ніби олімпійці нарешті розщедрилися на щастя і навперебій поспішали гідно воздати Гомерові за всі його попередні бідові роки.

Він сам собі здавався чимось схожим на Сізіфа, який котив на гору камінь. Тільки його, Гомерова, затятість увінчалась успіхом. І ось тепер він на вершині. Забиває подих — і від надмірної втоми, і від надмірного щастя. І весь світ із вершини уявляється близьким та доступним, і таке враження, що в житті взагалі немає нічого недосяжного і неможливого.

Від поселення до поселення, від поліса до поліса. Голова паморочиться від такої ходи. А попереду котиться, віддається стозвучно, як луна в горах, хвиля його слави, возносячи все вище і вище.

Якось підійшов до нього один із слухачів:

— Я — Мессеїд, — назвався. — Може, чув про такого?

Ще б про Мессеїда не чути! Завзято-дзвінкі пісні цього аеда з Лаконіки закликали бути мужнім, не боятися смерті і сміливо йти в бій за вітчизну. Їх співають чи не всі воїни в грецьких полісах. Добрий десяток з них співав і Гомер, коли ходив при зброї під рукою покійного Амфіона.

— Радий зустрічі! — обняв Гомер за плечі знатного співомовця. — Куди ведуть тебе дороги?

— Уже привели, — одказав Мессеїд. — Якщо дозволиш, побуду при тобі, поки перейму твою «Іліаду». Хочу теж співати її.

Через місяць з такими ж словами підійшов до нього ще один аед. Потім — ще один...

Людину іноді порівнюють з орлом. Особливо коли в неї крилаті і мислі, і діла. Але людина — не птах. Тож завжди приходить день, коли їй стає незатишно на вершині. Проте спускатися вниз, до людей, іноді не легше, ніж підніматися вгору.

— ...Добрідень, шановний! Хай боги бережуть тебе і дарують своє благословення.

Голос був тихий, вкрадливий. Та ніби нежданий грім потряс аеда, зворухнувши враз найтемніше із приспаного,

— Ти?!

— Я, шановний.

Так, це був Меандр. Той самий купець Меандр, з караваном якого він вирушив з дому до Іліона і був жорстоко обманений.

Відчуває, що кров шугнула йому до скронь, що пробуджена образа за те давне розпирає ніздрі. Проте силою волі пригасив у собі готове уже зірватися колюче слово. Спитав — майже пошепки спитав:

— Чого... тобі... треба... купче?..

— Прийшов привітатися, шановний. Про тебе зараз стільки скрізь балачок! То, думаю, як же бути тут і не зустрітися з тобою? Ми ж усе-таки знайомі як-не-як.

Ну що йому відповісти? Того, що думалося, казати не хотілося, а мовити щось інше — язик не повертався.

Купець був здогадливий. І Гомерова мовчанка сказала йому немало. Тому він сам поспішив закінчити розмову:

— Завтра мій караван іде до Галікарнаса. Якщо тобі по дорозі — буду радий мати тебе за супутника.

— У мене є хлопчик-поводир.

— Як знаєш. Хоча я не тільки про завтра. Хочу запевнитися, що при моєму каравані ти будеш завжди бажаний. І вибач, коли можеш, за те давнє: я ж усього тільки людина

Меандр пішов.

Але розбуджене цією зустріччю минуле так і не влягалось. Воно напливало зримими картинками, озивалось знайомими голосами, ще і ще зважувалося на терезах пам'яті.

І все ж, думалося, купець той був ширший, коли в Ефесі порадив побувати в Дельфах і поклонитися Аполлону. Бо яка від того Меандрові була вигода?

Звичайно, згаяно стільки часу. Але хіба так уже й згаяно? Не будь отієї мандрівки в Дельфи — хіба зміг би він, Гомер, стільки всього пізнати? Адже це ж таки правда, що дістався до Трої ніби зовсім не тією людиною, якою вирушив із рідного поліса. Та й сама пісня про Іліон навряд чи складалася б так, яка вона зараз.

Врешті, сьогодні теж не вигода привела купця Меандра до нього. Адже до Галікарнаса шлях немалий, а розраховувати на якусь плату від Гомера купець навряд чи міг, бо ж усім відомо, що в аеда все багатство — формінга та потерта торбина.

Та й не випадає носити образу на іншого, коли той інший простягає тобі руку!

Наступного дня, вранці, коли караван Меандра збирався в дорогу, Гомер прийшов до купця.

— Мені справді до Галікарнаса йти зараз немає потреби, — сказав. — Не відаю, чи наші шляхи ще десь перестрінуться, та хочу, щоб ти знав: образи я на тебе не таю.

Солодке, піднесено-трепетне сп'яніння, в якому перебував Гомер постійно відтоді, як вирушив з «Іліадою» по поселеннях і полісах Еллади, не поверталось. Ніби купець назавжди повіз його з караваном.

Уже зовсім не так тішило, що його пісню люди слухають із захопленням. Бо що з того, що його розуміють, що поділяють його думки, якщо в житті Еллади нічого нічого не міняється. Ворожнеча якою була, такою й залишається. Залишається безправ'я одних і свавілля інших. Гнітило безсилля співвітчизників проти всіляких нападників-варварів, які нахабніли все більше і більше.

Часто у снах він бачив себе на вулицях рідного поліса: то старий Демодок цікавився, чи ще добре звучить подарована ним формінга; то Аліферс запрошував подивитися його виноградник; то Ксенон приходив провідати та посидіти разом з ним у затінку бука; то Єлена.. Єлена бачилася найчастіше.

А то враз відчув, що дуже не вистачає йому доброго і надійного, меткого розумом Еанта. Запраглося почути його розважливе слово. Захотілося обняти вірного товариша, розпитати, як йому зараз мається у далеких Мікенах, чим він там клопочеться, що нового задумав. Бо ж не може така людина, як Еант, просто існувати і втішатися життям.

Провідав у державця, при дворі якого жив уже цілий місяць, що саме із тих країв прибув корабель. Одрозу поспішив до хазяїна корабля — мікенського купця.

— Як повертатимешся назад — візьми мене з собою. І я, і мікенський владар будемо тобі вдячні.

— Ти знаєш нашого владаря? — немало здивувався купець.

Гомер похвалився:

— Ми з ним друзі. Давні друзі. О, він буде радий зустрічі!..

— Вважатиму за честь зробити приємність своєму владарю.

— Із Еантом удвох колись ми мало не всю Елладу сходили.

— Із Еантом? — якось дивно перепитав купець.

— З ним же, з ним. Ти теж його добре знаєш?

Купець довго мовчав, тоді глухо відповів:

— Немає вже Еанта. Впав із міської вежі і розбився.
— Як... немає?..

Гомер відчув, як підсікаються його ноги. Він, певно, таки не втримався б на ногах, якби купець не підхопив його під руку.

— Розкажи мені, як це трапилось, — попросив аеда.
— Та що я там знаю! — знизав плечима мікенець.
— Мені треба, треба знати, розумієш? Ти ж купець, кому, як не тобі, все те відомо? Розкажи.

Той скрушно похитав головою:

— Цього, певно, нікому не дано знати — як саме трапилось. Вночі сталося, без свідків. Кажали, це його родичі прокляли. Бо ж Еант зробився якимось пришелепкуватим. То він слуг з палацу повиганяв, то хотів віддати своєму дерполовини врожаю, що її має селянин віддавати своєму державцеві. Навіть кожному з родичів підшукував якусь роботу. Ніби вони не нащадки славних царів, зрідні самим богам, а прості пастухи чи виноградарі. От за це родичі й прокляли Еанта. Навіть божевільним називали. А одного ранку знайшли його під мурами мертвим. Зараз владарем у Мікенах його молодший брат. О, цей державець не те, що Еант, перед ним навіть листя на деревах тремтить..

І поніс Гомер у душі ще одну рану — печаль від втрати близької і вірної людини, яка так багато зробила для нього і яку він чи не сам випровадив на смерть, сказавши тоді в Трої: «Йди!» Адже міг, міг передбачити, що саме так воно й трапиться. Міг же сказати: «Не йди! Бо тебе чекає смерть на тому шляху, який ти обрав. Бо коли людина має мало, то вона може поступитися багато чим, а коли має багато — не поступиться навіть малим». Ну як він міг так необачно відпустити Еанта на неминучу погибель?!

«Йди. Поки є куди — йди!»

Так сказав тоді він, Гомер, своєму товаришеві А Еантові вже теж не було куди йти, не було куди повертатися. О, як це страшно, коли людині немає куди повертатися!

Не затримуючись надовго в жодному полісі, Гомер вирушив назад до Трої. Потягнувся, як метелик до світла, як лань до водопою. Десь там, у поселенні біля давнього Іліона, живуть двоє людей, які Гомерові рідніші рідних. Хто, а ці двоє не відштовхнуть, для цих двох він теж людина.

Гомер обіцяв Лікаонові і Навсікаї, що скоро повернеться. Тепер він попросить у них прощення за недотримане слово. Але ж він все-таки повертається. Він їм усе розкаже, і вони зрозуміють. Вони обов'язково зрозуміють

...Біля криниць, звідки бере початок плюскітливий Скамандр, зустрівся старий знайомий — пастух Пелагон.

— Я тебе ще здалеку помітив на шляху, — сказав радо. — Думаю, хто це йде з хлопчиком-поводирем? Аж то, бачу, — Гомер...

— А ти все тут пасеш?

— Тут. Тепер тут не тільки пасу, а й живу. Ось недалечко звідси моя землянка.

— Вирішив пожити самотником?

— Чого самотником? Тут усі наші — сім землянок. Ходімо, будеш дорогим гостем. Ми про тебе згадуємо, аякже. Ходімо!

Він узяв аеда під руку і повів.

— Чекай, — не зрозумів Гомер. — Це ви відділилися від поселення, чи як?

Пелагон враз зупинився.

— Ти хіба нічого не знаєш? — голос його затремтів. — Хіба тобі не розказували?.. Немає вже нашого поселення. Зовсім немає... Набігли варвари, все спалили, все понижили. Людей пов'язали й забрали невідомо куди. Хто захищався — того вбили... Нас тільки жменька і врятувалося... То не схотіли жити на попелищі, оселилися тут. Нове місце не так болить.

— А Лікаон? — з надією запитав Гомер.

— Зарубали мечем. Загинув як воїн... Ми потім усіх убитих поховали достойно, вони хоробро оборонялися... І Навсікаю поховали. Вона одного їхнього вилами заколола... Всіх достойно поховали. Я тобі потім покажу могильний пагорб; він на березі Сімоента, його здалеку видно...

* * *

Аполлон уже прилинув у Дельфи із далекої країни гіпербореїв і зібрав біля свого святилища многотисячні наготови людю. Гомінливі, радісно збуджені, з гілочками лавра в руках, елліни протискувалися до храму, щоб вшанувати сонцесяйного бога і прилучитися до його божистості.

А за звивистою священною дорогою, за міською площею, біля знаменитого Касталійського джерела, що поруч зі скелею Сівілли, нікогісінського. Тільки Гомер сидить на камені, вслухаючись в одноманітний шум водоспаду. Сьогодні йому не хочеться бути серед людської круговерті. Душа стомилася і прагне спокою, прагне самоти.

У нього так багато зв'язано з цим містом! Саме тут давним-давно, цілих шістнадцять весен тому, його надоумив Аполлон покинути посеред ночі затишний притулок і самому, без поводири, вирушити назустріч невідомості. Біля Дельф йому була дарована щаслива зустріч з Еантом. А через кілька років тут, у Дельфах, його вінчали лавровим вінком — тоді на піфіадах його, Гомера, назвали першим аедом. Пригадується, балакун Оріфій, обнімаючи його, на всю площу зраділо вигукував:

— А я казав, що ти переможеш!.. А я казав, що так буде!..

Немає вже Оріфія, відбалакав своє. Так і загинув у притулку, міняючи хліб на вино. А був же хороший аед, його гімни Аполлону й нині співаються... І чому тільки срібнолукий син Зевса не застеріг Оріфія від згубного Діонісового питва?!

Кілька днів тому Гомера зустріли в Дельфах з почесями, гідним великого владика. Його скрізь тепер так зустрічають. Якби й на Евбею завернув, то теж, певно, без почесей не обійшлося б. Бо співомовці встигли рознести його «Іліаду» по всій Елладі. Бо до його імені встигло доточитися стільки билиць і небилиць, що нерідко люди приїжджають до нього з далеких поселень тільки задля того, щоб потім при нагоді мати змогу похвалитися: «Я слухав Гомера».

Слухачі не питають його, що нового він ще складає. Вони просто чекають від нього нових пісень. Вони вірять, що ці пісні будуть, що вони не поступляться «Іліаді», а то й перевершать її. І їх віра холодить Гомерове серце страхом. Бо відчуває, що розтає його натхнення, його снага, як гора у вечоровій сивизні: то височіла могутньо, аж на плечі чавила, а то вже поменшала, розпливлася, ледь мріє.

Щось ніби надірвалося в Гомерові. То був рвійний, завзятий, впевнений, а це все більше сумнівається. Все частіше повторює те, що вже говорив, що вже співав; ніби й не напружує думки, а стомлюється, стомлюється.

Раніше у снах то був пташкою і літав, то розмовляв із самими богами — радився, сперечався, а то, було, й сварився, то з товаришами-піхотинцями воював проти ненавистних фрїгійців, то складав пісню, слова якої — такі незвичайні, такі високі! — вранці забувалися і потім мучили його, мучили... Нині ж у сні все приходить рідний поліс, з'являється в безвісті вічно заклопотана мати, а найчастіше постають журні очі Єлени. Скільки не виказує Єлені за оті її слова, передані купцем, а вона все мовчить та журно дивиться, мовчить і дивиться...

Ні, скільки житиме — не бути йому більше в рідному полісі! Як і в клятій Евбеї, де його з Еантом вели до смертної скелі... Він не нагадає Єлені про себе, не дасть приводу для споминів, для ехидних розмов міських базик.

Гомер уже сто раз вибачив їй оті слова. Єлена для нього як незгасна зоря, вона — його єдина, перша і остання любов. І що з того, що її немає поруч! Вона була і залишається — нехай у думці, все одно — його Єленою. Тож заради її спокійного щастя він знаходить у собі сили виносити тяжіння розлуки, гіркоту бездомного існування.

— ...Це ти і є Гомер?

Хтось до нього звертається.

— Ти — Гомер?

Аед підводить голову.

— Еге, ти, — каже людина. — Саме про такого мені розповідали, значить, це ти.

Голос не схожий на той, яким просто з цікавості просять сказати будь-що, аби почути Гомера. У голосі щось таке — одразу й не вловиш.

— Що привело тебе сюди, чоловіче?

— Я Евпейт. Я живу далеко від Дельфів. А прийшов запитати, як мені бути.

— Оракул у храмі Аполлона.

— За провіщення треба приносити богові жертву, а в мене нічого немає. Та й сам знаю, що скаже бракул — він завжди говорить лише те, що й закон твердить.

— А чого ж ти чекаєш від мене?

— Поради.

— Хіба я бог?

— Але ж ти — Гомер!

Евпейт у кількох словах виклав своє горе. Мав дружину, мав двоє дітей, сяк-так жив, як не краще всіх, то й не гірше всіх. Зараз в Евпейта — нікого. І нічого. Моровиця була, боги наслали. Вона й узяла його сім'ю. Як ото злягла дружина з дітьми — зважився на останнє: позичив у місцевого владика п'ятнадцять биків, віддав у жертву богам, бо жрець сказав, що богів треба задобрити. Але безсмертні не змилосердилися... Тепер владика вимагає плати за биків, а платити нічим. Тож треба йти на п'ятнадцять років у рабство...
— На волі я, може, зумів би і за половину цих років повернути борг, — гірко закінчив Евпейт. — Але владика не чекає. А закон на його боці.

Гомер розуміє: втішним словом тут не зарадиш. А що може вдіяти іншого вің, сліпий, сам безпомічний? Проти могутності закону і звичаю, які одвічні на землях богообраної

Еллади, навіть царі бувають безсилі. Агамемнон хіба не плакав за своєю донькою Іфігенією? Але ж змушений був власною волею послати її під жертвний ніж... А загибель Еанта — хіба не свідчення того ж самого?..

І відмовчатися теж ніяк: жива людина прийшла за радою — як можна їй у цьому відмовити!

Сказав, як знав:

— Ти богам дав багату жертву, проте вони вчинили, як вважали за потрібне. Хто з олімпійців тепер посміє дорікнути тобі, коли ти вчиниш так, як сам розумієш? Не хочеш бути рабом — не будь!

Евпейт якийсь час мовчить, зважуючи Гомерові слова. Врешті, збагнувши їх зміст, перелякано вигукує:

— Але ж закон, закон!

«Тут в усьому воля моя. І хотів би я бачити того, хто посміє сказати мені, що це не так!» Еге, це слова того державця з Евбеї, який наказав був штовхнути його з Еантом зі скелі як вивідунів.

О, Гомерові не забути цих слів повік!..

— А ти певен, — каже Евпейтові, — що закон дали боги, а не придумали самі люди?

І знову западає мовчанка. Ой і не просто Евпейтові сприймати Гомерову мову!

У цей час із-за густих кущів вийшла молода рабиня, ведучи за руку хлопчика років семи. Озирнувшись довкола і впевнившись, що, крім убитого горем Евпейта, поблизу більше нікого немає, вона поспішно підступила до співомовця, впала перед ним ниць, обхопила його коліна.

— Хто ти, людино? — запитав Гомер. — Якої допомоги чекаєш від того, хто сам її потребує?

— Візьми мого сина, — заридала рабиня. — Візьми за поводиря. У тебе немає поводиря, я знаю, я з самого ранку за тобою стежу. Я знаю, що твій поводири став дорослим і ти його відпустив учора. А мій хлопчик буде тобі хорошим помічником. Він тямущий, він такий лагідний, добрий... Він понесе твою торбу... Візьми сина. Аполлоном заклинаю, візьми...

Не чекаючи згоди, рвучко підхоплюється, притискує до грудей хлопчика, проридавши: «Дитинко моя, голубочку!..», відриває — і бігцем шуг назад за кущі.

— Мамо! — крає душу дитячий стогін. Не крик, не плач, а саме стогін. Та й осікається. Певно, мати добре підготувала дитинча до цієї миті. Знає мати, що, за грецьким прадавнім звичаєм, дитину, віддану сліпцеві в поводири, ні-

хто не має права забрати. А як поводири досягне повноліття, то стає вільною людиною.

— Не тужи, хлопчику, — мовить Гомер. — Не тужи. Дай мені свою ручку. Ось так. Нам з тобою тепер довго так триматися. Ну, нічого, двоє таких уже виросло при мені, пішли в люди — виростеш і ти. Не тужи, хлопчику.

Евпейт рішуче нахилиється до Гомера, просить:

— Благослови.

— Я не жрець, щоб благословляти.

— Зате ти — Гомер!

* * *

Нитка до нитки, нитка до нитки — і вже на широкому покривалі поволі вив'язується химерний візерунок: кам'яниста дорога біжить до самого небокраю, а небокрай далекий, небокрай пустинний, і над дорогою хмариться, хмариться.

На просторій терасі, затіненій плющем, Єлена кожен раз засиджується над вишиванням, аж поки не поповзуть від гір сиві сутінки. На терасі Єлені звично і спокійно: сюди не долітає гомін людного міста, тут вона відгороджена не тільки від балачок цікавих сусідів, а й від їхніх очей.

Єлена тепер постійно усамітнюється. Уже довгі роки минули, як вона замкнулася в собі, уникає зустрічей з людьми, майже ніколи не виходить з дому. Колишні подружки раніше не раз пробували розважити її, розговорити, але нічого з того не виходило. Тож згодом і приходили перестали.

Багато пережила Єлена, ой багато! Відтоді, як пішов з дому Гомер, ніби щось обірвалося в душі. Усенький світ почорнів, стало байдуже до всього, стало пустинно в серці. Немило було й на люди показуватися. А потому й зовсім злягла. Коли нарешті батько, переборовши власну гордість і липуче павутиння людського поговору, навідався до дочки, то застав її в гарячці й безпам'ятстві. І забрав до свого будинку, сам на руках переніс. Тільки почала трохи піддужувати, як з батьком трапилося нещастя — зірвався в провалля і загинув. І знову була неприємність. Виходжував Єлену Аліферс — він оголосив її своєю названою сестрою, бо ж був найближчим другом.

Виздоровіла вона уже в Аліферсовому палаці. Тут і живе зараз. Можливо, звикла б до цього житла, бо їй тепер зовсім байдуже, де мешкати. Але гнітить постійно

Аліферсове домагання її руки. Бо не може відповісти взаємністю цій людині. Розуміє, що зобов'язана Аліферсові своїм одужанням, можливо, навіть життям, знає, що той давно кохає її, а от не може присилувати себе стати йому за дружину. Щось відштовхує її від Аліферса, щось щоразу заважає ступити йому назустріч, щось холодить душу, незважаючи на всі розумні доводи.

...Нитка до нитки, нитка до нитки — на покривалі в'язується візерунок. А кольори все невеселі, кольори все тривожні.

Рабиня Зоїла, нечутно з'явившись на терасі, чекає, щоб Єлена помітила її. Уже колісниця Геліоса-Сонця пододала найвищу гору і Зоїла прийшла кликати хазяйку обідати.

А Єлена вдивляється в дорогу, що проступила на покривалі, в пустинний обрій і думає щось своє. Чи, може, сподівається, що на цій дорозі раптом замаячить людська постать?

Єлена знає, що не побачити їй уже знайомої постаті ні на цій, виштитій, ні на справжній дорозі. Гомер гордий і впертий. Він не повернеться, ніколи не повернеться.

Його саме такого — впертого і гордого — вона колись і любила. Та й досі...

Безліч разів старалася вирвати з серця назавжди саму пам'ять про нього. А вона тліє, тліє...

Чомусь уже вкотре пригадується той далекий випадок. Батько прийшов тоді додому і, сміючись, повідомив новину: отой шалапутний Гомер купив формінгу.

— Це ж треба! — аж долонями по стегнах ляскав себе батько. — Це ж треба! Мало не все літо прогасав у підпасах, щоб купити формінгу! Ну, тепер мати що вже вкладе йому, то вкладе. Вона ж за ті гроші збиралася купити Гомерові якусь одіж.

Цибатого, завжди розвихреного сусідського хлопчика Гомера вона знала добре, бо завжди в одному гурті гралася. Не раз, було, він боляче шарпав Єлену за косу, коли та не встигала заховатися під час гри в хованки, і обзивав зівачкою. Тож від душі зраділа, що нарешті і Гомерові перепаде на горіхи.

І Гомерові таки черепало. Бо приходила його мати, перепитувала, чи не бачили де хлопця: після прочухана як чкурнув із дому, то вже другий день немає. Як у воду шубовснув. Єленин батько втішив: «Не пропаде. Виголодне — то й повернеться. Такі не пропадають». — «Ой якби ж то так, — бідкалася Гомерова мати. — Якби ж то так. Хай би

вже бренькав на своїй бренькавці, якщо вже прикипів до неї. Аби тільки хоч цілий вернувся».

Єлена здогадувалася, де міг переховуватися Гомер. І не помилилася. За старим дальнім муром, де крутосхил поріс терновинням, хмелем та диким виноградом, вона почула тихі звуки формінги. Підкралася — звичайно ж, то був Гомер. Сидів у сяк-так змайстрованому з бадилля зеленому притулку і зводив на струнах якусь ніби навіть знайому Єлені мелодію. Мелодія не давалася: виходила кострубатою, переривалася. А то проскакували враз і зовсім невідходящі звуки, схожі на овече бекання.

Нарешті Єлена розпізнала мелодію: це ж та сама, що її витинає на формінзі старий Демодок — найперший аед їхнього поліса. Тільки в Демодока вона звучить як весняний пташиний хор, звучить так гарно, аж дух перехоплює, аж ноги самі танцюють. А Гомерове бренькання зовсім ніяке.

Хлопчик починав знову і знову. Виходило то трохи краще, то ще гірше. А то навіть перші звуки не хотіли зв'язуватися. Єлена слухала, слухала, їй надокучило сидіти зачасно за виноградним кущем, і вона вирішала підійти до Гомера. Підступила майже впритул. Тріснула суха гіллячка, що якраз потрапила під ногу. Проте він був так захоплений формінгою, що не почув того. І Єлена передумала: відступила за кущ, пустилася бігом додому, а потім повернулася з добрим шматком ячного коржа і пригорщами маслин.

— На, — простягла Гомерові, — поїж. Ти голодний, я знаю.

Він тоді був такий розгублений, знічений. Був кумедно не схожий на себе. Він дивився на Єлену винувато, довірливо і навіть благально водночас, ніби вона враз проникла в якусь його найбільшу таємницю, і тепер тільки від Єлени залежить, чи збережеться вона і надалі, чи не збережеться.

— Поїж, — повторила вона.

І Гомер нарешті усміхнувся:

— Ось бачиш, як нездало в мене виходить...

Він їв похапцем, не смакуючи: чвак, чвак — та вже й нема. Сипнув останні кришки в рот, знову потягнувся до формінги.

— Ти, Єлено, зараз не слухай, зараз іди. Послухаєш потім, я скажу коли. Я буду грати не гірше, як Демодок. — Помовчав хвильку і додав: — А, може, ще й краще.

Сказав це таким тоном, що Єлені навіть на думку не спало обізвати його хвальком. Хоча й чула від старших не раз: на змаганнях аеда Демодока ще ніхто ніколи не пере-

— Років через два батькові пастухи якось покликали Єлену:

— Приходь на вигін. Сьогодні Гомер буде співати.

На вигоні зібрався цілий гурт. Не тільки підлітки — були й старші. Гомер, як справжній співмовець, зосереджено торкав то одну, то другу струну, довго зважувався і вже аж тоді почав. Струни забриніли, засміялися, розплескали золотий потік радісних звуків. Гомер виголошував гімн Сонцю — його теплу, його світлу, його життєдайній силі, що оживляє весь світ, що сповнює ростом і малу травинку, і пташку, і людину. Ні, не були співомовцеві слова такими високими, такими пишними, як у Демодока, як в інших знайомих аедів. Зате були вони щирі й схвильовані, і їх урочистість і чистота передавалася слухачам.

Єлена із двома своїми ровесницями сиділа дещо віддалік від гурту. За час, що минув відтоді, як носила Гомерові коржа і маслини в його зелену схованку, вона встигла підрости, перетворилася з дівчинки-побігунки в підгонисте дівча, яке від малят уже віддалилося, а до дорослих ще не наблизилося. Уже природну цікавість, прагнення усюди устроїти свій ніс почала перемагати сором'язливість, стриманість. От дівчина й намагалася всіляко підкреслити, що їй байдуже, зовсім байдуже до Гомерової гри, до його пісні. Тому й сіла віддалік. Мовляв, її увагу привернув гурт пастухів, а сам юний співомовець тут ні до чого.

Та не зогледілася, як була заповонена піснею, музикою. Ні, то були зовсім не ті безпомічні звуки, що зумкотіли два роки тому в зеленому притулку. Формінга співала легко і грайливо, здавалася такою слухняною в Гомерових руках. І відлунював той спів у Єлениній душі якимось дивним дивом. А слова, що виголошував Гомер, ніби не вилітали з уст співомовця, а народжувалися самі в Єлениній свідомості.

Змовк Гомер. Срібним дзвоном віддалився, віддалився і пропав останній звук формінги. І сиділи пастухи тихим кругом, і ніхто не зважувався перший порушити мовчанку.

«Чого це вони мовчать? — не розуміла Єлена. — Як вони можуть мовчати?! Такий гімн — кам'яному бути і то заслухаєшся, а вони ні слова...»

Її сповнювала рвійна сила. Єлена ледве стримувала себе, щоб не вихопитися зі схвальним вигуком.

І таки не здужала з собою: зірвалася з місця і підбігла до Гомера:

— Та ти аед! Ти справжнісінький аед!..

...Єленина рука давно вже лежить на вишиванні без руху. І рабиня Зоїла тихенько кахикає в кулак, щоб приверну-

ти увагу хазяйки. Та здригається, ніяковіє, ніби її захопили зненацька на чомусь недозволеному:

— Уже обідати?

Але в наступну мить вона стає знову собою — зосереджена, величаво-спокійна.

— Йди, Зоїло, я зараз.

Поправляє зачіску, пеплос і йде за рабинєю. Вишивання залишається — після обіду Єлена знову засяде за нього, буде по ниточці доточувати щемливі барви до химерного візерунка, на якому кам'яниста дорога і пустинний обрій, і небо хмариться, хмариться...

* * *

По тому, як Аліферс усе частіше прикушує верхню губу, як розщепірюються його ніздрі і сивіє погляд, управитель бачить, що господар сердиться. І підсвідомо втягує голову в плечі, чекаючи вибуху гніву.

Однак Аліферс, нервово походивши туди-сюди по кімнаті, трохи вгамовується. І вже тоді цідить:

— Признаюся, чекав більшого осіннього прибутку.

Управитель мовчить. Управитель надто добре знає вдачу свого господаря, щоб вставляти слово тоді, коли тебе безпосередньо не запитують.

— Я не звик свої гроші рахувати до останнього обола, ти знаєш, — розтягує слова Аліферс. — Але все ж таки хотів би знати, на що саме розтринькується моє багатство.

Далі відмовчуватися не можна. І управитель, скорчивши догідливу усмішку, похапцем дістає з-за пазухи товстий пергаментний сувій:

— Якщо звелиш, господарю, я дам повний список витрат. Отут усе помічено: скільки на утримання палацу і рабів, скільки заплачено вільним найманцям, скільки чого ти подарував своїм наложницям...

— Про наложниць мені відомо більше, ніж тобі, бовдуре! — зривається Аліферс.

Він знову крокує туди-сюди по кімнаті, стараючись пригасити роздратування. Аліферс невдоволений собою: стає нестриманим, а це аж ніяк йому не личить. Нестриманість — найвірніша ознака слабкості. А йому, Аліферсові, бути слабким не подобає ні з якого боку, бо то ж сміх: він, Аліферс, і раптом... О ні!

Нарешті зупиняється. Стараючись видаватися якомога спокійнішим, наказує:

— Підрахуй, скільки добра знову хапнула Єлена.

— Єлена взяла рівно стільки, як і кожного року, — каже управитель.

Помітивши, що господар знову покушує верхню губу пояснює:

— Вона завжди бере половину прибутків, що їх дає стадо і виноградник її покійного батька. І в тому пергаменті, що я представив тобі тиждень тому, все зазначено.

— Та знаю, знаю, — перериває Аліферс. — Я про те, щоб ти ще раз підрахував. — Тут же стихає голос: — І що, знову роздала гроші бездомним лежням?

— Єлена ніколи не мине старця чи бродячого співо-мовця, щоб хоч чимось не обдарувати... То як зі списком витрат — зачитувати?

«Ах ти недотумку! — лається подумки Аліферс. — Невже до твоєї дерев'яної голови не доходить, що мені зараз не до цього?! Колись Гомер таки мав глузд, повторюючи при першій-ліпшій нагоді, що Громовладний Зевс одбирає половину від гідності в того чоловіка, якому він прирік дні рабської долі. Виходить, не тільки від гідності, а й від розу-му... І навіщо я тебе, такого бовдуряку, возвисив над інши-ми, зробив своїм управителем?»

Уголос же Аліферс каже:

— Не треба. Можеш іти.

Кланяється низько управитель, притуливши долоню правиці до серця, і точиться до виходу. Очиці його з соба-чою відданістю позиркують на господаря. Й Аліферсові трохи відлягає. «Все-таки управитель не дурніший за інших рабів. Зате де ще такого відданого знайдеш? Такий ніколи не підведе — служака вірний».

— Скажи рабу, щоб попросив сюди Єлену.

— Слухаю, господарю! — уже в дверях кланяється управитель.

І думає управитель: «Як добре, що господар не в змозі заглянути в моє нутро!» Бо в цей час про себе аж захилина-ється від сміху. І є чого! Поки Аліферс доскіпується, щоб хоч Єлена не взяла собі зайвого обола²⁵; в управителівій кишені опиняється драхма за драхмою. Ось і знову вдалося хитро заговорити господаря — він і не докумекав, що упра-витель присвоїв майже четвертину осіннього прибутку.

«Називай, називай мене бовдуром, — сміхотить управи-тель. — Колись побачимо, хто з нас бовдур насправді!»

²⁵ Обол дорівнював 1/6 драхми.

За роки свого управління він зумів наскладати не-мало у потайну схованку. Якби захотів — давно вже вику-пився б з неволі. Але не хоче. Де на волі він знайде таку службу, щоб добро до рук саме текло? Та ще й з двох боків одразу — бо ж не тільки в Аліферса, але і в Єлени теж щастить щоразу кусень відхопити. Якби був вільним най-манцем, то господар, звичайно, не мав би до нього тієї дові-ри, що зараз.

То нехай-но краще побуде так. Маючи гроші, викупи-тися він завжди встигне.

Це ж просто щастя, що Аліферс по вуха задурманений Єленою, що, крім Єлениного багатства, нічого більше не бачить і бачити не хоче. Тому управитель ніби ненароком не звертає уваги на чимало що з того, що робить Єлена і про що годилося б йому, управителєві, доносити своєму господареві. Нехай собі. Чим довше протягнеться незгода між Аліферсом і Єленою, тим довше грітиме руки він, упра-витель.

А Аліферс, залишившись наодинці, думає своє: «Пора уже покласти край цьому! Щоб нарешті раз і назавжди. Назовсім!»

Криво усміхається: «Раз і назавжди!» Скільки вже повторювалося оце «раз і назавжди!». А воно все не зв'язу-ється. Хоча... Зважуй, Аліферсе, зважуй. І не поспішай зно-ву. Бо найгірше — поспішити і лягнути щось невпопад. Он колись лягнув — і досі жаль бере. Це ж уже скільки? Невже скоро двадцять років буде? Ох і летить час!.. Здава-лося б, могло вже й забутись, розвіятись. А воно не роз-віюється, а воно он як...

Поспішив тоді Аліферс, ой поспішив... Як же гарно все складалося: і Гомера спровадив, і батька Єлениного позбув-ся, і Єлену до себе взяв... І треба ж було тому поговоріві просочитися, ніби це Аліферс навмисне штовхнув Єлениного батька в провалля, щоб його добро приєднати до свого...

Було б перечекати, пересидіти вдома, поки той поговір стихне. А він виявив слабкодухість, злякався і поспішив скоріше заткнути балакучим рот: біля священного вівтаря великої Деметри оголосив, що взяв хвору Єлену собі за сестру, і що все добро, яке залишилося після її батька, є і буде тільки Єлениним добром, що він на нього ніколи не зазіхне... От телепень!

Хоча хто його зна. А якби тоді справді викрилося те з Єлениним батьком? А якби вплигло?.. Не простили б йому, дарма що він — Аліферс...

І звідки ж було знати, що Єлена, видужавши, на своєму затнеться: сестра за брата заміж не йде! Могло ж бути інакше, могло. Якби ще крапелька везіння... І вже давно б і Єлена, і її добро належали тільки йому.

Думай, Аліферсе, думай, не поспіши знову.

Зайшла Єлена:

— Кликав, брате?

Не зірвися, Аліферсе, не зірвися. Стриманість — ось що має бути найпершою зброєю.

І Аліферс, ніби між іншим, зауважує:

— Просив.

— Чи не все одно? Я слухаю, брате.

Аліферс ковтає невдоволення: думав же, що так буде краще, а воно, бач, вийшло — Єлена одразу насторожилася.

— Хочу спитати: не набридло тобі в цьому палаці на становищі тимчасової гості бути?

Стеле м'яко, лагідно, в дружньому тоні. Кожне слово давно обдумав — він має сьогодні вцілити в самісіньку точку.

Єлена нерозуміюче знизує плечима:

— Це ти до чого, брате?

— Стільки років минуло, а ти підраховуєш, ділиш: те — моє, а те — не моє. Хіба личить жінці займатися нежіночими справами, коли в домі є мужчина? Ти ж не чужа, не прибулда, ти — моя сестра. І все, що є у моєму палаці, — воно і твоє.

— Сам кажеш: «У моєму палаці...»

Аліферс вдавано сміється, погрожує пальцем:

— Ух яка! Ну і язичок у тебе гострий... — Потім переходить знову на довірливий тон: — Не прискіпуйся до слова, добре? В нашому палаці, звичайно, в нашому... Скільки тобі треба чого — стільки й бери. Пошила б он собі новий пеплос. Чи й кілька хороших платів. А то палац під мідним дахом, а хазяйка зодягнена, як убога наймичка.

«До чого він хилить?» — думає Єлена. Слова й справді звучать лагідно. Єлені так хотілося б їм вірити. Але надто довго вона живе під одним дахом з Аліферсом, щоб повірити в його щонайменшу щирість. У нього завжди сім вітрів і жодного з півдня.

— Ну, в мою пеплоса не такий уже й нікудишний вигляд, — усміхаючись, Єлена на носочках повертається туди-сюди, щоб Аліферсові було краще видно плаття. — Половина жінок у нашому місті може лише мріяти про такий.

— Але ж ти не проста міщанка, — вдавано додає Аліферс. — Для чого цей незмінний чорний колір, ніби покій-

ник у домі? Ти — сестра найбагатшої людини поліса. Чи не так мовлю?

— Так, брате.

— Отож я хочу, щоб мені не соромно було перед людьми.

«Невже справді його враз почало турбувати те, як я вдягаюся?» — дивується Єлена. Навіть щось тепле ворухнулося в найдальшому закапелку душі. Проте не спішить виказати свого здивування, бо здається Єлені, що все-таки щось нещире зумкотить у голосі названого брата. Мовить стримано:

— Здається, досі я не давала підстав для такого сорому. І в домі робила те, що належить хазяйці, і поза домом, як ти знаєш, ні разу не втратила гідності.

— Та не про те, не про те, — запалюється Аліферс. — Он друзі мені навіть учора дотинали, ніби я навмисне тримаю добро твого батька відділенням від свого, щоб ти хоч зайвого обола собі не взяла.

«Ось воно що! — здогадується Єлена. — Ось куди гнеться!»

Єлені вже все зрозуміло. Вона відчуває, як холод байдужості обволікає її: знову Аліферс заводить свою давню пісеньку, тільки тепер на новий лад.

І стоїть Єлена спокійна, як статуя.

— Дозволь, брате, я сама скажу твоїм друзям, що це не так.

— Еге, скажу... Всім не розтлумачиш, все одно поговоритиме. Ой, ходитиме поговорі!

— Поговір страшний, коли за ним правда. А без правди він — що опар над морем: вітер повіє — то вже його й нема.

Аліферс чіпляється за своє:

— А коли той опар та не послухається вітру? То що ж, мені задихатися в ньому?

— У будь-якому випадку тобі буде дихатися легко, чого б це мені не коштувало. Так що не переживай.

Аліферс розводить руками:

— Вибач. Я просто вважав своїм обов'язком тебе попередити.

— І от що, брате, раз у нас повернулося знову до цієї балачки, то не хочу перед тобою лукавити, кажу одверто: не буду я з'єднувати батькове добро з твоїм. Не буду — і все.

— Хотілося, щоб для тебе краще.

«Це теж уже чула, і не раз», — подумки відзначає Єлена і стоїть на своєму.

— Для мене краще — як є.

На обличчі Аліферса образа:

— Ти мені зовсім не віриш!

І це Єлена вже чула від Аліферса, і теж чула не один раз. Відповіді знову ж таки не треба шукати — вона готова:

— Якби зовсім — то чого б я жила у твоєму домі? Я вірю, що ти, саме ти врятував мені життя, коли я була тяжко хворою і коли так трагічно загинув мій батько. Саме за це я тобі віддячую всім, чим можу. Ну, а чим не можу — прости: значить, несила моя.

— Що ж, як знаєш. Ти не рабиня, наказати тобі не можу. Тільки знай: усякі такі поговори мені дуже не до вподоби. Дуже! Бракувало ще, щоб моє ім'я заплямувалося.

Голос його металевіє, металевіє.

— Для чого ці слова, Аліферсе? Нам же з тобою не по сімнадцять років. Поміркуй: одружишся ти, прийде в дім справжня хазяйка — навіщо, щоб вона вважала, ніби я по-слугуююся твоїм і її багатством? Та і я почуватимуся ніяково.

— Сто разів тобі казав і ще кажу: одружуватися не збираюся. — Він майже вигукує те останнє: — Не збираюся!

— Але ж, брате, кожен мужчина повинен привести у свій дім дружину. Цю волю богів заповідали предки.

— Аліферс міряє Єлену насмішкуватим поглядом:

— Сама кажеш, нам не по сімнадцять. А ти, пригадую, і в сімнадцять волю богів тлумачила на свій лад: вихопилася заміж без батьківського благословення.

— Мене безсмертні покарали за те, — тихо мовить Єлена.

— Не безсмертні покарали, а смертний Гомер позбиткувався.

— Виходить, такою була воля богів. Та й не Гомерова, а моя вина була в тім.

— Співай, співай своєї. А я своєї буду: не подобається мені жодна з жінок. Не подобається — і край. Ти відхиляєшся, а більше ні до кого серце не горнеться. То для чого маю приводити в дім нелюбу? Аби жінка, так? То для цього у мене є вдосталь рабинь і наложниць. Перед ними мені хоч не треба вдавати з себе закоханого, не треба брехати. І таким чином я все-таки менше перед богами і перед своєю совістю грішу.

«Ці слова теж були вже не раз», — відзначає про себе Єлена. Раніше, слухаючи таке одкровення, їй навіть людськи ставало жаль Аліферса. А тепер ось уже й це почуття не народжується. Цілковита байдужість.

— Мені можна йти, брате?

— Брате, брате, — передражняє Аліферс. — Присмокталася ти до цього слова!... — Тут же спохоплюється: — Иди, йди, звичайно... А плаття нове поший, не призводь ще й цим до непотрібних балачок.

Як тільки Єлена, вклонившись, виходить, він дає волю своїм почуттям. Копнувши kota, що саме потрапив під ногу, Аліферс аж слиною забризкав:

— Ич, яка! Сестричка!.. Голубка-богобоязливиця... Ич! Гадюка потайна... Де стільки й хитрості береться!.. Та зачекай! — несподівано заходиться смішком. — Цього разу, нарешті, попала в моє сильце. Здорово я тебе задурив! Тепер не вислизнеш, не бути мені Аліферсом, не вислизнеш! Кажеш, поговор — опар над морем? Ну, ну! Не знаєш ти ще сили цього опару. Як уже я докладу своїх рук до поговору, то тобі справді стане нічим дихати. А там побачимо. Ой, там побачимо!..

* * *

Вечірні вогнища згасають одне за одним. Стомлений денним переходом, караван спочиває. Заснули погоничі під блаженськими ряднами, попритулювавшись один до одного, щоб не так дошкуляла нічна холоднеча. Заснули наглядачі, закутавшись у потерті ковдри із овечих шкур. Заснули дебелі охоронці, прислонивши голови на важкі щити. Тільки вартові час від часу подзвякують доспіхами, нагадуючи, що вони несуть службу, що вони пильнують. Та пофиркують осли і мули, смачно хрумкаючи корм.

І ось уже тільки одне вогнище змагається з темінню. Раб раз у раз підкидає в нього сухі хворостинки, і воно горить рівно і яскраво. І неспішно журкоче розмова — про дорогу, про врожай, про загони варварів, які тепер часто почали з'являтися із дикої пустелі і допікати грецьким поселенням.

— Я радий, що боги ось уже вкотре посилають нам спільну дорогу, — каже купець Меандр.

Голос звучить щиро, приязно. І Гомерові приємно, що його товариство не обтяжливе для інших.

Із Меандром вони зараз уже майже в дружніх стосунках. Бо цей мілетський купець — людина як людина, по-своєму чесна й порядна. З Меандром у дорозі Гомерові почувується куди вільніше і зручніше, ніж коли йде з караваном якогось іншого купця. А ота давня неприязнь з роками стерлася, зарубцювалася, уже й озиватися перестала.

Тепер, при нагоді, Гомер, зачувши десь про Меандра, навіть сам шукає зустрічі з ним. Бо в того завжди стільки-но вин, стільки вражень від побаченого в різних усюдах. Та й оповідач із Меандра виявився неабиякий — слухаєш і не наслухаєшся.

— Скажи, шановний, — звертається аед до купця. — Людина ти немолода, чую, що й здоров'я в тебе тепер не вельми. То чого ж хоч зараз не посидиш удома?

— Був молодий — хотілося світу побачити. Став старим — теж хочеться світу побачити.

— Але ж ти не з торбою ходиш і не з формінгою. З тобою он караван.

— А ми, мілетці, не звикли ногами даремно землю міряти. Мілетець навіть із Дельфів повертається з нав'юченим ослом — так уже в нас ведеться.

— Еге, мілетці такі, — погоджується Гомер.

Меандр хитрувато косує на сліпця:

— Та й ти, шановний, при бажанні міг би доувати в повному достатку. Скажеш, не так?

Власні слова видаються купцеві такими дотепними, що він уже ладен по-доброму розсміятися. Уже усмішка навіть розпливається в нього на обличчі, вже виграє сіточкою зморщок біля віч. Як тут враз Гомерове:

— Не так! Бо для цього треба мати свій дім.

— У глухому голосі — і сум, і біль, і безнадія.

І Меандр знічується, поспішає перевести мову на інше.

— Пізній час, — каже, — думаю, пора й нам спати. Завтра знову тяжка дорога.

Раб уже постелив їм у наметі. Переніс туди і хлопчика-поводиря, бо той давно вже заснув, згорнувшись калачиком біля Гомерових ніг.

Раб знає: якщо господар запрошує гостя спати у своєму єдиному на весь караван наметі, то цей гість — людина не проста. А господар — один з десяти найбагатших купців Мілета — із першим стрічним навіть гуторки не вестиме, не те що пропонуватиме спочивати під своїми теплими ковдрами.

От лише ніяк не второпає раб, чим же знатний оцей сліпець? Тож нічим, зовсім нічим не відрізняється він від тих багатьох сліпців з формінгами, які виспівують собі милостиню на людних перехрестях і яким не заздрять навіть раби. А бач, господар з ним — як із рівним. Ніби не сліпець плентається з караваном, а царський син мандрує до сусіднього владики, щоб світу побачити і себе людям показати.

Багаття поволі згасає, згасає. Все нижче і нижче нависають над заснулим караваном холодні іскринки зірок. І раб, закутавшись у рядно, засинає й собі при вході в намет.

...Як воно сталося — ніхто не знав. Ще сутінки гойдалися сірою пеленою, ще золотоликий Геліос за далекими горами тільки запрягав буйногривих коней у вогненну колісницю, щоб виїхати на небосхил, коли на сонний караван звалилася купа бородатих людей. Вартові не встигли й очима кліпнути, як уже лежали зв'язані. А через мить були зв'язані всі інші: погоничі, наглядачі, охоронці... Тільки старший з охоронців каравану встиг вихопити меч і звалив одного з нападників, але тут же був сам проткнутий гострим списом.

І тоді над усім загриміло владне:

— Підтягніть куріпок до купи і пильнуйте, щоб не розліталися. Ти, Ладасе, бери своїх людей — нехай в'ючать ослив та мулів. Ти, Соціоне, пильнуй дорогу зі своїми: як тільки там щось — давай зразу знати...

Накази ватага виконуються миттю. І виконуються мовчки. І оця похмура мовчазність бородачів особливо страшна, бо віщує найгірше.

Зв'язані розуміють це. І теж мовчать. Бо не годиться мушам, які на своєму віку пройшли стількома дорогами, втрачати людську подобу на останній стежці. Лише хлопчик-поводир скімлить по-щеничому тоскно: у шкіру його рученят, грубо заломлених за спину, боляче в'ївся шнурок.

Меандр пробує втішити своїх людей:

— Якщо розбійники захочуть викуп, то мої сини мають чим за нас заплатити.

Йому у відповідь мовчання. І він повторює:

— Клянуся водами Стікса, мої сини викуплять нас!

Але то мала втіха. Бо всі надто добре знають, що тутешні розбійники досі викупу не правили ще ні за кого.

— Потерпи, хлопчику, потерпи, — якомога лагідніше і спокійніше говорить Гомер до свого поводиря, чуючи його квиління. — Уже зовсім недовго залишилося — потерпи.

— Жаль, так безглуздо... — тихо мовить Меандр.

— Воно в смерті завжди глузду небагато, — так само тихо каже йому Гомер.

Розбійникові, що стереже пов'язаних, видно, не подобається, що ті розмовляють. І він по черзі копає ногою під ребра обох балакунів.

Купець глухо стогне від болю. Гомер теж охає, проте не замовкає, голосно кидає розбійникові зневажливе:

— Мав би я очі — хоч би раз-разочок глянув на твою паскудну душоубську пику!..

Гомерові за себе байдуже. Бо не на цій дорозі, то на сусідній зустріне смерть — хіба не однаково? Це ж не те, як колись його вели до смертної скелі в Евбеї. Уже він що міг — зробив на цім світі. А більшого звершити, певно, не дано. І таки не дано... Бо ні сили, ні натхнення не залишилося. Що ж, випало так — то, може, й краще: ніхто не доїкне, що його пісня вже набила оскомину, що його вогонь давно зачах, що він сам з кожним днем стає все більш нікому не потрібен... Та болить за очих людей, що лежать пов'язані поруч з ним. Він відчуває їх часте дихання, їх затяте мовчання — йому болить за них! Вони чесно робили свою земну справу і ще довго так само чесно робили б її. Вони навіть його, сліпця, не зобидили жодним словом. А хлоп'яповодир — то й зовсім невинна душа. Чим же він прогнівив безсмертних олімпійців, що ті відмовили йому у своїй ласці?!

Тим часом рожевоперста Еос відчинила ворота, і з берегів Океану виїхав на небо в золотій колісниці світлосяйний Геліос. І поїнялися золотом вершини гір, і бризнули іскристим сяйвом роси на травах. І пробуджена земля радісно заспівала-задзвеніла тисячами флейт.

— Обшукати куріпок! — лунає команда старшого.

Гомер здригається. Йому здається, він колись уже чув цей голос. Десь він його вже чув. Проте як не напружує пам'ять, пригадати так і не може.

Кроки ватага шурхотять усе ближче, ближче... І тут несподіваний вигук:

— Хлопці, та це ж Гомер!

Розбійники скупчуються довкола старшого. Підходять і ті, що в'ючили ослів та мулів. А ватаг здіймає руки до неба:

— Ось Геліос свідок, це сам Гомер!

Похоплюється:

— Та розв'яжіть їх! Усіх, усіх розв'яжіть! І поверніть усе забране. Тут Гомер, розумієте?! Земля нас не прийме, якщо зобидимо Гомера...

І вже сам полюсує ножом по мотузці, якою зв'язаний сліпий аед.

— Я — Евпейт. Пригадуєш? Евпейт. Ти мене в Дельфах благословив на вільне життя. Пригадуєш?

Гомер пригадав той день у священному місті срібнолукого Аполлона. Пригадав, як просив у нього поради чоловік, який недавно втратив сім'ю і на якого чатувало довголітнє рабство за борги. Тоді він, Гомер, сказав тому чоло-

вікові своє звичне: «Не хочеш бути рабом — не будь!» І зовсім не було радості від того, що руки звільнилися від мотузки, що його життю ніщо не загрожує. Було гірко і до страшного порожньо на серці.

— Хіба я радив тобі йти в розбійники?

А Евпейт усміхається:

— Радив, Гомере, радив. На цьому світі всі люди — або раби, або розбійники. Інших немає. Хіба хоч до одного владики прийшло багатство від чесного поту? Щось я не помічав у багатих мозолів на руках... Ти благословив мене не бути рабом — чи не так? От я і став розбійником.

Евпейт щиро радіє зустрічі з Гомером. Навіть такий, розбійницькій зустрічі. І щиро похваляється:

— Тепер я сам багатий. Я можу не те що повернути своєму колишньому владіці п'ятнадцять биків — я можу купити владіку з усіма його домочадцями. Але боргу тепер не віддам. Дзуськи! Тепер владика ще мені заплатить, якщо я його перестріну зі своїми хлопцями на дорозі.

— Але живуть же люди й чесно. Не раби, не розбійники, а живуть! — вигукує Гомер.

— То — святі, то — такі, як ти. Таким поклонятися треба. А я не святий, я — як і всі.

Розбійницький ватаг несподівано ляскає себе долонями по стегнах:

— Чекай! Це ж караван не твій? Ну, я так і знав, що ти тільки з порожньою торбою. Хочеш, я подарую тобі цей караван з усім добром? Ні, ні, твоєму переляканому купцеві я нічого злого не зроблю. Я просто куплю в нього весь караван і віддам тобі. Ми з ним сторгуємося, не переживай... Чи, може, насипати грошей у твою поношену торбу? Вибирай сам — що тобі?

Гомер мовчить.

— Невже нічого не хочеш? — дивується Евпейт.

— Хочу, — нарешті мовить аед. — Хочу, щоб тебе гроші не зробили сліпшим за мене... І йди собі, а то караванові вже пора в дорогу...

Через якийсь час, як люди купця Меандра трохи оговталися після нальоту розбійників і примостили на носилках важко пораненого охоронця, караван пішов далі. Але перш ніж подати знак передньому погоничеві рушати, Меандр упав ниць перед Гомером і обхопив його ноги.

— Прости, — молив сліпця. — Якщо можеш — прости. Винен я. Перед богами і перед тобою винен. Не казала тоді мені Єлена тих слів. То все його придумка. Він мені тоді сорок п'ять бичків-дволіток дав за те, щоб я

скоріше тебе з поліса забрав та подалі спровадив... А з Єленою я навіть балачки не мав... Прости мені, Гомере...

Сліпий аед рвучко нахиляється, хапає купця за плечі, стискує, мов кліщами, трясє перед собою:

— Ти!.. Ти!..

Не знаходить слів.

— Ти!..

— Прости... — белькоче Меандр.

Чи то крик, чи стогін виривається в Гомера. Ніби не з уст, а десь із глибини душі.

Потім руки обм'якають, Гомер відпускає плечі купця. Понурує голову і так стоїть. Довго стоїть. Тоді стиха мовить:

— Ех, Евпейте, Евпейте! Чому ж ти нас не перестрів двадцять років тому?...

* * *

Управитель тінню прослизає до Аліферсової спальні:

— Дозволь, господарю.

Видно, давно чатував, коли господар прокинеться. Бо щойно той звівся з ліжка, як управитель уже виріс у дверях. Аліферс, смачно позіхаючи і потягуючись, нерозуміюче кліпає:

— Чого ще? Я не кликав.

Навіть управитель не має права являтися господареві на очі без виклику.

— Є новина, господарю.

— Новина?

Тільки тепер починає доходити до Аліферса, що неспроста наважився управитель порушити заведений порядок і по своїй волі з'явитися прямо до спальні господаря. Певно, трапилася якась виняткова подія.

— Мм... Новина, кажеш? — перепитує Аліферс.

Зиркає у сторожку зачасні очі управителя — на самому денці чорних озерець морозиться переляк. І відчуває Аліферс, як ураз невидимі крижинки заохолодили і його спину. Сухо розпоряджається:

— Звели рабові, хай стане за порогом і щоб нікого-нікого сюди й близько.

Управитель мовчки виходить, а через хвилю повертається — Аліферс так і не встигає напустити на обличчя звичну маску зверхньої байдужості. Навіть більше того — нетерпляче ступає навстріч:

— То що трапилось?

Нікудишні нерви стають у Аліферса, зовсім нікудишні.

Управитель притишено доповідає:

— Прибули люди з Ефеса. Кажуть, бачили Гомера — збирається до нашого поліса.

— Що?! Не вигадка?

— Люди надійні, перевірені.

Аліферс ходить по спальні, прикушуючи верхню губу. Ще тільки цього йому бракувало! Тільки Гомера й бракувало!..

— Чого це раптом сліпець надумав? — міркує вголос. — То обминав наше місто десятою дорогою, а то бач... Що йому тут треба? Тебе, тебе питаю, — зупиняється перед управителем. — Що йому тут треба, га?

— Про те невідомо. — потуплює очі той.

— Закортіло, значить... Ну, ну... Залоскотало...

Здається, Аліферс ось-ось таки відкусить свою верхню губу. Процидить слово — і знову гризе її.

— Залоскотало... Ет!.. Сам іде?

— З караваном купця Меандра.

— Так...

Враз зупиняється і видихує прямо управителеві в обличчя:

— Треба, щоб не прийшов сюди!

Такий поворот справи управителеві не дуже подобається. Чого доброго, так можна ще й прорахуватися. Бо тільки трапиться якась заковика, Аліферс усе звалить на нього, безправного раба, а сам вийде чистеньким... І управитель нагадує:

— Але ж Гомер, кажу, з караваном.

— Все одно! — рішуче рубає долонею повітря Аліферс. — Він не повинен бути тут, зрозумів? Не повинен зустрітися з Єленою. Ні в якому разі, чуєш?!

— Купецький караван охороняється.

— Крім зброї, є ще золото... Слухай сюди. Меандр — мій давній знайомий, ми один одному вже робили послуги. Ідь до нього і від мого імені скажи, хай повертає караван куди хоче, тільки щоб не сюди. Скажи: хіба на нашому полісі світ клином зійшовся?

— А коли не послухається? — мнеться управитель.

Аліферс навіть роблено усміхається — йому вже відлягло трохи від серця. Він уже прийняв рішення, він діє, а дія завжди витверезує його і заспокоює. Аліферс відчуває свою силу, свою зверхність, свою змогу.

— Самих слів, — каже повчально, як звук це робити завжди, — звичайно, що не послухається. А ти балачку з ним підкріпи оцим капшуком із золотом.

Він з показною недбалістю відчиняє кований міддю сундук, що стоїть біля ліжка, дістає звідти чималий туго набитий гаман і шпурляє його управителеві.

— Зрозумів, господарю. — Той спритно ловить на льоту капшук і ховає в кишеню.

— Ну а як усе-таки замнеться купець, — наставляє далі Аліферс, — то ти ніби ненароком запитай про здоров'ячко тих бичків, які я йому віддав двадцять років тому. Віддав за те, що він одного сліпця з моєї дороги прибрав...

«Бач, як охмурих — і не відступишся тепер», — думає управитель. Його штрикають страх і радість водночас. Бо хоч дуже непросто та ще й ганебне діло довіряє йому господар, зате на такому ділі можна добряче погріти руки. Та ще й господар віднині буде зв'язаний з ним одним шнурком — то ще невідомо, хто кого перетягне, коли випадє підходящий час. А він з допомогою безсмертних богів, які досі були такі прихильні до нього, уже постаряється, щоб такий час випав якраз тоді, коли це буде вигідно йому, управителеві.

— Ти збирайся і вирушай зараз же, — металевозвенить голос Аліферса. — Застанеш Меандра в Ефесі — нехай забуде, в якій стороні наш поліс, зустрінеш в дорозі — хай повертає абикуди, але нехай повертає. І поспішай!

Управитель, приклавши правицю до грудей, шанобливо точиться до виходу. Та враз зупиняється.

— Ти щось не зрозумів? — свердлить його поглядом господар.

— Я хотів... А коли Гомер сам, без каравану? Коли тільки зі своїм поводитирем ітиме сюди?

— Роби, як знаєш, ти — не просто раб, ти — управитель. Але Гомерові ноги тут не повинно бути!

— Зрозумів, господарю, — шелестить управитель самими губами.

* * *

У цей час на жіночій половині Аліферсового палацу теж ішла мова про цю ж саму новину. Єлені принесла її Зоїла. І хазяйка вже вкотре перепитувала рабиню:

— Кажеш, про це Гомер сам говорив?

І не могла зрозуміти, що з нею діється. Спочатку, було, від Зоїлиних слів одерев'яніла. Стояла стовпом, руки й ноги перестали слухатися. І переляк лещатами серце затис.

Потім трохи відійшло. Тільки якісь дрижаки по тілі заходили, ніби з холоду, а то знов у жар кинуло.

Так і метушилася по кімнаті — розпашіла, схвильована.

— Кажеш, Гомер сам говорив про це?

— Не міг же Філій вигадати такого!

— Авжеж, Філій не такий... Слухай, Зоїло, а ще що розповідав Філій? Коли саме Гомер буде в нашому місті? Хто в нього зараз поводитирем? А на обличчі Гомер дуже змарнів? Голос у нього змінився, так?.. Та не мовчи ти, Зоїло! Не мовчи!

Такою Зоїла ще ніколи свою хазяйку не бачила. Така розсудлива, така строга, така небалакуча Єлена стала раптом зовсім на себе не схожою.

Зоїла завжди вважала, що таки добре знає свою хазяйку. Бо прислуговує їй усе життя. То, було, колись ще разом з матір'ю прибирала в Єлениній кімнаті, перемотувала для неї клубки вовняних ниток, приносила їжу, коли в хазяйки не було бажання виходити з кімнати. А як померла Зоїлина мати, то Єлена лишила малу Зоїлу при собі, не захотіла, щоб їй слугувала якась інша рабиня. І ось уже скоро п'ятнадцять років, як Зоїла тінню біля Єлени.

Думала, добре знає хазяйку. А виходить — ні...

— Не мовчи, Зоїло!..

— Як же я можу про все зразу говорити?

— І то правда, — сміється Єлена. — Вибач.

Але тут же веде своє знову:

— Ні, ти просто не уявляєш, що означає для мене ця звістка! Я ж, було, Гомера вже назавжди похоронила для себе. А він — повертається. По-вер-та-ється!..

Зоїлі все ще здається, що спливе мить — і зникне, розтане, як сон, оця хазяйчина збудженість. Щезне, як роса у променях Геліоса. І Зоїла намагається бути діловитою, незворушно-діловитою — мало ще чим обернеться все це!

— Філій віддав гроші поводитиреві, як ти веліла. Але той сказав, що Гомерові така допомога ні до чого: він і ці, і попередні гроші віддав на утримання притулку для бездомних при храмі діви Артеміди.

— Чуєш, Зоїло, він заради мене повертається.

Ні, таки не сон і не роса. Відчуває Зоїла, це не щезне ні сьогодні, ні завтра. А може, й ніколи не щезне. Жіноче чуття підказує молодій рабині: серце її хазяйки зараз там, з Гомером, з ніколи не баченим Зоїлою, але добре знаним аедом. Ось воно що!

І щира радість охоплює рабиню. Виходить, Єлена, відлюдкувата Єлена, якій вона так боялася відкритися про

своє кохання до синьоого раба Філія, сама кохає. Від цього відкриття Зоїлі так тепло, ніби хазяйка стала враз для неї рідною сестрою. І розповідає Єлені те, чого раніше не розповіла б:

— Філій каже, Гомер геть подався, змарнів.

І таке ж довірливе у відповідь:

— Чужина, Зоїло, чужина. Там же нікому ні доглянути за ним, ні розважити. Може, й не доїдає.

Ніби й справді пропала межа між хазяйкою і рабиною. — Ну, на харч Гомерові скаржитися не виходить. Філій розповідає: поки Гомер у Ефесі, то люди спочатку йдуть до нього, а вже потім до святилища Артеміди.

— Все одно то не рідні люди... Ой, Зоїло, голова паморочиться. Я ж думала, що у мене і душа, і думки, і все-все давно засохло. А виходить, я жива. Жива, Зоїло! А ти розкажуй, розкажуй, я слухаю — розкажуй...

* * *

Таки добрих поплічників підібрав собі управитель. Уже відколи в дорозі, вже коней підготовували не раз, а самі за цей час десятком слів не перемовилися. Мовчуни, як один мовчуни. Усі — не раби, а найманці.

Аж потішно управителеві: він, раб, кого вільні не завжди й за людину вважають, сам ось розпоряджається вільними найманцями. З волі Аліферса, звичайно. Але й не тільки з його волі. Бо якби не був здалий до потрібного діла, то хіба господар зупинив би на ньому свій вибір?

Ні, він зовсім не вдався в свого покійного батька. Хвала богам, вони таки не допустили, щоб він повторював батькові промашки. Батько за що не брався — завжди в нього не виходило. От і процвиндрив усе господарство, навіть чимале господарство. А потім почав грати в кості, заліз у борги та й не вигулькнув — разом із сім'єю опинився в рабстві. Так і помер рабом.

А він ось буде скоро вільним. Захоче — і буде. Хоч насправді уже й так давно вільний. Це, певно, навіть Аліферс розуміє. Звичайно ж, розуміє. Інакше побоювся б довіряти такі справи. Навіть якщо взяти оцей капшук золота, що он везе купцеві. Та якби такий капшук потрапив до когось із рабів, до того ж отак, серед білого світу, — тільки б того раба й бачили! Хоча чи ж то тільки раба? Он із цих вільних найманців теж навряд чи знайшовся б хоч один, який не спокусився б на таке добро.

Але його, управителя, капшук не спокусиш, хоч нехай як буде туго набитий золотом. Йому треба інше. І він неодмінно матиме те інше.

Він був колись сином вільного господаря, ще живе немало людей, які пам'ятають про це. І він буде знову вільним, та ще й багатим, неодмінно багатим господарем. Може, й самого Аліферса за пояс заткне. Але зі своїм багатством він не ховатиметься, чого б то мав! Навпаки, виставлятиме всім напоказ: нехай бачать, нехай знають, як він зумів розжитися, нехай заздять. І нехай поважають. Так, йому хочеться, щоб його знали і поважали!

І то всі в полісі! Отак!

Ет, якусь дрібочку від того, що напхав Аліферс у капшук, він все ж таки відсипав — познаки від того, вважай, ніякої. Але щоб зазіхнути на все золото — в такі ігри він не грає, на таке його зараз і силою не штовхнеш.

Поспішали. Управитель розумів, що в Ефесі йому буде куди простіше (та й дешевше!) домовитися з купцем Меандром, ніж коли караван уже вирушить.

Але все одно запізналися.

На кам'янистій гірській дорозі, де стрівся купецький караван, було спекотно до краю. Проте управитель відмовився спочити у затінку ближньої скелі, куди поспішили всі, коли спинився караван.

— Наша розмова має бути лише для нас двох, — попередив він Меандра.

І от вони під палючим сонцем удвох ідуть щербеним, усіяним кам'яними брилами схилом убік від дороги. Меандр старший за управителя вдвічі, іти йому трудніше, тож він і зупиняється перший:

— Думаю, благородний, ми вже на достатній відстані від каравану. Чи не так?

Управитель оглядається навсібіч:

— Здається, нас тут і справді ніхто не підслухає.

— Хіба що камені. Он як багато їх тут. Але оскільки камені мовчать, то можеш сміливо говорити, чого це тобі приспичило посеред дороги зупиняти мій караван.

Усміхнувшись про себе — правду кажуть, що купці найділовитіші люди! — управитель вирішує зайти здалеку, як це робить його хазяїн Аліферс:

— Ти багато везеш краму?

Та купець аж руками розводить:

— Благородний! Хіба заради такого запитання варто було нам так віддалятися від гурту?!

Управителеві вже й зовсім відлягає від серця: розмова йде, як він і передбачав. Що ж, тепер у наступ!

— А я до того, — каже управитель, — що хочу попросити тебе повезти свій крам продавати до іншого поліса.

— Овва! Скільки я не бував у вас, то мене завжди, здається, запрошували приходити знову.

— То було. А зараз ти в нашому полісі, шановний, не матимеш доброго виторгу.

Меандр хитрувато мружить на управителя, вдавано зітхає:

— Як на те буде воля Гермеса, що зробиш?

— Зате в іншому місті ти одержиш гарний прибуток.

— Про прибуток у нас, купців, заведено говорити уже тоді, як продано-весь крам.

— Ти матимеш його наперед. І чималий.

Із потайної кишені управитель дістає Аліферсів капшук і простягає його купцеві:

— Тут золото. І воно — твоє.

Меандр неспішно бере капшук, зважує його на долоні, розпливається в приязній усмішці:

— Благородний! Я не цікавлюся, для чого треба повезти крам до іншого міста, але хай безсмертні благоволять до тебе на кожному кроці! Ось справжня розмова!..

І одверто викладає управителеві:

— Бачиш, якби тут, коло нас, були ще люди, я, звичайно, поторгувавсь б з тобою для годиться. А перед оцими каменями для чого маю прикидатися?

Він з явним задоволенням засовує капшук собі в кишеню.

— Отже, домовилися? — для більшої певності перепитує управитель, витираючи рукавом піт з чола.

Меандр навіть ображається:

— Як можна не згодитися, благородний?! Як можна? Звелю, щоб не розв'язували жодного в'юка у вашому полісі. Тільки переночую і одразу вирушу далі.

— Ні, шановний. Ти зараз повернеш свій караван і поведеш його в інший бік. Зараз, розумієш? Зараз!

Купець мнется. Він дістає з кишені щойно одержаний капшук, для чогось ще раз зважує його на долоні, немов прикидаючи, чи не продешевив, тоді знову ховає.

— Згода є згода, — каже. — Мужам не личить задкувати.

Управитель поспішає підхвалити:

— Що то, коли маєш справу з розумною людиною! Скажеш півслова — і вже тебе зрозуміли.

«Хм! — насторожується купець. — А чого це раптом цей

вертихвіст починає мене розхвалювати? Чи не замислив супроти, бува, якусь каверзу? Простачок, простачок з виду, а приглянутися до нього не завадить».

— Тільки й ти зроби мені маленьку послугу, — просить

Меандр. — Бачиш, із моїм караваном іде Гомер. Аед Гомер. Сподіваюся, тобі знайоме це ім'я?

— Ще б! — вихоплюється в того.

— Еге, Гомер не те, що ми з тобою — його вся Еллада знає... А тут ось яка справа виходить. Я пообіцяв допровести його до вашого поліса. То чи не міг би ти, благородний, зі своїми людьми допомогти Гомерові дістатися до міста?

Управитель уголос регоче:

— Це ж треба!

— Із чого ти, благородний? — супиться Меандр. — Я щось смішне сказав, так?

— Це ж треба! Ха-ха-ха!.. — заходиться Аліферсів посланець. — Гаразд, тобі признаюся, бо ти, бачу, таки толкова людина.

І довірливо пояснює:

— Я тут не сам від себе, я від Аліферса, свого хазяїна, розумієш? А мій хазяїн якраз Гомера і не хоче бачити в місті. Ха-ха-ха!.. Не тебе, а Гомера. Саме через це мене й послано, щоб завернути твій караван.

Купець відчуває, як недобрий холодок пронизує його тіло: виходить, знову той самий Аліферс снує своє паутиння... Проте силою волі прагне втаїти хвилювання.

— Таж Гомер може обійтися і без каравану. При ньому є хлопець-провідник.

— Про те вже хай тобі голова не болить. Своїм людям я даремно грошей не плачу — вони діло знають!

— Ти хочеш сказати, що... — міняється на обличчі Меандр.

Але управитель не завважує цієї переміни, викладає до кінця:

— Тільки те, що Гомерові не судилося більше ступати вулицями нашого поліса... Якщо йому взагалі судилося ще десь своїми ногами ступати... Чекай, — враз спохоплюється він, — а чого це ти не цікавився, не цікавився, та раптом взяв і зацікавився?

І тут управитель бачить, що купець простягає йому такий знайомий капшук:

— Віддай, благородний, золото Аліферсові.

— Ти що?.. — не розуміє управитель.

— Караван нікуди не зверне, — спокійно, аж надто спокійно пояснює купець. — Я передумав.

— Але ж, шановний! — уже обурюється той.

— Я — купець, а не розбійник. Я — купець!.. На моїх грошах немає і не буде крові.

— Диви, який попендливий! Ич, який!.. Між іншим, Аліферс цікавиться, як здоров'я отих бичків, за які ти колись прибрав з його дороги одного безпомічного сліпця.

Голос управителя стає одверто єхидно-зневажливим. Однак на Меандра це не справляє ніякого враження.

— Нічого не вийде, благородний. Моя борода вже давно сива, а ти берешся загнудати мене, як лошака. Нічого не вийде! Та й про ті бички я Гомерові сам розповів. І знаєш, що він мені сказав потім? Боги нас розсудять, сказав, а я на тебе зла в душі не крию. Так і сказав.

— Ти... всерйоз якогось сліпця ставиш вище оцього капшука?! Та за це золото знаєш скільки можна всього купити!

— Знаю.

— А ще купцем називаєшся!..

— Благородний, свою голову я ціню вище, ніж того вартий Аліферсів капшук. А Гомер зберіг мені голову та ще й на додачу караван з крамом... Ти так не дивись, не дивись, я тобі не якусь небиліццю розповідаю. Було, теж про Гомера думав: ну, співає людина — то й співає. Хіба мало аедів у нашій Елладі? Словом, бачив його, знав його, з моїм караваном не раз він ходив. Але тільки недавно зрозумів, яка це сила — Гомер!

Управитель зло хмикає:

— Знайшов силу!..

У нього закипає всередині. Бо й то сказати: ніби вже всю справу було зроблено, все так добре складалося — і на, маєш. Треба ж було йому, дурневі, до кінця розкритися перед цим пришепелкуватим купцем! Тож удача сама до рук плыває... Тепер, чого доброго, недовго і з облизнем вернутися. Он як завзято розсокорівся клятий купець.

А Меандр уже розказує про той недавній випадок, коли на караван напали розбійники.

— ...Розв'язали нас і відпустили. Кажуть, земля нас не прийме, якщо Гомера зобидимо... А ти мені золото тичеш...

Остання нитка надії рветься. І управитель, розлючений, мов звір, бризкає слиною:

— Аліферс тобі цього не забуде!..

— Погрожуєш?

Меандр повертається і повільно йде назад до каравану.

— Одумайся! — з притиском вичавлює слова управитель. — Поки добром, добром тебе прошу — одумайся! А то...

Він рвучко наздоганяє купця, вихоплюється наперед нього і промовисто береться за широке руків'я ножа, що в шкіряних ножнах прищипнутий до пояса. Та в цю хвилину із-за ближніх кам'яних брил підводяться два озброєні Меандрові охоронці і мовчки стають обабіч нього.

Коли тільки й встигли підкрастися?!

Управитель опускає руки. «Ось чого ця стара лисиця все старалася, щоб я не дивився в бік каравану!» — здогадується він. І погляд сивіє від безсилої люті.

Ніби звідкілясь здалеку до нього доноситься:

— Геть з дороги, мерзото!

Він потуплено сахається вбік. А коли підводить погляд — купець у супроводі охоронців уже далеко, майже біля каравану.

* * *

— І ти, маючи при собі стільки золота, не зумів домовитися з якимось купцем?! — Аліферс просто не знаходить слів, щоб вихлюпнути своє невдоволення, щоб вижбурнути гнів, який розпирає груди. — Нічого не розумію... Чи то розумні люди перевелися, чи то світ догори дном перевертається?..

Погляд Аліферса зупиняється на високій амфорі, що стоїть у кутку кімнати. Невідомий давній гончар намалював на її крутому боці чорним лаком дурнувато-веселу пику. Той гончар був, певно, великим майстром, бо пика ця усміхається, мов жива. Аліферсові враз здалося, що вона йому єхидно підморгнула — мовляв, тепер нас двоє таких, дурнуватих.

Носком сандалії щосили він копає амфору. Жалібно дзвякають черепки, вино, що зберігалось в амфорі, бризкає на стіни. Більше не маячитиме перед очима пика-перекривляка!

— А може, це ти вже більше ні на що не здатний?

— Свое вміння і вірність тобі я не раз доводив ділом.

Управитель понуро стоїть коло дверей, готовий вислухувати будь-яку лайку господаря. В усьому його вигляді так і проступають покірність і відданість. Здається, він без слова поспішить навіть лизнути сандалію господаря, аби той тільки її наставив.

Але все це тільки здається. Насправді управитель глибоко ненавидить Аліферса, мав би змогу — давно б його зі світу зжив. Тож лає його подумки найостаннішими словами.

Та й себе самого теж. Бо було ж йому, йолопові, викупитися на волю, було вже показати всім, на що справді здатний і чого спроможний досягти. Так ні, захотілося на дурничку побільше нажитися, побільше грошей настягати. А воно ось — удача взяла й відвернулася. Тепер про викуп Аліферсові навіть не заїкайся. Тепер треба набиратися терпіння, щоб не зіпсувати справи остаточно. Нехай уже з тим Гомером якось владнається, то тоді він про свою волю подбає. Лихо з ним, з управительством, коли за нього стільки доводиться витерплювати від самодура-господаря.

Нарешті в голосі Аліферса з'являється нотка поблажливості:

— Просто жаль тебе зараз гнати втришия. А варто було б!

І управитель поспішає ще пригасити господареву лютість:

— З твого дозволу, я знайду спосіб віддячити Меандрові.

— Дурень! — гримкоче Аліферс. І, як і сподівався управитель, одразу ж тихішає: — Про купця у нас з тобою ще буде час поговорити. А зараз думаймо про те, що Гомер уже в місті...

Аліферсові голова йде обертом. Це ж треба, га?! Так уже гарно було закрутилося з тим поговором, так усе пішло, так тонко все розставив — була б ось-ось Єлена заплуталася у його сітці... А тепер — тьфу! — знову вдавай із себе турботливого братика, знову посміхайся, на пальчиках обходжуй, щоб не сполохнути пташки. Та ще й думай, як би відгородити її від сліпця, пильнуй, щоб хоч їх обох на одній стежці не знесло.

— І все через твою нездалість, йолопе!

Він, певно, шойно міркував уголос, бо управитель, улесливо зазираючи йому в очі, запевняє:

— Я знайду управу і на пташку, господарю.

— Тільки не зараз. Тільки не зараз.

— Хіба що наказуєш...

— Так, так, наказую! І не тичся, коли тебе не просять.

— Зрозумів, господарю, — кланяється низько управитель.

— Зрозумів чи не зрозумів, а роби, як велю, — мовить Аліферс. — І от що: в домі і раби, і найманці щоб ні слова про Гомера. Можеш їх нікуди із дому не випускати. А сам дивися мені за сліпцем: де він, що він, з ким він. Я маю знати, з якого боку мені до нього підступатися.

* * *

Стільки разів уявляв Гомер своє повернення у рідний поліс, стільки разів думкою летів до батьківських місць! І боявся цього повернення. Боявся, що серед гурту земляків знайдуться ті, які знають і пам'ятають про його неславу. І покажуть вони пальцями на нього, і скажуть з поблажливим смішком: «Це той самий Гомер». А він не зможе провалитися крізь землю, і стерпіти той смішок теж не вистачить сили.

Коли ж купець Меандр відкрив йому правду про Аліферсову підступність, коли Гомер перехворів-переплакав від усвідомлення тієї підступності і перед ним затемніло провала його власної вини перед Єленою, він вирішив повернутися. Ні, жити в рідному полісі Гомер не залишиться — не здужає того, але хай на день, на півдня він таки прийде туди. Він вислухає все, що йому скажуть земляки, він стане навколішки перед добрим і чесним товаришем Ксеноном, він попросить прощення у всієї батьківщини. І піде знову світ за очі добувати дні, відведені йому безсмертними олімпійцями. Бо сам собі простити ніколи не зможе.

І ось він тут. Він — тут. Як сон, як марення. Не віриться. Але ж кожен камінь під ногами шепоче: «Ти прийшов... Ти прийшов...»

Караван підоспів до поліса якраз у той надвечірній час, коли кожен господар саме зайнятий своєю справою: той із поля не прийшов, той у винограднику ще шпортається, той з худобою зайнятий. Тож стрічних зівак було небагато. Проте цілком досить, щоб узяти Гомера в кільце і засипати запитаннями. Про що тільки не запитували! І кожен щиро прагнув висловити свою радість із того, що він, Гомер, — їхній земляк.

А він усе чекав, що ось-ось підійде хтось і спитає про те, колишнє... Він хотів, щоб той хтось підходив швидше, поки ще в нього є трохи сили, поки щемкий дух рідних місць не зробив його зовсім безвольним.

Земляки були надто захоплені зустріччю і не помітили його болісного чекання. Зате вони завважили, що Гомер вкрай стомлений, і навперебій запрошували до себе додому на відпочинок. При цьому дехто одверто вихвалявся своїми статками, вважаючи, що цим спокусить знаменитого аеда. І — чи навмисне, чи й насправді забули — ні словом ніхто не обмовився про Єлену... І про те, що тут, у місті, його дім... Чи хоч місце від колишнього дому...

Гомер подякував за прихильність.

— Дозвольте вже мені самому знайти притулок, — сказав. — Я ж місцевий, як і ви.

Нагадав.

І попросив не супроводжувати його. Мовляв, хоче сам. І земляки послушалися — чи то зрозуміли його, чи просто не посміли не зважити на його волю.

— А я не знаю, куди вести, — мовив поводитир, коли нарешті вони залишилися вдвох.

— Нічого, мій хлопчику, тут ми вдома, — погладив його по голові аед. — А вдома — це єдине місце на світі, де навіть сліпому щось видніється... Жаль, доля забороняє мені доходжувати свої дні на цих вулицях... — Запитав: — Попереду стовп із червоного каменю ще стоїть?

— Ось він, бачу! — радіє поводитир.

— От і ходімо до нього. А там повернемо ліворуч і потрапимо до будинку мого давнього друга.

* * *

Тремке місячне світло щідиться в кімнату через відкрите вікно, вихоплюючи з теміні грубий стіл із залишками вечері на ньому, лаву, неширокий тапчан. Блідий зайчик торкається вий хлопчика-поводиря, який, скоцюрбившись, спить на тапчані. І хлопчик щось мугиче спросоння, повертається обличчям до стіни.

Ксенон підводиться з лави, вкриває хлопчика якимось лахом, примовляє лагідно:

— Спи, дитинча, спи.

І знову сідає навпроти Гомера в кутку кімнати.

— Йому б на вигоні з ровесниками в хованки гратися, а в нього вже півсвіту ногами переміряно.

— Заснув? — питає Гомер.

— Як пташеня. Тільки носиком посопує. Геть-чисто горобеня.

— Хай спочине. Йому зі мною не з медом.

Тепла ніч доносить знайомі звуки сонного міста. Десь прокричав стоготно натруджений за день осел, хтось сновигає вузькою вуличкою, і човгання його сандалій відлунює в стінах будинків, там спроквола вдарив у дерев'яне бидо вартовий, і з протилежного кінця міста теж мляво гупнули в било...

— Батько його хто? — цікавиться Ксенон.

— Звідки про те знати? Був би батько, то, гадаю, сам доводив би сина до розуму. А мати його рабиня. Кілька років тому залишила мені це маля.

— І матір жалко, і дитину жалко.

— А хіба краще було б хлоп'яті, якби залишилося з матір'ю? Що його чекало б? Ріс би рабом, жив рабом і рабом помер би... Ні, хай уже краще в поводирах походить, зате як літа сповняться — то й стане вільним.

— Якщо до того не вмере від голоду, від холоду, від напасті чи від людської мерзоти.

— Зі своїм поводитирем я по совісті.

— Ти-то по совісті. Та від безсовісних сироту хіба задулиш? Як горох при дорозі: хто йде — скубне.

— Воно так, бо який там у сліпого прихисток?.. А як же ти, друже? Як тобі ці роки?

— У мене що? У мене добре, як у всіх...

І один, і другий знає, що їхня головна розмова — попереду. Вони тягнуться, вони поспішають до тієї розмови, без якої і зустріч оця не мала б ніякого смислу. Водночас вони в душі бояться: а раптом десь просковзне у тій розмові фальшиве слово? Адже одне-однісіньке фальшиве слово — і все! Буде перекреслено стільки, що вже решти їхніх днів не вистачить, щоб усе поправити.

І вони підступаються до своєї головної розмови обережно, як подорожній підступає до малознаної річки, яку йому треба переходити. Бо вже кожен з них для іншого у значній мірі невідомість — роки змінюють не тільки русла рік.

— Ти біля виноградника так і ходиш?

— Таке скажеш! Про виноградник я вже й забув, що він колись був у мене. Тепер я ковалюю.

— Який з тебе коваль, Ксеноне?! Ти ж, здається, до того ніколи й потягу ніякого не мав.

— Хіба то таке вже мудре діло? Підняв молота і стукнув, підняв і стукнув. Клепаю та й клепаю собі: винограда-реві — мотику, пастухові — казана, щоб було в чому сир варити, а воїну — щита. Моя робота всім потрібна. От і не сиджу без хліба. У мене добре, як у всіх...

Ксенон навромацьки тягнеться до кратери, вихлюпує в чаші рештки вина. Проте так і не бере в руки чашу — надовго заходиться сухим давкучим кашлем. Той кашель тіпає все Ксенонове тіло, ніби хоче витрясти з нього душу.

— Це ти в нас тепер знаменитим став, — мовить, коли нарешті ядуче бухикання вгамовується. — Спитай хоч старого, хоч малого — кожен скаже: «Це той Гомер, що склав пісню про Іліон...» Аж не віриться, що в далекі дні ми

з тобою разом на сусідські яблуні таємно дерлися. Скажи по ширості: ти хоч раз коли-небудь згадував оті дні?

— Питаєш!

— Виходить, мало згадував, коли тільки через двадцять літ згорився навідатися.

— Так уже вийшло, Ксеноне.

— Та я розумію. Хочеш одне, виходить інше. Я розумію... Ти бери, бери чашу.

Відливши із чаш по кілька крапель на долівку — узивання безсмертним богам — вони відсьорбують по ковтку другому сильно розбавленого водою терпкувато-кислого вина.

А та, головна розмова все ще попереду. І Гомер відчуває, що далі відтягувати ніяк.

— Єлену... часто бачиш?

Ксенон старається бути якомога спокійнішим.

— Де там! — каже. — Ото на свято Деметри покажеться та й знову нікуди не визирає з дому.

— Хворіє?

— Ні, просто не показується. Нікуди не ходить — та й усе. Колись дуже хворіла, одразу як ти пішов. Батько забрав її непритомною до себе додому. А тоді якраз ще те нещастя з Єлениним батьком приключилося: зірвався з обриву і розбився. То воно Єлені й ще додалося... Аліферс її тоді за сестру взяв, од смерті виходив. От і живе вона в Аліферсовому палаці.

— Ти... буваєш? У них буваєш?

— Де там! В Аліферса такі, як я, зараз не бувають. Він вельможею зробився, до нього тепер і не підступишся. Тепер чи не половина нашого міста — Аліферсові боржники... Словом, великою паскудою став наш Аліферс, наш колишній приятель.

— Здається, ти його все життя ненавидиш.

— А за що маю любити? — враз зривається Ксенон. — За що, скажи? За те хіба, що мене було голим по світі пустив? Це ж у нього опинився мій виноградник... Я до нього — як до людини, а він — як розбишака з великої дороги...

У Ксенона голос тремтить, як тополиний листок. І знову Ксенон надовго заходиться деручким кашлем. Тулить до рта рукав, щоб хоч своїм бухиканням не розбудити хлопчика-поводиря.

У грудях Ксенона гуготить, як у горні. І з того хрипучої клекоту народжуються тихі і страшні слова:

— ... Тоді був голод, розумієш? А в мене дружина, діти... Я ж був одружений, Гомере... Я був батьком трьох дітей — трьох синів... А потім на нас варвари напали... Один я зараз, друже, один, як билина в полі...

— Пробач, Ксеноне, я не хотів... Я не знав, Ксеноне. Місячна тиша повисає в кімнаті надовго.

А в цій тиші тільки розмірене посопування поводири на тапчані та згасаючий клекіт задоволеного кашлю у Ксенонових грудях.

— Ти не осуди за мою слабкість, — ніяково виправдовується господар дому. — Яюсь саме собою нахлинуло... Зараз я собі живу непогано. Зараз у мене добре, як у всіх...

Відчуваючи, як болить другові згадка про втрачену сім'ю, Гомер пробує непомітно перевести балачку в інше русло. Обмацує пальцями лавку:

— Це, по-моєму, та сама, що й була?

— Вона, — киває Ксенон.

— Он чого на ній так зручно сидіти...

— А ти все маєшся по світі та складаєш пісні?

Гомер зітхає:

— Колись складав. Колись.

— Ну-ну, говори-балакай. Думаєш, як сам не навідувався, то ми тут про тебе нічого й не знаємо?

— Я правду кажу, Ксеноне. Правду. Тобі першому і певно, єдиному... Лише ти нічого не розпитуй, добре?

Той щиро співчуває:

— Ех-ма!.. А я думав, у тебе життя — як у пташки: тільки літай та співай, і ніякісіньких турбот. Аж бачу, теж більше дряпає, ніж гладить.

— Ото й того, що літаю з місця на місце. А так у житті дріб'язку більше, ніж чогось путнього. Поки розібрався — роки й шугнули, уже їх і нема... Ти мене розумієш, Ксеноне?

— Стараюся зрозуміти.

— Тож вирішив прийти, покаятися. Перед усім рідним покаятися, поки живий... Може, так і не одважився б на це. Коли ж ото недавно в дорозі один випадок трапився, і мені відкрилося все-все про Аліферса. І дійшло до мене, що Аліферс усіх нас одурив. Страшно одурив... Це й підштовхнуло мене... А ось зараз сиджу і думаю: чи не запізно я спохопився? Адже минулого не повернеш, то чи ж варто ворушити його?

Чалапаючи босими ногами по долівці, Ксенон обходить довкруг столу, сідає поруч з Гомером, обнімає його за плечі.

— Я не гідний бути суддею ні тобі, ні Єлені. Проте, мені здається, вам треба зустрітись.

Гомер ще нижче схиляє голову:

— Для чого?

— Виплачете душі — легше стане.

— А коли Єленина душа вже своє виплакала і заспокоїлася? Яке я маю право ятрити її?

— Єленина теж не заспокоїлася.

— Звідки тобі відомо?

— Бачиш, я зараз маю кузню. Ковалюю. А ти не здогадався поцікавитися, як воно так сталося: якщо я позбувся усього майна, навіть виноградника, то звідки раптом я взяв гроші на кузню?

— Це має якийсь стосунок?

— Прямий. Бо гроші на кузню потайки передала мені Єлена... Знаю, соромно мужчині брати в жінки гроші, але я зараз про інше... Тепер тобі освітілося?

— Ну?

— Якщо в когось душа заспокоюється, то тій людині перестає боліти біда іншого.

— Все одно пізно. Сам кажеш, Єлена всі ці роки живе в палаці. Там багатство, там слуги, вона звикла до всього цього. А я що їй дам?.. Запізно, Ксеноне.

Знову чалапають босі ноги по долівці. Господар повертається на попереднє місце, поспішними ковтками допиває із чаші вино, стискує долонями скроні.

Потім каже:

— Якби я тебе, Гомере, не знав змалечку, то назвав би слабкодушним боягузом... Що ж, я помовчу.

— Не сердься, друже, я не хотів тебе образити, — підводиться Гомер. — І прийшов я до тебе з проханням.

— З проханням?

— Візьми мого хлопця-поводиря. Уже підріс він, уже б йому до якогось діла прилучатися пора. А при мені він чому навчиться? До пісень хисту не має, а чогось іншого — то знов я не вмю. Візьми хлопця до себе в кузню — з нього толковий помічник буде, бо до роботи он який беручкий.

— То ти залишаєшся тут? — у словах Ксенона неприхована радість. — І правильно робиш: свій поліс — то таки свій, а не чужий, хоч би який він був.

— Спитають, чого хлопець тут, — скажеш, що я на якийсь час залишив, що, мовляв, скоро заберу. А там, дивись, і його повноліття прийде, то вже ніхто не прискіпається — вільному воля... То береш?

— Ще питаєш!

— Дякую, друже... Я звикся з ним, він мені — що й рідний син. Але ж так йому буде краще.

— У домі знайдеться місце і тобі, і хлоп'яті.

— А мені не треба. Я завтра рушаю до Фокеї. Мене дорога кличе. Своя дорога.

— Чекай, чекай, тут я чогось не розумію... Ти — в дорогу? Сам?.. Але ж...

— Колись я вже пішов звідси без поводири, ти знаєш.

— Ні, то не діло! Вважай, як хочеш, а я кажу не діло!.. Хоч людям покажись путяще — ти ж Гомер!

— З чим покажусь? Що мав — роздав, уже воно ніби й не моє. А більше — і душа порожня, і формінга німа... Завтра піду, таки завтра...

На тапчані заворушився хлопчик-поводир, застогнав уві сні.

Ксенон схоплюється до нього, поправляє лаха, що сповз додолу, лагідно шепоче:

— Спи, спи, пташеня. Спи, горобенятко. Отак. От і гарно. Спи. У нас із тобою буде все добре, як у всіх..

* * *

У Єлениній кімнаті, завжди старанно прибраній, сьогодні все шкереберть. І хазяйка метушиться:

— Ти не бачила моєї голувої заколки?

Рабиня Зоїла зачудовано і дещо заздрісно дивиться на Єлену: та вона ж іще он яка! Досить було їй зодягти нове, гарно пошите голубе плаття, як одразу разюче перемінилася. Невже чорний одяг, що його досі постійно носила хазяйка, міг так притьмарювати людську красу?

Рабиня Зоїла буквально не впізнає хазяйки. Та враз якось помолоділа, в її завжди строгих, задумливих очах завітналися променисті живинки. Навіть на щоках загравав рум'янець.

Ой не тільки нове плаття спричинилося до такої переміни! Ой не тільки!

— Голувої заколки не помічала?

— Ні, — схоплюється Зоїла, — не бачила.

— Десь запропастилася, — мовить Єлена. — Була і запропастилася. Я ж її сьогодні зі скриньки сама діставала. Зиркнувши ненароком на кучеряво-шовковисті коси хазяйки, рабиня сміється:

— Тож заколка он у косах!
— А й правда, — знічується Єлена, мацнувши рукою коси. — Це треба так забутись?.. То, кажеш, він ночував у Ксенона?

Зоїла киває: ..

— Тамечки.

Єлена ще раз переколює заколку, розправляє складки на платті, береться в боки перед Зоїлою:

— Цей пеплос мені до лица, як ти вважаєш?

— Ти в ньому, як сама Афродіта.

Рабиня мовить це таким захоплено-щирим тоном, що Єлені тільки б порадіти.

А вона ніби одразу й забуває про плаття, знову на попередню балачку переводить:

— Кажеш, у Ксенона...

І раптом твердо, впевнено мовить:

— Це він до мене вертає, Зоїло.

Зоїла розуміє, що останні слова хазяйка говорить більше для самої себе, ніж для неї. Певно, не просто їй самій вірити в щойно сказане, але дуже хочеться вірити. А Зоїлі боязно, щоб хазяйка не помилилася. Тож пробує застерегти, як уміє:

— Дім Ксенона поруч.

— Ти хочеш сказати... Ні, ні, Зоїло, тут зовсім інше. Як це тобі пояснити? Бачиш, іноді п'ять кроків ступити трудніше, ніж пройти п'ять сотень стадіїв...²⁶

Єлена бере зі стола скручений у трубочку пергамент, урочисто простягає рабині:

— А це тобі подарунок.

Та здивована до краю і раптовою незрозумілою урочистістю хазяйки, і самим подарунком.

— Я ж не вмю читати.

— Тут написано, що ти вільна, Зоїло. Що ти тепер маєш право йти куди хочеш, жити де захочеш, займатися тим, чим тільки забажаєш. Я відпускаю тебе.

— Це... на правду, хазяйко?.. — ошелешено лепече Зоїла, відчуваючи, як гаряча хвиля несподівано розливається по всьому тілі.

— Більше я тобі не хазяйка. Ти хазяйка сама собі. Ти — вільна. В усьому вільна.

— І навіть вільна вийти заміж за Філія?!

— Твоє право виходити заміж за кого хочеш, — усміх

²⁶ Стадій дорівнював 194 м.

нено мовить Єлена. І враз серйознішає: — Але заміж тільки за вільного. А Філія — раб.

— А якщо я згідна і за раба?

— Немає такого права вільній людині виходити заміж за раба.

Зоїла розгублено дивиться на Єлену:

— Як же так?.. А якщо я відмовлюся від волі і залишуся тут? Я маю право відмовитися?

«Що вона говорить?.. Та що ж це вона говорить? — не вкладається Єлені в голову. — Та як вона сміє таке говорити?!»

І Єлена мало не кричить Зоїлі:

— Я тобі забороняю відмовлятися! Забороняю!..

Зоїла й зовсім никне:

— Яка ж тоді я вільна?

І на зміну хвилі тій, іскристо-гарячій, уже насувається хвиля байдужості.

Помітивши, як згасає у дівчини погляд, Єлена в пориві миттєвого шаленства, що охоплює її, обіруч трясє Зоїлу за плечі і, мов сухі грудки, жбурляє її в обличчя:

— Ти — вільна, вільна! Але — зрозумій ти! — воля дається не для того, щоб знову повертатися в рабство. За волю завжди платять найдорожчим: одні — життям, інші — очима... І я забороняю тобі залишатися!.. Чуєш?!

Проте її слова — такі високі, такі палкі — не доходять до дівчини. Вони просто вище її розуміння. І Єлена, відчувши це, безпорадно опускає руки.

— Був би Філія моїм рабом — відпустила б і його, — каже вона Зоїлі. — Але ж він Аліферсів...

— Аліферсів... — самими губами тихо повторює за нею дівчина — мов суха придорожня трава шелеснула.

І губи в неї бліді. І вся вона — мов крейдяна. І згорточок пергаменту в руці тремтить дрібно-дрібно.

І тут Єлена кидається до приліжкової скриньки.

— Чекай!.. — риється там і витягає вузлик. — Ось тут гроші, візьми. Іх, правда, малувато, щоб викупити Філія, але в мене більше немає. Проте в тебе тепер є воля. Наймися на кілька літ до якогось господаря, візьми завдаток — і буде твій Філія з тобою... А ті кілька літ збіжать, скоро збіжать. Повір, я знаю... Іди, Зоїло. Зараз же йди. І я піду. Бо свій крок назустріч Гомер ступив, тепер моя черга. Люди завжди мають йти назустріч одне одному — і в житті, і в ділах, і в любові.

Складалося не так уже й погано. І Аліферс подумки дякував богам-олімпійцям, які й на цей раз не відмовили в своєму заступництві. Навіть дав слово відвести до вівтаря Деметри десять овець, якщо удача й далі супроводжуватиме його в задуманій справі. Десять білорунних овець відведе прямо тепер, не чекаючи свята великої богині.

— То, кажеш, Гомер не збирається залишатися в нашому полісі? — перепитує уже вкотре управителя.

— Вчора своїми вухами чув, господарю. Від нього самого.

— Ну, ну... Ти що, так прямо його і спитав?

— Як можна, господарю! Там цілий гурт міщан обступив Гомера. Всі цікавляться: коли та коли можна послухати співомовця? Ніби вже їм нічого більше, крім цього, й не кортить. Ну і я разом з усіма допитуюся: коли? А сліпец подякував за прихильність та й каже: «Завернув сюди у справі всього на день, не більше». А ще сказав, ніби голос у нього після хвороби чогось пропадає і що співати він не зможе.

Про те, що голос пропадає, Гомер не говорив, це вже управитель доточив від себе, почувши краєм вуха людські балачки.

Але хіба то вже така велика неправда? Адже Гомер дійсно співати в місті відмовився, а господареві приємно почути ще й про хворобу того, кого так ненавидить.

Управитель зараз із шкури пнеться, щоб догодити Аліферсові.

Бо ж знає, що його відкупна тепер у великій мірі залежить від того, як ставитиметься до нього господар.

— Що ж то така за пильна справа в нього — не вивідав? — цікавиться Аліферс.

— Не сказав про те.

— А зупинився, кажеш, у Ксенона?

— Куди ж йому ще йти? — по-собачому віддано пантрує очима на господаря управитель. — Тож на місці його колишньої розвалюхи тепер дім купця Марисія стоїть.

— І ночував, кажеш, там?

— Еге.

— А що в полісі балакають?

— О, в полісі тільки й розмов, що про Гомера. А він як зайшов до Ксенона, то й досі не показується.

— Розмов, кажеш? Працювати людям не хочеться, от язиками і плещуть, аби нагода. Лежебоки...

Загалом все складається для Аліферса непогано. Єлена, здається, навіть не підозріває, що Гомер у місті. А той теж, видно, сюди не рветься — час із кого тільки не вискубе пір'я! Коли ж сьогодні Гомер ще й залишить місто, то нехай собі волочиться, аби якнайдалі. В Аліферса руки будуть розв'язані для більш путящого діла. Виходить ще навіть краще, ніж думалося. Як не кинь, а безсмертні таки на його боці... Дурний купець Меандр, хіба ні? Що ж, спасибі йому. Тепер оте золото й Аліферсові самому пригодиться... А таки нерозумний купець Меандр!..

Ти от що, — навмисне строго наказує управителю, — скажи, кому там слід, щоб приглядали за сліпцем, та пильніше. Хтозна, якого він коника викине — таким закон не писаний. А я маю знати про кожен його крок.

— Зрозумів, господарю, — кланяється управитель.

— Ну й про Єлену не забувай, що така є на світі.

— Як можна, господарю! Пильную. От якби ще її служницю Зоїлу замінити іншою рабинею, бо в цієї нічого не вивідаєш. Я вже сам, було, пробував улагодити це, але Єлена ні про кого, крім Зоїли, і слухати не хоче.

Аліферс мружиться:

Так уже й не хоче? Але ж у житті і з улюбленими служницями трапляються різні випадки. Чи не так?

Зрозумів, господарю.

І не забувай: ти — мій управитель. Отож і думай. Я тебе поставив так високо не тільки задля твоєї красивої кучерявої бороди. Не зумів домовитися з купцем Меандром, то тепер ворущися, ворущися. Як знаєш, так і ворущися. Тільки до своїх справ мого імені не прив'язуй.

— Зрозумів, господарю, все зрозумів.

У цей час до кімнати рвучко зайшла Єлена. В красивому голубому платті, з опущеними шовковистими косами, ще по-дівочому струнка, вона здалася Аліферсові справжньою німфою.

А ще здалася йому тією давньою-давньою Єленою, на яку задивлялися всі парубки їхнього поліса.

— Ого! — не стримує він здивування від такої різкої переміни. — Та ти он яка!..

Проте одразу ж нахмурюється — не личить зараз йому таке хлбп'яцтво.

Не до того.

— У тебе, Єлено, щось спішне? — питає підкреслено сухо. Нехай відчує, що не він від неї, а вона від нього залежна. Нехай звикається з його вищістю.

— Так, — відповідає вона.

Аліферс тичає рукою на управителя:

— Ти знаєш, я йому повністю довіряю. Але якщо тобі при ньому незручно, то... — І вже до управителя: — Ви-йди! — Так само підкреслено сухо, зверхньо.

— Можна й при ньому, — мовить Єлена. — Зараз це вже не має значення. Я прийшла сказати, що йду.

— То й що? — здвигає плечима Аліферс. — Йди. Скажи рабам, на коли тобі приготувати обід.

— Ти не так зрозумів — я назовсім іду.

Тільки тепер Аліферс помічає сонячні живинки в її очах.

Таких досі ні разу в Єлені не бачив... І враз усвідомлює значення щойно сказаних слів.

— Що? — міняється він на обличчі. — Що?! Ха-ха-ха!.. Вона іде назовсім! Ха-ха-ха!.. Та хто ти така, щоб самій вирішувати: йти тобі з дому чи не йти?!

Проте живинки в її очах не згасають.

— Я — вільна. Не рабиня, не служниця, що має доконче добути визначений строк, а вільна.

— Але ж я — твій брат. Перед богами, перед громадянами і перед правителями нашого поліса. І ти без мого дозволу не маєш права сама нічого вирішувати.

Він трясє пальцем перед її лицем, як нездалий вчитель перед учнем-непослухом:

— Ні-чо-го!

І чує у відповідь:

— Я іду, Аліферсе.

Без тіні розгубленості, без будь-якого остраху. Так просто і з гідністю, ніби й не він, Аліферс, перед нею... І саме тому Аліферса починає тіпати лихоманка:

— Та-ак?! Тоді я звелю, щоб тебе серед дороги зв'язали і в путах повернули додому, як гулящу дівку.

— Ти не посмієш цього!

— Ще й як посмію! Бо ж не я, а ти порушуєш закон, даний богами нашим предкам. Не я, а ти противишся тому, що визначено людям волею безсмертних олімпійців. Я тільки буду дотримуватися наших споконвічних порядків — хто мене осудить за це? Хто насмілиться дорікнути хоч словом?

— І тобі не буде соромно?

Аліферс береться руками в боки, випиндючує живіт, навмисне регоче голосно і довго:

— Сором... Ха-ха-ха!.. Вона про сором заговорила... — І враз скаженіє: — А те, що мені стільки років голову морочила — це не соромно? Я тобі життя врятував. Я з тобою, як

із цяцькою. Я тебе упрошував стати хазяйкою дому.. А ти тільки користувалася моєю добротою! Іла мій хліб і з мене підсміювалася... Все! Кінець! Не буде цього більше. Відтепер знатимеш своє місце... А розпорядження мої будеш одержувати через нього, — показує на управителя, — і тільки через нього. Право на моєму боці, отак!

Єлена навіть не дивується такому повороту.

Ще б дивуватися!

Тому тільки голос притишила, ніби не хоче, щоб розмова виносилася за стіни цієї кімнати.

— Он ти який справжній!.. — каже. — Що ж, я здогадувалася, хоч у душі не хотіла вірити.

— Такий, як бачиш, — сичить Аліферс. — Такий! А тепер — геть з-перед очей моїх! Тепер будеш показуватися мені тільки тоді, як покличу.

— Он ти який... — повторює Єлена.

Аліферс рішуче повертається до управителя:

— Відведи її на жіночу половину палацу.

— Слухаю, господарю, — вклоняється той.

Він уже, було, ступив до Єлені, щоб узяти її за плечі і підштовхнути до виходу, як та розсміялася. Сміється весело, розкотисто. Аліферс нервово прикушує верхню губу:

— Ти... чого? Чого?..

— Не чого, а з кого, — зневажливо каже Єлена. — З тебе, Аліферсе, якраз із тебе. Що ти хитрий-хитрий, а дурень.

І заходиться ще дзвінкшим сміхом.

— Ображати?! Мене?! — скипає Аліферс.

— Як хочеш, так і розумій. Але закони — і божі, і людські — треба знати і тобі... Я йду до чоловіка. До свого чоловіка. Мій Гомер повернувся, і я йду до нього.

— Хе! Чоловік у неї!.. А я-то гадаю, чого ти раптом вийшла так. Ну й ну!.. Так-от: по-перше, Гомер сліпий, він твого плаття все одно не побачить, а по-друге, ця людина вже давно тобі не чоловік.

— Мене з Гомером на спільне життя благословив жрець біля вівтаря Деметри. З тих пір ми перед богами і перед людьми — чоловік і жінка. А ти забувся, що навіть рідний брат не має влади над сестрою, коли у неї є чоловік?

Ось воно що! Ось, виявляється, з якого боку націлюється вкусити Єлена!.. Як же це він, Аліферс, не передбачив такого? От уже дійсно не вгадаєш, де знайдеш, а де загубиш. Чого тільки не обмізковував, чого тільки не зважував, а та-

ке, найпростіше, ніколи навіть і в мислі не ворухнулося... Ні, він, Аліферс, так просто не відступить. Він ще покаже, що може багато чого.

Однак усвідомлення того, що не всесильний, уже вчувається в його голосі.

— Гомер тебе кинув двадцять років тому. Наприволяше. Який він тобі чоловік?

— Але ж він не зрікся мене у святилищі.

— Я звернуся до суду.

А в мові Єлени одверта насмішка:

— Цього ти не зробиш — побоїшся. Бо хоч серед присяжних маєш чимало потакачів, та всієї гелієї тобі не підкупити. А закон на моєму боці.

Аліферс хапається за останнє:

— Але я доведу, що твоє стадо усі ці роки паслося на моєму вигоні, що твої пастухи харчувалися із моїх запасів, що житло і одяг твоїм людям давав я, що мої раби обробляли твій виноградник. Ти уявляєш, у які гроші тобі це обійдеться?

— О, ти постарайся!

— А ще додам за те, що тебе від смерті одходив, за ті килими, що ти стоптала у моєму домі за двадцять років... Я тобі врахую все-все, до останнього обола.

— Не сумніваюся... Що-що, а це ти зумієш, аякже... Тільки от що: не буду я з тобою судитися. Не знаю, чи зробив ти мені в житті хоч цятиночку добра, але не буду судитися, щоб ти не виставляв себе на посміховисько. Бери батькове стадо, бери виноградник, усе забирай — мені з собою нічого не треба. Пастухи мої — люди вільні, захочуть служити тобі — то вже їх справа. А Зоїла від нинішнього дня вже не рабиня, я її відпустила на волю... Ось тепер, здається, і все.

Ніби тягар з пліч скинула.

Побачивши, що вона вже йде до дверей, Аліферс жалюгідно забелькотів:

— Е-е... Отак зразу?... Е-е... Чекай, Єлено! Може, ще все можна повернути назад, га?

— Не будь смішним, Аліферсе.

— Мм... Я не те хотів сказати. Я не те мав, — заспішив той. — От підеш ти — а як люди знатимуть, що ти сама відмовилася від батькового добра? Скажуть, це Аліферс придумав навмисне, щоб до своїх рук прибрать. Тепер люди такі.

Змірявши його гидливим поглядом, Єлена каже:

— Гаразд, я підпишу пергамент... Тільки, будь ласка, швидше, бо мені тут дихати тяжко.

— Пергамент! Миттю!.. — підхопившись, тонко верещить Аліферс до управителя.

Того наче вітром виносить з кімнати. А через хвилину вже стоїть з клаптем чистого пергаменту.

— Ось тут, на столі, — чомусь переходить на шепіт Аліферс. — Тут чорнило... Тут зручно...

І вже обома руками розгладжує на столі той пергамент, щоб краї не загиналися.

Майже не нахилиючись над столом, Єлена скорописом накидає: «Усю батькову спадщину віддаю Аліферсові». Підписується. Розгорнений клапот так і простягає Аліферсові.

— Ти свого досягнув — радуйся.

У того помітно тремтять руки. Тримаючи перед собою пергамент, він по складах читає:

— «Усю батькову спадщину віддаю Аліферсові»... Хм, в один рядок умістилося... Хм!..

На його обличчі і радість, і розчарування водночас: так довго чекав цього часу, а він прийшов ось так...

Єлена уже з порога:

— Радуйся, Аліферсе! Радуйся!..

* * *

Раз у раз постукуючи перед собою палицею, Гомер повільно йде вузькою кам'янистою дорогою. Не обтяжує ні торба з нехитрими пожитками, ні формінга, що на шнурку за плечима. Тільки в душі невимовним тягарем залягла порожнеча.

Тоді, давно, йому теж було тяжко залишати рідний поліс, коли, здавалося, навіть буки кричали вслід: «Повернися!»

Але тоді його живила і гріла Мета. Тепер — нічого не гріє.

Навіть дерева мовчать — чи то їх за ці роки позрубували на дрова, чи, може, стоять вони, як і стояли, але казати їм зараз нічого...

А треба йти. Так визначено людині: треба йти!

Чийсь кроки шурхотять навздогін.

Наближаються кроки...

Приповільнюються кроки...

Гомер звично підносить палицю вгору:

— Вітаю тебе, подорожній! Куди стелеться твій шлях?

Кроки стихають.

Він чує дихання — людина, певно, поспішала... Чого вона не озивається?

І тут його раптово наче блискавка пронизує:

— Це ти... ти, Єлено?!

— Впізнав?... Ти впізнав?!

— Як же не впізнати? Ти — то є ти.

— Гомере!

— Єлено!

Її руки обнімають його, її голова тулиться до його грудей...

І кам'яниста дорога чомусь гойдається, гойдається...

— У тебе немає поводири?

— Мені можна й самому — на всі сторони дорога.

— Я буду тобі поводитирем.

— Єлено!..

— Я була з тобою всі ці роки, всі дні. Тільки з тобою. Думкою, серцем — з тобою, Гомере... Прийми мене поводитирем.

Її слова — як сон, як дивна казка.

І так не хочеться, щоб ця казка скінчилася. Але ж... За Єленою — багатство, слуги, розкоші. Хіба вони відступляться від Єлени?

Хіба ж вони відпустять її у його, Гомерову, нужденну безвість?

Він пробує сказати їй це, пояснити.

Підшукує слова, щоб було зрозуміліше...

І чує у відповідь:

— То все — сліди на піску. Їх змила хвиля. Немає в мене минулого. А в безвісті є ти. І... я кохаю тебе... Прийми мене. Хоч із жалю прийми. Я спокутую свою вину...

— Єлено!..

— Спокутую... Я тепер знаю, що тинь має бути при господарі. Тільки при господарі... Прости мені.

— Єлено! Про яку вину ти говориш?!

Гомер притискує її голову до грудей, гладить коси, гладить обличчя.

Щока в Єлени мокра.

— Ти плачеш?

— То так, то не знаю чому... А твої очі все ще болять?

— Очі перестали. Усі ці роки ти мені болиш.

— То правда, Гомере?

— Ой, знала б ти, як мені болиш!

— Говори, Гомере, говори.

Його тремтячі пальці обмацують її голову, її плечі, прагнуть упізнати ту, колишню Єлену, стараються розпитати про довгі роки розлуки. І водночас розповідають, розповідають — яка втомлива безкінечність дороги, який глевкий хліб із сліпцевої торби, які холодні бездомні ночі...

— Боюся вірити, Єлено! Скажи, ти мені не снився?

— О, боги! Хоч на мить зробіть світлими його очі!.. Ось же я, Гомере, з тобою. Хіба може таке снитися?

— Дякую тобі, Єлено. Ти мені теж прости. Це з моєї вини тоді так сталося. Тільки з моєї. То мені гординя засліпила розум. Думав, зможу сам, забудуся, обійдуся. Думав, розумно роблю, а розум виявився обманутий. Думав, ти справді лише тинь, а вийшло — втратив душу... Поки ще повнилося серце твоїм теплом, то і співалося, і пісні складалися. А як тільки останні краплини викрапали — відчув порожнечу. О, яка це страшна річ — порожнеча! Коли жодне слово, жоден звук не народжується в душі. Скільки разів я самого Зевса благав, щоб він повернув мені тебе, щоб я хоч раз ще відчув оте блаженство, коли серце бринить голосніше, ніж струни сотень формінг, і пісня сама собою зривається з уст.

— Не гніви богів, Гомере, твої пісні сьогодні на устах усіх співомовців.

— То все давнє, Єлено, давнє. Ці пісні я склав ще тоді, як тільки пішов. Ще у перші роки склав. А тепер — німота. Тепер я лише повторюю колишнє, як гори луну...

Несподівано Гомер оживляється:

— А знаєш, це мені боги підказали, що Троянська війна почалася саме так. Бо все в житті бере початок від кохання: і радість, і горе, і велич, і нищість. І війни теж. І я розповів, що мені підказали боги, бо така була їхня воля. Я вже не вгадував, як інші аеди, навіть найстарші віком, чи то був такий наказ безсмертних — зруйнувати Іліон, чи то просто ахеї поласувалися на багатство Троади і вирішили здобути її мечем, чи то й справді трапилася ота пригода з Менелaeвою дружиною. Я знав, як воно було. Але боги не відкрили мені образу Менелaeвої дружини. Тож я попросив у золотої косої Афродіти дозволу бачити в дружині спартанського царя тебе, мою Єлену.

— То це в пісні про Іліон — я? О, небо!..

— Ти... Тільки богиня не благословила — я так і не дочекався від неї знаку. Це я сам одважився і вирішив: Менелaeва дружина буде моєю Єленою... О, як тоді Зевс потрясав горами!.. Громи так і гули, так і гули. І зливі, здавалося,

не буде кінця. І я був один на дорозі... Але я вирішив і не відступився. І серед гromовиці тоді й розпочав свою головну пісню, і вона склалася... Потім я у своїй пісні наділяв багатьох смертних образами наших сусідів і знайомих. Але то вже було просто, бо безсмертні змирилися і більше не заперечували. Тоді творилося мені легко і скоро, бо все, про що співав, освячувалося твоїм іменем...

— Говори, Гомере, говори.

— Тоді я ніби десять життів жив одразу. Я за всіх тішився і лютував, любив і ненавидів, йшов на смерть і святкував перемогу. В пісню в'язалося слово до слова, як листя на виноградній лозі... Як її слухали, мою «Іліаду»!..

Він опускає голову, затихає.

І стає чути, як ціркоче жайворонк у високості, як на віддаленому крутосхилі розмірено гупають сокирами лісоруби.

— Чого ти замовк? Говори.

— Уже все сказав, — мовить Гомер з гіркотою. — Потім прийшла порожнеча. І от тепер я — тільки гірська луна. Тільки луна. Я не маю більше снаги складати пісні. Я став зовсім нікчемний. Я не маю сили навіть тебе відпровадити, щоб не тягнути з собою в цю чорну порожнечу

Елена відсахується від нього, махає руками:

— Як можеш таке говорити?! Щоб ти Гомер, — і нікчемний? Якби сьогодні в Елладі хтось посмів таке сказати, то його осміяли б. Та що осміяли — камінням закидали б! Гомер — і нікчемний... Ха-ха-ха!.. Та я сама перегризу горло злостивцю, який посміє каркнути це слово.

— Я безсилий, Елено. Я старий і немічний.

— Ти не немічний. Ти — Гомер! І ти тепер не сам. Тепер твої дороги — на двох, а вдвох легше. Я буду твоїми очима, я понесу твою формінгу і твою торбу.

— Пізно, Елено.

— Не пізно. Поки живеш — нічого не пізно. Мені розповідали, як тебе слухають у всіх містах і поселеннях. Я плакала від радості за тебе. Я лютою ненавистю ненавиджу оці двадцять літ, які стали поміж нами. Але я і вдячна цим рокам, бо зрозуміла тебе. Я тепер горджуся, що ти такий. Якщо сам не відаєш, що ти — Гомер, то я тобі це кажу. І ніколи не стомлюся повторювати, бо знаю, який ти справжній.

Та що це з ним діється? З кожним Елениним словом ніби входить у душу якась живлюща сила. І вже та сила починає лоскотати в грудях. І вже сліпі очі його, здається, розрізняють барви: дзюрчання жайворонка стає враз голубим

і бездонним, а перестук сокир у лісі — зеленим і таємничозакличним.

— Яка ти, Елено!

— А тепер ходімо до Фокеї. Ходімо, там тебе чекають, я знаю. Тебе зараз по всій Елладі чекають. Ходімо, Гомере. Дай мені свою формінгу і торбу. Ось так... Тепер зіприся на моє плече. Сміливіше, сміливіше, я сильна.

Якось цяточка зневіри ще продовжує гнітити, уперто завертає назад:

— Зажди, Елено, може, не треба?

Проте вже відчуває сам: треба! Адже він справді зовсім не такий уже й старий. Ще в нього є що розповісти людям у своїх піснях. У нових піснях. А чому б і не розповісти?

— Треба, Гомере, треба.

І вже проривається ота лоскитність, що розпирає груди. Проривається несміливо, ніби ніжна зелена травичка після зими:

— Я оце... Ти... ти не сміятимешся з мене, якщо я тобі в чомусь зізнаюся?

— Я?! — мало не вигукує Елена.

— Дякую, Елено... Знаєш, не хочеться мені зараз до Фокеї. Як би це тобі пояснити? Словом... А що, коли нам спробувати дістатися на Ітаку? Острів такий є — Ітака.

— Хоч на край світу. Я — твоя тінь.

— Розумієш, — пояснює Гомер, — колись мені хотілося ще скласти велику пісню про мандрі Одиссея, хитромудрого царя Ітаки. Я було вже й почав її, та не зв'язалося... Давно те було. І я ту пісню назовсім закинув. А це раптом подумалося: чому б мені ще раз не спробувати?

— Ти зможеш, Гомере, зможеш! Візьмися — і вона буде така, як і твоя «Іліада».

По обличчі Гомера пробігає тінь.

— Ні, такою вона не буде, — каже він. — Я не хочу, щоб вона такою була. Вона буде іншою, зовсім іншою. О, тепер я збагнув, що живить людську душу!.. Якби лише мені стало сили для такої пісні...

— Ти зможеш, Гомере, ти зможеш.

— А ще я збагнув, Елено, що для кожної людини світ існує доти, доки існує її — тільки її! — острів. Не має значення, якої він величини. Бо ніде більше немає такої трави, такої криниці, такого тепла, як на твоєму острові. Бо тільки там ти по-справжньому свій, бо тільки там тебе хтось чекає. Хай тернина при дорозі — а чекає!

— Я вірю в тебе, Гомере. Ти зможеш.

— Здається, я теж починаю вірити в себе... Тільки мені.

перш треба побувати на Ітаці, подихати тамтешнім повітрям. Там Одисеева дружина чекала свого чоловіка із походу на Трою. ...

Елена знову кладе голову Гомерові на груди:

— Двадцять років чекала, так?

— Хай буде двадцять років, Елено.

— То чого ж ми стоїмо? Будемо поспішати — до Ітаки шлях неблизький... Зіприся на моє плече, Гомере...

І вже вони йдуть разом. Вузькою кам'янистою дорогою. Ідуть удвох. І що з того, що майбутність готує для нього — вічність, для неї — безвість?! Що з того?! Сьогодні вони удвох. На всі дороги — удвох.

Теодор Микитин

ПИСАР ІМХОТЕП

I

Був місяць гатир — середина літа, і сонце не гріло, а сипало жаром, ніби заповзялося спопелити землю і висушити море, яке з тихим шемранням хлюпало дрібними хвилями об берег. Але намагання сонця були даремні. Щойно минула благословенна пора ашет¹, і води каламутного Гапі, який чужинці називали Нілом, і Маріутського озера щедро напоїли спраглу землю, а Велика Зелена Вода² дихала ніжною, освіжаючою прохолодою. Вона омивала береги трьох материків, і її меж навіть не уявляли народи, які жили навколо неї. Вони умовно поділили Велику Зелень на менші моря і дали їм назви від імені своїх країн: Лігурійське, Егейське, Кіпрське, Тірренське, Іонічне. Лише молодий, але заське, ненаситний Рим нарік Велику Зелену Воду Марозумілий, тобто Наше море, і не визнавав нічийого права на нього. Та мореплавці всіх країн не прислухалися до бажання римлян. Для них незмінними були старі назви морів.

Мореплавці — люди особливі: безстрашні шукачі пригод і невідомих земель. Їх вабили великі, багаті портові міста і особливо найбільше, найвеселіше — Александрія. В її незліченних шинках день і ніч всіма мовами світу лунали пісні, стукали гральні кості. Од вина в гравців паморочились голови, їхні очі не зауважували позначок на шестигранниках, і невдахи за кілька хвилин втрачали все, що надбали за роки. Тоді в хід ішли ножі. Портові сторожі — філакети — не втручалися, коли гравці зводили між собою поранки: воліли триматися від них якнайдалі. А ті боялися — тільки свого капітана, бо він суворо з ними розправлявся — зухвалих і винних наказував кидати в море акулам. Ні боги, ні демони, ні царі не були в пошані у мореплавців. Для

¹ Пора ашет — пора вилуви Нілу, кінець червня — вересень.

² Велика Зелена Вода, або Велика Зелень, — Середземне море.

філакетів же головне — щоб вони не тривожили достойних громадян, не зазіхали на їхнє багатство.

З александрійського узбережжя в чистому прозорому повітрі видно було острів Фарос і одне з семи чудес світу — славетний маяк. На його верхівці, що знялася в небо, щоночі горів вогонь: вказував кораблям дорогу в александрійську бухту, щоб, бува, в темряві вони не наскочили на скелі або не сіли на мілину. Як божеству, поклонялися моряки тому маяку, зате косо позирали на нього жителі узбережжя: поки не було маяка, вантаж розбитих кораблів, що траплялося досить часто, вважався їхньою законною здобиччю, бо таким було одвічне право всіх морів.

Острів з пристанню з'єднувала кам'яна гребля. Вона надійно захищала пристань од штормів, які час від часу, здебільшого восени, тут бушували.

Але тепер, в сонячний день та ще й при спокійному морі, кораблям нічого не загрозувало. Одні за одними, малі й великі, з напнутими, схожими на білі крила вітрилами, вони заходили в бухту й вирушали з неї на Велику Зелену Воду.

Кораблі прибували сюди з усього світу і привозили в безлісний Кеміт³ цінні породи деревини, залізо і олово, грецьку зброю, кіпрські вина в оздоблених амфорах, рабів і коней. Інколи й золотоволосих білолицих рабинь з дуже далеких країн. Саме тоді, як у Чорній Землі — пора перет⁴ і найбільша спека, там падають з неба холодні пелюстки, що відразу ж і тануть на долонях, а люди одягаються в теплі тканини з овечої вовни або в хутра і запалюють вогнища, щоб зігрітися. Але білолиці рабині живуть тут недовго. Лікарі кажуть, що їх убивають нещадне сонце Кеміту і туга за білими пелюстками рідної землі.

У свої країни кораблі поверталися з єгипетською пшеницею (вона рятувала від голоду славетну, але бідну і гористу Елладу і бугдючний Рим), з пахощами, дикими звірами для кривавих видовиськ у римських амфітеатрах і ніжними, чарівними, як квіти лотоса, танцівницями й арфістками Чорної Землі. Для багатих греків і римлян вони були на вагу золота. Високо цінувались і чорні раби з верхів'їв Гапі — ними хизувалися в Римі й Афінах їхні пани.

Та найціннішим був папірус, виготовлений із серцевини папірусних стебел. Ним користувалися вчені і поети, зодчі і писарі, царі і лихварі, освічені люди всіх народів. Він служив навіть мертвим. Хто відходив у царство Осіріса, то-

³ Кеміт — Кем, або Чорна Земля, — стародавня назва Єгипту.

⁴ Пора перет — час праці на полях.

му жерці давали в дорогу молитви і заклинання з «Книги мертвих», які супроводжували Ка⁵ в країну тіней. Без них вона вічно блукала б у темряві.

Папірус найкраще ріс на багнах дельти Гапі, а непрохідні зарості цієї ріки були пристановищем для крокодилів і розсадником болотної хвороби⁶, яка час від часу (особливо тоді, коли ріка защедро напоїть Чорну Землю каламутними водами) здіймала переполох в Александрії.

Жителям Дельти — єгиптянам — суворо заборонялось зрізувати папірусні стебла. Колись зарості були власністю фараонів, а тепер вони належали Птоломеям — македонським узурпаторам обох корон: червоної і білої — Верхнього і Нижнього Кеміту. Їхні раби зрізували рослини, виготовляли з них папірус для письма, і за нього в царську скарбницю рікою текло золото. Птоломеям, які на македонський манер називали себе царями, а не фараонами, його завжди бракувало. Дорого коштувало розкішне життя, гарезавжди будівництво палаців і святинь, а особливо утримання гоплітів⁷, на яких спиралася їхня влада.

Не відставали від своїх царів стратеги та епістратеги⁸, які управляли номами⁹, бо кожна рука собі владика, а біла пшенична паляниця смачніша від сірої ячмінної, солодке кіпрське вино — від кислого ячмінного пива.

Росли податки, злидні, народ бунтував, але мечі гоплітів рубали без промаху. По Гапі пливли тіла єгиптян — дуже й дуже багато тіл, а для крокодилів це були ситні дні. Втім, вони ніколи не голодували так, як люди...

Але засмаглому, міцної статури хлопчині, який сидів на березі бухти, мабуть, було байдуже до царів, гаремів, золота, навіть до чужих кораблів, що їх прикрашали дерев'яні лота, навіть до чужих кораблів, що їх прикрашали персирени, кінські голови, грифи. Він бачив їх щоденно, а перше, найсильніше враження давно стерлося в пам'яті, наступні ж кораблі не викликали в нього ніяких почуттів.

Хлопець був босий, лише в набедренику з купецьким фартушком. Цей одяг свідчив, що хлопчині виповнилося принаймні дванадцять років і він уже вступив у юнацький вік. Малеча — хлопчики і дівчатка до десяти — дванадцяти років — носили тільки вузьенькі набедрені пояски.

Голову хлопчини не захищав від сонця ніякий убір: промені, мабуть, не пронизували густої шапки чорного, трохи

⁵ Ка — душа.

⁶ Болотна хвороба — малярія.

⁷ Гопліти — військо.

⁸ Стратеги та епістратегі — военачальники.

⁹ Ном — округ.

закучерявленого волосся. Очеретяною паличкою він зосереджено малював на піску різні закарлючки, риб, птахів. Очевидно, був незадоволений малюнками, бо час від часу стирав їх долонею і починав усе спочатку. Може, в ньому прокинувся вимогливий художник, а може, з нудьги не знав, чим зайнятися.

Хлопець так захопився малюнками, що не помітив незнайомця, який нечутно підійшов і зупинився за його спиною.

Це був літній чоловік — приземкуватий, кругловидий, з гладко поголеною, нічим не захищеною від сонця головою. У білій льняній спідничці, що спадала нижче колін, у м'яких сандаліях. На шиї висів срібний ланцюжок з такою ж срібною пластинкою, на якій красувалося зображення сокола з короною. Скидався на статечного писаря. Усе це свідчило про його заможність і гідність.

Бідні єгиптяни здебільшого були худорляві, ходили босі, в куценьких фартушках. Амулетами їм служили зроблені з глини фігурки, зуб крокодила, куряча лапка або клаптик купленого у жерців папірусу: ці предмети вважалися благословенням богів, що приносило щастя. Носили їх на шиї на звичайних шнурках. Але щасливих єгиптян було дуже мало.

Не виявляючи своєї присутності, незнайомиць пильно придивлявся до малюнків на піску — і на його обличчі появилася здивування.

— Хто ти, хлопче? Як тебе звати? — врешті запитав чоловік, і хлопчина від несподіванки випустив з рук очеретину, схопився на ноги. З хвилину дивився на бритоголового, ніби намагався розгадати, хто це і які в нього наміри.

— Я Імхотеп, син Петубаста, — відповів схвильовано хлопець.

— Наші старі, гарні імена, — сказав задоволено незнайомиць. — Їх стає в Александрії все менше, бо батьки поєллінськи називають синів — Євменідами, Аполлоніями. Тепер скажи, звідки ти і хто твій батько?

— Він риболов, достойний пане, — ввічливість чоловіка підбадьорила Імхотепа. — А живемо ми он там, — показав рукою на нужденні хижі, зіплені з мулу й соломи, що тупалися до близьких прибережних скель.

— У дільниці злидарів, — співчутливо покивав головою незнайомиць.

— У Ракотісі, достойний пане, — уточнив хлопець. — Хата не наша, — додав невесело. — Належить вона риботорговцеві Анупу. За житло і за човен він бере з батька половину улову.

— Знаю цього шакала, — нахмурився чоловік.

— Тихше, достойний! — злякано оглянувся Імхотеп, чи, бува, хтось не почув образливого слова. В його свідомості не вмещалося, що знайшлася людина, яка не боїться Анупа. Адже риболови схилялися перед ним при зустрічі і на знак покори й пошани торкалися, як велів звичай, руками колін. Але поблизу не було нікого — і хлопець заспокоївся.

— У Ракотісі, бачу, всі його ненавидять, але бояться, — висловив здогад незнайомиць.

— Гнів Анупа не обминув би й тебе, достойний, якби твоє слово дійшло до його вух, — відповів на те Імхотеп. — Він іноді б'є риболовів, які повертаються з малим уловом, хоч вони не його раби, а вільні, і погрожує забрати у них човен, навіть вигнати з хати. Адже половина хат у Ракотісі — його добро!

— Таких шакалів, як Ануп, в Александрії чимало, — не надаючи значення словам хлопчини, тупнув ногою чоловік. — Їх не бояться треба, а... — зупинився на півслові. — Скільки тобі років?

— Другу пору ашет ношу фартушок, — з гордістю відповів хлопець.

— Повних тринадцять! Я у вісім уже заробляв на ячмінну паляницю, — згадав невеселе дитинство чоловік і замислився.

— Хто ж ти, достойний? — не вгамував цікавості Імхотеп.

— Хіба пластинка в мене на грудях ні про що тобі не говорить? — запитав бритоголовий.

— На ній бог Гор, — не забарився з відповіддю малий.

— Угадав! Але від кого ти дізнався про Гора?

— Він вирізьблений в камені на його святині, — пояснив Імхотеп. — Поблизу неї проживає начальник філакетів Царської дільниці Доріон, ми з батьком носимо йому рибу.

— Ідучи попри святиню, завжди зупиняємось перед богом-соколом і торкаємось долонями колін. Тому він і запам'ятався мені. Може, ти, достойний, його верховний жрець? — з пошаною і острахом глянув на пластинку бритоголового.

— Зависоко береш, — лагідно посміхнувся чоловік. — Я Меріб, єгиптянин простого роду і молодший жрець Гора.

— А втім, що, власне, я знаю про свій рід?

Запитання він поставив не Імхотепові, а собі і не відповів на нього.

Обидва замовкли, прислухалися до гамору, що долинав з пристані. Імхотеп раз у раз позирав на Меріба, на його

пластинку, ніби хотів щось сказати, але не наважувався:

— Що маєш на увазі? — помітив вагання хлопця Меріб:

— Твою пластинку, достойний, — зізнався Імхотеп. — Я бачив подібні, але мідяні, а от таку, як у тебе, — вперше. З такого заліза (батько називає його сріблом) нараменники Доріона, а він дуже знатна людина.

— Маєш зірке око, як у бога-сокола, — посміхнувся Меріб. — Крім вищих жерців, срібні пластинки носять ще й деякі слуги святині, хоч вони не високого жрецького сану. Але хто навчив тебе наших складних письмен?

— Я їх не знаю, достойний, — знітився хлопець.

— Ти написав: «Великий бог-сокіл Гор — прародич фараонів», — показав на малюнки Меріб. — Лише вправний писар може так написати. Я п'ять років вивчав наші письмена, поки як слід оволодів ними. А було мені тоді дев'ятнадцять.

— Достойний! — схвильовано вигукнув Імхотеп. — Це ти відкрив мені таємницю цих знаків і малюнків. Я писав їх з пам'яті.

Хлопець, мабуть, недаремно приховав, що знає письмена, і не назвав свого вчителя. Може, це був високоосвічений утікач з царських рудників, який потрапив туди за сказаним ним слово проти царя і його еллінів і тепер уникає філакетів.

— Невже, Імхотепе, ти справді не розумієш того, що написав? — засумнівався Меріб.

— Навіщо мені брехати тобі, достойний? — відповів запитанням на запитання хлопець. — Адже в Ракотісі крім старого, напівсліпого писаря ніхто не знає письмен, проте мій батько неспроможний заплатити йому за навчання навіть кілька оболів.

Хлопець говорив так щиро, що недовір'я Меріба розвіялося. Дивувало лише те, що неписьменний Імхотеп пише так, як досвідчений писар.

— На святині Гора ці знаки теж вирізьблені на камені, — сказав хлопець. — Я запитував батька, що вони означають, але він не знав. Казав, що це наші давні письмена. Я запам'ятав їх так, як бога-сокола і пластинки.

— Кожен майбутній писар, збагнувши, що вони означають, спершу закріплює в пам'яті знаки, а тоді переносить їх на папірус, — пояснив хлопцеві процес навчання Меріб.

— Якби в мене був учитель, то я вивчав би їх зранку й до ночі, — зітхнув Імхотеп. — Дуже, достойний, хочу вчитися.

Меріб тепло глянув на Імхотепа, замислився про свої невеселі дитячі і юначі роки. Гончар Менегат вило-

вив його в Гапі. Батьки, може, фелахи або міські злидарі, напевне, вмирали з голоду, який примусив їх покласти немовля в очеретяний човник. Ще й нині пливуть такі човники з немовлятами, які здебільшого стають поживою крокодилів. Йому пощастило: чи то тварини були ситі, чи то не заважили його. Він став рабом Менегата, бо такий був закон Кеміту: човник і дитя належать тому, хто їх виловив. Гончар був суворий: примушував малого збирати для гончарної печі очерет і дерево, яке під час приливу викидала на берег ріка, носити воду і глину, а згодом ліпити посуд. Менегат любив баранячі бої, бився об заклад за своїх любимців, але, як правило, програвав. Щоб позбутися боргів, продав хлопчину, коли тому виповнилося дванадцять років, святині Гора в Танісі. Меріб там прислужував учителю математики і завдяки йому став учнем школи. Згодом його, найкращого учня, передали святині Гора в Александрії.

Тепер Меріб сам став учителем, а Імхотеп перебував в такому становищі, в якому колись був він: потребує допомоги і опіки. Раб гончара знайшов їх в особі вчителя математики. А хто допоможе Імхотепові з Ракотісу? Питання виникло так несподівано, що Меріб на мить розгубився. Може, доля випробує його, умисне звела з цим хлопцем, нагадала про молодість і вчителя математики? Чи не таким учителем він повинен стати для Імхотепа? Хлопчина кмітливий, аж горить до науки. Може, колись стане видатним ученим? Поневоленому Кеміту вони дуже потрібні. Елліни нехтують египтянами, вихваляються своїми вченими, поетамі, скульпторами і водночас забувають, що Чорна Земля славилась своїми мудрецами і зодчими в ті далекі часи, коли Еллада ще тільки народжувалась, не знала письмен.

Так було... Але тепер Кеміт — як сонний велетень. Пора вже йому подолати дрімоту, скинути з себе еллінські пута, знищити своїх Анупів, повернути собі давню велич. «З фараонами чи без них?» — постало бентежне питання. Правади колись еллінськими містами-державами ради старійшин, обирали і скидали архонтів, які від імені народу виконували військову і судову владу. Це треба пам'ятати на майбутнє, а готуватися до боротьби потрібно вже нині. Він, Меріб, готується, і може, цей хлопчина стане його надійним помічником. «Буду його вчителем і опікуном», — вирішив він подумки.

— Знай, Імхотепе, що вчителі не шкодують учням різок, їх спини сині завжди, а вуха червоні, — налякав хлопця, щоб упевнитися, чи не згасне в того бажання до науки. — Для мене їх теж не шкодували, хоч я був пильним учнем. Ле-

дацих б'ють, щоб училися, а пильних — щоб не ледащили.
«А втім, кого тільки в Кеміті не б'ють, — з гіркотою подумав Меріб. — Знущаються над рабами, лупцюють фелакхів, рудокопів, каменотесів і міських злидарів. Чим людина бідніша, тим частіше гуляє по її спині батіг вищестояючого».

Народ терпить, але не мириться з кривдою і насиллям бунтувався проти фараонів і знаті, бунтується проти еллінських узурпаторів. Та все неуспішно. Але прийде час, му сить прийти...

Проте свої думки Меріб залишив при собі.

— У мене, достойний, тверда шкіра і міцні вуха, — не злякався суворих учителів Імхотеп. — Тільки б вони відкрили мені таємницю письмен.

— Скуштуєш різок, тоді заговориш інакше, — вдавано співчутливо покрутив головою Меріб. — Але скажи що ти вмієш робити і чого хотів би навчитися?

Імхотеп зам'явся, потупився.

— В'язати сіті і більш нічого, — зізнався. — А хочу навчитися письмен, узнати, де ховається на ніч сонце і хто свічує його вранці, як на Великій Зелені кораблі знаходять дорогу до Александрії, де живуть чорні люди, яких продають на наших торжищах, та ще — порухувати оцих чайок на скелях, — показав рукою.

Меріб уважно прислухався до слів Імхотепа — і на його обличчі не було навіть тіні насмішкватості. Хлопець прагнув того, що й він, Меріб, у його віці: не багатства чи смачної їжі, а знання.

«Знову спогади», — посміхнувся Меріб.

Хоч невеселі, зате любі. Вони нагадували про стійкість і завзяття, власні труднощі на важкому шляху до знань.

— Так багато хочеш довідатись, що дуже довго змушений будеш учитися: не менше десяти років.

— Трохи менше, ніж тепер їх маю, — поставився спокійно до слів Меріба Імхотеп. — Чи за десять років я збагну всю людську мудрість? — запитав стривожено.

— Такої людини, яка засвоїла б усі надбання людства, ще не було, нема і не буде, — розчарував хлопця Меріб. — Ми збираємо лише крихти цієї мудрості. Але пильність і наполегливість можуть скоротити роки навчання.

— Я, достойний, не ледарював би! — вигукнув збуджено Імхотеп. — Але вчителі не вчать задарма, а в батька, я вже казав, нема оболів, — посумнів хлопець.

— Якщо не злякали тебе різки і роки, то вчитимешся без оболів, — порадував його Меріб.

— Навряд, достойний, — засумнівався Імхотеп. — Де знайти такого вчителя, який не любив би їх?

— Ти вже його знайшов! Я головний учитель школи при святині бога-сокола Гора.

— Достойний пане! — аж зіщулювся з переляку Імхотеп. — Вибач за нерозумні слова. Вони не мої, чув я їх од неосвічених риболовів, які навідуються до батька. Вони не знають правди, повторюють те, що чули від інших.

«Його розум — не за роками», — подумки відзначив Меріб.

— Ніколи не квапся осудити інших, щоб незаслужено не осудили тебе, — лагідно повчав хлопця. — Я навчаю учнів минулого, історії Кеміту, а також еллінської мови і письмен, бо багато років перебував у Елладі. Сюди я зайшов випадково, хотів дещо обдумати на самоті, — перевів розмову на інше. — Завтра десятий день¹⁰, твій батько не рибалитиме, тож приходь з ним уранці до святині. Без його згоди я не можу тебе прийняти до школи.

В першу мить Імхотеп, не вірячи своєму щастю, знерухомів, а тоді на radoщах по-хлоп'ячому підстрибнув.

— Чим ми, бідні люди, віддячимо тобі, достойний пане? — захвилювався. — Хіба молитимемо богів, щоб опікувалися тобою.

— А чи знаєш, Імхотепе, скільки в Кеміті богів? — лукаво запитав Меріб. — Їх майже тисяча, не рахуючи еллінських. Колись знатимеш усіх. Забудеш одного — і вчитель божих наук Небамон обірве тобі вуха, — пожартував.

— Постараюся, достойний, щоб вони залишилися в мене цілими, — відповів жартом на жарт хлопець. — Але як знайти тебе у святині?

— Назвеш моє ім'я молодшим жерцям, які стоять на варті біля воріт. Поясниш, що я запросив вас сюди, а вони скажуть, де мене знайти.

Вважаючи, що розмову закінчено, Меріб обернувся і неквапливо попростував до міста.

Коли головний учитель зник за пагорбками, Імхотеп, як бистроногий орикс¹¹, помчав додому — поділитися з батьками радісною новиною.

¹⁰ У Стародавньому Єгипті кожний десятий день був днем відпочинку.

¹¹ Орикс — антилопа з пустинь Верхнього Єгипту.

Радість і смуток, як любов і ненависть, часто ходять разом. У хатину Петубаста і його дружини Нехті їх приніс кою, що зняли з себе найбільший скарб — зашиті в ганчірочці глиняні жучки-скарabei — і повісили хлопцеві на шию. Хто носив такий талісман, був під опікою богів — і лихого обминало його. Хай тепер жучки опікуються Імхотепом, до якого так несподівано завітало щастя. Жерці вчать, що воно приходить до кожного єгиптянина принаймні раз у житті — і розумний не повинен втрачати його. Але щоб заслужити це щастя, треба якомога більше дарів жертвувати богам. Ось у кутку хижі низка копчених рибин, залишених на чорний день, якщо Сехет¹² не посприє улову. Завтра він, Петубаст, віднесе їх Гору і Мерібові. Може, вчитель — добрий бог у людській подобі? Як Імхотеп вийде в люди, тоді сам пожертвує йому барана, а то й бика. Адже син стане писарем або збирачем податків, землеміром чи навіть управителем маєтків якоїсь багатой святині і не знатиме голоду, поневірянь. Добре живеться освіченим людям в Кеміті. Вони завжди вволю наїдаються білих пшеничних паляниць, жарених окунів з Гапі, жирних качок і гусей, п'ють не кисле пиво, а солодке вино. Та й сплять не на твердому очереті і осоці, розстелених на долівці, а на м'якій солом'яній постелі в ліжку, і їм прислужують молоді рабині.

Петубаст співчутливо глянув на Нехті. Де вже їй до молодих нубійських рабинь, хоч ще і не стара. А яка була вродлива! Коли розбивали обоє жбан¹³, їй сімнадцять виповнилось. Зів'яла у злиднях врода. Дружина Імхотепа, напевне, так швидко не зів'яне, бо в знатних людей багато рабів і слуг, які виконують за неї ту працю, від якої змарніла Нехті. Вона не збиратиме очерету, щоб зварити ячмінну кашу, не мозолитиме рук, розтираючи на камені зерно, не знатиме голоду, коли розбушується море і в хатині довго не буде навіть риб'ячого хвоста. Ні! Знатних людей не стомлює важка праця. Слуга носить за писарем письмове причандалля, за збирачем царських податків — футляр з папірусами, у яких записані боржники, за землеміром — жердину і шнурок, а за управителем — палицю, якою він дубасить фелахів. Ось яким знатним стане Імхотеп.

— Як розбагатієш, то придбай у Єгипетсько-Сирійсь-

¹² Сехет — богиня риболовів і мисливців.

¹³ Заключний акт староегипетського шлюбного обряду

кій дільниці кам'яний будинок і рабів, — порадив синові Петубаст. — А мені купиш риболовну сіть і човна. Може, два, а то й три, — не задовольнився одним, бо така вже людська вдача: хто має багато — хоче мати більше. — Винаймай тиму їх риболовам.

— Як Ануп? — здивувався Імхотеп.

— За помірковану плату, — поспішив заспокоїти сина Петубаст — Таку, щоб ми могли на неї жити ситно і спокійно

— Од трьох човнів достатку ще не буде, — практичніше, ніж Петубаст, підійшла до діла Нехті — У нас буде чотири, — вирішила вона.

— Чотири човни! Чотири човни! — На radoщах Петубаст почав бити долонями об коліна. Ясно змарніле обличчя Нехті.

А втім, завчасна радість батьків не передалася Імхотепові. Навіть розбагатівши, він не купить їм чотирьох човнів. Тоді батько став би таким жорстоким, як Ануп

— Невже ти так битимеш риболовів (якщо Сехет не наповнить їхніх сітей рибою), як побив тебе Ануп? — запитав схвильовано батька.

Трапилося це нещодавно. Запідозривши, що Петубаст приховав улов, Ануп жорстоко відшмагав його палицею. Насправді він риби не зловив. Імхотеп чув, як батько скаржився матері на богиню Сехет, яка відвернулася від нього.

Ануп весь обрис жиром, черево випнулося, як бедет¹⁴, і Петубаст одним ударом кулака міг би збити його з ніг, але покірно зносив побої і лише постогнував.

Сперте об хижу, стояло весло. Воно було нове й важке. Імхотеп уже взяв його в руки, щоб зацідити ним по голові риботорговцеві, але мати забрала в сина «зброю». Опісля батьки раділи, що Ануп не зауважив зухвалості Імхотепа, а то вигнав би їх з хати, забрав би човна і сіть, прирік би на голод.

Мати весь день прикладала батькові до спини мокре полотно, а синці від побоїв зійшли лише нещодавно.

Імхотепа завжди обурювала жорстокість людей. На пристані не раз бачив, як наглядачі знущалися над рабами-вантажниками, сікли їх батогами, і від зойків цих нещасних ставало моторошно. Лупцювали своїх рабів греки і єгиптяни. Імхотепа дивувала покірливість рабів, і він запитував батька, чого вони не бунтують. Петубаст пояснив синові: невірника, який п'є днів би руку на свого пана, страшно

¹⁴ Бедет — мішок зерна

мучили б, від чого його врятувала б тільки смерть. А як знуються над фелаксами! Петубаст це знає, бо юнаком утік з села до Александрії: їх б'ють, обшакровують збирачі податків, землеміри, писарі, а найжорстокіше поводяться з ними управителі маєтків: забирають у них мало не весь урожай, навіть дружин і дочок. Тому по Гапі плывуть човники з немовлятами. Батьки не хочуть, щоб їхня безталанна рабська доля повторилась у дітях.

Донедавна елліни, хоч ненавидять єгиптян і чваняться своєю вченістю, теж викидали небажаних дітей на міські смітники. Тепер Птоломеї, під карою смерті, заборонили їм позбавитися дітей, бо хочуть, щоб у Кеміті було більше греків, ніж єгиптян.

Страшні долі в каменотесів і рудокопів, які заздалегідь приречені на швидку загибель. У пустинях і Червоних скелях Верхнього Кеміту, у пісках і горах Сінаю вони лупають камінь на спорудження святинь і палаців, як кроти, риють під землею, шукають мідь, золото, тисячі їх гинуть від батоїв, хвороб, спраги і голоду, бо каравани з водою і продовольством часто-густо запізнюються не на дні, а на тижні. Їм нікуди тікати, бо навколо безводна мертвота — навіть шакали уникають цих місцевостей.

Імхотеп уже чув про це від батька, а тепер чекав на його відповідь.

Нагадування сина про побої вразило Петубаста. Він знітився, принишк, але зморщене чоло свідчило, що риболов глибоко щось обмірковує і в його душі відбувається боротьба двох почуттів.

Побої... синці... Вони зійшли, а біль минув. Імхотеп лише входить у життя і ще не знає, яке воно жорстоке.

— У кого влада, в того й батіг, — нагадав синові правду і истину Петубаст. — Відтоді, як Амон і Птах створили світ і людей, сильні знушаються над слабшими, і немає значення, в чий руках палиця: Анупова не менш болюча, ніж еллінська чи перська, яка ще не так давно гуляла на наших спинах.

— Треба переламати руку, яка тримає бича, — зопалу, як дорослий, сказав Імхотеп.

— Пробували, та даремно, — похнюпився Петубаст. — Тепер багатьом байдуже, хто тримає палицю і носить корони Верхнього і Нижнього Кемітів.

Розмова з батьком була цікава, але він не відповів на запитання. Імхотеп нагадав йому, що чекає відповіді.

— Ти знову про своє, — вдав, що розсердився, Петубаст. — Анупом я не стану, бо звідав, що таке голод, і одер-

жав чимало батоїв, — розвіяв тривогу сина. — Але в ледачих відберу човни!

— Я ніколи не ходитиму з бичем, — проказав рішуче хлопець. — Навіть тоді, коли надіну спідничку писаря чи землеміра.

— Твої слова — дитяче лепетання, — жажнулася Нехті яка, мабуть, відчувала ще більшу пошану до палиці, ніж Петубаст — Чи бачив ти знатну людину — писаря, збирача податків або землеміра — без патики? Як не триматимеш його в руках, ніхто тебе не шануватиме, не буде боятися і слухатися.

— Еллінів ніхто не лупцює і не лякає палицею, — нагадав матері Імхотеп, і вона розгубилася, замовкла

— Можеш не бити, а тільки страхати нею, — хитро порадила синові Нехті.

— У кожного народу свої звичаї, — прийшов на допомогу дружині Петубаст — Б'ють володарі, а не володарів Нам головне — завжди мати ячмінь на кашу та паляницю, і будемо вдячні богам і людям, бо голод страшніший, ніж палиця. Ти теж їх скуштуєш, — посміхнувся доброзичливо. — Від людей знаю, що вчителі добряче лупцюють учнів і не шанують їхніх вух.

— О боги обох Кемітів! — заламала руки з переляку Нехті. — То нашого сина в школі дубаситимуть, як водоз Амібун свого старого осла, ще й смикатимуть його за вуха! Хіба не одірвуть їх? — глянула уважно на сина чи вони в нього ще на місці. — Довго тебе там мучитимуть?

— Десять років, але не мучити будуть, а вчити, — спростував материну думку Імхотеп.

— Десять років дубасити! — не здавалася Нехті і аж схопилася за голову. — Нерозумно жартуєш, — дорікнула синові. — Хіба тобі потрібно стільки часу, щоб набратися розуму?

— Так казав Меріб, виправдувався Імхотеп. — Та й то не осягну всіх наук.

— Може, до того часу Осіріс покличе нас до себе, — згасла радість Нехті, як каганець, в якому забракло олії — Наше життя коротке. Будеш навідуватися до нас, а ми з батьком — до тебе кожного десятого дня.

Петубаст збентежено звів очі на дружину.

— Кажуть, що учнів не пускають додому і тільки коли не-коли дозволяють батькам навідуватися до них, — відвернувся від Нехті, яка дивилася на чоловіка зляканими, широко відкритими очима.

— Не треба Імхотепові такої школи! — вигукнула гнівно. — Нехай рибалить з тобою.

— І підставляє спину під палиці Анупа? — збунтувався хлопець.

Нехті розгубилася

— Але ж за десять років ти забудеш нас і при зустрічі обминеш, — дорікнула синові так, ніби він уже зрікся батьків.

Петубаст мовчав, але його мовчанка свідчила, що він поділяв побоювання дружини.

— Досі я не брав тебе на море, бо хотів, щоб ти набрався сил, — підключився врешті до розмови. — Воно не для слабких. Проте пора вже привчатися до нашого діла. Треба знати спосіб на кожну рибину, уміти закинути сіті, щоб Сет хет наповнила їх. Поки я не став досвідченим риболовом, мене, селяка, довго вчили й били. Зрештою не буду тебе силувати. Хочеш учитися — вчися. Але спершу добре обміркую свій своє рішення, щоб опісля не кааявся, бо ти вже не дитина, — застеріг сина. — Море і наш рибацький труд ти бачив, а про школу лише чув. Нічого більше поза тим, що розповів тобі Меріб, ти не знаєш про неї... Та й чи сприйме твій розум ті великі науки, які повинні знати писарі, землеміри і збирачі податків? Як їх не збагнеш і проженуть тебе зі школи, то станеш посміховиськом у Ракотісі і нас осоромиш.

Тривога батьків передалася Імхотепові. Справді, школа — неволя.

Десять років неволі... Досі вони не лякали його. Та все ж це дуже й дуже довгий час. Бувало, батько вранці не повертався з уловом і він, Імхотеп, з тривогою чекав його на пристані. Море зрадливе, а човни Анупа старі і вутлі. Воно вже поглинуло багатьох риболовів, які іноді заходили до їхньої хижі на розмову. Це лише один з тривожних ранків. А скільки їх, таких ранків, в одному році? А в десятих? Треба бути дуже мудрим, щоб підрахувати. А якщо до хати закрадеться болотна хвороба чи батько не повернеться з риболовлі і мати залишиться сама? Ой, як тужно буде за ними. Та невже він, Імхотеп, не побачить маленької чорнявої Андроніки (її пестливо називають Ніке) — дочки начальника філакетів Царської дільниці Доріона, якому вони носять рибу

Дівчинці тільки що сповнилося десять років, але вона еллінка і вже не ходить боса і з набедреним пояском, як єгиптянки в її віці, а в сандаліях і туниці

Ніке набагато розумніша од своїх єгипетських ровесниць, бо грецький учитель навчає її різних премудрощів

еллінських письмен. Ще й од няні-єгиптянки вона навчилася єгипетської мови.

Мати Ніке, Терсея, — велика пані, носить дорогий еллінський одяг і вишивані золотими нитками сандалії. Вона не голить голови і не ходить у перуці, як багаті єгиптянки, а рабиня робить їй укладку з її ж таки волосся. Але Терсея така скупа, що завжди завзято торгується з батьком Імхотепа за кожну рибину і за кожний мідний халкой¹⁵. Тоді Ніке вибігає до Імхотепа під стару смоковницю на розмову. Він завжди приносить їй кольорові черепашки, які море викидає на берег і яким вона дуже радіє. Обоє сідають під деревом, Ніке вчить його грецьких слів і сміється, як він неправильно їх вимовляє. Навчила вже чимало...

Іноді при ньому і при батькові Терсея сварить дочку, що вона дружить з єгиптянином, ще й з Ракотісу, і од цього йому, Імхотепові, дуже боляче. Чим він гірший від своїх грецьких ровесників?

Батько відповідає йому знехотя, що у греків батіг, а у єгиптян спина для ударів, бо грецькі пришельці — пани Чорної Землі. А яка може бути приязнь між батою і спиною, паном і рабом, багатим і злидарем?

Та не всі єгиптяни злидарюють.

Риболови, які навідуються до батька, кажуть, що багато живуть писарі, землеміри, збирачі податків, бо елліни потребують таких людей. Греків ще замало, щоб замінити їх. Добре купцям, лихварям і таким шкуродерам, як Ануп. Вони платять податки, позичають гроші еллінам, і ті не втручаються в їхні справи. Але найкраще живеться вищим жерцям при святинях великих богів. Царі залишили їм усі землі і багатства, ще й обдаровують новими, бо ті вірно їм служать. Так кажуть риболови, але яка це служба — мовчать.

Може, бояться гніву богів.

Буває, що Ніке приносить йому солодкі тістечка. Якось він дав таке тістечко матері, але вона не схотіла його їсти: казала, що єгипетський бог пекарів Гебет не поблагословив еллінського печива і єгиптяни од нього хворіють.

Навряд! Він ніколи не хворів од тістечок Ніке.

А хіба не тужно буде за морем? Так приємно в гарячий день похлюпатися у його водах, погойдатися на гробенях хвиль, а опісля, гріючись на сонці, виводити на білому піску (в пустинях, кажуть, він жовтий) очеретяною паличкою загадкові знаки — письмена, вирізьблені на мурах святині Гора. Завдяки Мерібові вони промовлять

¹⁵ Халкой — найдрібніша монета.

до Імхотепа. Він буде пидьним учнем. Терсея не гордувати-
ме ним і дозволить зустрічатися з Ніке, якщо до того часу
не віддасть її за елліна.

Така можливість злякала Імхотепа.

«Боги не дадуть згоди», — підбадьорив себе.

Але відразу ж і постало перед хлопцем питання, яким
богам молитися, бо їх дуже багато. Батько каже, що вони
ворогують між собою, як люди. Сет¹⁶ знищив Осіріса, ви-
бив око богові-соколові Гору: тепер воно в нього заплюще-
не. Треба спитати Меріба. Від учителя він довідається бага-
то розумного.

— Хочу вчитися, — сказав тихо, але рішуче Імхотеп, не
дивлячись на батьків, ніби боявся, що їхні засмучені облич-
чя похитнуть його рішення. — Випрошу в богів для вас бага-
то років здоров'я, наберуся мудрості, а тоді Ануп не відва-
житься лупцювати вас і погрожувати, що вижене з хатини й
відбере човен і сіті, — зачепив за живе батьків. — Учитись
буду так, що за один рік осилю більше наук, ніж інші за два.
Меріб каже, що час навчання не однаковий для пильних
і ледачих.

Петубаст і Нехті повеселіли. Слова вчителя і натяк на
Анупа зробили їх податливими. Шкуродер-риботорговець
зі шкіри вилізе, коли він, Петубаст, розбагатіє і матиме чо-
тири човни. Та й розлука з сином не така вже страшна, як
здавалося. Адже залоги купецьких кораблів, що здебільшо-
го складаються з бідняків Ракотісу, вирушають у далеке
плавання за пахощами і дикими звірами в країну Пунт¹⁷
і сім'ї чекають їх довгі роки. Іноді так і не дожидаються.
А Імхотеп буде поруч з ними, і вони, напевне, знайдуть
спосіб, щоб зустрітися з ним. Вартові святині не погребу-
ють кількома оболами, бо вони теж хочуть повеселитися
і не бачитимуть як Імхотеп крадькома вийде за ворота.

— Приготуй нам на завтра чисті фартушки, — запропо-
нував дружині Петубаст, і Нехті згідливо кивнула головою,
що не завжди бувало.

III

Переписувачі населення не брали драхм даремно і рете-
льно виконували своє діло. Від їхнього зіркового ока не схо-
вався жоден з восьми мільйонів жителів Верхнього і Ниж-

¹⁶ Сет — староегипетський бог зла.

¹⁷ Країна Пунт знаходилася на території Сомалі.

нього Кемітів: багатий чи бідний, єгиптянин, іудей чи сі-
рієць — усі платили різні податки, а найбідніших, у яких не
було навіть халкоя, засилали в каменоломні і на рудники.

І Петубаст щороку віддавав цареві кілька оболів.

— Мабуть, вони конче потрібні Птоломеям на ячмінну
кашу й кисле пиво, — жартував невесело він.

Слова батька викликали в Імхотепа сумнів.

— Невже царі справді такі убогі, що без твоїх оболів
голодували б? — запитував він наївно.

— У них бездонні, ненаситні черева, — пояснював сино-
ві риболов. — Бодай би кожен кусок застрявав їм у горлі!

Імхотеп вірив і не вірив батькові. Що ж то за черева, що
завжди порожні? Адже йому і батькам вистачає кількох
дрібних рибин і одної ячмінної паляниці, щоб насититися.

Греки, на яких спиралася влада Птоломеїв, податків не
платили. Вони користувалися особливими привілеями, за-

ймали найвищі державні посади, воювали і придушували
бунти єгипетської бідноти. Вони проживали у великих міс-

тах над Гапі, і найбільше їх було у багатій, веселій Алек-
сандрії, яку заснував Александр Македонський, прогнавши

з Чорної Землі персів, чиє владарювання було ще жорстокі-
ше, ніж еллінське.

Та великий завойовник недовго втішався обома корона-
ми фараонів. Після нього їх успадкував його полководець

Птоломей I, який прибрав ім'я Сотер-Рятівник.

Новому володареві не сподобалася стародавня столиця

Кеміт-Уасета (перейменована греками на Фіви в честь їхніх
еллінських Фів), і він переніс її в Александрію, яка швидко

прославилась не лише красою і багатством, а й наукою.
Розміщена на довгій косі, що відділяла море від Маріутсь-

кого озера, оточена мурами і вежами, вона не боялася ласих
на чужі багатства войовничих сусідів.

Ще донедавна в ній осідали чужинці і єгиптяни з інших
номів, навіть утікачі-раби і фелахи, каменотеси і рудокопи,

яким пощастило добратися через пустині до Гапі. Але тепе-
рішній володар Кеміту-Птоломей IV Філопатор заборонив

пришельцям поселятися в столиці, обмежив їхнє перебу-
вання тут двадцятьма днями. Наплив чужинців і бідноти

шкодив його намірам перетворити Александрію в еллінське
місто, загрожував бунтами злидарів.

Веселіше було за мурами столиці. Тут виросло місто
розваг і шинків — Канопос, де вабили гімнастичні зали,

іподром, арени для баранячих боїв і величавий стадіон, на
якому через кожних чотири роки відбувалися на зразок

Олімпійських (величніші від них — Птоломейські) ігрища.

Виступали тут греки, які проживали в Єгипті, або ті, що прибували з Еллади, а єгиптяни, якщо для них знайшлося місце на стадіоні, були в ролі глядачів. Переможці крім лаврового вінка одержували щедрі нагороди і землі в Кеміті разом з осілими на них фелакхами.

Але одного разу єгиптянин Нефірер під виглядом грека з Еллади переміг усіх грецьких учасників змагання і з рук самого царя одержав лавровий вінок. Проте підступ незабаром було розкрито. Нефірера ув'язнили — і слід його пропав.

Нова столиця складалася з п'яти дільниць — філе, і переписувачі населення підраховували, що в ній мільйон жителів.

Найрозкішніша була Царська дільниця, в якій красувалися царські палаци і Музейон¹⁸, найбагатші — дві Іудейські, найгамірніша — Єгипетсько-Сірійська і найбідніша — Ракотіс. У жителів цих філе все було різне: вигляд, вдача, звичаї, вірування і спосіб життя.

Іудеї жили у своїх дільницях відокремленою від греків і єгиптян общиною, не визнавали їхніх богів і вірили тільки в Ягве, якому будували величаві святині і приносили в жертву білих ягнят.

З дозволу Птолемеїв вони обирали своїх старійшин, яким беззастережно підкорялися, дотримувалися своїх законів, і царські чиновники не втручалися в їхні справи, бо податки з обох дільниць пливли в царську скарбницю акуратно. Іудеї були неперевершеними скловарами і ювелірами, а ткачі ткали для багатих гречанок і єгиптянок такі тонкі полотна, що крізь них просвічувалося тіло.

Хоч іудеї не займалися риболовством, але рибу любили. Іноді, як Сехет була дуже щедра, а Терсея не потребувала так багато риби, Петубаст продавав її ткачеві Ісааку. Він брав з собою Імхотепа, щоб син знав усі дільниці.

Але в них не було так весело, як у Єгипетсько-Сірійській, де можна побачити щось захоплююче, цікаве. Які тільки люди там не збиралися! Смагляво-жовто-чорна різноголоса юрба пливла вулицями, як повінь. Траплялися тут навіть білолиці бородані з тих далеких країн, у яких з неба падають білі пелюстки.

На вулицях продавці вихваляли солодке печиво, розмаїті фрукти, смажену рибу, водоноси — підсолоджену медом воду, нижчі за саном жерці і дрібні ошуканці — талісмани, що приносять щастя.

¹⁸ Музейон — храм муз.

Базари красувалися різним товаром: тут вниз головою висіли на жердинах живі кури, гуси, качки і перепілки, стояли бедети ячменю, пшениці, гороху і сочевиці; з гаків звисали туші свиней, волів, овець і антилоп, аж чорні од мух; лежали розстелені шкури різних дивних звірів; у клітках щебетали птахи. Та хіба перелічиш те, що тут продавали і купували!

Привертали увагу багаті крамниці. В них можна було знайти все — від голки до золотого нашійника, од риболовного гачка до перуки і вишитих золотими нитками сандаліїв. Продавалися навіть папіруси з усякими письменами, але вони не користувалися таким попитом, як сандалії, чавунні і мідні горшки чи пахощі.

Повертаючись од Терсеї, Петубаст разом з сином часто відвідував базари і крамниці — але не для того, щоб купити якісь речі, а щоб надивитись на них.

Через відчинені двері шинків і харчівень неслися запахи смаженої на олії риби, печеного м'яса, кислої капусти, дешевого пива, цибулі й часнику та ще багато-багато чого, бо кожен народ любить свої страви.

На площах за кілька халкоїв, зібраних від цікавих, показували штукарства гімнасти, танцювали під звуки флейти танцівниці в набедрених пов'язках, змагалися атлети, смішили своїми витівками старих і дитвору дресировані мавпи, лякали людей приручені хижі звірі, віщували майбутнє ворожити.

І тепер, ідучи до Меріба, Петубаст і Імхотеп раз у раз зупинялись, щоб подивитись на щось цікаве.

— Не минайте своєї долі, найдостойніші з достойних! — покликав їх до себе смаглявий сірієць з папугою на рамені. — Зі скриньки, що висить у мене на грудях, за одного нужденного халкоя цей учений птах витягне для вас папірус, з якого довідаєтесь, що чекає вас, ваших дітей і онуків. Боги відкриють вам таємниці, варті драхми. Чи правду я кажу? — звернувся до папуги, і той крикнув щось незрозуміле. — Ось вам доказ, що не обманюю, — послався на птаха.

Петубаст почухав голову: шкода було халкоя, але кортіло узнати, яку долю готують боги Імхотепові.

— Ось тобі халкой. — Він вийняв з-за фартушка монету і подав сірійцеві. — Повіщуй йому, — кивнув на сина.

Сірієць сказав щось папузі — і птах, схилившись над скринькою, вийняв з неї дзвобом клаптик записаного папірусу.

— Ай-ай! — аж прицмокнув сірієць. — Читай! — помавав перед Імхотепом папірусом. — Але навряд чи ти знаєш

письмена, — засумнівався. — Доторкнися до нього, щоб сплигло на тебе за нужденного халкоя благословення богів. Вони пошлють тобі щасливу долю. Станеш великим вельможею, матимеш палаци і рабинь, житимеш більше років, ніж десять разів по десять пальців на руках і ногах, а твоя Ка буде вічна, — кинув папірус у скриньку, щоб за хвилину віщувати з нього іншому легковірному.

Петубаст був задоволений віщуванням і не шкодував халкоя. Боги, напевне, не обмануть бідного риболова і його сина. Він навіть у думці не припускав, що сірієць — брехун. Адже папірус зі скриньки діставав не він, а папуга, і дзьобом птаха керували боги.

Віщування підбадьорило батька і сина. Петубастова уява малювала чотири човни, Імхотєпова — папіруси з невідомими письменами.

Найспокійнішою, найкрасивішою була Царська дільниця, в якій проживали греки і на яку трудився весь Кеміт, всі підкорені народи. Вздовж широких, покритих вавілонською смолою¹⁹ вулиць стояли палаци Птолемеїв і їхніх вельмож, святині еллінських богів, багатоповерхові урядові споруди, театри, магазини, контори грецьких лихварів і купців, вічнозелені сади і парки. Перед кожним будинком — кілька дерев, статуя якогось бога або богині і клумба з квітами, що їх дуже люблять елліни. Серед еллінів багато освічених, які мають бібліотеки; Ніке каже, що й у них вдома є чимало грецьких книг. У їхніх будинках є лазні з ваннами й проточною водою; Ніке також купається щодня. Але що то за купання у вузькому, хоч і мармуровому, кориті? Інша річ — море, сонце, теплий пісок, голубе небо над головою.

Елліни навіть одягаються не так, як інші александрійці: жінки носять дорогі спідні хітони і верхні хламиди, а чоловіки ще й тоги²⁰, хоч у них, мабуть, дуже спекотно.

Оздобою Царської дільниці є храм муз, або, як називають його елліни, Музейон. Це сховані в садах і парках святині, різні будинки, в яких живуть учені, вільні слуги і раби, це астрономічна обсерваторія, наукові установи і славна на весь світ Александрійська бібліотека. Музейон — місто в місті, проте його скарби недоступні єгиптянам.

Підкорений народ повинен задовольнятися малими знаннями, бо великі породжують бунтарські мислі, за якими ідуть вчинки, а розумний не підрубає гілляку, на якій сидить.

¹⁹ Вавілонська смола — покриття типу асфальту.
²⁰ Тога — верхній чоловічий одяг.

У Царській дільниці багато храмів грецьких богів і лише один єгипетський — бога-сокола Гора, прародича фараонів. Його жерцям дозволено постійно проживати в грецькій дільниці, навіть користуватися бібліотекою Музейону і вести школу для єгипетських дітей, з якої виходили жерці, писарі, збирачі податків, котрі пізніше працювали на греків.

Птолемеї дуже шанували Гора, прирівнювали його до свого грецького прародича — бога світла і сонця Аполлона. Тому-то вони теж вважали себе нащадками єгипетського бога і законними спадкоємцями фараонів та обох корон.

Царські борзописці вмиг нашкрябали вчені трактати про божественне походження нових володарів Єгипту од Гора — Аполлона, але їхні доводи були такі наївні, що не переконували, а смішили. За кілька драхм, пшеничну паляницю і жирну качку можна написати ще й не таке. Одначе єгиптяни знали, що Гор існував ще задовго до появи Аполлона, а сини Еллади відали, що батько Сотера — не бог, а бідний македонський чабан. За спритність і відвагу великий земляк-завойовник підняв сина чабана до висот полководця.

У Царській дільниці раз у раз зустрічалися філакети у мідних нараменниках, які пильно охороняли ситий спокій її жителів, гопліти в блискучих панцирах і округлих шоломах, статечні елліни, еллінки і раби, котрі завжди кудись квапилися. Рабів було набагато більше, ніж греків. Кожен еллін мав кілька, а то й кільканадцять «тіл без душі», а багатії навіть сто і двісті. За великі гроші вони віддавали їх у найми державним установам для спорудження святинь, доріг і каналів.

Перед святинею Гора Петубаст і Імхотєп зупинилися, щоб оглянути написи на її мурах.

За мурами стояла тиша, чути було, як дзюрчить вода, що глиняними трубами текла у басейни.

Біля відчинених воріт вартували молоді, найнижчі за саном жерці. То були колишні учні-невдахи, яким палиці не нагнали розуму, і вони стали божими слугами, але без права навіть на мідну пластинку.

Нудьгуючи від неробства, вони обмовляли вищих за саном жерців, жінок, які проходили повз них, насміхалися з нечисленних, але достойних прочан.

Святиня була багата: на її землях працювали тисячі фелаків, до того ж вона діставала щедрі дари од Птолемеїв, які не шкодували золота для своїх вигаданих прапредків, а вартових уволю годували ячмінною кашею, сочевицею, доскочу напували кислим пивом.

Але каша — розкіш злидарів — не задовольняла вартових. Вони задрісливим оком поглипували на приношення багатих віруючих (які наслідували царів) — жирні печені качки, гуси і поросята з ніжно-брунатою шкірочкою і здоровенні нільські окуні, амфори з дорогим вином.

Вартові знали, що бог-сокіл, кам'яна статуя якого з золотими коронами Верхнього і Нижнього Кемітів зберігалася в найпотаємнішому сховку святині (куди доступ мали тільки довірені), і мармуровий Аполлон, який стояв побіч, ніколи не бачили і не нюхали тих смакот. Усе це злопають жерці з золотими і срібними пластинками та їхні сім'ї, а решта цього добра дістанеться тим, що з мідними. Божі слуги високого сану безконтрольно розпоряджалися прибутками святині. Вони жили з сім'ями в Александрії у власних будинках, утримували гареми, влаштовували бенкети.

Поява Імхотепа і Петубаста з кошиком втішила вартових. На обол, а тим паче драхму, надії мало, але смаженою рибою можна поласувати.

— Чого роззявили роти? — вдавано сердито накинувся на них один, мабуть, старший. — Заходьте! — потягнувся рукою до кошика, але Петубаст вчасно встиг сховати його за себе.

— Шкодуєш божим слугам рибини, — присоромив вартовий Петубаста. — Боги обійдуться без двох-трьох твоїх риб'ячих хвостів.

— Вони для достойного Меріба, — виправдувався Петубаст, все ще тримаючи за спиною кошик.

— Для головного вчителя? — здивувався вартовий. — Чи не хлопця ти привів до школи? — показав на Імхотепа.

— Хай набирається наук, щоб стати писарем, — не приховував завчасної гордості за сина риболова. — Достойний учитель велів передати вам, щоб ви показали дорогу до нього.

— Коли так, то проведемо вас і риби не візьмемо, — приязно проказав вартовий.

Чи то він так боявся, чи шанував головного вчителя. Несподівано з-за мурів долинув розпачливий крик.

— Либонь, б'ють раба, — посумнів Імхотеп.

— Або нерозторопного учня, — засміявся вартовий, і батько з сином розуміюче перезирнулися.

Важкий шлях науки! Багато палиць коштує жердина землі чи футляр збирача податків.

До будинку школи вела широка алея, обсаджена яблунями, грушами і вишнями, яких донедавна не знали в Кеміті

(їх привезли з Еллади.) Однак їхні плоди були ще дорогі, недоступні дітям з Ракотісу.

Була пора цвітіння, і дерева стояли в ніжно-білих шатах. Їхня краса так заворожила Петубаста й Імхотепа, що вони раз у раз зупинялися, щоб налюбуватися нею.

По дорозі часто зустрічалися сановиті жерці з поголеними головами, декотрі були зі срібними пластинками, — вони з презирством дивились на убогих богомольців і на їхній скромний дар. Квапились кудись виснажені, змізернілі і напівголі або і голі раби. Вони зупинялися на мить біля Петубаста, пожадливо ловили запах смаженої риби.

Імхотеп уже потягнувся був рукою до кошика, щоб дати рибину старому, схожому на кістяк рабові, але Петубаст не дозволив.

— Усіх голодних не нагодуєш, — повчав сина. — Роздає рибу — і до головного вчителя прийдемо з порожнім кошиком.

У глибині парку стояли різні будинки. Перед найбільшим вартовий зупинився.

— Ось школа, у якій тебе дубаситимуть, — пожартував. — Повідомлю про вас головного вчителя, а ви ждїть мене, — він зник у будинку.

За хвилину повернувся і рукою покликав риболова з сином.

Уздовж коридора, яким вів їх вартовий, були ясні, просторі зали. Різьба на стінах відтворювала події з життя Гога-сокола і Аполлона. Особливо гарно виглядали вимощені кольоровими плитками підлоги. В одному з залів викладено крокодила в ньому. Крокодил здався живим, й Імхотеп добряче злякався страшної тварини: ану ж випвзе з води і накинеться на нього!

Батька і сина здивувало, що зали порожні. Школа без учнів?

— Гамірно тут стане через кілька днів, як закінчиться місяць відпочинку. Тепер старших учнів відпустили додому, а молодші на майданчиках за святинею граються м'ячем, борюкаються, стрибають, бігають. Головний учитель дбає, щоб тіло і розум розвивалися разом.

— Значить, учнів відпускають додому? — аж зупинився в подиві Петубаст.

— Завдяки достойному Мерібові тепер тут уже не так суворо, як було колись, — порадував обох вартовий. — І годують учнів ситніше. Повернувшись з Еллади, головний учитель скасував багато шкідливих старих звичаїв, хоч як

опиралися деякі старигани. Школа, каже він, не неволя, і грецьких дітей вона не лякає. Учні живуть з батьками, тому їй не тужать за ними, займаються фізичними вправами, отже, ростуть здорові, а тому швидше і краще засвоюють науку, ніж завжди голодні єгипетські діти. «Ми також голодували», — заперечували головному вчителю старигани, але верховний жрець вирішив спір на його користь. Тепер кожного десятого дня батьки можуть навідуватися до синів.

Розповідь вартового неабияк втішила Петубаста і Імхотепа. Така школа справді не неволя. От зрадіє Нехті, довідавшись, що матиме можливість частенько бачити Імхотепа, навіть пригощати його дома.

Повагавшись, Петубаст дістав з-за фартушка обола і подав вартовому, але той рішуче відхилив його руку з монетою.

— Від гостей достойного головного вчителя ми не взяли б навіть халкоя, — пояснив причину відмови. — Інша справа, якби ти приніс щось у дар богам. Тоді в твоєму кошику не стало б половини риби, — засміявся єхидно. — Я теж колись був учнем і пильно вчився, — продовжував. — Але завжди голод добряче мені дошкулив, я поцупив жирненьку качечку, призначену для жерців. Не встиг посмакувати нею, як мене зловили на гарячому, надавали палиць і прогнали зі школи. Добре, що хоч призначили вартовим, бо ніякого іншого ремесла не знаю.

Він зупинився перед дверима з вирізьбленим соколом.

— Заходьте! — показав рукою і, обернувшись, пішов геть.

Кімната, куди ввійшли Петубаст і Імхотеп, була велика і ясна, але її обстановка виглядала скромно. Крізь широкі, прорубані в мурах вікна (на ніч їх заслоняли солом'яними плетінками) вливалось досередини сонце, і його проміння розсипалося по кольорових плитках підлоги.

Уздовж стін вишикувалися полиці з дерев'яними, шкіряними, полотняними, навіть глиняними футлярами, в яких здогадувався Імхотеп, зберігалися сувої папірусів. Футлярів було так багато, що хлопцеві стало страшно. Невже Меріб ввібрав у себе зібрану в них людську мудрість? Навпевне... Тому-то всі так його шанують і слухаються. Чи й він, Імхотеп, збагне колись мудрість папірусів, що зберігаються у цих футлярах?

В одному куті кімнати стояло прикрите солом'яною матою ліжко, біля нього столик, а на ньому миска дактилів,

гличик води чи пива, каганець, кремій, залізне кресало і трут. Мабуть, головний учитель і в ліжку не розлучається з наукою — читає папіруси при скупому світлі.

Меріб сидів у зручному дерев'яному кріслі за довгим низьким столом з мармуровою стільницею, на ній стояло кілька чорнильниць, лежали сувої папірусів, загострені очеретини і гусячі пера. Він, певне, займався якимись підрахунками, бо в одній руці тримав гусяче перо, а друга лежала на дерев'яному абаку — рахівниці з нанизаними на шнурки кружечками.

— Петубаст й Імхотеп зичать тобі, достойний, доброго здоров'я і прихильності богів! — Риболов поставив на підлогу кошик, і вони з сином торкнулися долонями колін.

Меріб ледь усміхнувся. Мабуть, подумав, чи не забагато для нього всіх божих щедрот, але промовчав.

— Прийми од нас, маленьких людей, наш скромний дар, — підставив ближче до головного вчителя кошик з рибою Петубаст. — Ти велів нам прибути — і ми явилися перед твої мудрі очі.

— Хіба я казав вам прийти з рибою? — нахмурився Меріб, і гості розгубилися, принишкли.

— Не личить з порожніми руками йти до достойних людей, — несміливо виправдовувався Петубаст. — Такий звичай споконвіку в Чорній Землі.

— Пора вже відкинути його, бо він поганий, — з досадою проказав Меріб. — Не завжди добре те, що старе. У кошику принаймні на три-чотири оболи риби. Це, мабуть, усе, що залишилось від улову, адже половину його забрав Ануф. Тепер ви будете голодні. Я знаю, що таке голод: в дитинстві він не раз дошкуляв мені, — не посоромився зізнатись учитель.

Він відклав перо, сягнув рукою до пояса, мабуть, за монетою, але передумав, і вона зупинилася на півдорозі. Адже Петубаст за свій дарунок не прийняв би від нього плати, до того ж таким вчинком він принизив би риболова.

— Візьму дві рибини, бо більше в моєму животі не вміститься, — злагіднів. — А тепер, Петубасте, слухай мене уважно. Чи сам, без нічийої принуки, ти, вільний єгиптянин, відаєш до школи бога Гора свого сина Імхотепа?

— Ніхто не примушував мене, — відповів риболов.

— Чи зрікаєшся всіх батьківських прав на час перебування його в школі? — знову запитав Меріб.

На обличчі Петубаста майнула тінь смутку: він на довгі роки розлучається з сином, втрачає його.

— Будь йому, достойний, батьком і матір'ю, — дрижачим голосом промовив риболов.

Маленька безневинна хитрість Імхотепового батька розвеселила Меріба, і він усміхнувся.

— Нас, Імхотепе, радують пильні учні, а ледачих ми проганяємо, — попередив учитель майбутнього школяра. — Стань найпильнішим — і нагорода тебе не мине.

— Заслужу її, достойний, — запевнив Меріба хлопець і знову прикипів поглядом до футлярів з папірусами.

«Цей дотримає слова», — подумав головний учитель, крадькома стежачи за Імхотепом.

— Прийдеш через чотири дні — тоді в нас закінчується місяць відпочинку, — знову взяв у руки перо, щоб продовжувати свою роботу.

Батько і син мовчки торкнулися руками колін і вийшли з кімнати.

Вартового, який недавно супроводжував їх до Меріба, не було, а ті, що його замінили, не питали про рибу.

— Віднесемо її Терсеї, — кивнув на кошик Петубаст, якому кортіло похвалитися перед грекинею сином. Адже Імхотеп стане писарем або збирачем податків чи землепромом. Тепер Терсея не гордуватиме ними.

Пропозиція батька втішила хлопця: він, Імхотеп, зможе зустрітися з Ніке. Як сприйме вона звістку про те, що він уже не приносить їй черепашок?

Імхотеп відчув у душі неспокій, не схожий на той, з яким іноді виглядав батька з моря.

Тільки-но Петубаст увійшов у будинок Доріонів, як назустріч вибігла Ніке. Усміхнена, зарум'янена, в очах радість.

— У мене нові сандалії, — похвалилася вона, показуючи маленьку ніжку в дорогому взутті з козячої шкіри. — Ти приніс черепашки?

— Нині я не був біля моря, — виправдовувався хлопчина. — Та й уже не приноситиму їх, — посумнів.

— Невже ти розгнівався на мене? — здивувалася дівчинка. — Я нічим перед тобою не провинилася.

— Через чотири дні я стану учнем школи Гора, — згорда промовив хлопець.

— Але ж інколи з батьком приходитимеш до нас? — запитала тривожно Ніке.

— Не знаю, чи головний учитель дозволить мені покидати мури святини, — ухилився від прямої відповіді Імхотеп.

— Може, недовго вчитимешся... — чи то запитувала, чи то стверджувала дівчинка.

— Десять років, — не приховав правди Імхотеп.
— Це, певне, дуже довго, — журливо похитала головою Ніке, мабуть, ще не усвідомлюючи, як пливе час. — І тоді знову приноситьимеш мені черепашки?

— За десять років ти станеш дорослою і не захочеш моїх черепашок, — з жалем промовив хлопчина. — Може, батьки віддадуть тебе за багатого достойника.

— Не хочу багатого і достойного, — сперсердя тупнула ніжкою дівчинка. — Чекатиму твоїх черепашок. А щоб ти не забув принести, візьми ось це від мене, — висмикнула з кіски стрічку і подала Імхотепові.

IV

Дощ... Він такий рідкісний гість в Александрії, що тутешні люди ще й назви йому не придумали. Просто кажуть: «Вода, що падає з неба...» Вона несе радість спраглій землі і всьому, що живе й росте на ній. Коли буває дощ, втішаються фелахи, веселіше співають птахи, яскравіше спалахують квіти, навіть ледачі мули рухаються жвавіше.

І в шкільних залах, де завжди було душно, стоїть тепер приємна прохолода. Такої не дають ні тінь паркових дерев, ні віяла, якими в спекотні дні раби обмахують своїх панів. Учні, розміщені в залах за віком і знаннями, сидять на підлозі, підігнувши під себе ноги. У старших — листки папірусу, в новачків — кусочки крейди і кам'яні таблички з гладенькою поверхнею.

Майбутні писарі, землеміри і обліковці ходять босі, а поверх набедреників носять білі фартушки. На шії кожного старшого висить пластинка з зображенням Гора, якою він дуже гордиться. Їм дозволено відвідувати батьків, і вони статечно, як старі писарі, крокують містом. Навіть еллінські хлопчакки, які кидають у своїх єгипетських ровесників камінцями, не займають їх. Усі в Царській дільниці знають, що святинею Гора опікується сам владар Єгипту.

Ніч у Чорній Землі удвічі коротша, ніж у далекій країні гіпербореїв, про яку розповідав учитель географії, проте раби-сторожі розбудили учнів рано, з першим сонячним промінням. Обов'язкова купіль в студеній воді, що б'є з фонтана, прогнала рештки сну, освіжила тіло, а сонце вмить зіграло його.

Тепер учнів чекав ситний сніданок: ячмінна або пшенична каша, заправлена олією, шматок риби, паляниця,

іноді грудка сиру. Щоб вихованцям не боліли зуби, час від часу давали їм ще й цибулину, квашену капусту, огірки — розкіш, про яку багато з них дома і не мріяли. Наїдалися добряче, знаючи, що вдруге нагодують їх аж після занять. Навіть дорослі єгиптяни їли два рази на день, лише багатії та вищі жерці ласували, коли їм заманеться і скільки хотіли. Добре бути багатим або носити срібну чи золоту пластинку.

Імхотеп уже записав знак, виведений учителем на дошці, і тепер збуджено спостерігає у вікно за краплинами, що падають з неба. Його дуже цікавить, звідки вони беруться, що таке хмари і куди вони плывуть по небу над Александрією, як кораблі по Великій Зелені?

На всі ці питання, напевне, можна знайти відповідь у папірусах. Він, Імхотеп, знайде її колись у письменах. Багато відповідей на багато питань, які його цікавлять. Відколи він став учнем школи Гора, минула пора Перет, але палиця вчителя ще не торкалася його спini. А ось товариші, які сидять поруч з ним — невеличкий, гарячий як іскра син землеміра Сінугет і серйозний, повільний Ібі, батько якого — дуже знатна людина (старший над чабанами царських отар), — уже скуштували різок: перший за непосидючість, другий за повільність. Найрозумніше — не висовуватися вперед, але й позаду не лишатися.

Імхотеп устиг подружити з обома товаришами-новачками. У вільний від навчання час вони всі троє займалися на майданчику спортивними вправами, звірялися один одному, що тужать за батьками і за рідним домом, давали оцінку вчителям. Імхотеп захищав їх, що дуже дратувало Ібі та Сінугета. На їхню думку, вчителі були демонами в людській подобі, які з насолодою дубасили своїх вихованців. А що обидва не були голосливими, свідчили синці на їхніх спинах.

Старий довгов'язий Небамон — учитель божих наук — залюбки шмагав учнів різкою за незначну помилку, хоч сам іноді плував богиню шлунку Кобе з богинею печінки і нирок Дурмутеф.

А втім, не всі боги, як і не всі люди, користувалися в Кеміті однаковою пошаною. Богиню гадюк Бутто у верхніх номах величали, а в нижніх безжально знищували її святих, отруйних улюблениць. Так поступали зі скорпіонами, навіть з крокодилами, хоч яким знатним був їхній бог Собек. Тільки священний скарабей, жук-гноювик великого Амона, користувався божественною пошаною у Верхньому і Нижньому Кемітах.

— Кажуть, достойний, що іудеї визнають лише одного бога, — якось необережно вихопився Імхотеп. — Чи не багато їх у нас?

Обличчя Небамона сіпнулося, рука потяглася вгору, проте різка не торкнулася спini допитливого учня. Учитель вчасно зрозумів, що нею не заспокоїть — навпаки, розбурхає цікавість, підірве свій авторитет. Страх владний над словом, а не над думкою.

— Іудеї — малий народ, тому й задовольняються лиш одним богом, а ми — великий, — знайшов він відповідь. — Зрештою, кожна людина прагне мати свого бога, який опікувався б нею. Мають своїх богів царі і пастухи, ткачі і риболови, купці і моряки. Адже цар не буде молитися богів чабанів Гарсафесу, а ткач — богині риболовів Сехет. Нашим богом є Тот — винахідник письмен, опікун наук, писарів, учених.

Доводи Небамона, хоч і переконливі, не розвіяли сумнівів Імхотепа, а різка, що нависла над ним, не злякала його.

— Навіщо, достойний, потрібен нам Собек і його святі крокодили, які нападають на людей і з'їдають рибу в Гапі? — допитувався він.

З такими запитаннями Небамон, мабуть, уже не раз зустрічався і відповідав на них, бо тепер не розсердився на Імхотепа за його допитливість.

— Кожна тварина, яку створили Амон і Птах, — корисна, — повчав він хлопця. — Крокодили з'їдають не лише живих. Адже щоденно викидають у ріку тіла мертвих тварин і рабів. Багато рабів, бо вони живуть недовго. Коли б не було крокодилів, то наша свята ріка стала б смердючою, і ніхто не пив би з неї воду, не їв би зловленої риби, ще й всякі пошесті пішли б од мертвечини. Ну, що — ти, нарешті, зрозумів своїм маленьким мозком, навіщо боги створили крокодилів?

— Твій розум, достойний, відкрив мені правду, — вибачився за свої передчасні сумніви Імхотеп, і Небамон поблажливо кивнув головою.

Тепер він радів, що згарячу не застосував різки, а знайшов переконливіші за неї доводи.

«Однак хлопець надто допитливий і цікавиться справами, які не відповідають його вікові, — подумки осудив Імхотепа. — Може, колись з нього вийде добрий писар, але ненадійний жрець, тож треба мати його на оці».

Математик і астроном Текмеріт і географ Убанон були вимогливими, але рідко вдавалися до палиці. Ніколи не брали її в руки Меріб, який крім грецької мови давав уроки ще й про минуле Кеміту, і його помічник Бата.

Завдяки головному вчителю, Бата теж побував у Елладі, познайомився з її мовою і наукою.

Найсудовіший з них — огрядний учитель письмен Рамеснехт, палиця якого майже не відпочивала.

— Вона допоможе вам швидко і безпомилково вивчити всі шістсот знаків²¹ наших письмен, які повинен знати кожний писар, — підняв він угору товсту палицю, щоб учні як слід приглянулися до неї. — Протягом року ви повинні засвоїти сто, бо на більше ваші курячі мізки не здатні.

Рамеснехт не тільки писав на дошці знаки, які учні переписували на свої таблички, але й пояснював їхнє значення, звучання. Здебільшого це були не літери, а склади, навіть слова. Тому-то їх було так багато. Час від часу учитель велів показувати йому таблички, хвалив старанних і карав байдужих. Тоді на спинах дітей гуляла палиця, у залі стояв страшний лемент, учні чухали болючі місця, а з їхніх очей лилися гіркі сльози.

У Імхотепа знаки завжди виходили чіткі, він швидше запам'ятовував їхнє значення, ніж інші, і Рамеснехт даремно шукав у нього помилки.

Зате набагато легше давалися дітям грецькі знаки-літери, яких було менше тридцять. Вистачало одної пори року²², щоб їх вивчити, а Імхотепові — ще менше. Від Ніке він перейняв чимало грецьких слів, навчився вимовляти їх. Йї тільки що сповнилося десять років, але, напевне, вона краще розуміється на грецьких письменах, ніж декотрі писарі країни Кеміт на єгипетських.

Згадуючи щодня про Ніке, Імхотеп відчував тривожне хвилювання. Мабуть, її вже не цікавлять черепашки. Як Меріб відпустить колись його додому, то він з батьком віднесе Терсеї рибу і побачить Ніке. Чи зрадіє вона йому? Може, так збайдужіла, що не захоче з ним зустрічатись? Час покаже, бо такої зустрічі ще довго чекати. Учням-першорічникам ще не дозволяють навідуватися до батьків — мовляв, один день їхнього перебування поза школою зводить нанівець працю вихователів. Учні дуже швидко забувають про пильність, навчання, кару й повертаються до своїх давніх звичок. Їх знову треба призвичаювати до шкільного ладу. Може, це й правда... Але ж він, Імхотеп, за рік пізнає стільки різних наук, що матиме чим похвалитися. Про єгипетські письмена мовчатиме. Така кількість

²¹ Нараховувалось близько шестисот ієрогліфів.

²² у Стародавньому Єгипті було три пори року — кожна мала чотири місяці.

знаків здивувала б Ніке, а може, викликала б сміх, а він не хоче, щоб вона насміхалася з письмен Кеміту. Ними написані ті папіруси, які зберігаються в кімнаті Меріба і в яких зібрана мудрість Чорної Землі. А втім, тих знаків таки забагато. Можна запозичити в еллінів їхні літери — і тоді серед єгиптян буде стільки письменних, як серед греків.

Одного разу Імхотеп таки розпочав про це розмову з головним учителем.

— Що народ творив віками, не можна скасувати за день чи й за рік, — повчав хлопця Меріб. — Завдяки цим знакам ми довідуємось з наших папірусів, що діялося в Кеміті сто, тисячу років тому. Якщо знехтуємо ними, то станемо людьми без минулого, яких не шануватимуть не тільки елліни, а й увесь світ. Кожен народ, навіть поневолений, повинен дорожити своїм минулим, інакше він зникне з лиця землі. Так, так, Імхотепе. Програти битву і опинитися в неволі може навіть великий народ, але зникнути — лиш нікчемний.

А якими барвистими були розповіді вчителя географії Убанона про сушу і море, про далекі країни і чужі народи! Учні слухали його, і в них складалося враження, що вони там уже побували і бачили ті дива.

Цікаво слухати і вчителя Текмеріта про небо і зорі, по яких можна читати людські долі, а сухі цифри оживають у його оповідях, перетворюються в живих людей, тварин, птахів. Тепер він, Імхотеп, уже поражував би чайок на скелях біля Ракотісу.

Однак найцікавіші уроки з історії: Меріб так захоплююче розповідає про минуле Чорної Землі, про її колишню славу, велич і могутність, водчих і мудреців, що учні аж затамовують подих. До того ж він гостро засуджує жорстокість вельмож, навіть співчуває рабам. Учитель каже, що від волі до рабства — один крок. У програній битві невільниками стають не лише прості воїни, а й царі. На морі розбишаки грабують кораблі, а на суші — мандрівників, каравани. Великі достойники засилають на рудники неугодних їм — нижчих, а їх самих — їхні володарі. Отже, раби — одної плоті з нами, такі ж, як і ми, люди і мають Ка. Серед них є багато розумніших від їхніх панів.

Розповіді вчителів по-різному впливали на Імхотепа і його двох приятелів.

— Наберуся мудрості і стану мандрівником, — снував далекосяжні плани Сінугет. — Подамся в країни, де не був ще жоден єгиптянин, побачене й почуте запишу на

папірусах. Кожен, хто їх читатиме, скаже: «Написав це Сінугет — славний, великий мандрівник і мудрий писар. Він це все бачив на власні очі, а тому в його писаннях — правда».

— Я читатиму по зорях і віщуватиму людям їхню долю. — мріяв Ібі. — Про мене казатимуть: «Це той мудрий Ібі, якому богиня неба Нут відкрила таємницю майбутнього».

— А ким ти хотів би стати, Імхотепе? — запитували товариша Сінугет та Ібі.

— Таким розумним, як головний учитель, і досягнути мудрості, сховану в його футлярах, — відповів Імхотеп. — Хочу довідатись, що діялося на Чорній Землі, як на ній не було ще дідуня мого дідуня, ані батька його батька. Тоді про мене скажуть: «Це той Імхотеп, який повернув нам наше славне минуле».

Чи суджено було збутися юним мріям, знали тільки боги.

Відколи Імхотеп переступив шкільний поріг, минула ще одна пора року і настав Шемет — час жнив. Стікаючи по том, фелахи збирали урожай, з якого залишались їм мізерні рештки; в садах і городах дозрівали фрукти і овочі, а ріка Гапі так обміліла, що кораблі сідали на мілинах. За рік Імхотеп підріс, зміцнів і змужнів, бо завдяки Мерібові учні завжди були ситі.

— Голодний учень тільки й думає, як наповнити шлунок, а вже опісля вчить письмена, — часто говорив він тим, що виступали проти новизни.

Час підтвердив слова головного вчителя.

Одного дня Меріб покликав до себе Імхотепа.

— Минає рік, як ти став нашим учнем. Я задоволений тобою, — похвалив хлопця. — Не втрачай пильності, наполегливості — і досягнеш мети. Завтра десятий день, я дозволяю тобі навідатися до батьків.

У першу мить Імхотеп від несподіванки розгубився. Він довго, з тугою (як фелак запізнюючи вилу ріки) чекав цієї хвилини і тепер, як вона наступила, не міг повірити, що це правда.

— Ти добрий до мене, достойний, і моє серце завжди належатиме тобі, — отямившись, Імхотеп торкнувся долонями колін.

— Не квапся завчасно дарувати своє серце одній людині, бо не вистачить його для інших, — застеріг Імхотепа вчитель. — У житті зустрінеш людей, од яких воно відвернеться і до яких прихилиться. Приходь завтра перед надвечір'ям, — закінчив розмову.

Силкуючись заспокоїтись, Імхотеп попростував до дверей.

На вулиці на мить зупинився. Так хочеться побачити Ніке. Вона ж тут, недалеко!

На стрічці, яку подарувала йому Ніке, він носить на шиї зашитого в ганчірочці глиняного жучка-скарабея — це завжди нагадує йому про дівчинку. Всі учні носять талісмани: одні на шнурках, другі на стрічках. Жерці схвалюють таку побожність, заохочують до неї. Але нині в нього нема черепашок. Та й що сказала б Терсея, побачивши його в своєму домі? Напевне, спитала б, чого прийшов і до кого? Що відповів би? Набрився б ще більше сорому, ніж тоді, коли Терсея сварила дочку за приятелювання з єгиптянином. Але тепер до сорому додався б ще й образа за її презирство до його народу. Рік тому він дуже мало знав про свій народ. Тепер свідомий того, що він, Імхотеп, — єгиптянин, і гордиться цим. Головний учитель часто нагадує: хто не шанує свого народу, зрікається його, той втрачає Ка, без чого не може бути людиною. Навіть Осіріс гидує такими і не приймає у своє царство.

І все ж Імхотеп мусить побачити Ніке, бо інакше не матиме спокою. Може, не сьогодні, а наступного разу, коли головний учитель знову дозволить йому навідатися до батьків. Але спершу треба гарненько подумати, як перехитрити Терсею.

Поспішаючи додому, Імхотеп спостерігав за змінами, які сталися в Царській дільниці за рік. Він зауважив, що з'явилося кілька нових розкішних будинків, харчевень і крамниць, на площі поставлено сонячний годинник, на вулицях стало людніше. Мабуть, з убогої Еллади знов прибули поселенці.

Як завжди, тихо було в іудейських дільницях і гамірно в Єгипетсько-Сірійській. Тут, на вулицях і площах, з'явилося більше жебраків, штукарів і ворожбитів, а також дивно одягнених чужинців. У центрі дільниці споруджено басейн, до якого з пащ чотирьох кам'яних левів текла вода, проведена сюди трубами з озера: Біля басейну товпилися змізернілі жінки з відрами і жбанями. Для них безплатна вода була благодаттю, але багато водоносів позбулося нужденного заробітку.

Невільничче торжище вже не вмещувало виставлених на продаж «тіл без душі». Тут майже за безцінь продавали дітей, але молоді раби, особливо вродливі рабині, коштували чимало срібла, навіть золота.

В дільниці Ракотіс Імхотеп прискорив хід. Хотілося чимскоріш зустрітися з батьками. До того ж, він уважно шукав якихось змін, але не знаходив. Ті самі нужденні хижі, які були рік тому, ті ж передчасно постарілі одзиднів чоловіки й жінки, ті ж голі, з роздутими від водянистої ячмінної каші животиками діти. Чомусь не видно було товаришів по хлоп'ячих розвагах, з якими купався в морі, збирав черепашки, ловив на міліні раків. Мабуть, юні друзі вже заробляють на ячмінну кашу: рибалять, тчуть, ліплять глиняні глечики і жбани, пасуть чужих корів і овець.

— Імхотепе, сину Петубаста! — поклікала його якась жінка, і він зупинився.

В отворі хижі, який на ніч заслоняли солом'яною матою, стояла Усехет — мати його товариша Джедгера. «Як вона постаріла і схудла», — здивувався Імхотеп, торкаючись долонями колін.

— Кажуть, що ти скоро станеш писарем, — підійшла до хлопця Усехет. — Твої батьки щасливі, — зітхнула, позздиривши їм за такого сина.

— Мине ще багато пір року, поки наберуся потрібної мудрості, — скромно спростував сказане жінкою Імхотеп. — Дорога до неї далека, як до витоків Гапі. Де ж Джедгер?

— Не питай, Імхотепе, — схлипнула Усехет. — Джедгер уже в царстві Осіріса. Він і його батько, а мій чоловік Пабас, не повернулися з риболовлі. Нема вже й Пагері. Батьки віддали його в найми наглядачеві над зрізувачами папірусу — і він помер від болотної хвороби. А малий веселий Ті став пастухом, і розлючений бик настроїв його на роги. Тобі пощастило уникнути їхньої долі.

Загибель товаришів пригасила радість хлопця. Ось ті зміни, які сталися в Ракотісі. Власне, щороку Осіріс забірає звідси багато молодих людей, але досі він, Імхотеп, не замислювався над причиною такого лиха.

— Воля богів, — не знайшов він переконливіших слів, щоб розрадити Усехет.

— Не згадуй про них, бо вони такі несправедливі, як і люди, — засмикалося обличчя в жінки. — Вони опікуються багатими і їхніми синами, які ростуть здоровими, бо не зрізають папірусу, не пасуть розлючених биків і не виходять у море на старих, спорохнявілих човнах. Навіть богиня справедливості — Мат — байдужа до нас, злидарів. Хай моя Ка ніколи не зазнає спокою і вічно блукає в темряві, як коли-небудь пожертвую богам хоч би дактилеву кісточку, — заповзялася на небесних владик за свою

кривду. — Але йди вже, Імхотепе, хай Петубаст і Нехті нарадуються тобою.

Торкнувшись долонями колін, Імхотеп, зажурений почутим, побрів знайомою вуличкою.

Ось і батьківська хижа. Від зворушення хлопцеві аж дух перехопило. Така, як він її залишив, тільки де-не-де на покрівлі свіжий очерет.

На крихітному подвір'ї булькоче щось у чавунному казанку, підвішеному над маленьким вогнищем. (Цей посуд — найцінніша річ у хижі. Батько довго складав обол до обол, щоб купити його, і врешті новизна прийшла до хати.) А мати, стоячи на колінах, розтирає на камені ячмінне зерно, не відвикла від прадавнього способу: роздвінює на камені зерно на кашу замість змолоти його на жорнах. Греки з давніх-давен користуються ними, бо зробити їх неважко. В святині Гора є навіть грецький млин, в якому каміння обертають впряжені у шлеї мули або раби, що ходять по колу.

«Ячмінна каша», — вловив хлопець знайомий запах. Передчуваючи щось, Нехті підвела голову, скрикнула.

— Імхотепе, сину! — схопилася на ноги й кинулася назустріч хлопцеві, пригорнула до грудей його голову. Зацікавлений вигуком дружини, вийшов з хижі Петубаст. Уздрівши сина, він хвилинку придивлявся до нього, ніби хотів упевнитися, чи справді це Імхотеп, а тоді мовчки поклав йому на голову роз'ідені морською водою шкарубкі од весел долоні і довго їх не здіймав з неї.

Минули перші радісні хвилини, і всі троє засіли з ложками-черпачками до водянистої каші. Уплітаючи її, Імхотеп ладен був поклястися на всіх богів, що такої смачної він ще не їв, хоч учням школи Гора не шкодували і пшеничної. Водночас точилася жвава розмова з вигуками, сміхом, ахами і охами. До радісної зустрічі з сином додалася ще й гордість за нього, і обличчя Петубаста й Нехті сяяли, як два сонця.

Раптом риболов відклав черпачок. — Терсея веліла мені перед надвечір'ям з'явитися до неї, — пояснив, чому не може побути з сином. — Вона матиме гостей з Еллади, і їй треба багато риби. Скільки і якої — скаже мені.

Імхотеп стрепенувся. Він піде з батьком... З порожніми руками? Батько ж не несе Терсеї риби. Якби-то можна якось подати Ніке вістку про себе і довідатись, як вона її сприйме?

— Сет наслав на Анупа хворобу, — поділилася з сином втішною подією Нехті.

— Тепер ніхто не перевіряє уловів, — радів разом з дружиною Петубаст. — Я призвав кілька оболів, а завтра одержу від Терсеї, може, навіть драхму, — говорив, не підозріваючи, що діється в душі сина.

Імхотеп не уважно прислухався до слів батька й матері: напружено щось думав. Раптом обличчя його проясніло, він рвучко підняв з землі глиняний черепок і камінцем почав щось шкрябати на ньому.

— Передай його Ніке, але так, щоб не бачила Терсея, — подав черепок батькові.

Петубаст і Нехті багатозначно презирнулися.

— Вона — еллінка, — нагадав синові риболов. — Та й дуже небезпечна це справа. Якби довідалася Терсея — прогнала б мене і не купила б риби. Що ж ти написав? — поцікавився.

— Імхотеп вітає Ніке, — прочитав хлопець.

— Але ж вона не знає єгипетських письмен, — зрадив Петубаст, що не треба буде нести черепка.

— Я написав грецькими, — ошелешив батька Імхотеп.

— Невже знаєш еллінські письмена? — здивувався Петубаст.

— Наш син уже такий розумний, як еллін! — радісно вигукнула Нехті. — Він швидко стане писарем.

— Я передам черепок Ніке, — розвіяв вагання Петубаст.

Він повернувся не скоро. Але веселе обличчя свідчило, що з доброю вісткою.

— Як Сехет мені допоможе, то зароблю драхму ще й чотири оболі, — похвалився дружині і синові. — То дуже великі гроші, і в нас буде досить ячменю на кашу і паляниці.

— Купимо велику артабу²³ зерна і жбан олії, — наперед розпорядилася грішми Нехті.

— Ще й наваримо пива, — нагадав дружині Петубаст. Імхотеп поділяв радість батьків, проте чекав важливішої звістки, ніж про ячмінне пиво.

— Черепок я передав Ніке, — згадав нарешті прохання сина Петубаст.

— Вона, мабуть, не взяла його, — з острахом глянув на батька Імхотеп.

— Навпаки, дуже йому зраділа, — розсіяв тривогу сина риболов. — Але говорила щось таке дивне, що я не зрозумів її.

²³ Артаба велика і мала — 40 — 20 л.

— Ти запам'ятав її слова? — збуджено допитувався Імхотеп.

— Йшлося про якісь черепашки, — знизав плечима Петубаст. — Казала, що ти повинен їх принести. Я обіцяв назбирати їх повен-бедет, але вона відмовилася від моїх. Ніби яка різниця була б між моїми і твоїми черепашками. От вередливе дівчисько! — покрутив головою.

Те, що раптом сталося, неабияк налякало Петубаста і Нехті. Їхній учений син, плескаючи в долоні, підстрибував у дивному танку, якого ніколи в Кеміті не танцювали.

Може, це був модний еллінський.

V

Людина творить — час руйнує. Йому підвладні навіть піраміди, в яких спочивають фараони і знаходять пристановище їхня безсмертна Ка, щоб не блукати в темряві. Не пощадив він і папірусів у святині Гора: вони потемніли, але ієрогліфи залишилися розбірливими. Сувоїв всього-на-всього чотири тисячі, зате найдавніших і тому найцінніших. Таких не мала навіть царська бібліотека (яка дістала назву від столиці — Александрійська), де зібрано їх понад півмільйона, ані святиня Серапіса, де зберігалося сорок тисяч папірусів. У них записано минуле Чорної Землі, її закони, звичаї і вірування ще задовго до того, як еллін Гомер створив «Одіссею» та «Іліаду», якими так гордяться греки.

А гордитися є чим. Імхотеп теж зачитувався ними, бо за п'ять років навчання так вивчив мову еллінів, що володів нею, як рідною. А втім, крім Гомера, у греків були ще Есхіл, Софокл, Евріпід, безліч мудреців і філософів на чолі з Сократом, істориків, законодавців і, врешті, таких славетних поетів, як Анакреонт і Сафо.

Меріб, перебуваючи в Елладі, придбав багато еллінських книг і тепер дозволяє читати їх своєму молодому помічникові.

Проте не лише мову еллінів-завойовників, без знання якої не приймають нині на царську службу, зобов'язаний вивчити єгипетський писар. Він повинен оволодіти ще й іншими знаннями. Чим далі від берега, тим глибше море. Так і з науками. Не встигнеш вивчити одну, а на черзі вже інші. Тим учням, які сприймають науки з трудом, допомагає палиця вчителя. Так, як Єменхепові. Юнакові вже дев'ятнадцять років, а його спина завжди в синцях,

бо добрих учителів тепер замінили суворі. Учні постаршали, добавилися нові дисципліни. З колишніх учителів залишився лише Меріб. До його голосу прислухається сам верховний жрець, в харчовому раціоні учнів появляється іноді м'ясо, а фізичні вправи стали, як у грецьких школах, обов'язковими.

Нові предмети Імхотеп сприймав швидко, без труднощів, хоч деякі вчителі дивилися на нього кривим оком. Юнак іноді висловлював думки, які заперечували нібито незаперечні істини, бентежили вчителів. Особливо настоєжено ставився до нього викладач староегипетського і еллінського правосуддя Геренгетон. Судових законів було багато, і всі вони служили багатіям. В них зазначалося, яка кара чекає непокірного раба, фелаха, котрий недодав землевласникові артаби ячменю чи пшениці, злидаря, якщо він не заплатив царської податі або не повернув лихвареві в договірний строк боргу, злодія, якого обвинувачено в крадіжці у багатого, і бідного вбивцю.

— Скажи, достойний, хто встановлював такі закони? — запитав одного разу вчителя Імхотеп, обурений їх жорстокістю і несправедливістю.

Геренгетон незадоволено зморщився.

— Єгипетські — боги і нащадки богів — фараони, еллінські — законодавці Дракон і Солон, — пояснив.

— А якщо сонце висушить землю, осел, який обертає колесо черпалки, здохне, ячмінь не зродить, чи й тоді винен фелак? — допитувався Імхотеп. — Або Сехет одвернеться од риболовів Ракотісу і вони не зловлять риби, то що дадуть Анупові за човни і сіті? Та й чим заплатять царську подать злидарі, у яких часто-густо нема обола на хойнікс ячменю? Я, достойний, знаю їхнє життя, бо народився в Ракотісі, — не посоромився свого походження.

Геренгетон зміряв юнака гнівним поглядом.

— У твоїй нерозумній голові народжуються крамольні думки, — скартав він Імхотепа. — Хай замість осла фелах впряже в шлею дружину, поле поле і ячмінь зародить, — порадив люто. Адже святині Гора належали в Дельті плодородні землі і тисячі фелахів, на яких опирався її добробут. Та й сам Геренгетон був власником сотень фелахів, збагатився від їхньої праці. А цей виходець зі злиденного Ракотісу рад би позбавити свого вчителя його майна.

— Царську подать можна погасити працею на рудниках, — продовжував він сердито. — А море завжди багате рибою, і тільки ледащо повертається з улову з порожніми руками.

Імхотеп хотів було нагадати учителеві про бурі, які часто бушують на морі, але насувалося на думку важливіше питання.

— Поясни ще, достойний, мені, нерозумному, чого злидареві, який з голоду вкрав ячмінну паляницю, одрубують вухо або ніс, а багатий за кражу коня чи навіть дочки злидаря, повернувши кражу власникові, може відкупитися від кари драхмами, внесеними в царську скарбницю? — прикинувся наївним юнак.

— Ти проявив своє нерозуміння і цим заслужив на поблажливість, — вдавано доброзичливо поставився до хлопця Геренгетон. — Адже в злидаря навряд чи знайдуться драхми, щоб відкупитися від кари, а покарати його за кражу треба для постраху іншим. — А драхми багатого краще послужать царській скарбниці, ніж його відрубаний ніс чи вухо.

Геренгетону сподобався власний дотеп, і він засміявся, а з ним — кілька його підлабузників. Одначе решта учнів мовчала. Їх також обурювала безсердечність і безсоромність учителя, і це радувало Імхотепа.

Після занять юнаки жваво обговорювали лекцію, сперечалися. Одні гнівно критикували повчання Геренгетона і несправедливість законів, другі захищали ті закони і вчителя.

— Якби Кеміт став вільним, то ми скасували б старі закони і запровадили б нові, справедливі для всіх, — говорили однодумці Імхотепа і хвалили його, що порушив такі наболілі питання.

Важко давалися учням складні арифметичні задачі, зв'язані з щоденною працею писарів, землемірів, обліковців.

«Якщо в одній артабі двадцять хойніксів ячменю, а на прокорм одного воїна потрібен один хойнікс щоденно, то скільки артаб треба заготувати, щоб прогодувати тридцятитисячне військо сорок днів?»

Найшвидше розв'язав задачу Імхотеп, і вчитель похвалив його. Одначе учень поцікавився, чиї це воїни. єгипетські чи еллінські.

— Невже ти вбачаєш між ними різницю? — здивувався вчитель.

— Авжеж, достойний, — відповів юнак. — Колишній єгипетський воїн задовольнявся хойніксом ячменю, а гопліти, як відомо, харчуються м'ясом, рибою, городиною. Тому вони сильні, їхні списи летять далі, ніж списи противників, мечі рубають міцніше, і гопліти перемагають.

Учитель відповів не відразу. Замислився, і його обличчя свідчило, що він глибоко обмірковує відповідь.

— Ти спрощуєш причини і наслідки, — вказав на помилку юнака. — На успіх битви впливає дуже багато факторів: талант полководця, бойовий досвід воїнів, їх хоробрість і завзяття, озброєння. Але в тому, що ти кажеш, може, є доля правди. Єгипетських воїнів годували погано, вони не завжди одержували належну їм пайку харчів. Безчесні старшини, писарі, постачальники частину харчів привласнювали. Хоробрі єгипетські воїни від недоїдання знесилювалися.

Мабуть, учитель зволював з відповіддю тому, що вагався, чи доцільно гаяти перед учнями далеке минуле, яке вони повинні любити і шанувати. Але бажання виправдати поразки єгипетських воїнів у битвах з персами перемогло.

Бували ще й складніші задачі. Наприклад, як визначити проценти несплачених лихвареві боргів чи цареві — податей; скільки часу, рабів, мулів (і ячменю для них), кам'яних блоків, дерева і олова потрібно, щоб збудувати вельможі святиню чи палац завдовжки один шоймійон²⁴, завширшки півшоймійона і заввишки в одну третю шоймійона. Дуже складна наука — арифметика, і не кожний учень міг збагнути її.

Але нині Імхотеп менше приділяв уваги правосуддю й арифметиці. Його чекала важлива подія, якою він радів і марив: зустріч з Ніке. Він заговорить до неї словами поетеси з Лесбоса, котру так люблять усі еллінські дівчата. Скаже, щоб дівчина сіла поруч нього, нарвала квітів, сплела вінок і прикрасила ним своє чоло, сніжно-білу шию. Він дивитиметься на Ніке, як на картину. Але боги — свідки, що Ніке перевершила вродою всіх александрійських красунь і оспівану Сафо дівчину з Лесбоса. Те, що поетеса каже про неї, не входить в порівняння з красою Ніке. Нема слів, щоб ними передати її вроду. Usta Ніке червоніше від плоду граната, очі хоч і чорні, але ясніші від зірниць, а личко ніжніше від пелюсток троянди і біліше, ніж у смагляволицих александрійських красунь. Вона така струнка, як молоді кипариси, що ростуть в парку святині Гора. А як розпустить косу, то волосся спадає аж до колін. Ніке прекрасна навіть тоді, коли сердиться: копилить губки, і брови змикаються на перенісці, ніби два маленькі луки. Але сердиться одну мить і вже посміхається. О боги, що ж бо то за усміх! Здається, що разом з нею радіє весь світ. До того ж вона знає

²⁴ Шоймійон — 45 м.

не лише Сафо, а й Гомера і Анакреонта. Може напам'ять декламувати їхні твори, і їй позаздрив би не один дорослий освічений еллін. Бо в Ніке дуже добра пам'ять. Вона й сама пише вірші, іноді читає їх йому. Гарні, хоч і не про любов: здебільшого оспівує красу зоряних ночей, моря, сонця, квітів. Але є науки, невідомі їй. Він, Імхотеп, уже їх освоїв. Хоч би передбачення майбутнього по зорях... Щоправда, Меріб ставиться до цього скептично. Каже, що ані зорі, ані баранячі нутроші не можуть передбачити, що станеться завтра. Якби люди заздалегідь знали, що їх чекає, то ніколи й нікого не спіткало б лихо. Мабуть, це правда, і він не хвалитиметься перед Ніке такою наукою. Інша річ, коли йдеться про вимір часу або вчення Аристарха Самоського, який довів, що Земля рухається по колу навколо Сонця, і обчислив віддаль до нього і до місяця. Учитель Панмеріт пояснив на уроках астрономії, як цей учений дійшов до таких відкриттів.

А знання законів... Звідки Ніке може їх знати? У школі ж навчають і древньоєгипетських, яких і нині дотримується народ Кеміту, і теперешніх — еллінських.

А втім, навряд чи Ніке зацікавлять планети і закони. Мабуть-таки, слід зав'язати розмову про Сафо. Якби-то напевне знати, що миліше серцю дівчини — вчення Самоського чи хвала її вроді?

Імхотеп заплющив очі — і уява намалювала Ніке. Та раптом видіння зникло, але думки не покидали юнака.

Ніке вже подорослішала, стала красунею. Єгиптянок у її віці, як правило, силою віддають заміж. Невже й елліни поступають так зі своїми дочками? Мабуть, ні, бо вони гордяться своєю освітою і шанобливо ставляться до жінок. Хто дасть на це відповідь? Батьки цього не знають.

А втім, чи може син єгипетського злидаря-риболова, навіть освічений, мріяти про багату еллінку знатного роду? Доріон і Терсея в душі все ще нехтують ним. А може, це залежатиме од Ніке. Велика Бастет з головою кішки і Гатер²⁵ — з коров'ячою, запалить у її серці незгасний вогонь любові. В таких випадках не завадить звернутися до богів, хоч Меріб напевне висміяв би його. Він навіть до Амона і Птаха — богів-творців — ставиться байдуже, шанує лише Тота, який подарував єгипетському народові письмена, але твердить, що він був не богом, а дуже розумною людиною. Головний учитель слів на вітер не кидає. Каже, що кожне слово залишає слід у душі того,

²⁵ Бастет і Гатер — богині любові.

для кого воно призначене. Правдиве — вчить, брехливе — гнівить, а недоречне — смішить. Отак людина здобуває або втрачає шану. Він, Імхотеп, завжди буде остерігатися брехливого й смішного. А зараз треба перекласти грецькою мовою оці папіруси, які лежать на столі, бо головний учитель їх потребує. Він пише історію Чорної Землі від найдавніших часів і його, Імхотепа, взяв у помічники. Це вияв особливого довір'я, яким досі користувався лиш Бата. Головний учитель ділиться з ними найпотаємнішими думками і планами, які, напевне, суворо осудили б елліни і їхні єгипетські підголоски. Бо хто чув і бачив, щоб достойна особа так милосердилася над рабами, впадала у гнів, почувши, що десь там на Сінаї загинуло від спраги і голоду кілька тисяч каменотесів і рудокопів, а у верхніх номах вигибають фелахи, бо царські здирники і землевласники не залишили їм на прожиток ячменю? Та й який високоосвічений еллін чи єгиптянин принижував би себе розмовами з біднотою, вислуховуючи її скарги на царя, шкуродерів? Саме тому Меріб пише історію грецькою мовою, щоб весь світ, тепер і в майбутньому, читав її і засудив тиранів та їхніх поплічників.

Власне, вже до нього жрець Менетон з храму в Себенеті написав «Єгипетську хроніку»²⁶, але він не засуджує володарів і їхніх прихвоснів, а навпаки, вихваляє за щедрі дари святиням і жерцям. Про Рамзеса III, батька стоп'ятдесяти восьми дітей від різних дружин, він розповідає, що той подарував святиням понад вісімнадцять тисяч дебенів²⁷ золота і срібла, тисячі золотих і срібних статуй, сто сім тисяч рабів і рабинь, п'ятсот тисяч голів рогатої худоби і мулів, триста п'ятдесят чотири тисячі качок і гусей, безліч самоцвітів і коштовностей, будинки і землі над Гапі разом з фелaxами та чимало іншого добра, перелік якого вмістився на кількох сувоях. Писарі акуратно фіксували кожен дар фараона, і Менетон скористався їхніми записами.

— Той щедрий, хто дарує плоди власної праці. Фараони й царі дарували й дарують нагробоване, а жерці приймають їхні дари. Всі вони схожі на злодіїв, які діляться краденим, — суворо засудив щедрість фараонів і хтивість жерців Меріб.

Однак сам Рамзес III більше, ніж щедрістю, вихвалявся відрубанням рук і пролиттям крові.

²⁶ «Єгипетська хроніка» — збереглися лише уривки.
²⁷ Дебен — 90 г.

«Я, — говорив він, — знищив машадайшів, лівійців, кекішів, себетів, шантепів, хекесів і бакенів, випустив з них кров, зробив з них гори трупів і відрубаних рук».

Інший фараон повідомляв, що «прибув до Угарита, оточив усіх своїх противників і знищив усіх, ніби їх ніколи й не було».

— Не володарі, а кровожерні гієни, — жахнувся Імхотеп, прочитавши папіруси.

— Ознайомся з оцим, — показав на третій сувій Меріб. Імхотеп розгорнув папірус і, прочитавши кілька рядків, мало не випустив його з рук.

«Придушуй юрбу і знищуй полум'я, яке йде від неї, — повчав фараон свого наступника. — Не підвищуй ворожої людини. Кожний бідний — твій ворог. Будь ворогом бідного. Він підбурює юрбу»²⁸.

— Страшнішого не придумав би найлютіший ворог Кеміту, — з огидою відсунув Імхотеп, од себе папірус, ніби він обпик йому пальці. — Фараон більше ненавидів свій народ, ніж чужоземних ворогів. Невже серед сотень фараонів, які правили в Чорній Землі впродовж віків, не знайшлося жодного лагідного і доброго, прихильного до простих людей?

— Добрих і лагідних володарів нема, — розчарував Імхотепа Меріб. — Прості люди ніколи не знали і не знатимуть добра, якщо не здобудуть його своїми руками і кров'ю. Влада охмеляє правителів, як старе вино, а страх перед її втратою робить їх недовірливими, жорстокими. Хто звик наказувати, того страшить навіть фараон, який навіть підкоряється іншим. А втім, був один фараон, який навіть рабам зичив добра. Він скасував усіх богів і залишив тільки одного, розігнав жерців і закрити святині, а їхні землі роздав фелaxам і дав їм волю. Однак після смерті фараона жерці прокляли його, заборонили згадувати його ім'я. Згодом народ забув, що колись він правив Чорною Землею.

— Пам'ятає, достойний! — жваво заперечив Мерібові Імхотеп. — В Ракотісі донині розповідають про Ехнатона. Кажуть, він помер від отрути.

— Його отруїли жерці Амона, — підтвердив Меріб. — Іншим разом розповім тобі про нього більше.

Хоч Імхотепові кортіло ще щось довідатись про діяльність Ехнатона, та він приборкав свою цікавість: підступали інші, важливіші питання.

²⁸ 3 папіруси, знайдені у 1885 р.

— Скажи, достойний, що примушувало і примушує єгиптян коритися тиранам? — запитав збуджено.

— Причин багато, а головна з них — страх перед Осірісом, — відповів Меріб. — Він згинає карки непокірним, ставить на коліна гордих, робить підлабузниками людей, які в душі ненавидять тиранів. Кожен хоче жити, бо поки живе, на щось надіється: один — на смерть тирана, другий — на усміх долі. Але ти помиляєшся, що народ покійно терпить тиранів. Він бунтувався і буде бунтуватися проти них. На жаль, усі бунти закінчувалися поразкою.

— Сила на боці тиранів, — дійшов висновку юнак.

— Вона в єдності, а її бракує, — спростував Імхотепа вчитель. — Повстали верхні номи — відсиджувалися нижні. Збунтувалися каменотеси і рудокопи, але фелахи їх не підтримали.

— Чорна Земля дуже велика, і важко об'єднати весь народ, — мимохіть виправдав земляків Імхотеп.

— Не об'єднавшись, він ніколи не позбудеться гнобителів, — твердо проказав учитель. — І повинен позбутися страху.

— Якби народ піднявся проти них, то я не злякався б Осіріса! — вигукнув юнак.

Меріб глянув на Імхотепа так уважно, ніби хотів переконатися, чи правду він каже.

— Побачимо, — промовив він замислено. — Ти виконає сьогодні своє завдання і можеш навідатися додому, а я ще попрацюю, — присунув до себе папіруси. — Іди, ще встигнеш порибалити з батьком.

Імхотеп розгублено взявся обсмикувати спідничку. Хотів поділитися своєю таємницею з учителем, попросити поради. Після батьків і Ніке він — найближча людина для Імхотепа. Але чи його таємниця не виглядатиме наївною, не варто уваги?

«Він був уважний до моїх справ і навіть нерозсудливих вчинків», — подумки підбадьорив себе Імхотеп.

— Не відправляюся з батьком на рибалку, бо хочу зустрітись з Ніке, — уникаючи погляду Меріба, відкрив свою таємницю юнак.

— Дівчина — еллінка? — без здивування і насміху запитав учитель.

— Дочка начальника філакетів Царської дільниці Доріона, — пояснив Імхотеп, радий, що Меріб серйозно сприйняв його зізнання. — Їй чотирнадцять років, вона дуже розумна і найвродливіша з усіх александрійських дівчат. Лише зараз Меріб ледь помітно усміхнувся, але не

сказав нічого. Може, і в нього була колись найрозумніша й найвродливіша, з якою розлучила його зла доля. Може, теж еллінка...

— Батько приносив її матері, Терсеї, рибу, а я для Ніке — черепашки, — пояснив, як познайомився з дівчиною. — Вона...

— Стривай! — зупинив його Меріб. Ти ж уже стільки років учень нашої школи і не зустрічаєшся з Ніке. За цей час вона могла тебе забути.

— Не забула, бо ми зустрічаємося, — зізнався юнак. — Спершу я передавав їй батьком привітання на глиняних черепках, а вона відповідала мені на шматочках папірусу (їх зберігаю дома у глиняному горщику). Врешті я набрався такої відваги, що попросив її вийти надвечір у садок біля хати. Він невеличкий, кілька смоковниць, один гранат, але коває нас від ока Терсеї. Вона думає, що Ніке після спекотного дня дихає там чистим прохолодним повітрям.

— Маленькі хитрощі всіх закоханих, — доброзичливо кивнув головою Меріб.

— Без них, достойний, я не бачив би Ніке, — виправдувався юнак. — Але скажи, чи Доріон і Терсея... — запнувся на півслові.

— ...віддадуть дочку за єгиптянина, — докінчив за нього Меріб. — Елліни гордують нами, а треба, щоб шанували нас і боялися. Але можу тебе порадувати. Вони тепер не віддають дочок заміж всупереч їхній волі. Звичай злагідніли, піднялася освіта, і вплив батьків на дітей зменшився. Нині елліни дорожать дочками, які колись їх не тишили. Якщо Ніке тебе любить, то, може, доля тобі усміхнеться.

А тепер іди, — взяв у руки папірус.

Слова вчителя підбадьорили Імхотепа, запалили в душі вогник надії. Елліни питають у дочок згоди... Він, Імхотеп, розумно вчинив, довіривши Мерібові свою таємницю: той відкрив йому звичай еллінів. А втім... «Якщо Ніке любить тебе», — сказав учитель. Але як про це взнати? Хіба можна заглянути в душу Ніке? Може, в ній не любов, а вдячність за черепашки?

Та й що, власне, значить учителеве «побачимо»? За ним, напевне, приховане щось важливе. Невже...

Заклопотаний тривожними, суперечливими думками, Імхотеп подався додому.

Погомонівши про се про те з батьками, він поїв печеної в приску риби і почав збиратися на побачення з Ніке: причесав роговим гребінцем буйне, непокірне волосся, пригладив його олією, тугіше затягнув поясок, щоб надати

ще більшої стрункості своїй фігурі, і одягнув чисту спідничку.

Коротке надвечір'я гарячих країн саме злилося з зоряною ніччю, коли Імхотеп перебрався через огорожу, що відділяла садок Доріона від дороги.

Нічні мандрівки були беззаконні, бо ніч керується своїми законами чи, власне, беззаконням. У темряві сновигали вулицями захмелілі шукачі пригод і грабіжники, які вдень ховалися в норах од філакетів, але Імхотеп їх не боявся. Спортивні вправи зробили його міцним і спритним, і нападники, напевне, тікали б від нього куди несуть ноги.

Першим зустрів юнака великий кудлатий пес Філософ, вірний страж дому Доріона і Ніке. Пізнавши нічного гостя, він приязно помахав хвостом і ліг на теплу землю.

— Знайди мене, Імхотепа, — долинув до юнака з-за старої смоковниці притишений, веселий голос Ніке.

— Ось і знайшов, — взяв у долоні руку дівчини Імхотеп і від безмірного щастя аж заплющив очі.

Яка ніжна ця маленька дівоча ручка! І скільки в ній зважливого тепла, що передається йому і розходитьсь по всьому тілу!

— Чого ж ти мовчиш? Може, вчителі заподіяли тобі якусь прикрість? — занепокоїлась дівчина.

— Боюся словами порушити радість нашої зустрічі, — стиснув легенько їй руку Імхотеп.

— Говориш, як Сафо, — пожартувала Ніке.

— Я нещодавно читав її вірші, і один з них повторю тобі, — зрадив юнак, що Ніке першою згадала поетесу. — «Твої очі — зірничі, личко — пелюстки троянди, шия...»

— Годі, Імхотепа! — вивільнила руку дівчина. — Я чекала десятого дня, але не для того, щоб слухати вірші Сафо, бо їх читала, — не приховала роздратування.

Натяк був дуже виразний, але юнак сприйняв його не так, як треба.

«Мабуть, у Ніке на гадці щось недобре», — подумав з острахом.

— Боюся, що наші десяти дні швидко закінчаться, — промовив сумно.

— Може, збираєшся в далеку дорогу? — стрепенулася дівчина.

— Вона передо мною не стелиться, — заперечив юнак. — Але єгиптянок у твоєму віці батьки вже віддають заміж. Твоя мати, напевне, вже підшукала або підшукує тобі жениха.

— Проти моєї волі мене нікому не віддають, — пораду-

вала Імхотепа Ніке, підтверджуючи сказане Мерібом. — Невже тебе це турбувало? — запитала з притаманним жінкам лукавством.

— Такі думки часто мучили мене, — щиро зізнався Імхотеп. — Бо я, Ніке, тебе... — запнувся, ніби забув, що мав казати.

— Кажі швидше! — притупнула ногою дівчина, здогадуючись, чого саме недоговорив Імхотеп, але хотіла упевнитись.

— Люблю тебе, — скрушно промовив юнак, ніби виправдовувався перед суддею за важкий злочин.

Тепер, затамувавши подих, він з острахом чекав, як сприйме його зухвальство Ніке і яким буде її вирок.

Раптом її гарячі уста ніжно доторкнулися його губ. Серце Імхотепа тіпнулося так рвучко, що мало не вистрибувало з грудей.

— Ніке! — простягнув до коханої руки.

Але дівчина зникла, як чарівне видіння.

VI

За вдаваним спокоєм ховалася тривога, хоч у місті над Великою Зеленою Водою життя точилося по-старому, без змін. На пристані біля причалів товпилися кораблі і неслися гнівні вигуки наглядців, у шинках виспівували сороміцьких пісень підпиті моряки. Горбилися під непосильним вантажем раби з посинілими од палиць спинами, але в їхніх запалих, стомлених очах зараз менше було покори і страху — в них проступала ненависть. Та наглядців це не турбувало. Відколи на землі пани і раби — відтоді між ними незгасна ворожнеча. Так було, є і так буде, поки існуватимуть світ і люди, бо така воля богів, щоб достойні наказували, а всі інші їм підкорялись.

Але в окремих наглядців рука з батагом раптом зупинялася в повітрі, ніби задерев'яніла: нещодавно раб схованим у лахмітті ножем заколов свого мучителя і двоїв його помічників, а потім заповодив собі смерть. Досі такого тут не траплялося, бо раб — «тіло без душі». Він — як віл, який тягне рало і керується не власним розумом, а наказом і батагом орача. Воли не бунтують, а раб несподівано виявився людиною з душею, яка збунтувалася.

То хто знає, чи її нема в інших рабів і чи не ховають у лахмітті ножа? Може, він є у того раба-нубійця, який відніс на корабель бедет пшениці і повертається за наступним.

Він, мабуть, нещодавно став рабом, бо кістки ще не виступають з тіла. В його очах небезпечні спалахи — голоду чи бунту. Нубійця треба остерігатися.

Жила, здавалося, по-старому Царська дільниця. Так, як завжди, повагом ступали багаті елліни і їх дружини з високими, ніби копиці, зачісками, що їх підтримували золоті і срібні гребінці та шпильки з перлами; проходили, хизуючись срібними нараменниками, вищі військові чини, квалливо рухалися раби; чимало вешталася філакетів, які тепер уважніше придивлялися до кожного єгиптянина чи сірійця, що появлялися в дільниці, і довго супроводили їх поглядами.

Звичайний шум і гамір стояв над Єгипетсько-Сірійською дільницею, але впадала в очі велика кількість філакетів і людей з неспокійними мишачими очима, які настожено поглипували на юрбу, ніби когось шукали.

Найбільше їх появилось в Ракотісі. Вони підслуховували, а то й включалися в розмови, цікавлячись, що єднає ткачів, гончарів, ковалів і риболовів. А ті скаржилися, що піднялися ціни на ячмінь і олію, що зростають податки. У всіх лихах звинувачували царя, еллінів, жерців і тих єгиптян, котрі служать чужинцям і котрі, мовляв, гірші за еллінів, бо зі шкіри лізуть, щоб догодити їм, до того ж не забувають і про себе. Оббирають людей до нитки. Свій запроданець гірш ворога.

То була гірка правда, але більшість мовчала, ніби відняло в них мову. Вони здогадувалися, що непрошені співрозмовники — «довгі вуха».

Тоді провокатори вдавалися до нових хитрощів: виймали з-за пояса клаптик папірусу, зміст якого тільки що обговорювали гончарі і ткачі.

— Бачили оце? — підморгували по-змовницьки мишооки своїм слухачам.

— Не доводилося, — заперечували ткачі.

— А може, чули про нього? — допитувалися «довгі вуха», вимахуючи папірусом.

— Уперше — від тебе, — запевняли мишоокого гончарі.

— Невже досі ніхто не читав вам цих папірусів? — сердилося «довге вухо».

— Ми неписьменні, прості люди, — виправдовувалися гончарі й ткачі і, навіть не торкаючись руками колін, розходилися.

Адже папіруси-відозви остерігали їх перед «вухами» «Чорна Земля щедро родить пшеницю і ячмінь, — говорилося в них. — Проте фелахи голодують, а у вас і в

ваших дітей теж порожні животи. Всі плоди Кеміту пожираються крокодилами, але не тими, що із священного Гапі і Маріутського озера. Вони проживають у розкішних будинках Царської і Єгипетсько-Сірійської дільниці, в хоробах Фів, Мемфіса, Фаюма, мають руки, які загрибають усе, тримають ними батіг; у роті в них повно плюгавих слів. Їхні черева напхані білим хлібом і м'ясом. Вони товстіють, а ви худнете. Вигубить тих крокодилів — станете ситими, і палиця не гулятиме на ваших спинах. Але стримуйте свої руки до того часу, який вам повідомлять. І остерігайтеся фальшивих друзів з брехливими язиками, бо вони продадуть вас».

Такі клаптики папірусів-відозв віруючі знаходили у святинях, ремісники — у своїх майстернях, риболови — у човнах. Їх читали довіреним людям озлоблені на своїх начальників нижчі писарі, і скривджені жерцями високого сану дрібні божі слуги, й канцеляристи зарозумілих безсердечних достойників.

Але траплялися й такі, що вірили провокаторам і розв'язували язики. Вони розказували, що старий писар читав їм відозву або сусід розповідав про неї. Не минуло багато часу — і з мурів звисали тіла того ж писаря, сусіда. Їхня смерть ставала пересторогою для довірливих, та не залякувала сміливих. Відозви розповсюджувалися ще ширше. Чиї руки їх писали, «вуха» так і не зуміли розв'язати.

У святині Гора теж нічого особливого не сталося, тільки головний учитель частіше і довше затримувався зі своїми помічниками. Жерці знали, що він пише історію Єгипту, а Бата й Імхотеп йому допомагають.

Одного дня, упевнившись, що поблизу нема підслухувачів, Меріб поклав на стіл кілька старих, аж брунатних, дещо пошкоджених сувоїв.

— Таких папірусів ніхто в Кеміті не має і вже не матиме, — сказав з гордістю він. — Про них ніхто не знає і не повинен знати, — застеріг помічників, — бо за їхнє зберігання мене покарали б. Мої люди знайшли їх під руїнами палацу Ехнатона в його столиці Ахетатоні.

— Від кого, достойний, твої люди довідалися, де зберігаються папіруси? — здивувався Імхотеп. — Адже місто Ехнатона стало безлюдним багато віків тому і засипають його піски.

Помічники Меріба знали його відданих людей — Менхепера і Птагмеса, бо часто зустрічалися з ними. Це були колишні утікачі з сінайських рудників. Під час своєї

подорожі до Фів Меріб випадково натрапив на них, украй виснажених, в очеретах над Гапі, де переховувалися од філакетів і фелаків (за спійманих утікачів вони одержували нагороду).

На рудниках дійшло до бунту. Рудокопи знищили наглядачів і втекли, але з великого гурту залишилось лише цих двоє. Решта загинула в пустині від голоду і спраги, стала жертвою шакалів і гієн. Меріб не тільки врятував обох від голодної смерті і переслідувачів, а й допоміг їм поселитися в столиці. Чим вони раніше займалися і в чому провинилися, ніхто, крім нього, не знав. Але обидва, на диво, були грамотні і швидко стали шанованими людьми в Єгипетсько-Сірійській дільниці. Знали їх і в Ракотісі. За невелику плату вони писали людям листи, контракти, скарги, бо письменних єгиптян було дуже мало.

— Я таємно побував у Ахетатоні, знайшов рештки палацу Ехнатона, — любовно доторкнувся папірусів Меріб. — Руїни свідчать про те, що місто було колись величаве. Проте я мусив якнайшвидше повертатися до Музейону, щоб про мою подорож не довідалися жерці Амона — храму нашого верховного бога: вони ж прокляли не тільки Ехнатона, а і його столицю. В усіх колишніх палацах фараонів бібліотеки містились у лівому крилі, і я натрапив саме на те місце. Папірусів не шукав, бо часу було обмаль, але намалював план руїн. Після смерті Ехнатона всі жителі покинули місто протягом трьох днів. Вибралася з нього навіть його дружина Нефертіті з сімома дочками (синів у фараона не було). Хто так квапливо залишає свій дім, як це зробили жителі Ахетатона, той бере в дорогу не папіруси, а коштовності, харчі і одяг. Мої люди, як кроти в землі, рилися в пісках і руїнах, поки нарешті знайшли бібліотеку.

— Хіба до неї не добралися грабіжники царських гробниць і шукачі скарбів? — засумнівався Імхотеп. — Вони не бояться ані жрецьких проклять, ані богів.

— Нишпорили і накапостили чимало, — зітхнув Меріб. — Шукаючи у футлярах скарбів, вони повиймали з них сувої папірусів, порозкидали їх, багато знищили, а інші, як оці, пошкодили. Але й те, що залишилося, — безцінне. На щастя, жерці Амона не поцікавилися папірусами: були певні, що ніхто не посміє ступити на прокляту землю. На цих сувоях записане світле минуле Кеміту, яке вони сподівалися приховати від народу, але я поверну його єгиптянам. — Завжди стриманий і скромний, він гордо сказав: — Саме тепер закінчую писати історію вісімнадця-

тої династії²⁹ і часи правління Ехнатона та його розумної дружини-красуні Нефертіті і не шкодую для них доброго слова і папірусу.

— Ти, достойний, обіцяв, що колись розкажеш мені про Ехнатона, — нагадав Мерібові про його давню обіцянку Імхотеп. — Чим же фараон завинив перед жерцями, що вони так зненавиділи його?

— Ти був ще замолодий, щоб осмислити його вчинки, тому я і не розповідав, — сказав Меріб. — А відповідь на своє запитання знайдеш у цих папірусах, — показав на сувої. — Саме їх я мав на увазі.

Імхотеп розгорнув один з них.
«Я, Життя, Здоров'я, Сила³⁰ і син бога-сонця, — читав він, — з наказу свого батька, який є Добром, Правдою, і Справедливістю, зрівняв бідних з багатими і заборонив знущатися над рабами, бо в них така ж Ка, як у всіх нас. Я карав великих, які на шкоду малим перевищували владу і творили беззаконня. Я зробив вільними фелаків і велів залишити їм половину врожаю, щоб вони і їхні діти були ситими. Меч Кеміту спочивав і не проливав крові, бо сонцесяйний Атон — бог миру — дарує життя всьому земному, а не знищує його. Хто відвертався од нього і поклонявся іншим богам, того я, Життя, Здоров'я, Сила, засилав у рудники і каменоломні. Я усунув з Кеміту усіх фальшивих богів, закрити їхні святині, відібрав від них землю і роздав фелакам, а жерців розігнав, бо правдивий бог усіх багатих і бідних — Атон».

— Може, достойний, це слова, а не діла? — дочитавши папірус, засумнівався Імхотеп. — Адже фараон не зустрічався з фелакими, каменотесами, рудокопами, тим паче з рабами, а вельможі приховували від нього правду. Навряд чи побував він в каменоломнях або бачив голодних фелаків і човники з немовлятами на Гапі.

— Не побував і не бачив, але знав, що діється в Кеміті, — запевнив свого недовірливого помічника Меріб. — Від кого? Від своїх однодумців. Один день кожного місяця він вислуховував скарги простих людей на чиновників, вибирав з-поміж скаргників найрозумніших і підмінював ними несумлінних службовців. Та й мати правителя замолоду була рабинєю, а згодом стала побічною дружиною Аменхотепа III — батька Ехнатона. Од неї син, напевне, чимало наслухався про недолю простого народу, і

²⁹ Вісімнадцята династія — 1567—1320 рр. до н. е.
³⁰ Життя, Здоров'я, Сила — один з багатьох титулів фараонів.

оповіді матері глибоко запали в молоду душу. Але прочитай ще й ці папіруси. Цей з Ахетатона, а той зі святині Серапіса.

Зміст ахетатонського папірусу був такий:

«Судновласник Амосе не розкував своїх рабів-гребців. Життя, Здоров'я, Сила наказав бити Амосе палицями, а гребців відпустити на волю».

Цікавішим виявився папірус зі святині Серапіса.

«Я, Рамес, син Сісухета, — читав Імхотеп, — був багатий, мав рабів і рабинь, будинки у Фівах і землі у Фаюмському оазисі, на яких працювали сотні фелаків. Тепер, з вини лжефараона, аби скарав його Амон, аби якнайшвидше забрав Осіріс, я став таким бідним, як рознощик води, — скаржився колишній фівський багатий. — Фелахи прогнали моїх управителів, я не одержую чиншу зі своїх домів, раби розбіглися, і філакети їх не шукають. Рабиня Таре забрала коштовності моєї улюбленої дружини, достойної Мутему, і тепер хизується ними в портових шинках, бодай би зжер її крокодил. Я, знатна людина, ще недавно був у дружбі з номархом³¹, а тепер змушений збирати очерет для вогнища і носити воду, а шляхетна Мутему сама готує їжу, меле на камені зерно, до крові стерла руки. Стара Кія, котра залишилася в мене, нічого не варта, але вимагає каші, олії й пива, збирається йти на скаргу до нового номарха-простолюдина (аби його болячка здавила), бо тримаємо її в голоді. Я і Мутему вже давно не бачили жирненьких смажених качок, гусей, волової печені, солодких дактилів, фіг і медяників, не п'ємо вина, яке нас звеселяло. Дебени золота і срібла, які я встиг приховати, витрачаємо дуже ощадно на ячмінь і пиво. Зглянься на мене, всемогутній Амоне, поверни мені моїх рабів і фелаків, віднови давній лад, і я подарую тобі сто бедетів пшениці».

— Бідний багатий, — з іронією поспівчував фівському шкурудерові Імхотеп. — Мабуть, справді важко було звикнути йому і шляхетній Мутему до ячмінної каші після тих жирненьких качок і смачної волової печені.

— Тепер ти пересвідчився, що в Ехнатона слово не розходилося з ділом, — вколов недовірливого помічника Меріб. — Але я ознайомив тебе з цими папірусами (бо Бата їх уже читав) не для того, щоб задовольнити твою ціка-

³¹ Номарх — управитель ному — округу.

вість, а покористуватися ними. Напишіть нові відозви, додайте до них слова з папірусу Ехнатона — про багатих і бідних, про царство справедливості і правди, згадайте і про рабів, у яких є Ка. Прийдешній день стане і їхнім днем. Богів і жерців не чіпайте, бо багато єгиптян вірять у їхнє існування.

— А насправді, достойний, вони є чи їх нема? — все ще не міг заспокоїти своєї цікавості Імхотеп.

— Цього ніхто достеменно не знає, — ухилився від прямої відповіді Меріб. — Але кому потрібна богиня котів Рехет? Проте її будують святині, у яких є сотні жерців і на яких працюють тисячі фелаків. Безглузді багатії бальзамують своїх здохлих котів, будують їм дорогі гробниці, а тим часом їхні раби умирають від голоду, — ударив з досади кулаком об стіл. — Священний бугай Апіс, у якого теж є гарем зі ста корів, не благородніший від тих биків, яких годують на заріз. Щодо Амона, Птаха і Осіріса — то самі шукайте істину.

Бата й Імхотеп презирнулися. Учителю не хоче нав'язувати ім свої думки, і його порада — слухна. Чужа тога не гріє, чужа думка не завжди приймається. Важко викинути з душі старе, успадковане від батьків і освячене віками, якщо не дати їй щось нове, рівноцінне!

— Ви забули про відозви, — нагадав своїм помічникам Меріб.

Бата й Імхотеп жваво взялися за пера. — і невдовзі відозви було написано.

— Віднесіть їх Менхеперу і Птагмесу, — прочитавши папіруси, розпорядився Меріб. — І візьміть кілька чистих сувоїв. Скажіть їм, щоб переписали якнайбільше відозв, половину їх нехай розповсюдять у столиці, а другу — передадуть у верхні номи. У них серед корабельних залог є довірені помічники. Передайте від мене кожному з них по двадцять статерів, може, їм пригодяться.

— Такі великі гроші! — здивувався Імхотеп. — На них дві сім'ї з Ракотісу прожили б цілий рік.

— За свою працю я одержую десять мін³² на рік, а на себе не витрачаю навіть десяти драхм, то навіщо вони мені? Може, на старість куплю хатину в Ракофісі і найму стару куховарку, щоб варила мені кашу, — пожартував головний учитель.

Імхотеп сховав за пояс монети, відозву і, прихопивши сувій чистого папірусу, подався в Єгипетсько-Сирійську

³² Мін — сто драхм.

дільницю, в якій писарював Менхепер. З Птагмесом повинен був зустрітися Бата.

Менхепер обрав собі місце біля храму богині плодючості Ісет — корови з сонячним диском між рогами. До неї приходили з дарами і молитвами безплідні жінки, які хотіли потомства (або після кількох небажаних дочок — сина). Чоловіки просили, щоб стали родючими їхні поля і плодючими стада. Богиня Ісет закоханим без взаємності допомагала здобути серце коханого чи коханої.

Імхотеп застав Менхепера на його постійному місці, біля святині. Він сидів не на землі, як усі єгипетські писарі, а на маленькому стільчику. Біля його ноги сірів клаптик відозви, яку він переписував на папірус, що лежав у нього на колінах.

Раптом Менхепер швидко прикрив відозву стопою, але сховати сувої не встиг. Біля нього ніби з-під землі виріс десятник філакетів з кількома помічниками. Страж ладу і безпеки насторожено поглипував на Менхепера і на сувій.

— Ану, писарю, давай його сюди! — Десятник вихопив у Менхепера папірус, презирливо скривився. — Оці прокляті єгипетські закарлюки! І коли ви нарешті навчитеся еллінських письмен? Ти, бачу, письменний, — звернувся до Імхотепа, втупившись на мідний кружечок з соколом, що був у нього на грудях (їх носили учні школи Гора). — Прочитай, що там написано, — подав йому папірус.

Пропозиція десятника кинула Імхотепа в піт. Адже цей папірус стане і для Менхепера, і для нього смертним вироком, а він тільки-но вступає в життя, хоче жити і продовжувати велику справу, бачити батьків і Ніке. Виправдовуватися тим, що не знає ієрогліфів, — нерозумно. Грек не такий наївний, щоб повірив, ніби учень такої відомої школи, учень, у якого вже сіються вуса, не знає рідних письмен.

Імхотеп тремтячими руками взяв од десятника папірус, і несподівано на його губах появилася усмішка.

— Зараз дізнаємося, що він тут нашкрывав, — показав головою на принишколого, зляканого Менхепера. — Ха-ха! — розреготався так, що привернув до себе увагу перехожих. — Тримайтеся за черева і слухайте!

«Вабінер поздоровляє Нефер³³-Агвер, — почав читати повільно і голосно, щоб кожне слово долетіло до слуху десятника і філакетів. — Ти — наче квітка лотоса, що розцвіла в моєму серці. Воно згоряє від любові до тебе,

³³ Нефер — чарівна (староегип.)

але ти, ніби сліпа курка, не бачиш цього, бо тебе приворожив Мервуф з кривими ногами і каправими очима».

— Га-га-га! — реготали, аж ревли, десятник і філакети. — Он якого коханця знайшла вередлива Агвер.

Навіть Менхепер, який у першу мить був сторопів, тепер, збагнувши хитрощі Імхотепа, позбувся страху, реготав разом з філакетами.

«Глянь, Нефер-Агвер, уважно на мене своїм зоряним поглядом і пересвідчишся, що я вродливий за клишоногого, — продовжував читати Імхотеп, щасливий, що йому вдалося обвести стражів ладу навколо пальця. — Чи мій дім гірший за його хижу? Чи бракує в ньому пшениці, олії та пива? Навіть жирних качок і солодкого меду знайду для тебе. Благаю тебе, Нефер-Агвер, відвернися од каправого і прихилися до мене. Розбиймо жбан на порозі мого дому, бо твоя байдужість уб'є мене. Це пише Вабінер — і хай боги пошлють тобі радість».

Філакети реготали і не шкодували сороміцьких порад закоханому юнакові.

— Ну й розвеселив нас цей невдаха Вабінер. Але де ж він? — розглядався навколо десятник.

— У нього було два оболи, а я зажадав чотири, і він побіг додому за грішми, — пояснював Менхепер. — Повинен скоро прийти. А може, в нього нема більше оболів і я даремно трудився...

— Ми довідалися, що ти писав, і не будемо чекати твого Вабінера, — зневажливо махнув рукою десятник, віддаючи сувій Менхеперові. — Може, ти не знаєш (та й звідки учням школи Гора це знати?), що вороги царя підбурюють проти нього голоту, закликають її до повстання, — звернувся до Імхотепа. — Ми одержали наказ знайти тих, що пишуть бунтарські відозви. Якби ти нам не нагодився, то ми забрали б із собою цього писаря і його папіруси. Але я бачу багато чистих сувоїв. Чи, бува, не ти приніс їх із святині? — з підозрою зиркнув на Імхотепа, якому, хоч день був жаркий, стало раптом холодно.

Може, десятник знає єгипетські письмена і, прикинувшись наївним, випробовував його і Менхепера? Тепер в душі насміхається з них. Деякі греки знають ієрогліфи. Навіть славний Геродот, який часто говорив, що Єгипет є даром Нілу, мандруючи по Чорній Землі, вивчив її письмена. Але десятник, напевно, не такий великий учений, як еллінський батько історії, то, може, хитрощі ще раз допоможуть.

— Цей писар — мій родич, і я іноді приношу йому задарма трохи папірису.

— Про папіриси мовчатиму, — пообіцяв Імхотепові десятник. — Кожен заробляє, як може, свій статер, а святиня не збідніє, не дорахувавшись кілька сувоїв, — посміхнувся хитро юнакові, даючи йому зрозуміти, що не повірив у його родинні зв'язки з писарем.

Він, проте, не відходив, і його поведінка збентежила не обізнанного зі складними (а може, буденними) життєвими явищами Імхотепа. Юнак запитливо глянув на Менхепера і від здивування мало не відкрив рота. Писар хитро підморгнув десятникові, копаючись у невеличкому гаманці.

— Візьми цей статер на пам'ять про нашу милу зустріч, — подав монету філакетові.

— Займайся своєю писаниною і заробляй багато, — ховаючи за пояс статер, побажав Менхеперові десятник. — Ти добра, розумна людина, і ми більше не турбуватимемо тебе. Ходімо шукати бунтарів! — кивнув помічникам.

— Проп'ють мого срібняка у найближчій корчмі, — провів злим поглядом десятника і філакетів Менхепер. — Он як стражі ладу і безпеки заробляють свій статер. Імхотеп мовчав і змахував долонею з чола рясний піт.

VII

Вже кілька днів жерці святині Гора жили в напруженні, не знаючи ні сну, ні спокою: чекали достойного гостя.

Щороку в день весняного рівнодення навідувалися до своїх предків — бога-сокола Гора і Аполлона — царі з роду Птолемеїв. Те, що в них двоє пращурів, анітрохи їх не бентежило. Чим більше богів сприяло їхній появі на світ, тим божественніші нащадки, зокрема нинішній правитель Єгипту Птолемеї IV Філопатор — тобто той, хто любить батька. Саме він вніс неспокій у спокійний плін життя святині.

Меріб, якого помічники запитували, котрий з богів є справжнім пращуром Птолемеїв, мовчки, вдавано-суворо погрожував обом пальцем. Він знав, що Бата й Імхотеп лукавлять: давно не вірять у божественне походження Птолемеїв, навіть у існування обох богів.

А тим часом верховний жрець щоранку намащував ароматними оліями статуї Гора і Аполлона, одягнув елліського бога в хітон, а єгипетського — в нову спідничку. Свій скромний одяг обидва носитимуть аж до наступних

відвідин Філопатора, бо ніхто не поквартиться їх переодягти, а тим паче — намастити ароматними оліями.

Раби носили з озера воду, поливали дерева і квіти, щоб вони своєю свіжою красою радували царське око. Хор жерців нижчого сану виспівував гімн достойного гостя. Куховари готували розмаїті вибагливі їства, бо, віддавши шану пращурам, Філопатор охоче сідав за стіл із жерцями високого сану.

Цар заздалегідь подарував святині рабів, стада худоби, коней і мулів, сотні бедетів пшениці і ячменю, жбани меду, вина і олії, а з собою привозив золото і срібло.

Вельможі його почту, наслідуючи царя, щедро обдарували драхмами жерців і вільних слуг. Навіть рабів упродовж кількох днів перед царською гостиною годували вволю ячмінною кашею, щоб вони не виглядали так злиденно, щоб заокруглилися їхні запалі животи. Тому-то в святині всі, крім Меріба, були раді достойному гостеві.

Головний учитель разом зі своїми учнями, яким роздано нові спіднички і сандалії, теж мусив зустрічати Філопатора, хоч у душі бунтувався проти такого обов'язку. Але діло, яке він замислив, вимагало, щоб навіть тінь підозри не впала на нього.

Слова гімну, який вивчали жерці, долітали до кімнати Меріба, дражнили його, і він нервово совгався у кріслі.

— Багатьох правителів уже бачив на своєму довгому віку Кеміт, але Філопатор перевершив усіх жорстокістю, нікчемністю і розпустою, — притишеним голосом розповідав Меріб своїм помічникам, які сиділи поруч з ним. — Навіть Рамзеса III, у якого було сто п'ятдесят восьмеро дітей. У Філопатора їх уже сто шістдесят двоє. Рамзес III гнобив народ, але до деякої міри дбав про нього: карав землевласників, які не залишали фелалам ячменю на прогодування. З фелалів складалося його військо, а голодні батьки й матері плодять і народжують синів, не здатних до меча, тугого лука, великих походів і битв. Військо Філопатора складається з найманців-еллінів, бо єгиптянам він не довіряє, отже, йому байдуже, здорові вони чи кволі. Гроші з податків розтринькує на спорудження палаців, святинь для грецьких богів, на гареми, а його безглузда вигадка, якої не бачив світ, — корабель з чотиритисячною залогою, залами, гаремами і святинею Діонісія, прикрашений золотом, сріблом і слоновою кісткою, — будували тисячі єгиптян. Половина їх загинула з голоду, від неписької праці і від знущань наглядачів.

— Хіба побудовані на єгипетських кістках піраміди — менше безглуздя, ніж корабель Філопатора? — нагадав учителеві гірку правду Імхотеп. — І будували їх не за наказом узурпаторів Птолемеїв, а за велінням фараонів з єгипетської плоті і крові.

— Це безумство засліплених власною величчю всевладних тиранів, — не пощадив колишніх володарів Чорної Землі Меріб. — Сподівалися, що в піраміді їх Ка залишиться навечно, а вона така, як і в раба. У смертний час не вилітала з їхнього носа у вигляді білого птаха, як це твердили жерці і трепанатори царських черепів. Ніхто з них ніколи її не бачив. Але піраміди свідчили, свідчать і ще довгі віки свідчимо про інше. Геродот, який, мандруючи по Кеміту, бачив і милувався ними, перший відніс їх до чудес світу. «Тільки могутній володар і великий народ могли їх збудувати», — писав він. Проте славетний еллін помилявся. Тільки шалений, жорстокий володар і пригноблений ним народ збудували їх. Так написав я у своїй історії. Хочу, щоб нащадки, дивлячись на них, не помилялися у висновках, як це зробив Геродот. І все-таки піраміди — історія Кеміту, яка залишиться. Вони нагадуватимуть нащадкам про предків-титанів, які створили такі чудеса. Тоді наші нащадки гордитимуться своїм народом, і їхні серця переповняться любов'ю до нього. Саме цього я прагну. А що залишиться від Філопаторового корабля, його, кажуть, уже точить шашіль і невдовзі він затоне?

— Про корабель забудуть, а про Птолемея історики згадають, — дійшов висновку Імхотеп.

— Я розповім про нього нащадкам! — збуджено проказав Меріб. — Адже таких злочинів, які зробив Філопатор, не вчинив жоден фараон. Підозріваючи, що посягають на його владу, він убив свого дядька Лізімаха, брата Магаса, отруїв рідну матір Береніке, родом з Кіренаїки, яку його батько Птоломеї III Евергет привіз з походу. Хіба в жахливіші злочини від брато- і матеревбивства?

— Боги теж ворогують за владу. Від достойного Небамона ми, його учні, знаємо, що Сет убив свого брата Осіріса і бився з Гором, — послався на вчителя божих справ Імхотеп.

— Ви не осмислили слів достойного Небамона, — дорікнув юнакові Меріб. — Тут мова не про владу, а про одвічну непримиренну боротьбу зла з добром. Лиш простодушні віруючі сприймають дослівно переказ. Гор нібито переміг Сета, знищив зло, проте воно залишилося досі,

і його на світі набагато більше, ніж добра. Боровся з ним Ехнатон, а тепер ми продовжуємо боротьбу. Спочатку було нас троє, а нині маємо тисячі послідовників. Якщо й трапиться з нами якесь лихо, то боротьба вже не припиниться. Продовжать її інші. Грецькі філософи слушно повчають, що вічні не люди, а ідеї. Наша ідея — створити на землі царство справедливості — невмируща, і вона переможе зло. Але які вісті привіз Птагмес із верхніх номів? — запитав він Бату.

— Наші відозви вже й там розповсюджуються, — порадував учителя Бата. — Довірені люди переписують їх і читають народів. Їх знають навіть рудокопи і каменотеси. Особливо відданий нашій справі молодий і завзятий, але розумний і обережний канцелярист стратега Гармахіс³⁴. Його батько, ткач, віддав сина (щоб легше йому жилося) на службу до святини Амона у Фівах. Кмітливий хлопчина сподобався жерцям — і вони взяли його до своєї школи. Тільки-но Гармахіс закінчив її, як його рідних спіткало горе: за борги лихварі забрали в них ткацький верстат, хатину, прирекли сім'ю на голод. Ткач з великої журби захворів і незабаром помер. Добрі люди влаштували Гармахіса канцеляристом, і він забрав до себе матір та сестру. Живуть вони дуже скромно на його мізерну платню. Гармахіс ненавидить еллінів і шкуродерів-єгиптян і не лише розповсюджує, а й сам пише відозви. Де-не-де під їх впливом люди почали вже діяти. Пропало безвісті кілька донощиків, лютих наглядців у каменоломнях, а фелахи то тут, то там прогнали збирачів податків, ненависних управителів і землевласників. Гармахіс не схвалює їхніх дій, бо вони насторожують ворогів, а повстання ще не назріло. Воно повинно спалахнути водночас у всьому Кеміті, і він чекатиме наших наказів.

— Не мине й року, як він їх одержить, — задоволений вістями, запевнив своїх помічників Меріб. — А ми, поки живі, підігріватимемо в серцях знедолених бунтівничий вогонь.

— Хто, достойний, керуватиме повстанням? — вперше осмілювався поставити таке запитання Імхотеп.

— Воно здавна його турбувало, тим паче що час повстання був уже близький, а вчитель ніколи не порушував тих справ. Невже він візьме на себе весь тягар і всю відповідальність за повстання і за долю тисяч повстанців? Правду

³⁴ Гармахіс — керівник повстання бідноти у верхніх номах кінця III ст. до н. е.

кажучи, Імхотеп, поки не був його довіреним помічником, навіть і в гадці не мав, що зачинателем боротьби з тиранією є його улюблений учитель.

«Люблю свій народ і ненавиджу його гнобителів, — згадав Імхотеп слова Меріба, коли той втаємничував його у свої діла. — Неволя й недоля народу терзають мою душу, і я не пошкодую для нього життя. Ось чому я вирішив розбудити народ Кеміту, кликати його на боротьбу. Він великий, і велика його сила, однак треба вміло цією силою покерувати».

Меріб, мабуть, давно чекав такого запитання, бо не забарився з відповіддю.

— В Александрії і Дельті на перших порах керуватимемо повстанням ми всі троє та ще Птагмес і Менхепер, — не взяв на себе всієї відповідальності. — У верхніх номах — Гармахіс. Але вже нині треба підібрати людей, які очолять повстанські загони. А тепер, замість чекати царя, зустріньтеся з моїми людьми і передайте їм нашу розмову про ватажків загонів.

Філопатор прибув наступного дня у золотій колісниці, запряженій четвіркою білих коней. Сяяли самоцвітами кінська зброя і начільники, коливалися на головах коней султани з пір'я рожевих фламінго. Поперед колісниці бігли раби і палицями розчищали дорогу од цікавих. За ними поспішали юрми музикантів: били в барабани, в мідні тарілки, грали на флейтах і сопілках.

Філопатора супроводжував почет світських достойників і високих старшин царської гвардії.

На ньому була біла тога, облямована пурпуром, на лисій голові — вінок із золотих дубових листочків — символ могутності і незламності, в руках — батіг з коротким золотим пужалом — ознака найвищої влади. Штучна чорна борода (її за традицією носили фараони, і цієї традиції тепер дотримувався Філопатор), мабуть, колола йому в підборіддя, бо він раз у раз нервово її посмикував.

Своїм виглядом цар аж ніяк не нагадував могутнього дуба, листям якого прикрасив свою лисину. Опецькуватий, з посірілим, опухлим від пияцтва й розпусти обличчям, з набряклими повіками, з каламутними очима, що їх поснували жовті і червоні прожилки, він був схожий на лихваря, який в задумливій конторі при світлі каганця підраховує свої нечисті прибутки, або розледачилого на ситих хлібах гаремного євнуха. Багатьох дивувало, як це він став батьком такої гурми дітей.

Повідомлені гінцями, що високий гість прибуває на

зустріч з предками, перед святинею вишикувалися жерці і Меріб з учнями.

На поданий церемоніймейстером знак хор заспівав гімн на честь царя. Гімн вихваляв Філопатора за його розум і щирість, за лагідність і хоробрість, за чесність і справедливість, хоч у цьому не було й слова правди. Філопаторові гімн сподобався, а ще більше — вітання верховного жерця: той назвав його богом, нащадком Гора-Аполлона, опікуном науки і мистецтва, видатним філософом і поетом³⁵, добродієм Музейону і його славетної бібліотеки, за яку царі Пергаму обіцяли багату провінцію.

Філопатор схвально кивнув промовцеві головою, а коли той закінчив, він подав знак слугам, щоб несли золото й срібло, і в супроводі жерців подався на зустріч з предками. Перед їх статуями вклонився і, промимривши якусь молитву, набрав повну жменю кульок з пахучої смоли — ладану, — кинув їх на вогнище, що горіло перед богами. Густий дим заслони статуй, і відразу з-за димової заслони пролунав вищий голос, всі злякано зіщулились: «Задумавш — сповнившись. Захочеш — матимеш. Піднімеш меч — усі ляжуть до ніг твоїх».

— Предки промовляють до свого нащадка! — збуджено проказав верховний жрець.

— Віщували не боги, а наш старий Кагаб, який сховався за статуї, — шепнув своїм помічникам Меріб.

Однак слова Кагаба забобонний Філопатор сприйняв як голос предків, бо аж просіяло його м'ясисте обличчя, і він двічі, за єгипетським звичаєм, торкнувся долонями колін. Штучна борода зсунулася набік, оголивши його обвисле підборіддя.

Віддавши шану пращурам, цар у супроводі жерців, достойників і старшин гвардії подався до трапезного залу, де на столах чекали гостей розмаїті варені й печені їстівства, вина, фрукти.

Греки так і не прийняли римського звичаю — їсти лежачи, і зараз церемоніймейстер вказував кожному, залежно від чину, місце за столом, Меріба, зваживши на його високу посаду, він посадив біля царя та верховного жерця і гімназіарха³⁶ — філософа і математика Ератосфена³⁷. Той користувався особливою пошаною земляків, бо поступився Музейону вважався найпочеснішим у державі.

³⁵ Філопатор написав нікудишню драму «Адоніс».

³⁶ Гімназіарх — управитель Музейону і бібліотеки.

³⁷ Ератосфен — 270 194 р. до н. е.

За свої твори і відкриття одержав від Філопатора титул «Приятель царя» і золотий ланцюг (якого ніколи не носив). «Не золото, а правдивість і розум прикрашують людину», — говорив він.

За спиною кожного гостя стояв нижчий за саном жрець з рушником та жбаном пахучої води, яку час від часу поливав йому на руки (їжу брали пальцями). Мерібові слугував Імхотеп.

Філопатор, чавкаючи, їв і пив за двох, ніби давно не мав у роті й крихти.

Нарешті наситившись, він повів розмову про філософію, мистецтво, літературу. Особливо хвалився бібліотекою (на яку і справді Птолемеї ніколи не шкодували грошей), насміхався з царів Пергаму, котрі хотіли її купити.

— Пергамським царикам кортить затьмарити славу Александрії, — обурювався Філопатор. — Ворона хоче крилом заслонити сонце. Вони збудували в Пергамі Музейон, але вчені не горнутья до них, вони спорудили величаву бібліотеку, але не зібрали й половини таких скарбів науки і мистецтва, які придбали ми, Птолемеї.

Про способи придбання цих скарбів він волів не згадувати.

— Як засвоюють мову нашого великого Гомера твої учні? — запитав Меріба.

— Творіння великого елліна зачарувало їх, — порадував Філопатора Меріб.

Учитель казав правду, бо й сам був гарячим шанувальником Гомера.

— Невже вони так володіють грецькою мовою? — за сумнівався цар.

— Деякі з них — наче справжні елліни, — похвалився своїми учнями Меріб.

Достойний гість надпив з чаші вина, замислився. Подумки щось вирішував.

— Поклич найкращого з них, — звелів Мерібові.

— Оцей, що в мене за спиною, — вказав на Імхотепа вчитель. — Хоч не бував у Елладі, але в розмові ніхто не відрізняє його од елліна.

Філопатор вирячив на юнака помутнілі очі.

— Імхотеп, — назвав свого учня Меріб, — засвоїв усі науки за сім років і вважається старшим писарем. — Іншим потрібно на це десять років.

— Молодик, напевне, походить із знатного єгипетського роду, — зробив припущення Філопатор.

— Навпаки! — раптом повеселівши, жваво заперечив Меріб. — Він з Ракотісу, але розум від знатності роду не залежить.

Філопатор зморщив гримасу, засопів. Відповідь учителя розсердила його. Мабуть, Меріб і сам не знатного роду, тому й захищає голодранців, ніби не бачить різниці між сином достойної людини і гончаря з Ракотісу, між єгиптянином і елліном. Гамуючи досаду, Філопатор, проте, зневажливо махнув рукою: мовляв, для нього не має значення походження юнака.

— Мій гімназіарх вимагає в мене ще одного перекладача, який бездоганно володіє грецькою та єгипетською мовами й письменами. Я мушу його слухатися, — лукаво кивнув на Ератосфена. — Серед багатьох еллінів Музейону лише двоє таких, що їх знають, — пояснив причину, яка примушує його взяти до бібліотеки єгиптянина.

— Імхотеп — досвідчений перекладач, — запевнив Філопатора Меріб. — Він здавна перекладає для мене грецькою мовою старі наші папіруси.

Почувши це, Імхотеп мало не випустив жбана. Невже вчитель хоче позбутися його? Може, вже не довіряє? Чим він перед ним так провинився?

Від страшного припущення аж здригнувся. Схилившись, щоб полити вчителю на руки води, він докірливо зиркнув на нього.

Той змовницьки підморгнув своєму помічникові.

Імхотеп раптом зрозумів. Адже Меріб недаремно хвалив його перед Філопатором. Коли б Імхотеп працював у Музейоні, то був би поза всякою підозрою. Хто додумався, що єгиптянин, до якого прихильний сам цар, бунтує проти цього царя? Ще й зробить для єгиптян пролом у непробивному досі мурі Музейону.

— Ось якого перекладача даю тобі, — не питаючи згоди юнака, Філопатор порадував гімназіарха.

— Не хвали день до вечора, — застеріг царя Ератосфен.

— Така-то розмова з філософами, — лукаво поскаржився товариству Філопатор. — Говорять, як Піфія, і не второпавш, що в них на думці. Послав я старій у Дельфі золото, щоб провістила мені майбутнє. Вона те золото взяла і веліла передати: «Хто заліз у трясовину, той у ній потоне». Знаю це й без неї. Полюючи в Дельті, я не раз бачив, як раби шукали в трясовині підстрілених мною качок і тонули в ній. Тепер сам візьмуся за віщування і зароблятиму золото.

Гості реготали. Цар вимагав, щоб його жарти, навіть кепські, усі зустрічали сміхом. Лише Ератосфен і Меріб мовчали. Обидва здогадувались, що означають слова Піфії.

Імхотеп обернувся до гімназіарха і схилив перед ним голову. Не торкнувся долонями колін, бо йому став на заваді жбан, що його він тримав у руках.

Тільки зараз Імхотеп уважніше приглянувся до славного вченого. Це — літня, з утомленим худорлявим обличчям людина, очі спокійні, замислені.

Ератосфен лагідно сказав Імхотепу:

— Чекаю тебе завтра... Дам тобі затишну кімнату, бо праця перекладача вимагає спокою.

— Нема тепер спокою в Александрії, — рявкнув Філопатор. — Хтось бунтує проти нас голоту, навіть «тіла без душі» піднімають голови. Філакети з ніг збилися, шукають призвідців, але й досі не натрапили на їхній слід.

— Найдостойніший з достойних, хіба не заслуговують осуду твої філакети? — обурився Меріб.

— Хтось дуже хитрий стоїть за спиною голоти, — Філопатор стукнув об стіл кубком, аж з нього вихлюпнуло вино. — Але ми швидко матимемо призвідцю в своїх руках: кільком бунтарям подарували життя, пообіцяли нагороду, якщо допоможуть видати проводирів, — вибовкав сп'яну таємницю, певний, що за столом — усі його одностудці. — Пощади не буде нікому.

Бенкет врешті закінчився. У супроводі жерців і учнів Філопатор під звуки труб і барабанів ступив на колісницю.

— Не здогадуєшся, Імхотепе, чому я так вихваляв тебе перед царем? — запитав Меріб, коли вже з помічниками зачинився у своїй кімнаті.

— Для добра нашої справи, — розвіяв сумніви вчителя юнак.

— Ти вірно мене зрозумів, — зрадив Меріб. — Тож не витрачатиму часу на пояснення. Працювати нині не будемо. Ідуть до Птагмеса і Менхепера, скажіть, щоб остерігалися самі й попередили інших: люди, які побували в руках філакетів і вийшли неушкодженими, можуть завдати лиха.

За воротами святині Імхотеп зупинився з нею радістю про на хвилину забігти до Ніке, поділитися з нею радістю про свій новий чин. Та й Терсея, довідавшись, що сам цар ставиться прихильно до нього, стане ввічливішою, може, навіть не виступатиме проти їхнього з Нікою кохання.

Надія окрилила юнака. За хвилину він уперше сміливо ступив на подвір'я Доріонів, не боячись Терсеї. Батьків Ніке не було дома. Доріон, напевне, розшукував бунтарів,

а Терсея, як завжди, займалася десь своїми справами. Дівчину Імхотеп застав у сльозах, і якась підозра закралася в його душу.

— Що з тобою, Ніке? — запитав з острахом. — Може, хтось захворів?

Ніке, не перестаючи склипувати, притулилася до коханого.

— Ще гірше, Імхотепе, — поскаржилася. — Хочуть віддати мене за стратега Феона.

Страшна звістка так приголомшила юнака, що він мало не знепритомнів.

— Проти твоєї волі? — запитав тихо.

— Я заявила їм, що не вийду заміж за Феона, а за єгипетським звичаєм розіб'ю з тобою жбан. — Ніке перестала склипувати, і в її очах спалахнула рішучість. — Якщо змушуватимуть мене випити з Феоном на порозі його домашу вина, то я радше стану жрицею Ісиди, ніж його дружиною. Ніхто, навіть цар, не осмілиться заперечити своїй дочці стати жрицею богині. Батько й мати не згадують уже про Феона, але в душі вірять, що я послухаюся їх. Даремна надія! Хай Феон вип'є з іншою своє вино! — Ніке ще міцніше притулилася до Імхотепа.

VIII

Дев'ять святинь Музейону, побудованих найвидатнішими еллінськими зодчими для кожної з дев'яти муз, свідчили про шану до опікунок науки, мистецтва і поезії.

Біля святинь, в оточених високим муром садах і парках, містилися житлові будинки, астрономічна обсерваторія, гімназія, гімнастичні й навчальні зали. Найбільший із залів був призначений для вчених диспутів. Ці споруди творили місто у місті, закриті досі для єгиптян. Але найвеличавішою будівлею Музейону, заснованого (за порадою філософа Деметрія) Птолемеєм I Сотером, була бібліотека.

Колишній полководець Александра Македонського, ставши несподівано володарем Єгипту, керувався не любов'ю до науки і мистецтва, а славолюбством. Великий македонець-завойовник, думав він про Македонського, забрав з собою на той світ лаври переможця, і в ратних подвигах його ніхто вже не перевершить. Отож треба позмагатися з ним і прославитися не мечем, а здобутками розуму — хоч би й чужого. А для цього центр науки і мистецтва

треба конче перенести із старих Афін у молоду столицю Єгипту — Александрію. Славна Еллада, яка дала світові Гомера, — бідна на хліб і золото, зате багата на вчених, митців і поетів, які ледве животіють. Вони повинні переселитися в Александрію, де знайдуть те, чого не дала їм батьківщина. А плоди їхньої мудрості більше прославлять володаря, ніж мудреців.

Сотер досяг свого: залишив спадкоємцям славу опікуна муз, якою вони дорожили і яку примножували.

У Музейоні проживали і користувалися всіма благами найсвітліші еллінські вчені, хоч як заманювали їх до себе царі Пергаму. Приворожувала їх бібліотека.

Перші дні перебування в Музейоні були для Імхотепа ніби прекрасним сном і збігли як одна мить. Своєю красою його зачарували бронзові й мармурові статуї богів і богинь, німф, сатирів і фавнів, славетних еллінських учених і поетів, які здавалися живими, і в нього складалося враження, що вони ось-ось зійдуть з постаментів і рушать парковими доріжками.

Раз у раз попадалися фонтани — з пащ левів і дельфінів струмувала вода або, дихаючи ніжною прохолодою, розпорошувала міради дрібних бризок. То тут, то там доріжками пробігали приручені газелі і антилопи. Іноді вони навіть зупинялися і дивилися на Імхотепа великими лагідними очима. В кронах дерев не затихали голоси розмаїтих птахів, які знайшли тут надійний захисток від птахоловів.

Та Імхотепа найбільше приваблювала бібліотека. Замишлений, він годинами бродив по її залах з різнокольоровою мозаїкою на підлогах — на них цвіли розкішні квіти, зеленіли трави, голубіли озера.

«Які безіменні митці створили це чудо — еллінські чи єгипетські?» — подумки запитував себе Імхотеп, віддаючи перевагу єгипетським.

Птоломеї не шкодували золота на мозаїку святині Гора, якою він, Імхотеп, донедавна так захоплювався, але в порівнянні з бібліотечною мозаїкою Музейону вона виглядала скромним хітоном поряд з дорогими шатами. Тут розмальовано навіть стелі: на одних зображено зоряне небо і срібний серп місяця, на інших — золотий сонячний диск, від якого розходяться життєдайні промені.

У залах, на полицях уздовж стін, на стелажах — сотні й тисячі малих і великих, скромних і дорогих футлярів, у яких, як казали римляни, «живуть мертві й говорять німі». Такі написи красувалися на римських бібліотеках,

що дуже поступалися Александрійській. У них зокрема зберігалися копії грецьких творів, бо володарі світу в науках і мистецтві були ще новачками.

— У цих стінах працювали найсвітліші уми світу, — сказав у розмові з Імхотепом Ератосфен, який з перших днів поставився до молодого єгиптянина дуже прихильно. Може, тому, що був самотній і шукав близької людини, а може, причина лежала в чомусь іншому.

Ератосфен — не «чистий» еллін. У його жилах текла кров матері-лівійки, але батько-грек на порозі свого дому узяв немовля на руки — і це означало, що він визнав його своїм сином. Це відкривало перед Ератосфеном дорогу до найвищих державних посад, однак «чистокровні» елліни недолюбували метисів. Може, тому в гімназіарха не було еллінської пихи.

— У цих футлярах, — показав рукою Ератосфен, — творіння колишніх учених Музейону — Евкліда, Архімеда і Герона, а також поеми Каллімаха і Феокрита та багатьох інших славетних поетів. Є тут і мій футляр, хоч його зміст не такий цінний, — додав скромно.

Така скромність гімназіарха викликала в Імхотепа ще більшу пошану до нього. Від Меріба він довідався, що Ератосфен — один з найсвітліших умів світу — написав ряд творів з філософії, географії і астрономії, перший визначив розміри Землі як кулі.

— Але ж ти, достойний, збагатив своїм розумом різні науки, відкрив явища і події, ще не відомі вченим, — звернувся до гімназіарха Імхотеп.

— Я зробив менше, ніж міг. І не слід мене хвалити, треба ганити, — дорікнув собі вчений. — Мойри³⁸ покликали їх до великих справ, — він знов показав на футляри, маючи на увазі знаменитих творців. — Вони звершили їх, а я зупинився на півдорозі. Тому-то моїх футлярів тут значно менше.

— Як узнати, достойний, що і в якому футлярі зберігається? — поцікавився Імхотеп. — Адже їх тут тисячі.

— Нині це не важко, — взяв у руки один з них Ератосфен. — Колишній гімназіарх, славетний поет Каллімах описав усі футляри і їх зміст, а працював він над цим з помічниками п'ятнадцять років. Каталог, або таблиці, зберігається у ста двадцяти скринях. Усі науки він поділив на десять галузей. Глянь уважніше на цей футляр і побачиш на ньому

³⁸ Мойри — богині долі.

шматок приклеєного папірусу з цифрами і знаками. Такі наклейки є і на таблицях. Вони вказують, де шукати футляр і які науки містяться в ньому.

— Сізіфова праця, — висловив свій подив юнак.

— Порівняння неважко, — заперечив Ератосфен. — Сізіф ніколи її не завершить, а Каллімах своє зробив. — Узяв з рук юнака футляр і глянув на наклейку. — Закони, — прочитав знаки. — Копія законів поета і законодавця Солона, який двічі побував у Єгипті.

Перед масивними дубовими дверима гімназіарх схилився в поклони, хоч на них не зображено ні бога, ні царя.

— За цими дверима зберігаються найцінніші творіння людського розуму. Доступ туди мають лише Філопатор, я та ще кілька чоловік. Там у золотих футлярах — найдавніші зразки «Одіссеї» та «Іліади», а також трагедії Есхіла, Софокла та Евріпіда, написані їхніми руками. Батько Філопатора — Евпатор — позичив їх у афінян під заставу п'ятнадцяти талантів золота, щоб переписати.

— То там, достойний, лише копії? — спростував гімназіарха Імхотеп.

— Копії одержали афіняни, а оригінали Евпатор залишив собі, — спокійно відповів Ератосфен. — Золото пропало, але цар від цього не збіднів. Може, це й нечесно, але розумно, бо таке ошуканство служить добрій справі, — виправдав Евпатора. — Ми переписали їх десять разів слово в слово, хоч у нашій мові сталися значні зміни, бо вона живе і розвивається, як жива матерія. Кожне покоління вносить у неї щось нове, хоч і не завжди цінне. Копії ми роздали різним бібліотекам з умовою, щоб розмножити їх. Що б там не трапилося на Землі — пожежі чи війни, завжди кілька таких копій збережеться для наступних поколінь і донесе до них славу Еллади.

Слова гімназіарха переконали Імхотепа, і він не осуджував Евпатора за обман.

За кілька днів юнак встиг познайомитися з деякими жителями Музейону — це були видатні вчені і скромні трудівники: переписувачі, перекладачі, каталогізатори, консерватори папірусів.

У сусідній кімнаті працювали два переписувачі-елліни. До Імхотепа вони поставилися холодно, хоч за рангом перекладач стояв вище від них. Натомість старий каталогізатор Аарон зустрів новачка доброзичливо, дав йому корисні поради. Він теж почував себе в Музейоні самотнім, хоч елліни більше довіряли іудеям, ніж єгиптянам.

— Завтра одержиш раба, — сказав одного ранку Ератосфен Імхотепові.

— Навіщо він мені? — здивувався юнак.

— Загострюватиме очеретини і пера, — пожартував гімназіарх. — Це вияв турботи Філопатора до працівників Музейону і бібліотеки. Така турбота примножує йому славу опікуна наук, — посміхнувся.

Наступного дня в кімнату Імхотепа ввійшов високий і кремезний раб. Він був середнього віку, мав суворе, розумне обличчя, гордий погляд притомлених очей, а на чолі випалене клеймо — «Утікач».

— Мене прислав достойний Ератосфен, — злегка вклонився юнакові. — Я нубієць Шамеш і повинен слугувати тобі, — не назвав себе рабом.

Нубія і Єгипет споконвіку ворогували, й Імхотеп здогадався, що Шамеша полонили в якійсь битві.

— Чекаю твоїх наказів, достойний, — випростався нубієць.

Він був принаймні на голову вищий від Імхотепа, який аж ніяк не виглядав низькорослим.

— Ще довго їх чекатимеш, Шамеше, — приязно посміхнувся нубійцеві юнак. — Досі ніхто не називав мене достойним і я нікому не давав наказів, навіть не знаю, як це робитися.

— Бачу, пане, що ти не грек, — злагідніло обличчя нубійця. — Елліни не розмовляють з невільниками, як з рівними, а наказують їм, — знов уникнув слова «раб».

— Я — єгиптянин з Ракотісу, — не приховав свого походження Імхотеп. — Але навряд чи ти знаєш мою ділянку. Там живуть злидарі, ніхто не називає їх достойними, і вони не мають невільників. — Він теж не вжив слова «раб», зауваживши, що Шамеш обминає його.

— У Ракотісі я вкрав старого човна, щоб добратися до Маріутського озера, звідти каналом до Гапі і рікою — на батьківщину, — ошелешив Імхотепа своєю широкою розповіддю Шамеш.

— Тебе зловили в дорозі?

— Як барана серед білого дня, — з досадою ствердив Шамеш. — Заплив я вже далеко, але був голодний, знесилений і заснув в очереті, де й застукали мене філакети, які розшукують утікачів.

— Елліни називають невільників «тілами без душі», які не повинні прагнути волі, — осудив греків за їхню пиху Імхотеп. — За те, що маєш Ка, затаврували тебе цим знаком ганьби.

Очі Шамеша спалахнули від обурення.

— Не ганьби, а бунту, — різко спростував він Імхотепа. — Ганьбить себе той, хто примирився з неволею.

Зухвалий раб, який повчав і спростовував свого пана, мусив бути покараний, і тепер нубієць чекав, що юнак накинетесь на нього з лайкою, покличе наглядача. Проте навіть тінь страху не появилася на його гордому обличчі.

— Ти мужня людина і напевне досягнеш мети, — похвалив Шамеша Імхотеп.

На обличчі раба відбилосся здивування, з очей зникла настороженість. Він теплим поглядом окинув юнака і, мабуть, хотів щось сказати, бо ворухнув губами, але передумав.

— Кажі сміливо, що в тебе на думці, — заохочував нубійця Імхотеп.

— Ти, достойний, жодного разу не назвав мене рабом, і я не знаю, чим це пояснити, — зиркнув на юнака Шамеш.

— Мені здалося, що слово «раб» тобі ненависне, — відповів Імхотеп.

— Ніколи не шкодуватимеш, що взяв до уваги почуття Шамеша! — збуджено вигукнув нубієць і вибіг з кімнати.

Така поведінка Шамеша свідчила про його зухвальство, бо раб без дозволу пана не сміє рушити з місця, але Імхотепа це не розгнівало. В нього було чимало запитань до нубійця, на які він повинен одержати відповідь.

Минуло десять днів, що їх дав Імхотепові на ознайомлення з Музейоном Ератосфен, а на одинадцятий гімназіарх покликав його до себе.

— Все, що варте уваги, ти вже побачив, а тепер займися перекладами, — подав Імхотепові два футляри. — Не поспішай, як це звичайно роблять молоді, які хочуть похизуватися своїми знаннями, бо поспіх не допомагає, а шкодить справі, — повчав молодого перекладача. — За свою працю одержуватимеш щомісяця міну.

Від несподіванки Імхотеп сторопів. За такі гроші вони з Ніке житимуть у достатку. Терсея і Доріон уже не повинні чинити їм перешкоди.

Поклонившись гімназіархові, Імхотеп пішов до своєї кімнати. Обережно вийняв з футляра сувої і, глянувши на них, зрадів. В одному була повість «Зачарований принц», в другому — оповідь «Про пригоди моряка, корабель якого розбився». В святині Гора теж зберігалися папіруси з цими повістями, й Імхотеп їх читав. Більше сподобався йому твір «Зачарований принц».

Молодий принц під час своїх мандрівок по чужих зем-

лях прибув до країни Нагарін. Тут закохався в дочку князя, і вона відповіла йому взаємністю. Женихів, які хочуть розбити жбан з вродливою княжною, — сила-силенна, та князь обіцяє віддати дочку за того, хто переможе всіх інших. Боги сприяють принцovi. Він стає переможцем і одружується з княжною.

«Щасливець!» — позаздрив принцovi Імхотеп

Якби-то Доріон вчинив так, як старий князь, звелівши йому позмагатися з Феоном.

Імхотеп глибоко вдихнув повітря, напружив м'язи на руках, як атлет перед змаганням. Вони налилися силою. Задоволено усміхнувшись, розслабив їх. Він, напевне, переміг би стратега — і Ніке була б його.

Помріявши хвилину, сів за стіл, узявся за переклад. Але Ніке не сходила з гадки, і праця йшла мляво.

Переклавши кілька рядків, відсунув від себе папіруси.

«Ератосфен радив не квапитись, — послався на гімназіарха. — Загляну до Ніке, поділюся з нею радісною новиною».

Дівчина, як завжди, чекала Імхотепа. Довідавшись про міну, вона справді неабияк зраділа.

— Гадаю, невдовзі од наших жбанів залишаться черепки, — пожартувала. — А може, тепер ти розіб'єш їх з іншою? — вдала, що її пройняв страх.

Від такого жарту юнак аж зіщулився.

— В Кеміті існує для мене лиш одна Нефер-Ніке, — поклав руку на серце.

Відповідь, мабуть, задовольнила дівчину, бо вона ніжно погладила коханого по густій, чорній чуприні.

— Батькам про міну скажеш не ти, а я, — вирішила. — Я швидше доб'юся їхньої згоди.

Від тієї розмови минуло чимало часу, але Доріон і Терсея все ще зволікали з дозволом на одруження дочки з египтянином. Хоч кожен день для закоханих був роком, але мусили чекати.

Імхотеп завершив переклад «Принца», віддав його гімназіархові, і той почав уважно порівнювати обидва тексти.

Юнак здогадався, що Ератосфен знає египетські письмена.

— Я задоволений перекладом, — відклав папіруси гімназіарх. — Меріб не дарма розхвалював свого учня. Але він, мабуть, не сподівався, що цар візьме тебе, египтянина, до Музейону, і тепер шкодує... Чого людина найменш сподівається, те може її спіткати. Скажу Філопаторові, якого перекладача ми придбали. Тепер берися за «Пригоди моряка»

Проте Імхотепа чекала важливіша праця, і «Пригоди моряка» він змушений був відкласти. Вранці навідався до Меріба — і той звелів йому написати грецькою мовою кілька відозв, призначених для рабів на пристані, і передати їх Птагмесові і Менхеперові. В них треба обіцяти волю тим рабам, які візьмуть участь у повстанні.

Імхотеп так зосередився, що не почув, як хтось увійшов до кімнати, став у нього за спиною. Помітивши тінь, що лягла на папірус, він здригнувся, схопився з крісла.

Раптом побачив Шамеша.

— Не припускав я, що мій молодий пан причетний до такого небезпечного діла. — Шамеш вказав на папірус з відозвою — і очі його запломеніли радістю. Імхотеп, проте, не зауважив її, думки гарячково шукали рятунку, але не знаходили. Знищити відозви не встигне. Або Шамеш силою відбере їх, або на його крик прибіжать переписувачі з сусідніх кімнат. А може, звернутися до його сумління? Навряд чи допоможе.. Шамеш за зраду одержить волю, якої так прагне. А втім, треба спробувати...

— Я в твоїх руках, Шамеше, — намагаючись заспокоїтись, проказав Імхотеп. Може, колись я скривдив тебе, то зараз у тебе є нагода помститись мені й одержати волю, — звів очі на нубійця.

Від гніву аж сіпнулося обличчя Шамеша.

— Замовкни! — крикнув на Імхотепа так, ніби вони помінялися ролями. — За що ображаєш мене? Які підстави маєш до таких страшних підозр? Хоч я невільник, але не зрадник і зрадою волі не купую. Шлях до неї вказують відозви. Ми давно чекаємо часу, про який ідеться в цих відозвах, і не упустимо його. Не знак оцей на моїм чолі, а зрада стала б тавром ганьби.

Імхотеп на радощах мало не обняв Шамеша, якого не воля не зламала, не позбавила людяності і честі.

— Будь моїм другом! — схвильовано запропонував він нубійцеві.

— А ти вважав мене ворогом, — дорікнув Імхотепові, Шамеш. Я став для тебе другом від першої нашої розмови, — додав.

Імхотеп захопився: ще й досі не розпитав нубійця, як той опинився в неволі і де навчився грецьких писем.

— Мій батько був знатним зброярем у Куші, — почав свою розповідь Шамеш. Він не шкодував грошей на моє навчання, і в школі я оволодів грецькою мовою. Коли на нас підступно напали полководці Філопатора — Сосібій

і Агатока, кожен нубієць, здатний носити меч, став на захист рідної землі. Мене придавив був смертельно поранений списом кінь. Не встиг я вибратися з-під нього, як на мене напали, зв'язали руки — і я став невілником. Але нубійці прогнали еллінів з нашої землі, — загордився своїми земляками. — Купив мене еллінський суддя Фетібій — жорстока людина. Та від нього я втік. Це він велів випалити мені на чолі цей знак бунтівника і подарував мене Музейонові. Непокірними рабами не дорожать. А ти, мій молодий пане, надалі будь уважніший, — застеріг Імхотепа від неосторожності, яка могла б його погубити.

— Моя вина, Шамеше, — скрушно виправдовувався юнак. — Але досі ніхто чужий не заглядав у мою кімнату. Чи раби знають, що готується повстання? — спитав для певності.

— Більшість знає і чекає заклику, — відповів нубієць. — А ці відозви, які ти тільки що написав, дай мені. Я розповіджу їх серед зрізувачів папірусу і землекопів. Дехто з них читає грецькі письмена, бо не завжди був рабом, — натякнув на себе самого.

Імхотепа раптом полонила тривожна думка: чи справді можна так довіряти нубійцеві? Може, за його приятельними словами таїться підступ? Адже легко й помилитися в оцінці людей, яких ми вважаємо приятелями. А що, власне, він знає про Шамеша, крім того, що той сам про себе розповів? А втім, відступати вже пізно. Або ще нині він, перекладач Музейону, повисне на міських мурах, або придбає вірного друга.

— Кинь, врешті, підозри! — спересердя аж тупнув бо-сою ногою Шамеш, помітивши непевність юнака. — Зрадивши тебе, я зрадив би рабів — позбавив би їх надії на волю. Без неї життя для них — гірше царства Осіріса. Ти повинен це знати.

Доводи нубійця переконали Імхотепа в його щирості. Сховавши в лахмітті відозви, Шамеш швидко вийшов з кімнати.

Імхотеп провів його поглядом до дверей і сів у крісло. Поспіх нубійця насторожив його. Підозра, яка вже була відступила, знову закралася в душу. Може, за хвилину сюди прибуде сам Доріон і зв'яже йому руки. Чи Ніке оплакуватиме його? А як зрадіє, довідавшись про його смерть, стратег! Та й Терсея і Доріон, напевне, радітимуть, що позбулися небажаного єгиптянина.

Імхотеп тривожно позирив на двері — чекав, що принесуть найближчі хвилини.

Час минав, але ніхто не появлявся. Раптом двері відчинилися — і в кімнату жваво увійшов Шамеш.

— Ще нині їх читатимуть зрізувачі папірусів і землекопи, — доповів Імхотепові.

IX

Шамеш повернувся з Ракотісу з низкою копченої риби, яку передала для Імхотепа Нехті. Нубієць не приніс усієї, хоч сам не скуштував жодної. Тепер, як Петубаст придбав власного човна і сіті, в його хатині не переводилися дари моря. Але до здійснення мрії — мати чотири човни — було ще далеко. Імхотеп не хотів, щоб батько став другим Анупом, і Петубаст мусив задовольнитися одним. Як повстання буде успішним, то народ позбудеться Анупів, і кожен риболов стане власником човна, на якому плаває. Навіть наглядчі на пристані муситимуть платити вантажникам, бо рабів не буде.

Хоч якою смачною була їжа в Музейоні, та Імхотеп понад усе любив рибу, закопчену матір'ю. Мабуть, ніхто в Александрії не зрівнявся б з нею в кулінарному мистецтві. І тепер, залишивши собі частину риби (другу віддав Шамешеві), він одразу взявся смакувати нею.

В Ракотіс, проте, Шамеш ходив не по рибу. Раб з тавром утікача, який швендяє вулицями, викликає підозру. Може, він замишляє нову втечу і шукає спільників. «Довгі вуха» стежать за своєю жертвою. Інша справа, якщо таврований раб повертається з Ракотісу з низкою копченої риби. Він несе її своєму панові і ні про що зайве не думає.

По дорозі з Ракотісу Шамеш зустрічався з довіреними людьми, вручав Птагмесу і Менхеперу нові, написані Імхотепом, відозви, а ті в свою чергу передавали йому вказівки Меріба. Те, що раб зупиняється біля них, «вух» не дивувало. Достойні люди теж люблять копчену рибу. А несумлінний раб, замість віднести своєму панові, розпродує її за халкої. Бо що спільного в раба і шановного писаря?

Навіть те, що Шамеш зупинявся час від часу на розмову з котримсь із рабів, не насторожувало «вух»: адже біля нього не збирається гурт. Та й про що можуть розмовляти двоє рабів? Скаржаться на долю. А таврований стягує рибини з низки і роздаровує їх співбесідникам. Обкрадає свого пана, якого, мабуть, не боїться. Або той пан дуже старий і байдужий до того, що чинять його раби, або такий молодий і наївний, що довіряє їм. Шкода його. А може, він з тих

диваків, які твердять, що раб — людина і має Ка, — такі теж зрідка трапляються. Своїми недоречними твердженнями вони шкодять собі й іншим. Махнувши рукою на нубійця, «вуха» продовжували шукати бунтарів.

Увійшовши в кімнату, Шамеш вийняв з-за набедреної пов'язки папірус, який одержав від Птагмеса, і подав його Імхотепові. В ньому Меріб повідомляв свого помічника: Гармахіс передає, що у верхніх номах ось-ось спалахне повстання. Нехай Шамеш негайно сповістить рабів, щоб були напоготові.

Довідавшись про зміст папірусу, нубієць аж просяяв з радості.

— Таврований раб помститься за своє тавро, — проказав він збуджено і подер папірус, сховавши його шматочки за набедреник.

— Ти вийдеш з кімнати, а хтось загляне, — виправдався перед Імхотепом. — Спалю їх зараз. У Музейоні теж є «довгі вуха». Навіть окремі раби за обіцянки стали донощиками. Але ми всіх їх знаємо. Одного з них недавно знайшли в кущах з перерізаним горлом. Жерці гадають, що раби не поділили ячмінної паляниці. Інших запроданців теж не мине кара!

— Скільки в тебе людей? — перевів розмову на інше Імхотеп.

— Двадцять тисяч в Александрії і ще стільки в Дельті, — порадував Імхотепа нубієць. — Ще кілька тисяч їх прибуде з іудейських дільниць. На чолі кожної тисячі стоятимуть військові стратеги, які підібрали вже сотників. Епістратегом над ними буду я, — не приховав гордості.

— За зброю візьмуться ще й сорок тисяч александрійських злидарів: єгиптян і сірійців, — поінформував Шамеша Імхотеп.

— Ха-ха! — несподівано засміявся нубієць. — Візьмуться за зброю!.. За яку? Ми повинні здобути її в еллінів. На перших порах за мечі нам правитимуть сокири і лопати, а за щити — сковороди. Багато нашої крові потече, але раби такі озлоблені і так прагнуть помсти, що не відступлять перед гоплітами і не пощадять нікого з гнобителів. «Ніке теж загрожує небезпека, — жахнувся Імхотеп. — Як її відвернути од неї?»

Розлючені раби не зважатимуть, що Ніке ні в чому не винна. Проте він не може попередити її про небезпеку, бо це з його боку була б зрада повстання. Від Ніке узнала б про нього Терсея, а од Терсеї довідався б і Доріон. Тоді весь задум зазнав би невдачі і тисячі людей повисли б на

мурах. Навіть смерть Ніке не примусить його відкрити таємницю, хоч він радо віддав би своє життя за кохану. Бо що воно варте без неї?

— Ти посумнів, мій молодий пане, — помітив зміну в настрої юнака Шамеш.

— Я просив тебе не називати мене паном, коли ми удвох, — нагадав нубійцеві Імхотеп.

— Поки не здобуду в битві волю, так називатиму тебе, — відхилив прохання юнака Шамеш. — А тепер скажи, що тебе хвилює?

— Навряд чи ти зарадиш моїй тривозі, — засумнівався Імхотеп.

— Утікачі-рудокони навіть у пустині знаходять стежечки... Пошукаємо їх і ми.

— Йдеться про Ніке, — зізнався юнак, бо їхня любов не була для нубійця таємницею. — Під час повстання хто не свій — той ворог. Повстанці не пощадять Доріона і його близьких.

— Доріон теж не щадитиме їх, — поставився вороже до начальника філакетів Шамеш. — Але його сім'ї, гадаю, можна б допомогти, — замислився.

— Ти знайшов стежечку? — зрадив Імхотеп.

— Ще шукаю її, — згасив радість юнака нубієць. — Але не впадай у відчай. Ти добре зробив, що довірився мені, а стежечку знайдемо. І серед рабовласників трапляються, хоч зрідка, люди з лагідною душею, і їхні раби прагнуть одвернути від них сліпу помсту. Невільник носить у душі ненависть або приязнь. Яким був для своїх невольників Доріон?

— Не знаю, — знизав плечима Імхотеп. — Усіма домашніми ділами управляла Терсея. Вона, мабуть, не збиткувалася над підлеглими, бо я не бачив рабів Доріона з поси-нілими спинами, а Ніке ставилася до них дуже доброзичливо, бо в неї голубине серце.

Шамеш посміхнувся, але сумніву не висловив. На його батьківщині в молодих дівчат теж були голубині серця, але згодом у них наставляли різючі зміни.

— Доріон не сидітиме дома під час повстання, а разом з гоплітами гаситиме його нашою кров'ю, — насупився Шамеш. — Тебе першого не пощадить, як довідається, що ти причетний до змови, — не приховав жорстокої правди. — Накаже повістити на мурах. Адже ти заважаєш йому поріднитись із стратегом. Доріона ми теж не пощадимо, хоч як би ти заступався за нього, — попередив Імхотепа. — Але Терсею та Ніке раби не скривдять, якщо вони не кривдили їх.

У ніч перед повстанням ми позначимо ті будинки, що під нашою опікою, і повідомимо про це повстанців. Такий знак буде і на житлі Доріона, бо знаю, яка дорога для тебе Ніке. Однак я можу наказати лише рабам, але не владний над повстанцями, якими керують Меріб та його стратеги. Ти з ними обміркуй заходи для безпеки обох жінок. А тепер дай мені драхму і старі сандалії, — хитро примружив очі. — Усі повинні бачити, що таврований Шамеш несе їх шевцеві.

Коли Шамеш пішов, Імхотеп навіть не глянув на папіруси: було не до них. Думками звертався до Ніке. Навряд чи швидко вони зустрінуться, бо в ті вирішальні дні він буде в Батою і Мерібом. Спалахне весь Кеміт від Фіваїди по Велику Зелену Воду. Хто переможе, цього не знають і боги — ні Чорної Землі, ні еллінські. Якщо переможуть повстанці, то в Кеміті не буде рабства, фелахи працюватимуть на своїх арурах³⁹, ремісники — у власних майстернях. Вони, каже Меріб, платитимуть посильні податки, а їхні гроші йтимуть не на святині, палаци і дари для жерців, а на спорудження нових каналів, Музейонів і фортець, щоб жодна ворожа нога не ступила на Чорну Землю. В кам'яних і рудниках працюватимуть ті, які порушують нові закони. І ніхто ні над ким не буде знущатися.

«А якщо повстання закінчиться невдачею? — постало тривожне питання. — Тоді дуже багато нових Ка прибуде до царства Осіріса. Може, й моя, якщо так судилося долею», — схвильовано відповів самому собі Імхотеп.

Що буде, покаже майбутнє. А Ніке повинна жити, що б там з ним, Імхотепом, не трапилося. Але щоб убезпечити її, треба якнайшвидше зустрітися з Мерібом і його обома епістратегами. Вони, як і Шамеш, повинні позначити будинки, які повстанці зобов'язані обминути, незважаючи на те, хто в них проживає.

Імхотеп, не гаючи часу, взувся в святковій сандалії (буденні узяв Шамеш) і подався до Меріба.

Александрія, як завжди, шуміла і вирувала, дуже багато людей снувало без діла. Судячи з їхнього вигляду (більш ніж скромного одягу), це були раби або вільні злидарі, які шукали принагідної праці, щоб заробити на ячмінну паляницю. Мовчазні і суворі, вони багатозначно перезиралися з такими, як і самі, або на ходу обмінювалися одним-двома словами.

³⁹ Арура 0,2 0,28 га.

Якийсь непоказний чоловічок з обличчям єгиптянина приступив до Імхотепа і став по-змовницьки підморгувати йому, але, помітивши в нього на грудях знак Музейону, швидко відійшов. Люди з таким знаком були поза підозрою. Імхотеп злим поглядом стежив за чоловічком, поки той не зник у юрбі: йому було боляче, що трапляються єгиптяни, які за драхми продаються ворогові, — хоч у великій отарі — не без паршивих овець. Імхотеп так озлобився на провокатора, що радий був би побачити його повішеним вниз головою на мурах. Адже донощик, не задумуючись, запродав би його, погубив би тисячі співвітчизників, занастив би велику справу.

На невеличкому майданчику в Єгипетсько-Сирійській дільниці кілька чоловік уважно прислухалися до слів товстого промовця.

«Мабуть, вихваляє цілющі ліки», — подумки насміхався з товстуна Імхотеп.

Та коли підійшов до гурту — жажнувся: промовець закликав до повстання. Який необережний! Наражає на смерть себе і людей, що його слухають. А втім, що він верзе! Невже причулося? Але ж у руках у нього шматок папірусу — напевно, відозва, яку він читає. Заїкається, по кілька разів повторює кожне слово, ніби хоче, щоб слухачі запам'ятали їх, або читання важко йому дається.

«Не щадіть ворогів, їх святинь і будинків. Вбивайте і руйнуйте!» — вловив Імхотеп слова і миттю кинувся на товстуна.

— Замовкни! — вигукнув люто. — Читаєш фальшиву відозву.

— А ти маєш правдиву? — зрадів товстун. — Не я ж її писав! Знайшов! — відвів од Імхотепа погляд. — Не буду заперечувати, читаючи її, я дещо напугав, бо малописьменний, ще й недобачаю: хворію на очі, — виправдовувався. — Прочитай ти, — подав юнакові папірус.

Це справді була відозва, та ще й, як встиг зауважити Імхотеп, написана його рукою. Але в ній не було ні слова про вбивство і руйнування. Навпаки, мова йшла про поміркованість і стриманість.

Хіба засліплений обуренням Імхотеп міг припустити, що товстун — провокатор, навмисне заїкався і перекручував зміст відозви, щоб хтось із письменних узяв її в нього й прочитав. А може, сподівався, що випадкові необережні слухачі схвалюватимуть почуте і від себе докинуть кілька слів. Може, навіть погрозуватимуть своєму цареві.

«Вороги наші жорстокі, — голосно, щоб усі чули, по-

чав читати Імхотеп. — Однак не знищуйте людей лише за те, що вони не єгиптяни, не сирійці, і не руйнуйте нічого, бо те, що залишиться, — ваше і пригодиться вам».

Ледве встиг прочитати перші рядки філакетів, очолених сусіднього будинку вигулькнув гурт філакетів, очолених Доріоном. Імхотеп зрозумів: товстун був з ними в змові, і вони тільки й чекали, щоб хтось піддався його провокації. Він збагнув, що опинився в пастці.

«Якщо вдасться вирватись із цих страшних лабет, я убу товстуна», — виніс вирок провокаторові.

Філакети оточили слухачів, щоб ніхто з них не втік, і до Імхотепа підійшов Доріон.

— Кого я бачу! Невже це ти, Імхотепе? — придивлявся до юнака, ніби не вірив власним очам. — Віддай, — потягнувся рукою до відозви. — Хоч як прикро мені, але я змушений ув'язнити тебе, — спалахнули злорадством очі Доріона. — Ти бунтуєш народ проти царя!

«Доріон без жалю накаже повісити тебе на мурах», — пригадав слова Шамеша Імхотеп і без опору дав зв'язати руки.

X

У льоху було темно й вогко, бо з Маріутського озера просочувалися ґрунтові води. Вони стікали по стінах, утворюючи на долівці калюжі, які ніколи не висихали. Повітря поступало сюди крізь невеличкий отвір під стелею, але його було так мало, що в'язні задихалися в цьому затхлому підземеллі. Хто опинявся тут, той навіки прощався з життям. Один раз на день сюди входили вартові зі смолоскипами, приносили ячмінні паляниці і воду, приводили нових в'язнів, забирали приречених на смерть. Їх спершу тортурували, щоб вони зізнавалися в тому, що підказували їм мучителі, а потім вшали на мурах.

У залі тортур, що знаходився над льохом, було зібрано все, що придумали кати для спричинювання болю. Крики і зойки мучеників долітали через отвір у стелі до підземелля і кидали у дрож в'язнів, які чекали своєї черги на муки і смерть.

Коли за Імхотепом зачинилися двері тюрми, його охопив такий жах, що він мало не закричав.

Затхле повітря на хвилину перепинило дихання, а очі злякано забігали в темряві. Так, напевне, виглядало царство Осіріса, з якого вже не було вороття.

Щось м'яке пробігло через ногу, і він здригнувся, здогадавшись, що тут є щури. До слуху доносились людські стогони.

Очі помалу звикали до темряви, і від рисочки світла, що проникало крізь отвір під стелею, він помітив людей, які лежали під стінами, але їхні обличчя були ніби в мряці.

— Хто ти? — запитав хтось із в'язнів хрипким голосом і закашлявся.

— Імхотеп, учень школи Гора, — не сказав правди новий в'язень.

Жителі храму муз, напевне, не могли розраховувати на любов і довір'я цих приречених на смерть людей. Навіть неосвічені єгиптяни знали, що в Музейоні нема їхніх земляків. Отже, той, кого привели сюди вартові, не хто інший, як «довге вухо». Підступ часом більше допоможе, ніж тортури.

— Мабуть, зловили тебе, як ти читав або слухав відозву, — прохрипів той самий голос.

— Саме так було, — погодився Імхотеп. — Я читав неписьменним — і мене схопили філакети.

— То ти один з наших, — зрадів в'язень. — Я Каманон, — назвав себе. — Запроторили мене сюди за те, що слухав, як її читали. В ній ішлося про справедливість. Як переможуть повстанці, то в Кеміті не буде гнобителів і гноблених. Але підійди-но до мене, — запропонував Імхотепові. — Тільки обережно — не наступи комусь на ногу або на голову.

Орієнтуючись на голос Каманона, Імхотеп врешті добрався до нього.

— Сідай біля мене, — взяв юнака за руку Каманон. — Цей уже щасливий, — показав на нерухомого сусіда. — Його вбила болотна хвороба — і вже йому не страшні тортури. Вона проникла сюди через отвір у стелі і щодня когось забирає. Чуєш крики катованих? — почав прислухатися. — Вони долітають сюди крізь цей отвір разом з поганим повітрям.

«Невже й мене будуть так мучити і я видам Меріба?» — жажнувся Імхотеп і в нестямі почав кусати пальці. Хоч як любив життя, але зараз позаздрив неживому. А може, і його звалить болотна хвороба і він не зазнає тортур? Імхотеп поклав руку на мертвого.

Думки випереджали одна одну, і юнак намагався розібратися в них, зосередитись на чомусь одному.

Як сприйняла звістку про його ув'язнення Ніке? Адже Доріон не міг не похвалитись перед нею, що сталося з ним, Імхотепом, сказав, що чекає тих, які читають відозви.

Його смерть втішить навіть Анупа і дуже пригнітить батьків. На старість до їхньої хатини знову завітають злидні.

Щось пекуче вжалило Імхотепа в шию, він схопився за болоче місце рукою, відчув під пальцями крихітне тільце комара, але не надав цьому значення.

— Чого ж ти мовчиш? — розсердився Каманон. — Поки ми ще живі, то хочемо знати, що діється в Александрії і про що говорилося у відозвах, які ти читав. Може, не сьогодні — завтра спалахне повстання і ми ще візьмемо у ньому участь!

Імхотеп стрепенувся, мимоволі прийняв руку з мерця. Який завзятий цей Каманон. У найважчі для життя хвилини думає про боротьбу. А причетний до бунту Імхотеп мріє лише про смерть, хоч ще не зазнав найстрашнішого.

Йому стало соромно за свою хвилину слабкість.

— Говори, говори, чого мовчиш! — долетіли до Імхотепа сердиті голоси в'язнів.

— Відозви закликають народ до повстання, — перемагаючи страх, заговорив він.

Власне, тепер нічого боятися. Тортури його не минуть, якщо не визволить від них болотна хвороба. Як навіть тут є «довгі вуха», то вони тепер теж не страшні. Двом смертям не бувати! Але про свою причетність до повстання він не скаже. Ніхто ще не знає, коли і де воно почнеться — в Александрії чи у верхніх номах.

— У Кеміті не буде гнобителів і гноблених, — продовжував Імхотеп. — Запанує справедливість однакова для всіх.

— Коли б то пощастило дожити до тих днів, — зітхнув хтось.

— Або принаймні загинути не на мурах, а в битві, — журливо промовив Каманон.

Серед в'язнів виявилось кілька фелаків. Почувши, що земля стане їхньою власністю, вони жваво загомоніли, навіть стали планувати, на якій арурі і що вирощуватимуть: думки в хлібороба одні — про землю. Але радість фелаків тривала недовго. Згадавши, що їх чекає, вони притихли.

Раз на день вартові забирали засуджених на смерть, виволікали гаками мертвих.

— Хитруни, вчасно втекли від розпеченого заліза, — жартували вони з неживих. — Але вас воно не мине, — погрожували іншим в'язням і швидко тікали, бо не зносили затхлого підземелля.

Хто такі вартові, в'язні не знали. Єгиптяни чи сірійці, які втратили совість? Елліни таким низьким заняттям гре-

бували. Минали дні, а в льох кидали все нових людей. Замучено багатьох з тих, яких застав у підземеллі Імхотеп.

Одного ранку, як і завжди, увійшли вартові.

— Хто з вас писар Імхотеп? — запитав один, і юнак здригнувся.

От і по нього прийшла смерть. Тільки б швидко — щоб на тортурах він не виказав нікого. До крайніх меж терпиме біль.

— Це я, — підвівся Імхотеп і відчув, що ноги гнутья під ним, як солом'яні.

— Ходи з нами, — наказав вартовий.

— Не бійся смерті: хто народився, той раніше чи пізніше вмерти мусить, — підбадьорив Імхотепа Каманон. — Наші гнобителі теж не вічні. Як зустріну їх у царстві Осіріса, то відомщу їм, — додав завзято.

Вивели Імхотепа на в'язничний майданчик. Відвиклі од сонця очі запекли і відразу зайшлися сльозами.

«Зал тортур міститься над льохом, значить, ведуть не туди», — зробив висновок Імхотеп, і від радості мало не розірвалося серце. Його повісять на мурах без тортур. Нехай! Двом смертям, як каже Каманон, не бувати. Кожен умирає тільки раз.

Вартові зупинилися перед великим будинком, з відчинених вікон якого валила пара.

«Лазня», — здивувався Імхотеп.

Невже його привели сюди митися? Але приречених на смерть не микють.

При вході в лазню стояв бородатий грек у тозі, що свідчило про його достойність.

— Як від тебе тхне, — відвернувся бридливо од Імхотепа. — Зараз тебе помиють. — Він кивнув на раба, і той подав знак Імхотепові іти за ним.

Лазня складалася з кількох відділень, у кожному — бронзові ванни, в які по трубах текла гаряча і холодна вода. На стінах і підлогах — кольорові плити.

Не чекаючи дозволу, Імхотеп скинув спідничку і заліз у ванну. Ніжне тепло розійшлося по тілу, і від приємності він заплющив очі.

З'явився ще один раб з великими губками (їх збирали на дні Великої Зеленої Води). Обидва взялися мити Імхотепа. Коли один з них приніс ще й чисту білу спідничку, Імхотеп здогадався, що хтось високопоставлений хоче його бацити. Може, Братосфен. Очевидно, завдяки йому він, Імхотеп, ще не висить на мурах.

— Тепер ти знову схожий на людину, — з ніг до голови оглянув юнака бородатий. — Іди за мною. Але не думай тікати, бо лише нашкодиш собі.

— Куди ведеш мене, достойний? — поцікавився Імхотеп.

— Скоро довідаєшся, — буркнув грек.

Він, мабуть, неохоче виконував чийсь наказ, що зобов'язував його опікуватися в'язнем-египтянином.

Бородатий вів Імхотепа Царською дільницею в напрямку Золотого дому. Так колись називали палац фараонів у Фівах, і Птолемеї дали цю назву своїй александрійській резиденції.

Імхотеп даремно намагався збагнути, що це значить. Невже еллінські судді допитуватимуть його в царському палаці? Може, й сам Філопатор... Ну що ж, на свій захист знатиме, що сказати, бо мав час обдумати все.

Нарешті підійшли до Золотого дому, оточеного високими мурами і оборонними вежами.

У воротах їх зупинили вартові царської гвардії, але еллін показав їм сховану у фалдах тоги срібну пластинку, назвав гасло — і ті пропустили його з Імхотепом, ще й віддали їм, схрестивши мечі, військову честь. Срібна пластинка свідчила, що бородатий — неабияка персона.

Золотий дім стояв у глибині парку, туди й попростував бородань. Тепер Імхотеп уже був певний, що саме тут його судитимуть.

Величавий царський палац побудовано з червоного каменю, який добували в Червоних скелях верхніх номів, і мармуру, але зараз це не цікавило Імхотепа.

Він подумки підбирав найбільш переконливі доводи, які врятували б йому життя.

При вході в палац вартові теж віддали військову честь еллінові, який, мабуть, бував тут часто, бо упевнено ступав широкими коридорами, по обидва боки яких красувалися розкішні зали, де Птолемеї приймали іноземних послів, радників, влаштовували бенкети. Двері і пройми закривали шовкові, вишиті золотом порт'єри. Зір повертали розмаїті візерунки на них — квіти, птахи, звірі. (Шовк привозили в Кеміт з дуже далеких країн, і його купували найбагатші.)

Раптом бородань зупинився і рухом руки наказав Імхотепові чекати, а сам пішов у зал, звідки долітала неголосна розмова. За мить порт'єра відхилилася — і показався бородатий.

— Заходь! — промовив.

Схвильований Імхотеп увійшов у зал і сторопів. За столом у широкому, м'якому кріслі, тримаючи руки на поручнях з вирізьбленими левами, сидів Філопатор. Був без бороди, і обвисле підборіддя робило його ще більш непривабливим, ніж він виглядав тоді, на бенкеті у святині Гора. Біля нього на скромному дерев'яному стільці сидів Ератосфен, а трохи далі — двоє, теж безбородих, еллінів-суддів у тогах. За ними, потупившись (щоб не зустрічатися з поглядом Імхотепа), стояв Доріон. Начальник філакетів був замалою персоною, щоб сидіти в присутності царя.

Зал був великий, стіни і стелю прикрашали мозаїка й малярки. Під однією стіною — стелаж з футляром, а на столі перед царем — сувої чистого папірусу, чорнильниці і загострені гусячі пера. Філопатор, мабуть, тут писав свої кепські вірші або нову драму.

Імхотеп низько схилився, торкнувшись долонями колін. Присутність Ератосфена підбадьорила його, вселила надію на рятунок.

Філопатор підвів голову і вступив у юнака злий погляд.

— Гляньте на цього невдячного! Ми підняли його так високо, а він хоче нашої згуби, — вказав рукою на Імхотепа. — Як нам покарати його?

— Спершу, найдостойніший з достойних, ми повинні вислухати підсудного, — запропонував Ератосфен.

— Закон велить вислухати обидві сторони, — підтримав Ератосфена один із суддів. — Лише тоді, зваживши все, можна виносити вирок.

— Багато честі бунтареві! — буркнув Філопатор. — Але дійте по закону, бо він один для всіх — для царів і підданих. Я ніколи не порушив його і хотів би, щоб нащадки до імені Філопатор додали ще одне ім'я — Справедливий.

Вовк прикидався ягням і зловтішно насміхався з суддів. Його явно веселила комедія правосуддя, бо арфістки, танцівниці і блазні вже набридли йому. Лукаво примруживши очі, він пильно стежив за обличчям суддів і Ератосфена: хотів уловити, яка буде реакція на його слова. Але вони були серйозні, хоч як цих людей обурювало лицемірство царя.

— Тебе ще не повісили, бо мій достойний гімназіарх просив відкласти кару, і ми задовольнили його прохання, — продовжував Філопатор. — Послухаємо, що скаже Доріон.

— Він читав поспільству відозву, яка закликала до повстання, — злодійкувато ховаючи від Імхотепа очі, звинуватив його Доріон. — Ось вона, — подав клаптик папірусу Філопаторові.

Глипнувши на відозву, цар передав її Ератосфенові. Єгипетських письмен Філопатор не знав, хоч правив Єгиптом і його народом.

— Імхотеп назвав цю відозву фальшивою, отже, виходить, що знав і правдиві, — підказав володареві й суддям Доріон.

— Ти чув його слова? — гімназіарх так презирливо зміряв очима начальника філакетів, що той аж зіщулювався.

— Ні, достойний, — заперечив Доріон. — Чули ті, які його слухали, — уточнив.

— Чи можеш показати їх суддям? — допитувався гімназіарх.

Доріон сердито засопів. Ератосфен ставив його в незручне становище. Адже він, начальник філакетів Царської Дільниці, не міг послатися на провокатора, бо принизив би цим свій авторитет, і судді не прийняли б такого пояснення. Таким способом не виявиш бунтарів, а, навпаки, зробиш їх ще обережнішими. Однак він повинен довести цареві і суддям, що не сидить склавши руки, а виловлює змовників.

— Вони вже висять на мурах, — похвалився своєю оперативністю.

— Невелика втрата, — зневажливо махнув рукою Філопатор, виправдовуючи жорстокість Доріона. — Послухаємо, що скаже нам оцей живий ще бунтар, — з люттю в очах зиркнув на Імхотепа.

— Я, найдостойніший з достойних, захищав тебе, Мудзейон і еллінів, — ошелешив усіх Імхотеп. — Ідучи до батьків у Ракотіс, я почув, як хтось закликає поспільство до вбивства і руйнування. Хіба міг я спокійно його слухати? Висмикнувши з рук підбурювача папірусу, я прочитав кілька рядків. Там не було того, до чого закликав цей нікчема, і слухачі пересвідчилися, що він брехав.

— Саме так і я пояснював вчинок Імхотепа, хоч, як знаєш, найдостойніший з достойних, я не заходив до нього, — повернув Філопаторові відозву Ератосфен. — У ній написано: «Не вбивайте і не руйнуйте».

— Невже там нема більше нічого? — засумнівався Філопатор.

— «Готуйтеся до повстання, бо настав його час», — не приховав заклику Ератосфен.

— Отже, він таки підбурював проти нас поспільство, — випалив Філопатор, зрадівши, що вина Імхотепа доведена. — А каже, ніби захищав нас, — докірливо похитав головою.

— Цього, найдостойніший з достойних, я не читав, бо Доріон забрав у мене відозву, — відхилив звинувачення Філопатора Імхотеп.

— Але ти прочитав би заклик, — стояв на своєму цар.

— Не можна карати за злочин, який не скоєно, — став на захист юнака один із суддів. — Твій перекладач закликав не вбивати і не руйнувати, — нагадав він цареві.

— Усі ви змовилися проти мене, — обурився Філопатор. — Але ж він знав, що відозва не справжня. Значить, читав справжню, — ехидно посміхнувся. — Хіба ні? — глипнув на юнака.

Підозра царя не заскочила Імхотепа. В льоху він постійно думав над своєю поведінкою і весь час шукав виправдання за цей необережний крок.

— Я, найдостойніший з достойних, згарячу викрикнув таке. Хіба міг я спокійно слухати, як він, — мав на увазі того, хто читав відозву, — закликав руйнувати святині, знищувати все найкраще і найцінніше? Може, й Музейон, і бібліотеку, яка прославилася на весь світ твій рід і тебе, або святиню твого предка Гора і школу, яка мене виховала? Закликати руйнувати все це міг хіба що злочинець, який хоче нажитися на грабунках.

— Зруйнувати Музейон?! — закричав у нестямі Філопатор. — Таке справді міг придумати тільки злочинець.

— Може, за його спиною стоїть той, хто заздрить тобі за Музейон і славу опікуна наук? — висловив припущення гімназіарх.

— Ти правду сказав, Ератосфене! — аж схопився з крісла Філопатор. — Це він, нікчемний пергамський царик, який уже пропонував мені провінцію за бібліотеку, — поблагровіло од гніву обличчя царя. — Весь світ заздрить нам за Музейон і бібліотеку. Навіть римляни їдуть до нас по науку. Веди сюди підбурювача, — наказав Доріонові. — Я сам слухатиму його зізнання.

Доріон здригнувся. Безсмертні боги, що тепер буде! Імхотеп виправдався — і провокація виявиться. І все через хитруна гімназіарха: це він навів Філопатора на думку, хто стоїть за плечима провокатора. Якби не дурна царська забаганка — слухати зізнання підбурювача, то все було б дуже просто. Він, Доріон, узяв би першого-ліпшого з краю в'язня, підказав би йому, що слід говорити (щоб чув головний кат і помічники), пообіцяв би волю, а опісля повісив би. Про зізнання доповів би Філопаторові. Але ж у присутності царя в'язня люто катуватимуть, і той на муках може виявити, хто і за яку плату звелів йому скинути вину на пер-

гамського царя. Тоді, замість підставного в'язня, візьмуть на тортури його, Доріона.

— Мовчиш, ніби вирвано тобі язика! — розкричався на начальника філакетів Філопатор.

— Його теж повісили, — рятуючи власну шкуру, збрехав Доріон.

— Отак без допиту? — здивувався один із суддів.

— Підбурювачів так багато, що в нас не вистачає часу всіх допитувати, — хитро виправдався Доріон.

— Ти дурний, як стара сандалія, — вдарив кулаком об стіл Філопатор. — Ми мали б свідчення б з них. Навряд чи кого царка і при потребі скористалися б з них. Навряд чи такий осел може бути начальником Царської дільниці, — висловив сумнів. — Подумаємо... Тепер скажіть, чи винен він у підбурюванні проти нас поспільства? — показуючи на Імхотепа, звернувся до суддів та Ератосфена.

— Перекладач не заслуговує покарання, — після недовгих роздумів сказав один із суддів.

— Він діяв справедливо, — підтвердив другий суддя.

— В справедливому гніві, — додав Ератосфен.

— Хай торжествує справедливість! — вигукнув Філопатор. — Ти вільний: кому дорогі святиня Гора й Музейон, той не стане бунтарем.

«Завдяки Ератосфенові мене не мучили, не повісили — і я житиму», — тепло глянув на свого рятівника Імхотеп і відразу відчув, як дрозд пішов по тілу, а в очах потемніло.

— Ти вільний, можеш іти, — ніби крізь сон, почув голос Філопатора.

Зібравши останні сили, Імхотеп вийшов із залу. У коридорі, тримаючись за стіну, опустився на підлогу.

XI

Над Александрією стояла глибока зоряна ніч. Нагріта за день земля дихала лагідним теплом, а тихий шум моря заколисував її. Та нині, проте, сон не брав багатьох жителів столиці. В хижках Ракотісу та Єгипетсько-Сирійської дільниці то тут то там блимали каганці, а чоловіки займалися незвичним ділом: прикріплювали гострі ножі до довгих жердин, весел — і виходило щось на зразок списів. А перед освітком, як із-за пірамід показався краєчок сонця, спалахнула вся Чорна Земля від катарактів⁴⁰ Гапі до Великої Зеленої Води.

⁴⁰ Катаракти — так називаються пороги на Нілі.

Першими збунтувалися в столиці раби на пристані: побивали наглядців, розкували гребців на кораблях, які стояли біля причалів, і кинули в море найжорстокіших капітанів. Тепер виявилось, що в «тілах без душі» була бунтарська Ка, що прагнула волі, їхніми вчинками керував розум, а ненависть і завзяття змусили їх взяти в руки молоти, якірні ланцюги, сокири.

Епістратег Шамеш наказав запалити кілька кораблів, які прибули з деревиною в Александрію. Густий дим чорною хмарою піднявся над містом, заслонило сонце. Той дим сповіщав людям, що повстання почалося, кликав їх на битву за справедливість.

Якийсь слабодух почав закликати своїх товаришів тікати з ним на одному з уцілілих кораблів, і Шамеш відразу розстроїв йому молотом голову.

— Зрада, — виправдав свою жорстокість, і повстанці схвально загомоніли.

Адже втеча жменьки боягузів внесла б розлад у лави повстанців, посіяла б зневіру, від якої один крок до поразки.

Тепер очолені Шамешом і його стратегами повстанці рушили в напрямку Єгипетсько-Сирійської дільниці, з якої пролягла дорога до Царської. Квапилися... М'яко ступали по бруку портових вулиць тисячі босих ніг, і тисячі голосів зливалися в гнівний гул, що котився над Александрією. Та це не була безладна, криклива маса, яку сліпа ненависть гнала на грабунки та вбивства і яка при першій невдачі кидається врозтіч. Стратеги Шамеша задалегідь сформували бойові загони, і кожен повстанець знав, що його жде воля або смерть. Третього не дано. Жоден сховок, навіть очерети Маріутського озера, не заховали б їх од ворогів.

— Ти вже старий, тобі й залишатись на пристані, — доброзичливо порадив молодий раб-лівієць своєму літньому землякові з якірним ланцюгом у руці і з клеймом на лобі «утікач».

— Може, своїм тілом я заслону тебе від еллінського меча або списа і ти відомстиш за мою неволю, — опирався старий. — Я був воїном і хочу загинути в бою, а не від батогів.

Помітивши дими над містом, з хиж вистрибували злидарі Ракотісу, стратеги швидко формували з них нові загони і відправляли на підмогу повсталим рабам.

Те саме діялося в найбільшій і найлюднішій Єгипетсько-Сирійській дільниці, в якій філакети безуспішно намагалися чинити опір.

Рабовласники з острахом чекали від своїх рабів розплати за знущання, але ті не мстили їм. Меріб, який очолював повстанську раду, велів стратегам і сотникам попередити своїх людей, що за грабунки і вбивства їх чекає смертна кара. Якщо вони кинуться грабувати і вбивати, то перетворяться на зграю мародерів. Гопліти відразу потоплять у крові повстання, яке тільки набирає силу.

Усі швидко переконалися: старшини не кидають слів на вітер. Знайшлися такі, що порушили наказ, і Шамеш та Менхепер розпорядились негайно повісити їх — для перестороги іншим.

На нараді старшин, яка відбулася ще напередодні виступу рабів, було вирішено перш за все здобути Царську дільницю, прогнати з Золотого дому Філопатора, витіснити гоплітів і закріпитися в столиці, а тоді вже карати винних і запроваджувати новий лад.

На перших порах Александрією і Дельтою управлятиме повстанська рада, а верхніми номами — Гармахіс зі своїми радниками. З ним задалегідь погоджено день початку повстання. (Нині воно спалахнуло у всьому Кеміті.)

Незабаром вулиці й площі Єгипетсько-Сирійської дільниці, а також найближчої до неї Іудейської, заповнилися повстанцями: тут раби теж залишили своїх панів; до них приєдналось чимало іудейської бідноти, жорстко визискуваної єдиновірцями.

Епістратегі і стратеги стежили, щоб кожен загін зайняв визначене для нього місце, застерігали, щоб ніхто без наказу не кидався в бій. Безладна юрба швидко стала б жертвою гоплітів.

Але димові хмари над містом попередили про небезпеку Царську дільницю і грецький гарнізон. Заграли сурми — і за кілька хвилин вимуштрувані, звиклі до військової дисципліни гопліти вже вишикували свою фалангу.

Сурми розбудили Філопатора. Схопивши дзвінок, він подзвонив, щоб покликати раба, який повинен був цілу ніч стояти біля дверей його спальні. Та замість нього у кімнату вскочив старшина гвардії.

— Чому так зранку розтрубилися гопліти і де раб? — запитав сердито Філопатор.

— Збунтувалися єгипетські ледацюги, і всі раби приєдналися до них, — повідомив царя старшина. — Ми не хотіли тривожити твого сну, тому й не розбудили тебе, бо гопліти вже вирушили проти бунтівників і швидко їх переб'ють.

Філопатор з переляку вистрибнув з постелі.

«Тікати!» — вирішив подумки. Бунтарі можуть вдертися в Золотий дім, а тоді... Але присутність воїна трохи заспокоїла царя.

— За наше добро!.. — вигукнув обурено Філопатор. — Не щадити нікого! — затупав босими ногами. — Хто не загине від меча, того продамо римлянам і грекам, а гроші роздамо гоплітам. Для свого кімнатного раба, якщо попадеться мені в руки, сам придумаю муки і смерть. — Цар затрясся від люті. — А зараз допоможи мені одягтися. Відправляюсь до воїнів, щоб додати їм завзяття, — виправдав своє боягузтво.

Гопліти зустріли повстанців на підступах до Царської дільниці і залізною стіною перегородили дорогу. Їх було значно менше, ніж рабів, але вони мали перевагу в дисципліні, військовому досвіді і озброєнні. На всіх грецьких воїнах були однакові залізні панцири і шолом, в кожного — щит, меч, спис. То було хоробре військо: ворог ніколи не бачив його спину. Воно звикло наступати широкою, на кілька стадій⁴¹, фалангою, яка складалася з двадцяти або й більше шеренг, але вузькі вулиці не давали можливості розгорнути її. Досвідчені старшини відразу сформували сотні, хоч це значно ослабило ударну силу передових частин. Тепер мовчазні, схожі на залізні статуї, вони чекали наказу наступати і холодно позирали на ворога, якого повинні були знищити. Гоплітам було байдуже, кого убивати.

Затрубили сурми, і еллінські найманці з наїженими списками, як страшне залізне чудовище, розміреним кроком рушили в наступ. Упевнені, що мають справу хоч і з великою, але безладною юрбою, яка після першого їхнього удару розбіжиться з переляку, вони йшли без прапороносців, і це дратувало повстанців.

— Елліни все ще вважають нас рабами і гордують нами, — обурювалися вони. — Гадають, що виявили б нам велику честь, якби йшли з прапорами.

— І в нас прапорів нема, — нагадували одні.

— Скоро будуть, — запевняли інші. — Відберемо від ворога і перешиємо для себе.

— Збережемо їх на спогад про нинішню битву.

— Знайшли час для розмови про еллінські прапори, — сердилися старшини. — Зараз почнеться бій.

— А ми готові, — запевняли їх повстанці, ще міцніше стискаючи держална молотів і топориста сокир.

Серед них були тисячі колишніх воїнів — сірійців, нубійців і лівійців, які не раз воювали з греками, добре знали

⁴¹ Стадія птоломейська — 185 м.

їхню тактику. В полон воїни потрапляли хіба що пораненіми або опинившись в оточенні, коли вже не було надії на перемогу чи порятунок. Тікаючи до повстанців, дехто з них прихопив зброю своїх господарів-еллінів, бо майже кожний грек зберігав дома панцир і шолом, меч і щит або як спогад про ті далекі дні, коли сам воював, або як реліквію, успадковану від батька. А втім, жоден еллін не почував себе безпечно на Чорній Землі.

Саме з цих озброєних рабів, колишніх воїнів, досвідчений Шамеш сформував загони, які повинні були зупинити наступ гоплітів.

Побачивши озброєних, готових до бою повстанців, еллінські старшини спершу здивувалися, а потім подали знак своїм сурмачам — кликати в наступ.

Знову заграли сурми, над містом пролунав бойовий клич греків — «Зі щитом або на щиті!» — і гопліти ринулися в бій.

«Воля або смерть!» — у відповідь ворогам прозвучав придуманий Мерібом клич повстанців.

Відстань між воюючими сторонами все меншала.

Шоймійон, двадцять, десять кроків... Пролунав новий сигнал — і, розмахнувшись, гопліти метнули у повстанців списи.

Упали вбиті, застогнали поранені. І вже за мить почався рукопашний бій.

Приземкуватий гопліт устроїв меча в груди високого худорлявого повстанця, але той, зібравшись із силами, ударив напасника молотом, розколов його шолом. Обидва упали поряд, але навіть мертві не випускали з рук зброї, ніби вона могла їм ще пригодитися. Поранений молодий єгиптянин, упавши на землю, в останньому пориві так полоснув ворога ножем по незахищеному підколінку, що той упав як підкошений, і сотні ніг затоптали обох.

Каміння ослизло від крові, живі спотикалися об мертвих. Правда і кривда зійшлися в танку смерті, а крики і зойки поранених, удари молотів і сокир об панцири, щити і шоломи неслися над містом.

Розлючені несподіваним завзяттям своїх противників, еллінські старшини вводили в бій все свіжі сили. Так само діяли й Меріб, Шамеш, Птагмес, і Менхепер, і нові подіянські загони грудьми закривали шлях ворогові. Вони були гірше озброєні, ніж ті частини, які прийняли на себе перший удар гоплітів, знали, що загинуть, але гнів і ненависть перемогли їхній страх.

Воля або смерть!

Усі три епістратегі, одягнені в панцири й шоломи (їх задалегідь роздобули Птагмес і Менхепер), час від часу кидалися в бій, щоб підтримати дух повстанців, хоч не повинні були цього робити. Особливо лютував Шамеш, він молотом розстрошив шоломи двом гоплітам.

— Ви не маєте права встригати в бій, а зобов'язані керувати, бо без вас ми станемо тілом без голови, — картав епістратегів Меріб.

Він рішуче відмовився від панцира й шолома — був простоволосий, у білій льняній спідничці.

— Я безпосередньої участі у битві не беру, то нехай мій панцир і шолом захистять од еллінського меча когось із наших воїнів, — підкреслив Меріб.

Хоч гоплітів було втриє менше, проте військовий досвід і краща зброя допомогли їм у кількох місцях відтіснити повстанців. Це дозволило грецьким воїнам розгорнути повніший, зручніший для наступу бойовий шик.

Раптом сталося непередбачене... Один з новоприбулих, ще не втомлений битвою гопліт, мабуть, неабиякий атлет, з такою силою метнув списа, що той, пролетівши півстадії, аж по дrevко вбився в груди Меріба. Учитель, навіть не скрикнувши, упав. Наконечник пробив серце людини, яка так любила свій знедолений народ і вболівала за нього. Смерть Меріба хоч дуже засмутила повстанців, проте не зламала їхнього пориву. Бій тривав з неослабним завзяттям, одначе до надвечір'я греки встигли зайняти кілька вигідних для оборони і наступу ділянок у Єгипетсько-Сірійській дільниці, і лиш ніч припинила кровопролиття. Полягло понад десять тисяч повстанців, багатьох поранено, а серед них і Птагмеса, якому спис елліна проколов руку, але епістратег не залишив поля бою. Втрати греків були значно менші, проте дошкульні. Загинуло чимало старшин, чий військовий досвід забезпечував гоплітам успіх.

Битва не завдала нищівної поразки й не принесла перемогу жодному із супротивників, і повстанці не втрачали надії на успіх. Тим паче, що до них приєдналося ще кілька тисяч вільних злидарів і рабів, які досі стояли осторонь повстання, певні, що гопліти швидко придушуть його. Переконавшись, що елліни зіткнулися з рівносьильним ворогом, вони теж виступили проти гнобителів.

У гоплітів надії на підмогу не було. Грецькі гарнізони стояли далеко від столиці, на кордонах держави, і міне багато днів, поки вони прибудуть до Александрії. Повстанці ж не сидітимуть бездіяльно: вже завтрашня битва стане вирішальною.

Шамеш, який після смерті Меріба очолив повстання, скликав до святині Сепедет — богині першого дня року — старшин на раду. Більшість з них були поранені, закривавлені і ще не встигли змити з себе своєї і ворожої крові.

— Боги ще вагаються, кому дати перемогу, — проказав збуджено головний епістратег. — Полягло дуже багато наших побратимів, але ще й тепер нас удвічі більше, ніж еллінів. Зараз обміркуємо, як діяти нам завтра: наступати першими чи чекати наступу гоплітів?

— Яка твоя думка? — запитав Птагмес, притискаючи до грудей поранену руку, що висіла на ремінці, закріпленому на шиї. Обличчя його раз у раз нервово сіпалося.

— Ми першими повинні атакувати еллінів, — відповів без вагання Шамеш, і старшини схвально загомоніли.

— Греки не сподіватимуться наступу, і це позначиться на ході битви, — висловив думку Шамеш.

Поранених і втомлених не лякали завтрашня битва, нові рани, може, й смерть, бо світла мета кликала на подвиг.

Осіріс забрав до себе багатьох стратегів, і на їх місце призначено інших. Новачків, які тільки що приєдналися до повстання і не брали участі в битві, очолив визволенець — сотник Ганан. Його пан, умираючи, подарував рабові волю, але не залишив навіть драхми на прожиття, і той ледве животів: виконував за мізерну плату найчорнішу роботу, якщо її знаходив. Таких злидарів, як він, було в Алек-сандрії більше, ніж праці для них. У битві Ганан проявив хоробрість, військовий хист, чим привернув до себе увагу Шамеша. Ще нинішньої ночі новий стратег повинен був пробратися в тили гоплітів і на світанку зненацька атакувати їх.

Переформовано і зміцнено загоми, які зазнали найбільших втрат. Шамеш передбачив, що найзавзятіші бої розгоряться саме біля святині Сепедет, і тут треба зосередити добірні повстанські частини під командуванням Менхепера.

— А якщо завтрашня битва ми програємо? — запитав хтось із старшин.

— Загинемо, але вільні! — вигукнув завзято його товариш зі свіжою раною на обличчі.

— Ваша і наша доля — однакова, — підтримали його стратеги вільних злидарів. — Тих, що потраплять в руки гоплітам, чекає страшна смерть. Тож завтра дорого продамо своє життя.

— Вони не пощадили б наших сімей, — зажурився молодий стратег у грецькому шоломі. — У мене дружина і двоє

дітей. Не хочу, щоб гопліти знущалися над ними, як мене покличе Осіріс.

— І в мене сім'я... І в мене... І в мене... — збуджено волали старшини. — Вони є в більшості повстанців, — нагадували головному епістратегові. — На випадок нашої поразки їх не мине страшна доля, — з тривожною надією чекали, що скаже Шамеш.

Головний епістратег мовчав, натужно щось обмислював. — Завтра вранці всі повстанські сім'ї вирушать у верхні номи, — ошелешив старшин. І продовжував: — Дамо їм для охорони дві тисячі повстанців. Гопліти навряд чи переслідуватимуть їх, бо вони теж обезкровлені, виснажені битвою, і кожен воїн потрібен їм тут.

— Як і нам, — нагадав хтось Шамешові.

— Правду говориш, — не розгубився головний епістратег. — Але, як я вже сказав, нас удвоє більше, ще й прибуде до нас кілька тисяч поповнення. Воно замінить охоронців. Якщо перемаємо, то завернемо ваших рідних з дороги. А програємо завтрашню битву — також не всі загинемо. Хто врятується — приєднається до втікачів. Іншої ради я не знаходжу, хіба ви придумаете щось путніше, — розвів руками.

Старшини на хвилину замовкли, а тоді збуджено заговорили. Шукали і теж не знаходили іншої можливості, яка врятувала б повстанські сім'ї на випадок поразки.

Голоду, сказав головний епістратег, утікачі не зазнають. Від Дельти аж до Фів — усюди грецькі поселення багаті худобою, зерном, олією.

Серед повстанців було чимало поранених, яких на випадок поразки не можна кинути напризволяще. Такого злочину, мовили старшини, не пробачили б їм боги, навіть Осіріс не прийняв би їхніх Ка до свого царства.

Вихід зі скрутного становища знов-таки придумав головний епістратег.

— Не всі кораблі згоріли, — сказав він. — Перенесемо туди поранених, підберемо людей, які знають море, і ще цієї ночі вони відпливуть з Александрії. А тепер негайно повідомте повстанців, що ми тут врадили, бо час не жде, — розпорядився. — Хай вранці, як почнеться битва, повстанські сім'ї залишають Александрію.

Тієї ночі було багато жіночого плачу в хижках александрійських злидарів, особливо в Ракотісі, але вранці вони спустіли. Наказ головного епістратега було виконано.

Втомлені повстанці перепочивали на теплій землі, але не спали: заспокоювали голод в'яленою рибою, якої чимало

було в магазинах на пристані. Там зберігались тисячі амфор з вином, але Шамеш поставив біля них вартових. Воїн, у якого задурманена хмільним голова, сам небоездатний і для інших — завада.

Загартовані важким життям і злиднями, звиклі до голоду і втоми, повстанці переносили безсоння легше, ніж їхні вороги.

Вночі трапився прикрий випадок: вартові зловили втікача-раба, який намагався непомітно вислизнути з табору. На допиті він зізнався, що хотів видати грекам повстанські таємниці, сподіваючись одержати за це волю і золото, стати заможною людиною, купити рабів. Сподівання зрадника не збулися.

Ще не згасли зорі, як старшини підняли повстанців на битву. Тихо — без сурм і рогів... Задум був такий, щоб якомога непомітніше добратися до позицій гоплітів і вдосвіта атакувати їх. Вирушив зі своїм загonom на тили грецьких військ Ганан. Одначе тупання тисяч ніг і брязкіт заліза зрадили повстанців. У грецькому таборі засурмили тривогу, і гопліти зустріли супротивників готові до бою.

В Кеміті день настає дуже швидко після ночі, бо ранок триває хвилини. Ось уже перше сонячне проміння заграло на щитах і шоломах гоплітів. Але їхній грізний вигляд не злякав повстанців. Тепер навіть боги не зупинили б їх. Вчорашні раби і злидарі відчайдушно ринулися в наступ: то тут, то там вклинювалися в шеренги гоплітів. Та не розвалили їхньої залізної стіни. Краща зброя і досвід знов допомогли еллінам вирівняти фалангу, зупинити ворога.

Раптом на тилах грецьких військ протяжно засурмили сурми. Їхні різкі звуки, яких не міг заглушити навіть гул битви, долинули до повстанців. У грецькому таборі діялося щось тривожне. Серед фалангістів, котрі розуміли мову сурм, настало замішання.

— Ганан включився в битву! — вигукнув на radoщах Шамеш. — Передай мій наказ епістратегові Менхеперу, щоб він із залишеними для оборони святині загонами розколов центр фаланги, — наказав молодому вістовому.

Юнак, мабуть, був швидконогий, бо незабаром Менхеперові воїни вже рубалися з гоплітами. Аж тепер фаланга похитнулася, стала крок за кроком, але без паніки відступати, густо встелюючи землю своїми, а ще більше повстанськими тілами.

— Перемога! — волали на radoщах повстанці і відчайдушно кидалися в битву. — Швидко здобудемо Царську діляницю!

Радів і Шамеш. Сонце ще стоятиме в zenіті, як простий народ Кеміту назавжди звільниться від рабства. Не буде ані визискувачів-гнобителів, ані «тіл без душі».

Але радість тривала недовго: сталося непередбачене. Шеренги гоплітів несподівано поповнилися новими воїнами, і фаланга відразу перейшла в контрнаступ, стала тіснити повстанців.

Ганан, як було задумано, справді вийшов на тили еллінського війська, але досвідчені грецькі старшини передбачили таку можливість і виставили надійний заслон. Наступ загону стратега закінчився поразкою. Хто вцілів, рятувався втечею. Тепер, коли тилам уже не загрожувала небезпека, переможці включилися в битву, яка точилася в Єгипетсько-Сирійській дільниці.

— О боги, та що ж це діється! — закричав Шамеш, здогадавшись, що трапилось. — Невже ви обманули нас? Адже знаєте, що ми залишилися без резервів!

Піддавшись розпачу і забувши про свій найголовніший обов'язок — керувати битвою, він ринувся з мечем на гоплітів. Страшний у гніві, сильний і безстрашний, як дикий буйвіл, він сіяв смерть в шеренгах ворога.

Поява на ратному полі головного епістратега сповнила новим завзяттям повстанців, і ті на якийсь час зупинили наступаючу грецьку фалангу. Одначе знову переміг військовий досвід і досконаліша зброя.

Повстанці з боєм відступали... Навіть спрага і страшна спека не припинили битви, хоч сонце стояло в zenіті і нагріті панцири та шоломи пекли тіло. Але смертельна ненависть до поневолювачів, з одного боку, і обов'язок найманців захищати наймача, з другого, примушували супротивників забути спрагу, голод та втому і вбивати або гинути.

До надвечір'я гопліти здобули майже всю Єгипетсько-Сирійську дільницю, відтіснили повстанців до Ракотісу, і битва припинилася. Головний епістратег, поранений в рамено (меч елліна розрубав йому нараменник), знов скликав старшин на раду. В душі він гнівно дорікав богам, що не послали йому смерті, хоч у битві не щадив себе, кидався в гущу ворогів.

Старшин залишилося вже мало, та й ті були поранені, покривавлені.

— Боги відвернулися від нас, хоч як хоробро ми боролися, — поскаржився Шамеш старшинам.

— Завтра елліни здобудуть Ракотіс і заженуть нас у море, — дійшов невеселого висновку хтось із старшин.

— Нас не буде, — заперечив йому головний епістратег. — Поранених, як і вчора, перенесемо на кораблі, а самі подамосся за нашими сім'ями у верхні номи.

— А може, завтрашній день буде для нас щасливий, — висловив здогад весь у крові молодий старшина, і його підтримали стратеги-однодумці.

Але більшість, а серед них і Шамеш, мислили інакше. Якби навіть повстанці перемогли завтра еллінів, що мало ймовірно, то в Александрії довго не протримаються. Бездатних залишиться жменька, а тим часом до столиці прибудуть гопліти з прикордонних гарнізонів. Марно гинути — нерозумно.

Іх доводи переконали найзавзятіших, і головний епістратег наказав, щоб опівночі повстанці були готові в дорогу.

Гопліти насторожено прислухалися до гамору, що стояв над табором противників, напевне, думали, що ті готуються до завтрашньої битви.

За північ гамір утих. Гопліти вирішили, що бунтарі послули. Знесилені битвою, вони теж засинали де хто впав.

Вранці, зі сходом сонця, пролунали сурми, і гопліти фалангою вишикувалися до бою, та відразу виявилось, що битися їм ні з ким.

Понад двадцять тисяч повстанців відійшли вже далеко від Александрії, а на пристані не залишилося жодного корабля.

XII

Кудись ділося гаряче сонце Кеміту — і настав страшний холод! Цокають зуби, льодяніе кров, а тіло ніби мертво.

— Накрийте, бо мені зимно! — кричить Імхотеп.

Власне, це йому тільки здається, що він кричить, насправді лише губами ворухить. Але Аарон зрозумів усе і дбайливо накрив Імхотепа овечими шкурами: вони зберігаються в Музейоні для хворих болотною недугою. Та холод проймає ще дошкульніше, Імхотеп аж коцюрбється від нього.

Від болю тріщить голова, чорніє в очах. Імхотеп марить щось про Ніке, про їхнє кохання. Старий каталогізатор, який сидить біля юнака, добродушно посміхається і співчутливо киває сивою головою. Ось чим наповнене серце юного перекладача. А втім, хіба це дивина, що молоді кохаються? Старість думає про потойбічне життя, молодість про земне, якого без любові не буває.

«Приходила вона й до мене», — зітхнув Аарон і замислився, став перебирати пальцями бороду. Раптом насторожився: йому здалося, що хтось причаївся поблизу. Краще вийти і не слухати таку небезпечну мову хворого. Не чув — не знаєш. Але цікавість перемагає.

— Нас багато, і ми переможемо, — шепоче Імхотеп. — У Кеміті запанує справедливість, раб стане вільним, і не буде злидарів. Готуй, Шамеше, своїх людей до бою!

Обличчя Аарона скував переляк. Он воно що! Ось чим дихає новий перекладач! Але того, про що він базикав, ніколи не було і не буде: хто владу в руках має, той і батіг тримає. Байдуже, хто правитиме Єгиптом — фараони, перси чи греки. Але він, Аарон, нікому не повторить цих страшних слів: його теж чекала б кара за те, що доглядає хворого бунтаря. А Шамеш уже сьомий день не появляється в Музейоні. Якщо не загинув у бою, то вирушив з бунтарями у верхні номи. Мабуть, він неабияк в них персона: готував же їх до бунту! А Імхотеп — ще поважніша, бо дає вказівки Шамешові. А втім, навіщо йому, старому, це знати?

— Спи, спи! — шепнув каталогізатор і тихо вийшов з кімнати. Коли появився знову, тримав у руках глечик з бурою запашною рідиною.

Імхотеп скинув із себе овечі шкури й лежав у самій набедреній пов'язці: охопила ще більша гарячка — обличчя аж горіло, очі неприродно блищали.

— Води! — ледве вимовив. — Я весь у вогні.

— Врешті заговорив, — зрадів Аарон. — Болотна недуга звалила тебе з ніг і вже кілька днів кидає то в жар, то в холод. — Випий! — подав юнакові глечик. — Це наші давні і добрі ліки — вивар із різних цілющих зел, який прожене твою біду.

Імхотеп дарма намагався взяти посуд у руки: вони були ніби дерев'яні.

— Я тобі допоможу, — підніс Аарон йому до губів глечика.

Ліки були гіркі, й Імхотеп, п'ючи, скривився.

— Тепер спи, а як прокинешся — відчуєш себе міцнішим, — підбадьорив його каталогізатор. — Але не скидай із себе овечих шкур, терпи, хоч як жарко тобі не було б. Імхотеп заплющив очі, шепнув щось і заснув.

Спав довго, а коли прокинувся, болю не відчував так різко, як раніше, хоч гарячка ще мучила. Голова боліла, але не розламувалася, працювала й думка.

«Щось дивне твориться зі мною, — ще не усвідомив як

слід, що саме з ним трапилось. — І чого руки такі важкі, ніби залізні, — не можу їх підняти? Чого все тіло болить?»

— Шамеш! — покликав приятеля Імхотеп, і над ним схилився Аарон.

— Чи не казав я, що наші ліки тобі допоможуть? — зрадів старий, помітивши, що обличчя юнака вже не пащить таким жаром. — Тричі, через кожних три дні, нападало на тебе це лихо, намагалося зі світу зігнати. Третій напад завжди найгрізніший, і хто його переборе, той виграв бій. Але воно ще довго мучитиме тебе, хоч сила його вже не та. А тепер випий ще й оцей навар з курятини, бо сьомий день нічого не їси, вже на мерця схожий і хтозна-що говориш.

— А що ж я говорив? — стрепенувся Імхотеп. — Може, в непритомності теревенив щось нерозумне?

— Хіба в маренні хворого, якому один крок до смерті, може бути щось доладне? — ухилився від прямої відповіді каталогізатор. — Я не дуже-то й прислухався до того, що ти казав. У мене свої турботи. Та ще й які! А ти думав: моє життя пливе спокійно, як човник по Гапі.

Він явно хотів уникнути розмови, яку сам навіщо затіяв.

— Не приховуй, достойний, — наполягав Імхотеп.

— Нічого з тобою не вдієш, — знизав плечима Аарон. — Хоч-не-хоч, а доведеться сказати. Ти весь час згадував якусь Ніке, називав її то пташкою, то квіткою, клявся у своєму коханні до неї. Мабуть, вона надовго увійшла в твоє серце.

— Назавжди! — тихо, але рішуче запевнив старого Імхотеп і заплющив очі.

Ніке... Навіть тепер, коли смерть стояла у нього за плечима, він серцем і душею був з коханою. Але чи його ув'язнення не відштовхнуло її від нього? Юнак раптом стрепенувся знову. Хіба ж тільки про Ніке він говорив?

— А крім Ніке я не назвав нікого? — схвильовано допитувався.

— Я вже сказав: лише Ніке, — вдавав із себе сердитого Аарон. — Більше не питай про своє марення, а пий, що даю.

Імхотеп уперше за всі дні слабості відчув голод. З апетитом випив м'ясний вар — і сили поволі верталися.

— Не питатиму, достойний, — пообіцяв скрушно Імхотеп. — Тільки скажи, хто крім тебе чув мою маячню?

— Гімназіарх, який кілька разів приходив сюди. Але ти тоді говорив про Ніке.

— Ніколи в житті не забуду, достойний, що ти уберіг мене від смерті, — зворушено проказав Імхотеп.

— А ти забудь про те, — суворо порадив йому Аарон. — Так ліпше для нас обох.

Натяк був ясний, і Імхотеп уже не сумнівався, що в гарячці він говорив про повстання і про свою причетність до нього. Однак страху не відчув: знав, що Аарон збереже таємницю.

— Мій друг Шамеш забув про мене, — зітхнув юнак, і Аарон з осудом глянув на нього.

— І про Шамеша забудь, ніколи не називай його імені, — порадив хворому.

— Шамеш мертвий! — жажнувся Імхотеп.

Аарон скрушно похитав головою, мовчки підійшов до дверей — прислухався, чи за ними нікого нема. Потім тихо заговорив:

— Я розповім, що діялося в Александрії, коли ти змагався з болотною недугою, — сів біля Імхотепа. — Наступного дня, як вона звалила тебе, в столиці спалахнуло повстання рабів і вільних злидарів.

— Чому ж мене ніхто не повідомив про це? — зіперся на лікоть Імхотеп, не здатний ще контролювати своїх почуттів.

Од думок, що раптом завирували, його скропив піт. Отже, повстання відбулося, та закінчилося поразкою. Інакше зараз замість Аарона тут сиділи б Шамеш або Меріб, мати чи батько. Адже єгиптяни мали б доступ до Музейону. Греки, напевно, криваво розправилися з бунтарями і з усіма, хто причетний до повстання. Його самого врятувала болотна хвороба, будь вона проклята! В той вирішальний час він мав бути серед повсталих.

— Достойний, розкажи мені про повстання, — благально просив Імхотеп. — Ти ж тепер усе про мене знаєш, і з мого боку було б нерозумно заперечувати свою причетність до нього.

— То був страшний час, і щасливі ті, які його не бачили, — не приховав гіркої правди Аарон. — Битва тривала два дні з ранку й до ночі, гоплітам удалося відтіснити бунтарів од Царської дільниці і зайняти Єгипетсько-Сирійську.

— А третього дня? — Імхотеп відчув, що в нього знов починається гарячка.

— Його не було, — хитро примружив очі каталогізатор, але юнак не помітив цього.

Аарон сміється з нього. Після кожної ж ночі настає день. А може, каталогізатор приховує страшну правду. Гопліти знищили всіх повстанців, навіть їхні сім'ї. То чи варто розпитувати, що приніс бунтарям наступний день.

Спостерігаючи за Імхотепом, Аарон зрозумів, що діється в його душі.

— Ти, що не загинули в бою, залишили вночі Александрію і, очолені Шамешом, подалися з сім'ями у верхні номи, — вдавано байдуже сказав старий Імхотепові. — Там теж спалахнуло повстання рабів, каменотесів, рудокопів, фелаків і різної вільної бідноти. Гопліти не переслідували втікачів, бо багато їх полягло, а ще більше було поранених. Керує бунтарями верхніх номів якийсь писар.

— Гармахіс! — збуджено вигукнув Імхотеп, і на душі в нього стало так радісно, ніби він і не хворів.

Не все ще втрачено і даремно пролито кров. Напевне, більшість повстанців урятувалася і у верхніх номах продовжить боротьбу за волю.

— Мабуть, Гармахіс, — замислено промовив каталогізатор. — Бачу, ти втаємничений у всі бунтарські справи, — лагідно дорікнув хворому старий. — З верхніх номів нині вранці прибули перші втікачі. Розповідають, що повстанці вбивають лише найжорстокіших урядовців, землевласників, орендарів і работорговців, а всім іншим наказують негайно забиратися геть. Філопатор радий би послати туди своїх гоплітів, але раптом появився ще грізніший ворог — Антіох III Сирійський, він збирається відібрати од Єгипту загарбані предками Філопатора сирійські провінції. Може, навіть прогнати царя і заволодіти всім Єгиптом.

Аарон розповідав про це без хвилювання, байдужий до того, хто управлятиме Чорною Землею. І Філопатор, і Антіох поблажливо ставились до іудеїв, бо потребували їхнього золота.

Звістка про війну з Сирією вразила Імхотепа. Ні, він співчував не Філопаторові, а рідному народові. Невже єгиптяни ніколи не стануть господарями своєї землі? Невже чужинці завжди гнобитимуть їх? Але, з другого боку, війна двох тиранів допоможе Гармахісові закріпитися у верхніх номах, аби з часом створити державу справедливості, про яку мріяв Меріб. Учитель, напевне, подався до Гармахіса, там разом із Шамешом допомагатиме йому порадами. Про смерть Меріба Аарон не згадував, й Імхотеп не знав про це.

— Музейон і Царська дільниця залишилися без слуг і рабів, — продовжував розповідати каталогізатор, — якщо не брати до уваги кількох старих рабів. Навіть Філопаторові приносять їжу з військової кухні, — засміявся тихо. — Влітські та єгипетські модниці ходять брудні й нечесані, бо багато рабинь пішло з бунтарями. Чоловіки крутять жорна — і багатьом уже запалися черева.

Імхотеп уважно прислухався до слів каталогізатора, але в душі не з усім погоджувався. Аарон гадає, що тепер усі еллінки брудні й нечесані, бо не бачив Ніке. Квітка лотоса навіть у негоду чарівна.

Ніке не знає, що він, Імхотеп, хоч і не брав участі в повстанні, проте стояв за крок від смерті. Напевне, дівчина жде його, бо звістка, що сам Філопатор розвіяв підозру про змову Імхотепа з бунтарями, мабуть, облетіла місто. А може, Ніке зробила неправильний висновок, подумавши, що він, обурений підлістю Доріона, викинув її зі свого серця. Коли зустрінеється з Ніке — розкаже про все. Але чи застане ще своїх батьків у Ракотісі? Може, гопліти знищили й сім'ї повстанців — старих людей і дітей?

На це питання Аарон заперечливо похитав головою. Гопліти, напевне, вчинили б так, якби Філопатор не боявся Сирії. Така різня поглибила б ненависть єгиптян до нього, і на випадок війни в Дельті спалахнув би новий бунт.

З коридора долинули чийсь кроки, Імхотеп і каталогізатор почали прислухатися.

У кімнату, тихо ступаючи, щоб не розбудити хворого, ввійшов Ератосфен.

— Я радий, що ти переборов хворобу і повертаєшся до життя, — заговорив, помітивши, що Імхотеп не спить.

— Завдяки достойному Ааронові, — перевів погляд на свого рятівника Імхотеп. — Він весь час опікується мною.

— Я кілька разів приходив, коли ти був на порозі смерті, і завжди заставав його біля тебе.

— Тобі, достойний, я теж зобов'язаний життям, — віддав належне Ератосфенові юнак. — Ти визволив мене з льоху і врятував від міського муру.

— Життя навчило мене відрізняти людей од шакалів. На жаль, цих шакалів стає все більше, — зітхнув Ератосфен. — Одні б'ються за білу пшеничну паляницю, другі за бич, який дає їм владу. Щоб втримати її, вони йдуть на все. — Але я прийшов сюди не на філософський диспут, хочу порадувати тебе доброю звісткою.

— Достойний, ти вже порадував мене своєю присутністю.

— Хто задовольняється малим, заслуговує більшого, — пригадав давню приказку гімназіарх. — Достойний Аарон, напевне, розповів тобі, що тут діялося, коли ти змагався з недугою.

— Лише дещо, — застерігся каталогізатор. — Щоб про все розповісти, замало одного дня.

— В Музейоні залишилося кілька старих рабів, одного

з них я послав у Ракотіс — розвідати про твоїх батьків, — сказав гімназіарх.

Імхотеп нервово поворухнувся. Розпитувати про рідних боявся і лише тривожним поглядом вступився в гімназіарха.

— Не хвилюйся, — заспокоїв його Ератосфен. — Я ж казав, що приніс добру звістку. Обоє вони живі. Батько вже старий і не брав участі у повстанні. Грек у його віці носить ще меч і щита, але ви, єгиптяни, швидко старієте і недовго живете, бо є на це причини, — співчутливо похитав головою. — Батько хотів навідатися до тебе, але раб передав мою застереження: йому поки що не варто появлятися в місті.

Почувши втішну звістку про батьків, Імхотеп сказав: — Твої слова — як цілющі ліки: вже наче й хвороба відступає. — Та раптом відчув, що йому знову стає холодно і сили покидають його.

— Накрийте мене, — шепнув він, заплющуючи очі.

XIII

За місяць хвороби Імхотеп дуже схуд — щоки запалися, під очима з'явилися синці. Проте його вигляд не хвилював Аарона.

— Ти переміг хворобу і незабаром візьмешся за свої папіруси, — радів старий.

Каталогізатор казав правду. Імхотеп відчував, як до нього повертається здоров'я, з кожним днем усе більше прибуває свіжих сил. Появився апетит — будь-яка страва, навіть каша, відразу зникала. Але тепер вона була на столі все рідше, бо справи Музейону пішли на лад. Рабів, які загинули або подалися у верхні номи, замінили нові — привезені з Італії й Еллади, хоч ціни на них піднялися в три рази. На пристані знову зупинялися навантажені різним товаром кораблі, в шинках, як і раніше, виспівували захмелілі моряки; наглядачі значно рідше шмагали нових рабів-вантажників.

У маєтках Музейону, як і колись, було вдосталь м'яса і риби, зерна і городини. Вчені вже не варили собі кашу, а займалися наукою. Для них готували їжу раби-куховари.

Нарешті Імхотеп устав з постелі. Ноги не слухалися, підгиналися. З допомогою Аарона кілька разів пройшовся од дверей до вікна. Його пройняв страх. Невже завжди так важко пересуватиметься?

— Це тимчасова квалість, — заспокоїв його Аарон. — Захочеш — незабаром носитимеш на пристані бедети, бо

там тепер бракує вантажників, і добре заробиш, — пожартував.

— Як проженуть мене з Музейону, то скористаюся з твоєї поради, достойний, — вдавано весело пообіцяв Імхотеп, але в душі образився на каталогізатора.

Імхотепа цікавили події, що відбувалися в столиці і верхніх номах, доля повстанців, які залишили Александрію. Проте Аарон явно уникав таких розмов. Може, каявся, що порушив правило, яке гарантувало спокійне життя, — «не бачив, не чув, не знаю».

Одного разу старий повернувся з міста дуже схвильований.

— Що там діється, що там діється! — забідкався ще з порога. — Я тільки що побував у іудейських дільницях.

— Навіть там нема вже спокою, — по-своєму зрозумів каталогізатора юнак.

— Тобі завжди бунти в голові, — розсердився Аарон. — Там завдяки Ягве ще спокійно, — хвилюючись, старий забув, що називати бога по імені забороняє його релігія. — Маємо аж два Єгипти, — стишив голос.

— Завжди були Верхній і Нижній Кеміт, — байдуже поставився до новини Імхотеп.

— Не те, не те! — аж замахав руками Аарон. — Обома Єгиптами завжди правив один володар, а тепер — два. Якась ще неясна, але хвилююча підозра закралася в душу Імхотепа.

— Хто цей другий фараон? — схопив за руку каталогізатора.

— Назвав горобця соколом, — зневажливо махнув рукою Аарон. — Він бунтар і, мабуть, твій друг, бо всі бунтарі тобі близькі. Його ім'я ти вимовляв, коли був у гарячці.

— Може, Гармахіс? — чекаючи відповіді, затамував подих Імхотеп.

— Ти вгадав, — кинув головою Аарон.

Імхотеп, зраділий, ледве втримався, щоб не обняти старого.

— Бунтарі зайняли Фіви і номи Зайця ⁴², Крокодила ⁴³, Шакала ⁴⁴, Двох Пер ⁴⁵, Літаючого Сокола ⁴⁶, Вужа ⁴⁷, Двох Соколів ⁴⁸, створили там свою державу, — продовжив Аарон. — До Александрії прибувають гурми втікачів, серед них чимало моїх єдиновірців, які у верхніх номах займались торгівлею і ремеслом. Вони розповідають цікаві речі. У Верхньому Єгипті нікого не переслідують, нікому не

⁴² — ⁴⁸ Єгипетські назви верхніх номів.

мстять, лише окремим кажуть забиратися геть. Колишні раби і злидарі обрали старійшин, але їхня влада обмежена. Важливіші справи вирішують усією громадою — на зразок давніх еллінських агор ⁴⁹. Старійшин очолює Гармахіс, але він підпорядковується їм.

«Так думав Меріб, — згадав про свого вчителя Імхотеп. — Мабуть, він серед старійшин».

— Невже Філопаторові байдуже, що втратив Червону корону? — з подивом у голосі спитав Імхотеп.

— Хіба людині байдуже, що їй відрубили руку? — відповів запитанням на запитання каталогізатор. — Незважаючи на загрозу з боку Антіоха, Філопатор таки вирядив проти бунтарів десять тисяч гоплітів. Під Фівами відбулася кровопролитна битва — ще страшніша, ніж Александрійська. В ній бунтарі розгромили еллінів. Ті, що ціліли, зачинилися в одній з фортець над Гапі і обороняються. Філопатор послав кораблі за ними, але вони відмовилися повертатися в Александрію, відповіли цареві, що гопліти перемагають або гинуть. То військо хоробре, — похвалив грецьких воїнів.

— Достойний, своїми словами ти оздоровив мене більше, ніж ліками! — вигукнув Імхотеп.

— Бачу, що й льохи нічому тебе не навчили, — докірливо покрутив головою Аарон. — Потрапиш туди вдруге — не виберешся. Не хотів би я тебе бачити на мурах. А щодо слів — ти правду кажеш: є цілющі і такі, що убивають, як зміїна отрута. Але болотянка все-таки більше боїться ліків, і вони врятували тебе. Ти, певне, цікавий знати, хто був ватажком у бунтарів під час битви з гоплітами? — хитро примружив очі.

— Чи, бува, не Шамеш? — засвітилися Імхотепові очі.

— Бунтар бунтаря чує нюхом за тисячі стадій, — засміявся Аарон. — Колишній раб Музейону.

— Одна звістка краща від іншої, — знову просяло обличчя Імхотепа. — Це означає, що александрійські повстанці щасливо добралися до верхніх номів і з'єдналися з тамтешніми.

— Тому-то бунтарі і перемагають гоплітів, — зробив висновок Аарон. — Але тобі, перекладачеві Музейону, пора забути Шамешів і шукати більш достойних друзів. А втім, хто знає, який друг вірніший, — старий замислився. — Шамеш зрадою міг купити волю, але не зробив цього. А бага-

⁴⁹ У Давній Греції — народні збори.

тий друг здебільшого непевний. Золото і почесні роблять людей підлими.

Імхотеп не уважно слухав роздуми каталогізатора: думками був з повстанцями. Держава справедливості стала дійсністю. Мерібові треба віддати належне: довгі роки свого життя він присвятив підготовці повстання. Тепер, напевне, утверджує новий державний лад, про який так мріяв. Якби-то Гор позичив свої соколині крила йому, Імхотепові, щоб він міг поїхати до друзів, побачити їхнє творіння — першу в світі вільну державу!

«А батьки, а Ніке?» — виникло тривожне питання.

Імхотеп принішк, замислився.

Завдяки Ератосфенові він знає, що діється в Ракотісі і як почувають себе батьки. Ануп кудись зник, і тепер ніхто не визискує старих риболовів. Батько рибалить, але риби не дає Терсеї. Мабуть, уже довідався, як поступив з його сином Доріон. Покупців на рибу тепер багато, але нікому ловити її: молоді риболови подалися у верхні номи. Коли він, Імхотеп, видужає — відразу навідається до батьків.

Ніке, мабуть, уже знає, що Філопатор не лише помилував його, єгиптянина, а й залишив у Музейоні. Це рідкісний випадок, бо кого запідозрено в причетності до змови, той приречений на смерть. В Александрії, напевне, всіх здивувала така великодушність жорстокого і кровожерного тирана.

Але Ніке не відає про болотянку. Може, чекає звістки від нього, сумує. Так близько до неї, але Аарон неблаганний: ще не дозволяє виходити за мури Музейону. Каже, що в столиці поширюється болотянка, а Імхотеп ще як слід не видужав і піддатливий до хвороби. Нових її нападів уже не переніс би. Та зустрічі з Ніке не можна відкладати. Дівчина, мабуть, глибоко переживає вчинок свого батька. А Доріон? Як він зустріне тепер Імхотепа? Тікатиме від нього, як собака від палиці. Може, стане виправдовуватися. Зважаючи на Ніке, йому, Імхотепові, доведеться гамувати гнів і презирство. Але вчинку Доріона він ніколи не забуде.

«Як розіб'ємо з Ніке жбан — не пушу його на поріг свого дому», — твердо вирішив Імхотеп.

Але чому любов така всевладна? Полонить серце, душу, і ніхто — найбільший мудрець чи злидар — неспроможний визволитися від неї. А втім, вона така прекрасна, що люди самі шукають її. Це єдина радість і єдине щастя в їхньому житті.

Одного ранку до Імхотепа (він саме прогулювався по

паркових алеях) підійшов вартовий і звернувся з такими словами:

— Тебе, достойний, хоче бачити старий раб колишнього начальника філакетів Царської дільниці Доріона. Щось дуже важливе має сказати тобі, — доповів Імхотепові.

Обличчя юнака перекошилось від гніву й обурення. Той негідник знову щось затіває, але сам не відважується прийти і посилає раба? До речі, що означає слово «колишній»?

— Ти, достойний, відстав від життя, не цікавишся, що діється за мурами Музейону, — знизав плечима вартовий. — Доріон чимось провинився і вийшов з довір'я найдостойнішого з достойних. Тепер він старший над збирачами мита на пристані.

Звістку про падіння Доріона Імхотеп сприйняв байдуже. А втім, чи можна це назвати падінням? Від собаки видерли кістку і кинули їй тельбух. Посада старшого митника — не менш прибуткова, ніж пост начальника філакетів: жоден капітан корабля не скупиться на щедрі дарунки для митників, бо саме вони визначають портову оплату за привезені товари. Старший шакал не скривдив свого молодшого собрата.

«Вийти до раба чи ні? А може, йдеться про Ніке?» — відкинув вагання Імхотеп і подався за вартовим.

Раб стояв, спершись на мур, й Імхотеп упізнав у ньому Анабама, якого не раз бачив у домі Доріона. Був дуже немічний, щоб брати участь в повстанні, і довелося залишитись у своїх панів.

— Чого хоче від мене Доріон? — запитав спокійно Імхотеп; сердитись на раба не випадало, адже той виконує наказ свого пана.

— Він не знає, що я пішов до тебе, — усміхнувся кутиком губ Анабам. (Раб не повинен проявляти своїх почуттів, радість чи смуток мусить носити в душі.)

— Невже Ніке послала? — аж стрепенувся Імхотеп. — Ти вгадав, достойний, — кивнув головою раб. — Вона довідалася про твою хворобу і хотіла сама прийти до тебе, але Терсея не пустила. Казала, що не личить дівчині бігати за парубком. Отож Ніке веліла передати тобі оце, — подав клаптик папірусу.

Імхотеп розгорнув папірус — і раптом міцно обняв раба, ніби довгожданого приятеля, чим неабияк здивував вартових. Записка була коротка.

«Ніке вітає і не забуває Імхотепа».

Дві дороги стелилися Імхотепові, обидві кликали його. Коли борються два почуття — кохання і обов'язок, — вибрати нелегко.

— Ніби Геракл на розпутті, — журливо промовив сам до себе Імхотеп.

«Закохані, як нічні метелики, що летять на світло каганця і обпалюють собі крильця, — резюмував Аарон, коли Імхотеп відкрив йому свої почуття до Ніке. — Вони згоряють од любові, не думаючи, що вона скороминуща і химерна: спалахує і згасає. Тож іди за своїм коханням, поки ще не згасло».

Такий розумний чоловік, а так хибно думає про любов! Вона вічна, незгасна, як сонце. Воно заходить в Кеміті, але сходить в інших краях. А вранці знову повертається на Чорну Землю. Часом воно жорстоке: не гріє, а дихає жаром. А хіба буває холодна любов? Хіба не бушує полум'ям у серці?

Вже скоро Імхотеп зустрінеться зі своїм сонцем — Ніке, почує її ніжний, схожий на пташине щебетання голос, торкнеться губами її солодких уст. Чи треба бажати більшого щастя?

Може, Ніке не зауважить слідів його хвороби. Він знову повен здоров'я, з обличчя зійшла сірість, з-під очей зникли синці, на руках окреслилися м'язи. Грецьке дзеркало, яке подарував йому Аарон, не обманує; Імхотеп задоволений своїм виглядом. Щоправда, до красеня йому ще далеко, але Ніке любить його таким, яким він є. Швидше до неї!

«Добрий син повинен опікуватися старими батьками, дбати, щоб у них завжди було зерно, олія і пиво», — раптом згадалось оповідання «Про невдячного сина і добрих батьків». Його він читав, ще навчаючись у школі Гора.

Дженферу, синові бідного ткача, пощастило. Він став багатим, досягнув високих почесей, загордився і відцурався од бідних батьків. Перед приятелями і дружиною видавав себе за сина великого купця, який залишив йому в спадок таланти золота. Боги покарали невдячного сина, забрали в нього майно, позбавили почесей, наслали хворобу, а кохана дружина втекла од нього, хворого. Батьки довідалися про недолю Дженфера, простили йому провину, забрали до свого дому. За частину важко зароблених грошей (зібраних на скромну гробницю, щоб їхня Ка не блукала у

вічній темряві) вони купили синові ліки, а решту — пожертвували богам, щоб послали йому здоров'я.

Читаючи оповідання, Імхотеп обурювався невдячним сином і навіть радів, що боги покарали його. Імхотепа невдячним сином не назве ніхто і ніколи. Хоч як кличе любов, він спершу виконає синівський обов'язок.

— Бачу, достойний, що не вабить тебе місто, — поглядаючи на замисленого Імхотепа, дійшов висновку вартовий.

Мабуть, перекладача ніхто не чекає і йому нікуди поспішати: вже кілька хвилин стоїть біля воріт. Якби у нього були батьки, дружина або кохана дівчина, то не стояв би ось тут. А втім, навіть не маючи нікого близького, з драхмами за поясом завжди можна повеселитися, випити доброго вина у шинку «Мудрий чарівник», розважитися з гарненькими танцівницями. А в перекладача Музейону платня чимала.

— Двома дорогами водночас не підеш, а кличуть обидві, — виправдав свою хвилину нерішучість Імхотеп.

«Від таких учених ніколи не почувеш розумного слова», — знизав плечима вартовий.

Відкинувши вагання, Імхотеп вийшов на дорогу, що вела до Єгипетсько-Сирійської дільниці і далі — до Ракотісу. В Царській дільниці йому часто зустрічалися озброєні гопліти, які з недовір'ям поглипували на єгиптянина з пластинкою Музейону. Звичайно, це був один з небагатьох вірних Філопаторові жителів Чорної Землі.

Битви тут не точилися і дільниця зберегла свій первісний вигляд. Зате в Єгипетсько-Сирійській — її сліди всюди були помітні. Святині стояли без колон: під час сутичок їх звалювали раби на наступаючих гоплітів; багато дерев'яних будинків розібрано на барикади, з мурів видобано каміння для пращ (серед рабів було чимало колишніх пращників). На вулицях і площах не лунав той веселий гамір, який завжди тут вирував; старих людей стало значно більше, ніж молодих; кудись зникли штукарі, ворожбити, продавці амулетів.

Біля напівзруйнованого храму богині першого дня року — Сепедет — Імхотеп зупинився, сів на розбиту мармурову колону, яка лежала на узбіччі вулиці.

Тут, напевне, кипів смертельний бій, гинули за волю тисячі людей, зігрітих і його відозвами. Не щадили свого життя Меріб, Шамеш, Менхепер, Птагмес, Бата... Не було серед них тільки його, Імхотепа.

Скільки повстанців загинуло, ніхто не знає, бо їхні тіла (щоб не спалахнула пошесть) кинули крокодилам. Ці звірі,

мабуть, ще й досі ними ласують (свої жертви вони спершу надовго заривають у мул, а тоді потроху їдять). Зле чи добре вчинила доля, що в той вирішальний момент наслала на нього хворобу,— покаже майбутнє.

Аарон натякнув якимось, що Шамеш просив опікуватися ним, хворим. Більш нічого не сказав Аарон, бо про епістратега рабів краще мовчати. Зрештою, Імхотеп ще тут, на землі, зустрінеться з живими друзями, а з мертвими — в царстві Осіріса.

Перехожі здивовано позирали на людину з пластинкою Музейону, яка вибрала таке непідходяще місце для відпочинку чи роздумів. Мабуть, це молодий, але великий філософ. Може, в нього народилася нова ідея і він тут обмірковує її. Філософи — люди особливі. Відомо, що славетний Діоген обдумував свої ідеї в бочці, — то вже краще це робити, сидячи на розбитій колоні.

Якийсь сліпець, промацуючи собі ціпком дорогу, обережно наближався до Імхотепа.

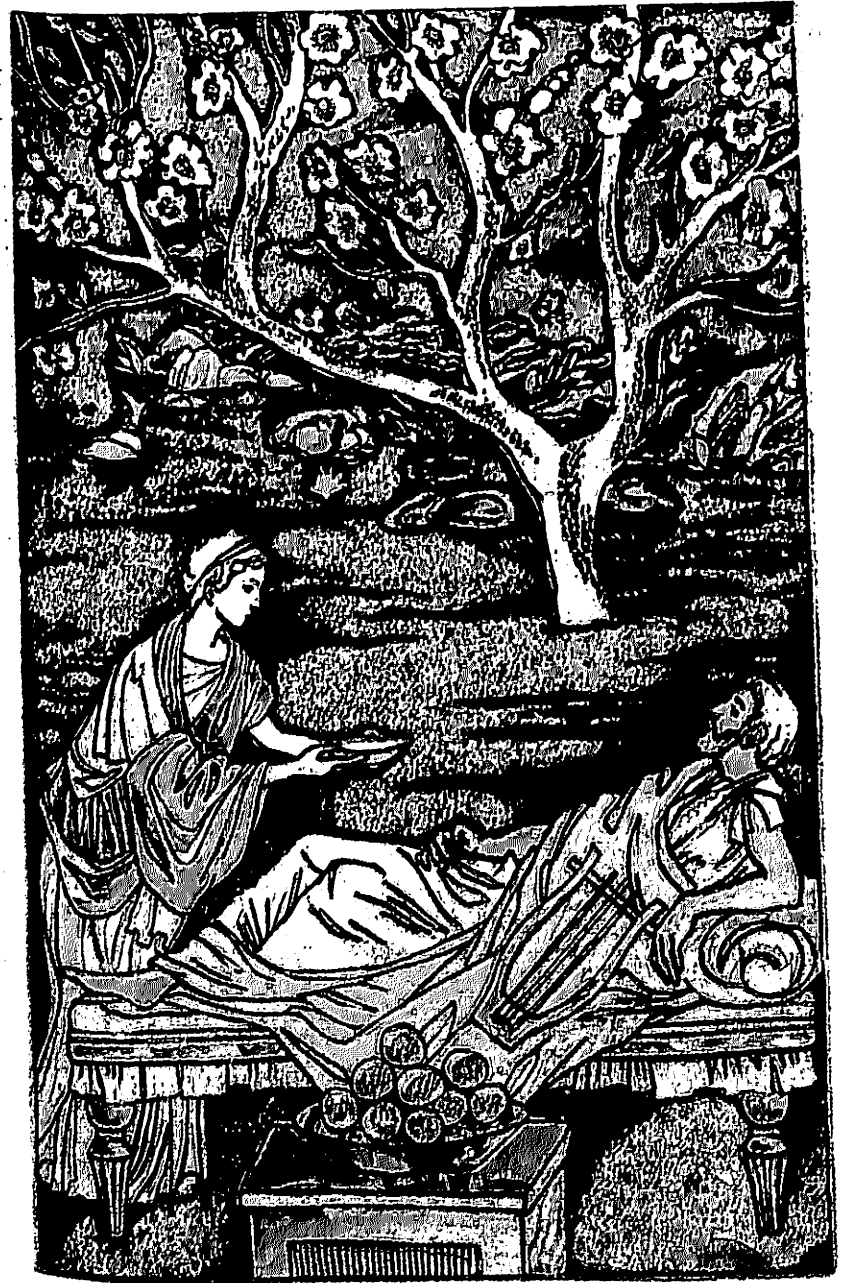
«Трахома знищила його зір», — поспівчував він нещасному. В Кеміті хвороба ця поширена й незрячих дуже багато. Люди милосердилися над ними — давали халкої, ячмінні паляниці.

— Присяду, бо втомився, — намацавши колону, сказав сам до себе незрячий. — Тут хтось сидить, — відчув присутність людини, й Імхотеп здригнувся: в сліпому впізнав того самого провокатора, який разом з Доріоном готував йому смерть.

У першу мить Імхотепові кортіло розчавити його сандалією, як скорпіона. Хіба не клявся відомстити цьому підступному чоловікові відразу, тільки-но його побачить? Але розум переміг ненависть. Мстити каліці не дозволяє людська гідність. Богиня справедливості Мат скарала негідника!

— Не хочеш розмовляти зі мною, нещасним, бо це нижче твоєї гідності, — дорікнув Імхотепові той. — Зізнаюся тобі, що і я був знатною людиною, займав високий пост, мав двоє рабів і рабину. Під час бунту голоти вони втекли від мене. Недобачати я став давненько, але ніякі ліки, молитви жерців, дарунки богам і амулети не допомагали. А нещодавно зовсім осліп. Тепер живу з того, що випрошу в людей, — витер кулаком хворі очі, сподіваючись розжалобити незнайомця і одержати від нього халкоя. — Але скажи, достойний, хто ти, що так гордуєш мною, нещасним?

— Я той, кого ти на площі біля святині Сепедет обманув фальшивою відозвою і у змові з Доріоном запроторив у льохи,— підвівся з колони Імхотеп.

— Єлено, я задумав нову, велику пісню.

«Дорога до Іліона». Стор. 9

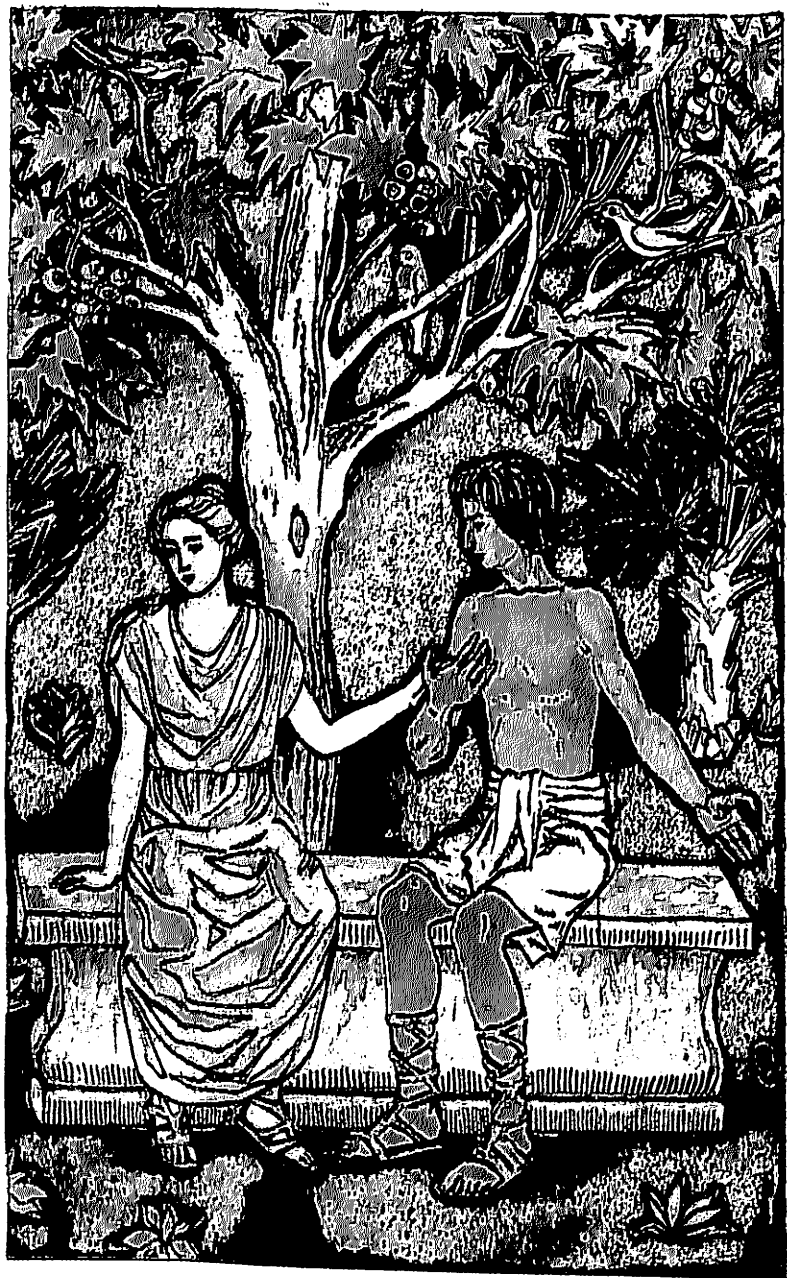
Гомер ішов до людей зі своєю піснею...

«Дорога до Іліона». Стор. 90

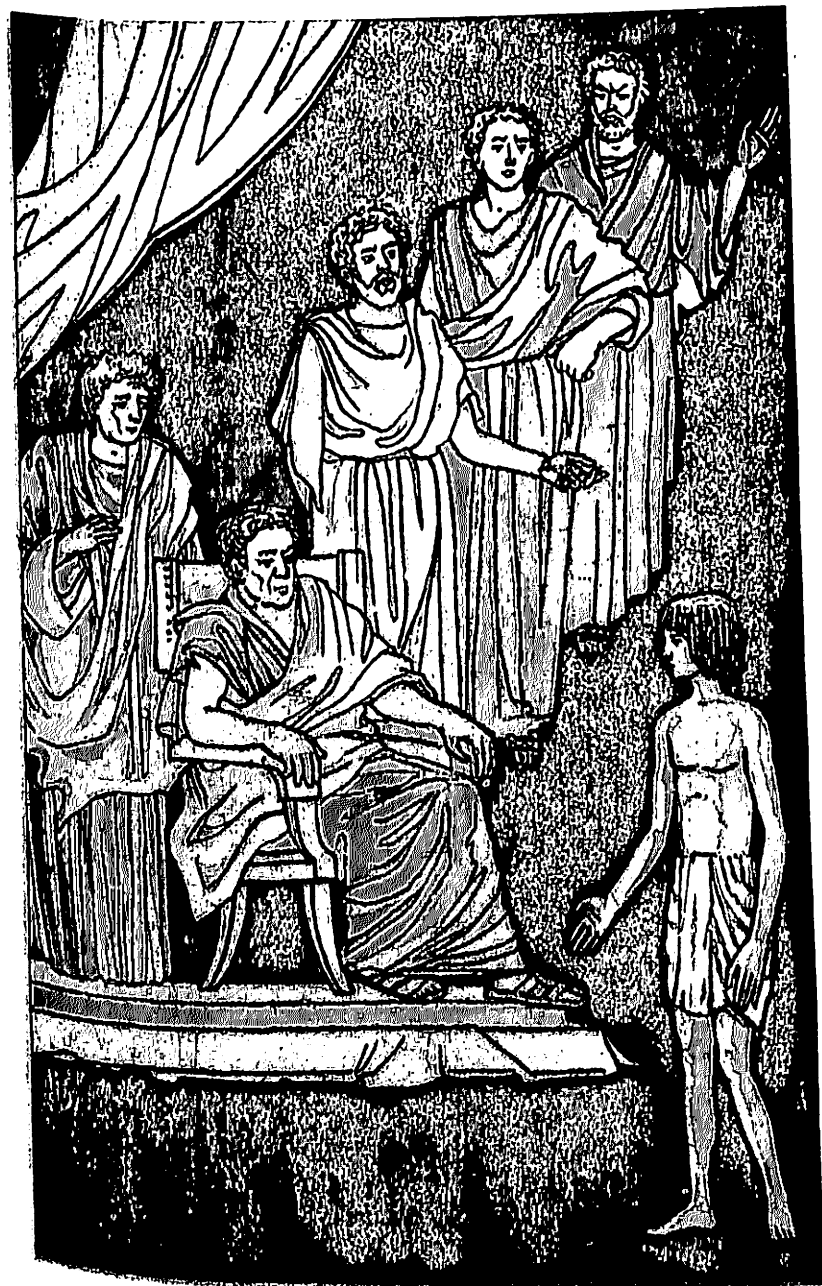
— Земля нас не прийме, якщо зобидимо Гомера...

«Дорога до Іліона». Стор. 112

...затамувавши подих, він з острахом чекав, як сприйме його зухвальство Ніке...

«Писар Імхотеп». Стор. 193

— Не можна карати за злочин, який не скоєно.

«Писар Імхотеп». Стор. 232

Тепер галера не повзла, а летіла.

«Золота галера». Стор. 336

Данило з друзями того ж дня попрямував далі.

«Золота галера». Стор. 350

Данило розповів, що привело його в покої канцлера.

«Золота галера». Стор. 359

— О боги Кеміту! — вереснув сліпий і, схопившись на ноги, як ошпарений кинувся навітки. Але далеко не відбіг: зашпортавшись об каміння, впав наче мертвий. Може, вдарився об нього головою і вбився?

Імхотеп байдуже глянув на провокатора і пішов своєю дорогою.

В Ракотісі Імхотепа охопив смуток: багато хиж зіяло чорними отворами віконечок і дверей, подвір'я заросли травою, вітер розметав очеретяні стріхи. Ніде не видно мотлохих риболовів — здебільшого зустрічав старих людей.

На рибацькій пристані було менше, ніж завжди, човнів: більшість із них гнило у воді або загрузло в пісках. Але один, дещо більший за інші, стояв, міцно прив'язаний до забитого в землю кола, і його охайний вигляд свідчив, що ним часто користуються. То батьків човен, Імхотеп відразу впізнав його.

Це підбадьорило юнака. Отже, раб Музейону казав правду: «Петубаст удачливо рибалить і завжди пригощає мене рибою».

Батька й матір Імхотеп застав біля сітей — лагодили їх. Поява сина неабияк врадувала обох, однак у їхній поведінці відчувалася стриманість. Петубаст не поклав синові долоні на голову, а Нехті не пригорнула його, як раніше, до грудей. Син став ученим і знаменитим, а вони постаріли, ще більше збідніли. Хтозна, як з ним поводитись?

Здогадавшись, чим викликана така їхня поведінка, Імхотеп підійшов до батька, поклав собі на голову його долоню, а відтак притулився до грудей матері.

— Наш мудрий син не цурається нас, шанує, як і колись, — на radoщах ударив себе долонями по колінах Петубаст.

— Ученість не остудила його серця, він залишився добрим сином, — раділа Нехті.

Зникла стриманість, запанував теплий родинний настрій, такий милий, що Імхотеп на хвилину забув про Ніке.

Од раба, якого послав до Імхотепових батьків Ератосфен, вони дізналися про хворобу сина і його одужання, але про ув'язнення гімназіарх наказав посланцеві мовчати. Щоб не лякати батьків, Імхотеп теж не згадував про своє перебування в льохах. Батьки так глибоко переживали хворобу сина, що за два місяці постаріли на два роки: схудли, посивіли.

«Єгиптяни швидко старіють і живуть недовго», — згадалися Імхотепові слова Ератосфена. Ще рік-два — і Осіріс покличе їх до себе. Імхотеп відчув раптом дивний щем у

серці. Як боляче буде розлучатися з ними, такими рідними, дорогими. Але життя коротке, як мить, та вони зустрінуться в царстві тіней. Аби лишень відшукати їх серед сотень мільйонів душ. А Ніке — еллінка... В якому підземному царстві опиниться колись вона? Невже їхні душі назавжди розлучаться? Ні! Його Ка знайде її, де б вона не перебувала.

Батьки не помітили хвилинного смутку сина і продовжували розмову, але тепер у ній було більше журби, ніж радості. В повстанні загинуло багато молодих людей з Ракотісу, а ще більше подалося у верхні номи, і він тепер майже обезлюднів. Залишились тільки старики, удови й сироти, яким треба допомагати. Отож риболови, котрі ще ходять в море, вирішили ділитися уловом з найбіднішими. Він, Петубаст, опікується аж трьома такими сім'ями. Сехет теж милосердиться над ними, стала дуже щедра: сіті завжди повні. Вони з Нехті голоду не знають: за рибу купують зерно, олію і пиво. Від Імхотепа крім синівської любові нічого не хотіли б, — бо, власне, навіщо їм гроші? Чотири оболи царського податку вони вже заплатили, чавунний казанок, який купили два роки тому, ще довго служитиме, сокира теж нова, а залізних ножів є аж два.

Погостювавши у батьків і пообіцявши їм, що завтра знов до них навідається, Імхотеп відправився в Царську дільницю. Зустріч з рідними принесла йому радість, і він з легкою душею мов на крилах мчав до Ніке.

Біля храму богині Сепедет, на узбіччі дороги, сидів той самий сліпець і плакав. Він, мабуть, добряче розбив собі лоба, бо все обличчя було окровавлене.

Імхотеп мовчки пройшов повз незрячого і скоро був уже в Царській дільниці.

Ось і вілла Доріонів. Серце так застукало, що, здавалося, його стукіт чує і Ніке. Але чому ж вона не виходить йому назустріч? І що означає ця дивна тиша? Навіть Філон мовчить.

У душу закралася підозра. А може, й сюди завітала болотна хвороба?

Раптом на порозі з'явився Анабам — раб, який приносив йому записку від Ніке.

— У вас така тиша, ніби нікого дома немає, — висловив свої побоювання Імхотеп.

— Ти сказав правду, достойний, — торкнувся руками колін Анабам. — Уже два дні як я сам тут живу, — стережу дім.

— Де Ніке? — ледве спромігся спитати Імхотеп, бо слова застрявали в горлі.

— Вона і достойна Терсея виїхали, — пояснив Анабам. — А Ніке веліла передати тобі оце, — подав гостеві згорнений у трубочку папірус.

Імхотеп швиденько тремтячими руками розгорнув папірус.

— «Ніке вітає Імхотепа! Батьки вивезли мене в наш маєток Мехарум над Маріутським озером, — читав він. — Зі столиці до нього півдня дороги мулом. Не забувай своєї Ніке, бо вона не забуде тебе».

XV

Папіруси були такі цікаві, що, зачитавшись, Ератосфен забув про перекладача, який сидів біля нього і з пошани до вченого мовчав.

— Даруй мені неухважність до тебе, але в цих сувоях міститься глибока мудрість, — підвівши врешті голову, промовив гімназіарх. — Ой як вони знадобляться нашим александрійським ученим, які не знають єгипетських письмен! Твої предки залишили нам цінну спадщину, — похвалив давніх єгипетських мудреців. — Раніше я не доручав тобі таких складних перекладів, а тепер переконався, що ти справишся з ними, — подав Імхотепові сувої.

Розгорнувши папірус, Імхотеп прочитав: «Звірі, які живуть на Чорній Землі, птахи, які літають у її небі, риби, які плавають у її водах, дерева і рослини, які ростуть на ній...»⁵⁰

Про такі папіруси він уже чув від Меріба (головний учитель збирався скористатися з них під час написання «Історії»), але ще не бачив їх.

У душі Імхотеп був вдячний гімназіархові, що той доручив йому таке важливе і складне завдання. Зосередившись на перекладах, він затамує неспокій, який не покидає його ні вдень, ні вночі. Адже від Ніке і друзів із верхніх номів немає ніяких вістей. А чи справді існує там держава вільних людей? Якщо в Музейоні хтось і знає про неї, то мовчить, бо так безпечніше. Тут на всі лади лають Антіоха і славлять Філопатора, прирівнюючи його до Александра Македонського, а то й навпаки, Македонського до Філопатора. Однак великий македонський завойовник принаймні тим здобув прихильність єгиптян, що прогнав з Чорної Землі жорстоких персів, а Птолемеї здирствами і зневажливим ставленням до єгиптян відштовхнули їх од себе.

⁵⁰ Описано 350 видів.

Однак серед учених є підлабузники, які звикли до ситого стола і бояться його втратити, тому й мовчать про це.

Навіть Аарон, хоч і не славить Філопатора, проте уникає подібних розмов, у тому числі і про верхні номи. Лише один раз нарікав на Птоломея, який наказав повісити двох його єдиновірців нібито за змову з бунтівниками. Чиста брехня, казав Аарон. Їхня вина в тому, що, навантаживши різним товаром корабель, вони попливли до Фів, бо ходили чутки, що в колишніх рабів і злидарів — тисячі дебенів конфіскованого в святинях і у багатіїв золота. Адже купець з того й живе, що тут купить, а там продасть, заробить на цьому кілька оболів на царський податок і ячмінну паляницю для сім'ї.

Аарон, м'яко кажучи, розминувся тут з правдою. Бо великі торговці, власники кораблів не задовольнялися кількома оболами і ячмінною паляницею. Експлуатуючи рабів і ремісників-злидарів, вони збагачувалися за рахунок чужої праці, жили в розкошах, їли вибагливі страви, пили дорогі критські та кіпрські вина, а в тайниках зберігали таланти золота й срібла.

Цар, казав каталогізатор, опісля картав себе за свій нерозумний наказ. Адже обидва повішені могли стати його «вухами» й «очима» у верхніх номах. Тепер царські урядники заохочують купців торгувати з бунтівниками, навіть від імені царя обіцяють купцям різні привілеї, а проте охочих нема. Опинитись серед підозрілих дуже легко, зате важко довести, що ти не винен. Не підозриватиме Філопатор — підозриватимуть бунтівники, а кінець для підозрілого — один. Різниця, можливо, лише в тому, що тут повісять його вниз головою на мурах, а там, у верхніх номах, кинуть крокодилам. А може, придумують іншу, жорстокішу кару, бо шпигунам ніхто не прощає.

Аарон, очевидно, не знає, що він, Імхотеп, приспавши пильність підглядачів, збирається у верхні номи до друзів, щоб там будувати з ними царство справедливості. Згодом і батьки прибудуть до нього. До старих людей нікому нема діла, і в дорозі ніхто їх не зупинятиме. Бо який скарб, крім шматка ячмінної паляниці, ці злидарі несуть у своїх очеретяних кошачках?

А Ніке... Не виходить йому з голови! Тільки ж як зустрітись з нею? Така зустріч може відбутися лише після повернення її до столиці. Бо як він добереться до Мехарума? Та й навряд чи Терсея дозволила б йому побачитися з дочкою. Тому й відвезли її, щоб їх розлучити.

— Над чим замислився? — уважним поглядом окинув

Імхотепа гімназіарх. — Чи, бува, не злякався такого важливого і відповідального завдання?

— Виконаю його, достойний, так, що будеш задоволений, — гаряче запевнив Ератосфена Імхотеп. — Але різні справи, що стосуються лише мене, мимохит'я нагадують про себе, непокоять.

— Вони у кожного є, — не розпитуючи про них, із розумінням поставився до перекладача Ератосфен. — Бай-дужа до життя людина — «тіло без душі». Так звикли ми називати рабів, а виявилось: помилялися.

«Він говорить словами Меріба», — зрадів Імхотеп.

На жаль, про головного вчителя ніхто нічого не знає. В святині Гора всі шкодують за ним і снують різні здогади. Разом з Мерібом зник кудись Бата. Або обидва загинули, або відправились у верхні номи. Почату головним учителем «Історію Кеміту» продовжує він, Імхотеп. Жерці Гора дуже зраділи такій пропозиції і дозволили йому користуватися унікальними папірусами. Гімназіарх погодився, щоб він працював над «Історією» у вільний час, Аарон обіцяв підібрати для нього стародавні рукописи, яких немає в святині Гора. Написане Мерібом і ним він забере у верхні номи. Ото втішиться вчитель, довідавшись, що його праця не пропала. Зрадіє, якщо живий...

Невеселі думки знов охопили Імхотепа. Приховуючи від гімназіарха свою журбу, він забрав сувої і пішов у свою кімнату. Розгорнувши перший з них, натрапив на опис фаєраонової миші — іхневмона. Звірки ці були поширені в Кеміті, їх приручали і навіть вважали священними.

Невідомий учений детально описував вигляди цієї тваринки, спосіб життя, гаряче радив приручати її, бо вона знищує щурів і гадюк. Водилися іхневмони у парках Музейону, можливо, завдяки їм тут не було щурів, які нищили б папіруси, і гадюк, від укусів яких гинули люди навіть у столиці.

У тому ж сувої було ще кілька описів різних тварин. Читання папірусу принаймні на деякий час заспокоїло душу Імхотепа. Завтра він візьметься за переклад, а нині навідається до батьків. Для них кожна зустріч з ним — радісне свято.

В Єгипетсько-Сирійській дільниці Імхотеп помітив дивного вуличного продавця, який ні на крок не відставав від нього. Сива борода і густий заріст приховували його обличчя, він скидався на сирійця чи на іудея: єгиптяни голили бороди, а греки не займалися вуличною торгівлею, та ще й у дільниці, якою вони гордували. На дощці, закріпленій

ремінцями у продавця на шиї, лежав убогий крам: дешеві залізні ножі, гребінці, нитки, голки, баночки з якимись мазями, тушшю для фарбування брів, білилом, що надавало обличчю лілейного кольору. Ще недавно таких продавців можна було зустріти чимало, а після повстання — лише зрідка. Одні загинули, другі подались у верхні номи. Продавець, який слідував за Імхотепом, був особливий. Він не вихвалював свого товару, навіть не зупинявся, коли хтось виявляв бажання оглянути його. Як митець зі своїм творінням, так, можливо, і він шкодував розлучатися зі своїм товаром.

Біля святині Мат продавець наздогнав Імхотепа, заступив йому дорогу.

— Купи, достойний, цього ножа, — запропонував. — Дешевий і зручний в ужитку. Ним можна загострити гусяче перо, заколоти барана, прикінчити ворога, — лукаво прикружив очі.

«Провокатор, що замишляє якусь каверзу», — подумав Імхотеп. Та голос нав'язливого продавця здався йому дуже знайомим. Він десь чув його і то не раз. Тільки де? А може, підводить слух? Адже в багатьох людей є однакові голоси. Інша річ — обличчя, але воно сховане за кудлатим заростом. Таки провокатор!

— Пера у мене загострені, баранів не годую, а вбивати людей не збираюся, — зміряв холодним поглядом бороданя. — Не витрачай даремно часу, шукай інших покупців, — порадив з досадою.

— Ай, ай! — не збираючись іти геть, докірливо покивав головою продавець. — Як псують людину почесні. Бачу, відколи ти став перекладачем Музейону, так загордився, що цураєшся колишніх друзів. Я давно шукаю зустрічі з тобою, сподівався, що зрадієш, побачивши мене, але гірко помилився, — закрив долонею очі, вдаючи, що з великої образи на нього збирається на плач.

— Бата! — впізнав приятеля Імхотеп.

— Тихше! — застеріг бородань. — Достойній людині з пластинкою Музейону не личить радіти зустрічі з вуличним продавцем. Бери гребінець і вдавай, що торгуєшся. Ученим теж він іноді потрібен.

— Звідкіля ти тут узався? — пошепки спитав Бату Імхотеп. — Невже й досі переховуєшся в столиці ось таким способом?

— Про це іншим разом, бо тут не місце на довгі розмови, — застеріг приятеля Бата. — Нам треба десь поговорити, але так, щоб ніхто нас не запідозрив.

— Музейон відпадає, на вулиці небезпечно, а в Ракотісі, де живуть мої батьки, чужий відразу впадає в очі, — зажурився Імхотеп. — Може, в тебе? Ти ж десь проживав.

— У старої Таре, син якої загинув під час повстання, — поінформував приятеля Бата. — Але її хатина теж не підходить для нашої зустрічі. Хтозна, чи за тобою не стежать. А що, власне, спільного у старої єгиптянки, вуличного продавця і достойної особи з Музейону?

Обидва на мить замислились.

— Я придумав! — зрадів раптом Імхотеп, беручи в руки ще один гребінець. — Приходь завтра вранці на пляж, де купаються єгиптяни і сірійці. Там завжди багато людей і ніхто ніким не цікавиться. Кожен лягає там, де йому заманеться. Я часто там буваю і після купання грюся на сонці. Ляжеш біля мене, і поговоримо. Бери обола за свій не вартий навіть халкоя гребінець, бо й цього не дам, — промовив вдавано сердито, помітивши, що біля них крутиться двоє підозрілих.

— Хочеш, достойний, розорити мене, — гнівно закричав Бата, щоб чули нові покупці. — Мені самому він обійшовся в три оболи, щоб твої діти такі здорові були!

— Даю два оболи і ні халкоя більше, а моїми дітьми не журися, — поклав гребінець на дошку Імхотеп, даючи зрозуміти бороданеві, що здоров'я власних дітей йому бай-дуже.

Були це звичайні вуличні сценки купівлі-продажу, коли за кожну річ, навіть за голку, треба поторгуватися. Вони завжди збирали цікавих, які ставали болільниками за ту чи іншу договірну сторону.

— Тепер кривдиш моїх чотирьох дітей-сиріт, які нині ще не їли і чекають ячмінної паляниці, — дорікав Імхотепу Бата. — Якби не вони, я ніколи не продавав би такого доброго гребінця за три оболи. Давай швидко два і забірай його, щоб мої очі за ним не плакали.

Нові покупці весело перезирнулися, але мовчали. Хитрий продавець добряче обшахрував служителя муз: гребінець не коштує навіть обола. Але з давніх-давен так на світі ведеться, що розумний користує, а дурний втрачає. «Довгі вуха» перезирнулись і подались шукати удачі в іншому місці.

Наступного ранку, нашвидку поспідавши, Імхотеп пішов до моря. Всю ніч не брав його сон, непокоїли розмаїті думки, виникали питання, на які лише Бата міг відповісти.

Сонце вже припікало, і купальників було багато. Сміливіші запливали далеко в море, боягузливіші, остерігаю-

чись акул і мурен, не покидали мілководдя. Про морських хижаків розповідали страшні речі, від яких кров холола в жилах. Але вони, мабуть, ще більше боялися людей, бо не появлялися коло берега.

Жінки купалися неподалік від чоловіків, щоб ті у лиху годину рятували їх. Молоді купальники були в чому їх мати народила, старші — в набедрених пов'язках.

Ще здалеку Імхотеп зауважив Бату, який лежав на піску поряд зі своєю дошкою з крамом і вдавав, що не бачить приятеля. Спочатку Імхотеп скупався, тоді, ніби шукаючи зручного місця, з хвилину розглядав берег і лише потім попростував до Бати і ліг біля нього.

Зиркаючи у невеличке грецьке дзеркальце, той крадькома підфарбовував бороду. Вода зміла з неї сивину, отже, треба знову надати їй статечного вигляду.

Бата хитро підморгнув Імхотепові.

— Ніхто не стежив за тобою? — прошепотів.

— У Музейоні знають, що я часто ходжу сюди купатися, — заспокоїв приятеля Імхотеп. — Розповідай!

— Шамеш, Менхепер і Птагмес передають тобі вітання.

— Ти не назвав головного вчителя, — здивувався Імхотеп. — Він, напевне, перший радник Гармахіса.

Бата ніби й не чув цих слів: мовчки стеблом очерету малював козла на піску — уособлення Осіріса.

— Я запитував тебе про Меріба, — нагадав Імхотеп, не звернувши уваги на малюнок.

— Я думав, що ти здогадаєшся, — показав на малюнок Бата. — Головного вчителя убито під час повстання. Ми забрали його тіло і в Анхурі віддали в Дім мертвих, щоб там його забальзамували і поховали за нашим звичаєм. Тому-то в столиці ніхто не знає, де дівся Меріб.

Звістка про смерть головного вчителя так вразила Імхотепа, що він аж застогнав, схопився руками за голову. Не стало близької людини, яка підготувала ґрунт для перемоги над кривдою, а сама так і не порадувалася плодами своєї праці. З синівською любов'ю він часто згадував Меріба, радів їхній майбутній зустрічі, носив у душі теплі привітальні слова. Сліпа жорстокість долі...

— Ми довго сумували за ним, але живі не повинні забувати про земні справи, — Бата нагадав Імхотепові тверді закони дійсності. — Від Шамеша ми довідалися про твоє ув'язнення, хворобу, але нічим не могли тобі допомогти. Про александрійські події я не буду розповідати, бо про них тобі все відомо. Понад двадцять тисяч повстанців відправились у верхні номи. Наш похід тривав довго. Іноді

дорогу нам перегороджували розсіяні по всій Чорній Землі невеликі еллінські гарнізони, і ми громили їх. Жителі Фіваїди зустріли нас як рідних братів. Тепер там запанувала справедливість. Не почувеш свисту батоїв і зойків, не побачиш умираючих з голоду. Привільно і весело там, Імхотепе, — радістю засяяли очі Бати.

— Незабаром подамся туди, — вирішив Імхотеп. — Але спершу хотів би зустрітися з Ніке.

— Поки що ти потрібен у столиці, — твердо промовив Бата. — Ми повинні знати, що тут діється і що затівають наші вороги. Тому я і прибув сюди з верхніх номів. Збираю потрібні відомості і передаю їх нашим. Маю вже довіреніх людей: в Александрії є ще багато прихильників Меніриба. На перших порах допомогла мені Таре. А декого я купив за золото, якого тепер у нас чимало. Серед куплених старшина, ще й високого рангу, виходець з Пергаму. В святині Гора ти своя людина, а жерці завжди знають державні таємниці. Та й у Ракотісі дещо вивідаєш. Відомості передаватимеш мені.

Імхотеп радо сприйняв доручення Бати, бо знов мігте прислужитися великій справі.

— Верховний жрець Гора дозволив мені продовжувати працю над незакінченою Мерібом «Історією Кеміту», і тепер я часто буваю у святині Сокола — користуюся папірусами її бібліотеки, — повідомив він приятелем як зніщю

— Бережи написане головним учителем як зніщю ока, — збуджено сказав Бата. — Адже там частка нашої праці, і, що б не сталося, ми повинні закінчити її — повернути народові Кеміту його минуле. Але поговоримо ще про завдання в столиці. Поки що Філопатор не збирається падати на нас, бо йому загрожує війна з Антіохом. Сірієць уже зібрав двохсоттисячне військо, як передають наші люди, а в Птоломея в Дельті, Палестині і Лівії не набереться й сорока тисяч гоплітів. Правда, з Еллади прибули два кораблі з найманцями, але їх не більше тисячі. Мандруючи сюди, я прикидався то прокаженим, то слугою Дому мертвих, бо таких усі обминають: бояться їх. Таким я прикинусь, коли прийде пора вертатись у верхні номи.

— Я теж перехитрив би царських посіпак. Але як бути з Ніке? — спохмурнів Імхотеп. — Навряд чи вона пішла б зі мною. А без неї я не уявляю життя.

— Я тобі допоможу, — ошелешив приятеля Бата. — Зустрінуся з Ніке і вивідаю її наміри. Знаєш, де вона тепер?

— В Мехарумі над Маріутським озером, — відповів

юнак. — Але ти задумав нездійсненне, — поставився критично до задуму приятеля. — Її, напевне, пильно стережуть, і тебе відразу схоплять.

— Куплю мула, нав'ючу його розмаїтим крамом і прикинуся мандрівним купцем, а багатим людям у селі завжди потрібні міські речі, — розмірковував Бата. — Може, привезу від неї тобі записку. А тепер іди, зустрінемося на цьому ж місці через тиждень. Я посріблю ще трохи бороду і скоро теж піду.

XVI

Війна... Страшне це слово, а ще страшніше горе, яке несе вона людям. Там, де буяло життя, залишаються згарища і цвинтарища, де колосилися хліба — столочені кінськими копитами поля.

Але війна з Сирією не захопила зненацька Чорної Землі. Коли два смертельні вороги живуть поруч, то раніше чи пізніше зав'яжеться суперечка, навіть без причини. А втім, єгипетський і сирійський народи ніколи не ворогували. Навпаки, жили дружно, ба й родичалися. В Кеміті з давніх-давен проживало чимало сирійців, а найбільше — сто тисяч — в Александрії. Вони міцно вкоренилися на Чорній Землі, пчували себе її громадянами, жили її radoщами і смутками, нарівні з єгиптянами терпіли злидні, а також погорду еллінів. Чимало їх загинуло під час повстання, а значна частина вирушила у верхні номи.

Ворогували володарі, нащадки полководців македонського завойовника, пожадливість яких не мала меж.

Селевк I Нікатор, який при розподілі загарбаних Александром земель одержав Сирію, запалав ненавистю до колишнього приятеля Птоломея I Сотера, позаздривши йому за багатий Єгипет. Від батьків успадкували ворожнечу і нащадки. Між Птоломеями і Селевкідами раз у раз виникали війни, які, однак, досі не принесли вирішальних перемог чи поразок. Але простому народові вони завдавали горя і страждань, бо великі чубляться, а з малих кров тече. Влада обох узурпаторів спиралася на гоплітів, за драхми елліни убивали еллінів — на чужій землі за чужу справу.

Так діялося доти, доки правителем Сирії не став двадцятирічний нащадок Нікатора Антіох III. Молодий, але хитрий, він швидко дійшов висновку, що убивати Філопаторових гоплітів здатні і його сирійські піддані. Пообіцявши різні привілеї тим сирійцям, які завербуються у військо, він швидко зібрав двохсоттисячну армію, а грецькі старшини

навели в ній лад — навчили завербованих військовій справі. Щоб військо не нудьгувало і не ледащило, Антіох вирішив напасти на колишні сирійські, а тепер підвладні Філопаторові багаті приморські міста.

Про напад Антіоха Імхотеп не знав, а до ворожнечі узурпаторів йому було байдуже. У кожного свої клопоти. Вчора повернувся з Мехарума Бата, і вони зустрілися у домовленому місці.

Вихваляючи гребінці і ножики, Бата встиг шепнути йому, що привіз листа від Ніке, і запропонував зустрітися в передсінку святині Птаха, де жерці продавали чудодійні амулети і папіруси з молитвами. Там завжди були покупці, які за обола хотіли купити прихильність могутнього бога, з його допомогою позбутися злиднів, розбагатіти. А втім, у кожного свої бажання. Наївні жерці інших святинь, зневірившись у своїх богах, купували у святині Птаха амулети й молитви, тож нікого не здивує, що Імхотеп і вуличний продавець також хочуть їх придбати: перший — щоб добитися високої посади, яка принесе йому славу й багатство, другий — щоб на гребінцях і ножах заробити обола, а то й драхму.

— Завтра, як спека спаде, читатимеш записку од Ніке! — пообіцяв Бата.

Таке рішення було розумне, бо в полудень, коли сонце в zenіті, навіть птахи шукають тіні, і лише раби, як завжди, кудись квапляться.

Всю ніч юнак ні на хвилину не зімкнув повік: намагався вгадати, що таїть у собі лист Ніке. Може, вона викинула з серця почуття до нього, радить забути минуле. А може, навпаки... Як той час тягнеться. Хвилини стають годинами, спершу ранок забарився, а тепер сонце, здається, не збирається спускатися до небокраю.

Імхотеп виглянув у вікно і нервово засовався в кріслі. Сонце таки заповзялося на нього.

З коридора донеслися чийсь кроки, і в кімнату увійшов Аарон.

— Кидай своїх звірів і птахів, бо велика біда суне на Чорну Землю, — схопився за голову. — Давно такої не було.

— Сарана?! — жажнувся Імхотеп. Вона іноді прилітала з пустинь, знищувала поля і сади, залишала після себе сіру, аж чорну землю. Тоді в Кеміті наставав голод. Рятуючись від нього, люди покидали рідні хижі і мандрували за хлібом світ за очі, проте смерть настала нещасних, і вони довго лежали на узбіччях доріг. Їх ховали без молитовних папірусів, а тому їхні душі були приречені на вічну темряву.

Сарана несла ще й інше лихо. Багато комах гинуло і розкладалося, від чого спалахували пошесті. Навіть війна не приносила людям стільки лиха, як сарана.

— Є страшна новина. Але обіцяй, що про це — нікому ні слова. Тримай язик за зубами, — застеріг Імхотепа каталогізатор. — Цього ніхто ще не знає, і коли б хтось із нас обмовився про це, обох звинуватили б у поширенні чуток, які переполах сіють.

— Годуєш мене половиною і ховаєш зерно, — дорікнув каталогізаторові Імхотеп.

— Воно гірке, як корінь цикути, відваром якого напоєно Сократа, — схилився над Імхотепом старий. — Сарана сірійська. Її передові загони вже над Зеленою Водою і зайняли Птоломеїду і Тір.

— Невже війна, достойний? — стрепенувся Імхотеп.

— Так! Антіох несе її, — глибоко зітхнув Аарон. — Тепер він збирається відібрати у Філопатора ще й Галілею. У його війську більше сірійців, ніж еллінів.

Звістка про війну схвилювала, але не дуже злякала Імхотепа: битва точиться далеко од Кеміту і верхніх номів. Молода держава злидарів не встояла б перед сірійською навалою. Може, війна не докотиться туди. Багаті приморські провінції — лакоміший шматок для Селевкіда, ніж Верхній Кеміт, який нічим особливим не відзначається. Та й Філопатор не сидітиме склавши руки, а від Великої Зеленої Води до верхніх номів неблизько. А втім, може, це лише чулки. Багато їх, найдивовижніших, не раз ходить поміж людей, а опісля виявляється, що це вигадки.

— Хто сказав тобі, достойний, що Антіох напав на приморські міста? — запитав старого Імхотеп.

— Я тільки що повернувся з наших дільниць. Мої єдиновірці швидше довідуються, що діється в світі, ніж Філопаторові шпигуни, хоч той не шкодує для них золота, — гордо заявив Аарон. — Вночі прибули Філопаторові кораблі, які встигли втекти з тірської пристані. Капітани не дозволили залогам зійти на берег, щоб не вибовкали зайвого. Наш язик — ворог наш. Ти теж забудь мої слова, — знову застеріг Імхотепа. — Постарайся забезпечити батьків — ще нині купи їм зерна й олії, бо завтра ціни на них піднімуться втричі. Купцям війна принесе нові таланти золота, а злидарям — ще більший голод.

— Не всюди, достойний, — рішуче заперечив Імхотеп. — У верхніх номах усі ситі, бо там нема шкуродерів.

— Хто знає, як воно там? — знизав плечима каталогізатор. — А втім, якщо моїм єдиновірцям відомо про події

в Сирії, то дехто в Александрії, може, і знає, що діється у верхніх номах...

Імхотеп зрозумів натяк, але вдавав, що не здогадується, кого той має на увазі. Хоч як він довіряв каталогізаторові, але втаємничувати його в свої справи не збирався. Адже Аарон завжди наголошував, що не хоче знати чужих таємниць, бо цікавість може запровадити в льохи. «Менше знаєш — безпечніше живеш», — не раз повторював він. Отже, його не слід тривожити. Може, й справді не варто зараз займатися звірами і птахами Чорної Землі. Тим паче, зараз сонце нарешті хилиться на захід, і його, Імхотепа, чекає зустріч з Батою, який, мабуть, ще не знає про війну. А по дорозі треба заглянути до продавців зерна.

— Послухаю твоєї ради, достойний, — куплю батькам кілька артаб зерна і жбан олії, — підвівся з-за столу Імхотеп.

Вийшовши з Музейону, він спершу пішов до продавців зерна, які, можливо, ще не підняли ціні.

Куплені ячмінь і пшеницю велів однести батькам, а сам попростував до святині Птаха.

Єгипетсько-Сирійська дільниця жила звичайним метушливим життям, ще нічого не знаючи про війну. Слідів постання тут уже не було: будинки і розібрані кам'яні огорожі полагодили, замість розбитих колон стоять нові, знесли барикади. На площах знов появились завсідники — здебільшого утікачі-фелахи, штукарі, ворожбити, які, мабуть, прибули з інших міст. Як вони умудрялися обходити закон про двадцятиденне перебування приїжджих у столиці, знали тільки філакети. Охоронці порядку не гребували драхмами — брали їх від кожного, хто давав, ба навіть до оболів ставилися прихильно.

«Швидше забракне води в Гапі, ніж злидарів у Александрії», — оглядаючи різношерсту юрбу, невесело констатував Імхотеп.

Біля святині Птаха помітив Бату, який завзято торгувався з покупцем. Предметом торгу цього разу був ніжик, але обидва торгувалися так завзято, ніби йшлося про вола.

Один правив драхму, другий дав халкоя.

«Хто б подумав, що з ученого вийде такий спритний гендляр?» — обминаючи приятеля, усміхнувся в душі Імхотеп.

У передсінку, як завжди, юрмилися віруючі, і поява ще одного прихильника Птаха нікого не здивувала. За хвилину сюди прийшов Бата. Його задоволений вигляд свідчив, що він добре продав ножики або має для приятеля приемну новину.

Хвилину повагавшись у роздумах, що купити — амулет чи молитву, Бата врешті підійшов до жерця з папірусами. Одержавши за обола клаптик папірису, розгублено почав крутити його в руках, підкреслюючи цим свою неписьменність. Це нікого з присутніх не здивувало, бо ж навряд чи хтось із них розумів письмена.

Постоявши хвилину в нерішучості, Бата, засоромлений своїм неуктвом, несміливо підійшов до Імхотепа.

— Твій достойний вигляд свідчить, що ти знатна людина, може, помічник писаря, — окинув лукавим поглядом приятеля. — Мабуть, знаєш, що таять у собі оці знаки, — показав на папірус.

— Тобі пощастило: натрапив на людину, яка розбирається в письменах, — гордо сказав Імхотеп, беручи в руки папірус. — Заплатиш халкоя — і довідаєшся, що призначив тобі Птах, але ходімо он туди, де менше народу.

— Усі з нас, малих, деруть шкуру, — голосно покаржився Бата.

Весело переморгуючись, друзі пішли в затишний куточок.

— Війна! — дивлячись на папірус і нібито читаючи його, повідомив Баті Імхотеп. — Антіох зайняв Птоломеїду і Тір, замишляє похід на Галілею. Я щойно довідався про це від Аарона.

— О великий Птах! — збуджено вигукнув Бата, повернувши до себе увагу окремих віруючих. — То я стану знатним і багатим? — додав швидко, щоб відвернути їхню цікавість. — Негайно передам цю новину Гармахісові, — намірився йти, забувши, що привело його сюди.

— Стривай! — схопився за дошку з товаром Імхотеп. — А записка від Ніке? — нагадав Баті. — Хочу знати, як вона повелася, довідавшись, хто тебе послав.

— Зраділа, навіть дуже. Та що там говорити — все сказано в записці. — Бата крадькома подав Імхотепові клаптик папірису. — До Мехарума я добрався без пригод. Терсея прийняла мене як бажаного гостя, купила в мене різного дрантя на кільканадцять драхм, просила навідуватися частіше. Замовила цілу купу всякої всячини. Я відповів, що замовлення буде доставлено. Хтось привезе його — я або мій помічник, такий же бородатий і кудлатий. Запасну бороду і кудла для тебе залишив у старої Таре, вони тобі дуже личили б, — посміхнувся. — З Ніке ми кілька разів бачились, хоч зустріч наша була короткою. Терсея не здогадувалася, що я за птах, і не наглядала за нами. Але тепер нічого й думати тобі про подорож до Мехарума: філакети стежити-

муть за подорожними — чи, бува, серед них нема шпигунів Антіоха. Отже, ваше побачення з Ніке не скоро відбудеться. Завтра в цю ж пору зустрінемося у святині Мут. — Бата схопив дошку і швидко вийшов з передсінку.

Він так квапився, що забув узяти в Імхотепа свій папірус з молитвою.

— Що обіцяє тобі, достойний, всемогутній Птах? — підійшов до Імхотепа високий смаглявий єгиптянин. — Я теж хочу довідатися, що мене чекає, але боюся: а що, як за свого єдиного обола куплю недобру молитву? Дорожу ним, як мати дитиною. Я ж бідний купецький слуга!

«Довге вухо, — здогадався навчений гірким досвідом Імхотеп. — Розвелося ж їх! Звідки вони беруться серед єгиптян?»

— Читати вмієш? — удавано-байдуже запитав провокатора Імхотеп, вдячний Баті, що в поспіху забув узяти свою молитву.

— Колись учився на писаря, але не довчився, бо я син бідних батьків, — виправдовувався той. — Все ж трохи розумію наші письмена.

— Кажі правду: вигнали зі школи за лінощі? — назвав справжню причину Імхотеп. — Читай! — подав «вухові» молитву.

— Ай-ай, який прихильний до тебе великий Птах! — вдавав, що позадриг долі Імхотепа «бідний купецький слуга». — Будеш знатним, багатим і щасливим, — віддав папірус Імхотепові — і на його обличчі відбилося розчарування. — Зараз куплю собі боже віщування, — обернувшись спиною до Імхотепа, провокатор квапливо пішов геть.

З папірусом-молитвою в руці, Імхотеп теж вийшов на вулицю і швидко попростував до Музейону.

З думки не сходила Ніке. Зачинившись у кімнаті, Імхотеп вийняв з-за пов'язки записку.

Там було лише три слова: «Ніке жде Імхотепа».

XII

Щодня до столиці надходили суперечливі чутки з полів битви, які посилювали неспокій, — одні про перемогу царського епістратега Феодота, другі — про його поразку. Лише Філопатор і його найближчі радники знали правду, але мовчали. Мабуть, вона була невесела.

Війна принесла александрійцям, особливо міській бідноті, чимало лиха. Ціни на зерно й олію піднялися втриє, до багатьох хиж заглянув голод. І купити щось нині було непросто. Купці, сподіваючись, що невдовзі за артабу ячменю чи сочевиці братимуть дебен золота, позамикали склади. Гнані голодом, злидарі розгромили один такий склад, але філакети жорстоко розправилися з ними: багатьох поранили, а деяких повісили на мурах для постраху іншим: чуже добро недоторканне, і хто зазіхає на нього, той не уникає кари.

Батьки зі щемом у серці виводили дітей на невольничє торжище, щоб продати їх, врятувавши від голодної смерті. Проте покупців на них було мало. Тепер на обліку кожен хойнікс ячменю, а користі від такого малолітнього раба поки що ніякої.

Спорожніли площі, на яких нещодавно розважали людей співаки, танцівниці, штукарі. Жителям Єгипетсько-Сирійської дільниці і Ракотісу було не до розваг, а віщунам перестали вірити.

Навіть у завжди спокійних іудейських дільницях творилося щось недобре: Аарон, відвідавши їх, став замислений, похнюплений.

— Вже й до нас добралася біда, — одного разу поскаржився він Імхотепові, маючи на увазі своїх єдиновірців. — Ніхто нині не купує наших золотих прикрас, тонких тканин, дорогих скляних виробів, і ремісники залишилися без роботи. Накоїла і ще накоїть лиха ваша бідняцька держава поштивим людям.

— Достойний! Не вона ж почала війну з Філопатором, — обурився докором Аарона Імхотеп.

— Іудейські ремісники незадоволені, — підвищив голос каталогізатор. — Вони заявили власникам майстерень і старійшині, що подадуться у верхні номи, якщо ті не забезпечать їх зерном і олією. Там, кажуть, нема голоду, всі рівноправні. Хіба це веде до добра?

— Вже привело, достойний, — палко запевнив каталогізатора Імхотеп. — Ті, яких ще недавно безжально сікли батогами і в яких не було навіть халкю на ячмінь, нині ситі, вільні, і ніхто з них не знущається.

— Такий такого захищає, — вдарив кулаком об стіл каталогізатор. — Невже брудні раби і водовози тобі миліші, ніж люди освічені і багаті, а нужденні хижі привабливіші від прекрасних вілл?

— Меріб повчав, що хто живе у розкошах, а його раб ходить з ранами на спині і голодує, той не заслуговує по-

шани. Ваші освічені достойники читають Гомера і філософів, але рабам, які жорнують зерно, зав'язують роти, щоб вони не з'їли жменьки муки, — гнівно відповів Аарону Імхотеп.

— Це з Еллади прийшла до нас така дикість, — захищав єдиновірців каталогізатор.

— З освіченої Еллади, — з глуфом уточнив Імхотеп. — А втім, хоч мій народ не такий освічений, як еллінський, і бідний, але я люблю його не менше, ніж ти свій, достойний, і бажаю йому добра. Воно прийде до нього з верхніх номів, — висловив упевненість.

Слова Імхотепа так вразили Аарона, що він на хвилину замовк. Може, злякався натяку на верхні номи, а може, знайшов у почутому щось варте уваги, над чим досі не замислювався.

— Ти навіть мене на думку, що любов до рідного народу буває різна. Твої міркування заслуговують особливої уваги, — раптом похвалив Імхотепа. — Одна справа любити багатих, а друга бідних, поневолених. І дуже прикро, коли любов — благородна, безкорислива. І дуже прикро, коли недостойні люди за миску сочевиці зрікаються бідного народу у важкий для нього час. Передам твої слова нашим старійшинам, почую їхню думку. Як знайду в ній облуду, то більше не нарікатиму на ремісників за те, що погрожують своїм господарям.

— Гієни ніколи не змілосердяться над вівцями, — з до-садою висловився Імхотеп.

Аарон не заперечував.

Ще чорніші дні настали для сирійців. Елліни підозрівали їх у прихильності до Антіоха, обвинувачували у шпигунстві і багатьох без причини кидали в льохи. Сирійцям стало небезпечно появлятися на вулицях. Серед них було багато крикливих вуличних продавців, без яких Єгипетсько-Сирійська дільниця притихла, майже обезлюдніла. Щоб скидатися на єгиптянина, вони зголили бороди, накликавши цим на себе ще більшу підозру: філакети знайшли спосіб розпізнавати їх.

Скинув фальшиву бороду й Бата. Натягнув перуку, з лисиною, закульгав (вклав у сандалію камінець) і так розмалював обличчя штучними шрами та зморшками, що навіть Імхотеп не впізнав його.

Приятелі зустрічалися часто, але щоразу в іншому місці, повідомляли один одному новини, хоч зв'язок з верхніми номами тепер дуже ускладнився. Обидва раділи, що держава колишніх рабів і злидарів, заради якої вони готові

пожертвувати життям, розвивається, міцніє, навіть має вже своїх гоплітів і озброєних вершників. Досвідчені воїни передають своє уміння молодим єгиптянам і сірійцям.

Капітани окремих кораблів, ризикуючи головою, не зважають на заборону Філопатора і торгують з повстанцями. Поставляють їм зброю і залізо, яке ковалі відразу перековують на панцири, щити, мечі, списи. Державу очолив Гармахіс, але владу так розділено між ним, радою старійшин і видатнішими повстанськими ватажками, що ніхто не може зосередити її в одних руках.

Тим часом до александрійської пристані прибували з Еллади і підкореної македонцями Фракії кораблі з найманцями — людьми зайвими на батьківщині, які надіялися розбагатіти на війні. Їх гучно зустрічали, напували вином, давали кілька драхм і відразу відправляли на схід, щоб вони убивали або самі гинули. Багатьом ті драхми ніколи не пригодилися, а їхні тіла роздирали шакали. Може, десь далеко, виглядаючи синів-витязів у золоті й славі, їх чекали матері і, не діждавшись, відходили за ними у царство тіней.

Ціною великих жертв Феодотові вдалося зупинити Антіоха, який встиг зайняти ще й Галілею, але було зрозуміло, що це передішка перед новими битвами: Філопатор захоче відібрати втрачені багаті приморські провінції, а сп'янілий від перемоги Антіох — загарбати нові.

У столиці появилися гопліти-каліки, на яких тепер ніхто не зважав. Ходили чутки, ніби після війни Філопатор дасть їм землю з фелaxами, проте в це не вірили: вільних земель у Дельті давно вже не було, а у верхніх номах постала нова держава. Отже, лише пустині ще не освоєні.

Одного ранку в кімнату Імхотепа долинули звуки бубнів.

«Царські глашатаї» — вирішив він. Вони щодня сповіщають жителів про нові накази Філопатора. Учора повідомляли, що єгиптянам і сірійцям суворо забороняється зберігати більше ніж бедет ячменю і варити пиво, бо ворог може облягти столицю; м'ясникам дозволяється продавати м'ясо тільки раз на три дні.

Зацікавлений, що нового придумав Філопатор сьогодні, Імхотеп вийшов на вулицю і рушив у напрямку Єгипетсько-Сірійської дільниці, звідки линули звуки.

На площі біля святині Птаха юрба цікавих оточила одного з глашатаїв.

— Знов якесь лихо придумали на нашу голову, — з досадою сплюнув худорлявий єгиптянин у старій набедреній пов'язці і босою ногою розтер слину. (В Кеміті це вважало-

ся найбільшою зневагою.) Кого він цим хотів образити — Філопатора чи глашатаїв, годі було збагнути.

— Ждеш добра од Сета, — знизав плечима сусід худорлявого єгиптянина.

«Повстання придушене, але дух бунту живе», — зрадів Імхотеп.

Бубон нарешті замовк — і на площі настала тиша.

— Достойні громадяни Великого Кеміту! — вигукнув глашатай. Юрба сколихнулася, насторожилася.

Глашатай передавав слово в слово наказ Філопатора, який оце вперше називав єгиптян достойними, нагадував про Великий Кеміт.

— Нарешті і я став достойним, — зрадів лисий, кульгавий дід, що саме підійшов до гурту і став біля Імхотепа. — Благородна людина наш правитель, — похвалив Філопатора, й Імхотеп по голосу впізнав Бату. — Але твоя пластинка свідчить, що ти став ще достойнішим, — пожартував той. — Зараз почувеш таке, що власним вухам не повіриш. Я вислухав уже трьох глашатаїв і ще не певний, чи це не почулося мені.

— Мабуть, ти, діду, дуже недовірливий, — вдав, що не пізнав приятеля, Імхотеп. — Таке недовір'я до нашого благородного правителя може дорого тобі коштувати, — суворо попередив Бату. — Добре, що натрапив на того, хто вміє язик за зубами тримати.

— Я знав: звуки бубнів приведуть тебе сюди, — шепнув Бата, упевнившись, що приятель його впізнав.

— «Ми, син Гора-Аполлона і повелитель Верхнього і Нижнього Кеміту, повідомляємо вас, що на нашу землю підступно напав сірієць Антіох», — продовжував після короткої паузи глашатай.

Юрба зареготала. Філопатор повідомляв новину, яка вже встигла обрости довгою бородою.

— Я ще цього не знав, — в'їдливо вигукнув Бата, і його слова викликали нову хвилю сміху.

Глашатай, проте, не розгубився. Мабуть, нині не вперше його «новину» зустрічали таким реготом.

Коли натовп угомонився, на площі знову залунали слова наказу.

— «Він убиває єгиптян, забирає в рабство їхніх жон і дітей, — звинувачував сірійця глашатай, чи пак, Філопатор. — Найдостойніші з єгиптян просили нас дозволити їм разом з нашими славними гоплітами стати на захист Кеміту, і ми схвалили їхне прохання».

— Припекло благородного повелителя, — усміхнувся Бата.

— Хто з єгиптян завербується у військо, одержить землю і такі права, які мають елліни, зможе проживати в Царській дільниці, — викрикнув глашатай, змахнувши з чола рясний піт.

На площі хвилину стояла мертва тиша, а тоді юрба обурено загомонала. Почулися окрики:

— Філопатор оберігає еллінів і хоче, щоб ми гинули замість них. Нині нас називають достойними, а завтра знов відвернуться од нас. Знаємо їх!

— Забрали нашу землю, а тепер хочуть ще й нашої крові!

— Нам байдуже, хто сидітиме в Золотому домі — Птолемеї чи Селевкід! Добра нам не було і не буде!

— Воно прийде з верхніх номів!

Юрба не розходилася, вигуки з хвилини на хвилину ставали все сміливіші, гнівніші. На площі, напевне, не бракувало «довгих вух», але Філопатор, мабуть, заборонив філакетам хапати нині невгамованих. Це ще більше поглибило б ненависть єгиптян до нього, і заклик не досягнув би мети.

— Даремно глашатаї псують горло, — посміхнувся Імхотеп, прислухаючись до вигуків.

Поговоривши ще хвилину і домовившись про місце і час нової зустрічі, Імхотеп і Бата розійшлися.

У Єгипетсько-Сірійській дільниці не змовкали бубни і глашатаї. Імхотеп час від часу зупинявся біля них, щоб остаточно упевнитися, як єгиптяни сприймають наказ Філопатора. Вони всюди зустрічали його з глуфом і обуренням.

Тільки в Царській дільниці стояла тиша. Її жителі-елліни без бубнів і глашатаїв знали, що кожний, хто може носити зброю, в тривожний час зобов'язаний захищати не далеку Елладу, а Філопатора.

Поспішаючи в Музейон, щоб на самоті обміркувати бачене і почуте, Імхотеп раз у раз зустрічав запряжені мулами й кіньми вози з сім'ями еллінів, які поверталися зі своїх маєтків у столицю. За її мурами було безпечніше, ніж серед неприхильних до них єгиптян, та й загони Антіоха могли проникнути в Дельту. На жаль, між тими, що їхали, не було Ніке. У віллі Доріонів стояла мертва тиша.

XVIII

Над Кемітом уставав теплий багрянний ранок — один з тих, які мільйони років будили зі сну Чорну Землю, кликали до життя. Жителі Александрії зустрічали його по-різно-

му — одні з надією, інші з тривогою, одним новий день ніс утіху, іншим — смуток, для рабів минула ніч була коротка, як мить, для рабовласників — довга, як рік.

Місто прокинулося, зашуміло, і його гомін розбудив жителів Музейону. Проснувся й Імхотеп, зняв з вікна солом'яну мату — і кімнату залило свіже ранкове повітря.

З Єгипетсько-Сірійської дільниці знову долинув бій бубнів, глашатаї продовжували закликати єгиптян гинути за Філопатора.

«Либонь, учора не було охочих», — з іронією подумав Імхотеп, повільно надіваючи спідничку.

Власне, квапитися йому було нікуди. Від нового дня він не чекав ні особливої радості, ні смутку, хоч, як кажуть, іноді одна мить вирішує долю людини. В цьому на собі переконався. Хвилини необережності — і він опинився у льоконовася. Хвилини неосторожності — і він опинився у льоконовася, за крок від смерті. Нині зустріч з Батою не передбачалася, й Імхотеп подумав, що краще провести день за робочим столом. Ератосфен чекає перекладу з описом Кеміту, а роботи ще чимало. Втім, зміст папірусу такий цікавий, що праця не втомлює, а приносить задоволення.

«Великі мудреці проживали колись у Кеміті», — з гордістю подумав про далеких предків Імхотеп.

А скільки ще таких папірусів, у яких зібрана їхня мудрість, припадає пилом у різних святинях, і ніхто про них не знає, навіть жерці, які більше цікавляться золотом, ніж творінням людського розуму. Може, колись хтось здивує світи тими папірусами, прославить Чорну Землю. На жаль, початий Мерібом «Історії Кеміту» не видно кінця, хоч і вона стала б скарбницею знань. Навряд чи він, Імхотеп, завершить її без помічників. Цілими днями перекладає, вільного часу майже не залишається. На Бату теж мала надія, бо його справа не менш важлива і нею ще довго змушений буде займатися.

— Я радий, що не розбудив тебе, достойний, — перебив думки Імхотепа уже знайомий йому вартовий, який несподівано увійшов до кімнати.

— Удень сплять п'яниці, хворі і ледацюги, а я до них не належу, — пожартував Імхотеп. — А з хороших людей — вартові, — похопився, що той може неправильно зрозуміти його жарт і образитися.

— Мало хто як слід оцінює нашу службу, хоч яка вона важка, — поскаржився сторож. — Ось зараз ляжу і проспую цілий день, а вночі знов вистоюватиму біля воріт. Ніколи навіть з дружиною і дітьми поговорити чи з приятелями за жбаном пива посидіти. Скучне наше життя, як хмарний

день. Але я прийшов повідомити тебе, що той старий влізлий раб Доріона знов хоче тебе бачити. Я збирався пригрозити йому палицею, щоб не набридав, але вчасно згадав, як щиро ти вітав його.

— Анабам! — вигукнув збуджено Імхотеп.

— Може, й Анабам, я імені його не знаю, — знизав плечима вартовий. — Воно таке, яке придумав йому пан. Я бачив рабів, яких називали копитом, волом, скорпіоном. Кожен з них...

Імхотеп не чекав кінця балачки, а притьмом вибіг з кімнати, бо ж Анабам прибув не просто так! Його, напевне, прислала Ніке.

Спершись на мур, старий грівся на сонці і куняв. Мабуть, його з кожним днем покидали сили: помітивши Імхотепа, він, ледве переставляючи ноги, рушив йому назустріч.

«Невже Анабам був колись молодим?» — засумнівався Імхотеп, але розмірковувати над молодістю і старістю не було ані часу, ні бажання.

— З чим прибув, Анабаме? — не чекаючи, поки той торкнеться колін, запитав Імхотеп. — Може, повернулася Ніке і передала записку?

— Я, достойний, — схилив голову раб, — приніс не записку, а її слова. Ніке вітає тебе і просить прийти.

— Тож біжімо! — Імхотеп на radoщах схопив старого за плече.

— Гей, гей, якби-то мені твоя молодість і ноги, — невесело усміхнувся старий. — На своїх я ледве рухаюся. Йди, але не біжи, бо подумают, що тікаєш від раба, і тоді філакети схоплять не тебе, а мене. Я йтиму помалу: гадаю, обійдеться без мене.

Зупиняючи себе, щоб не бігти, Імхотеп попростував до вілли Доріонів.

Ніке, мабуть, виглядала його, бо тільки-но він зачинив за собою ворота, як вона вибігла йому назустріч. Нічого не кажучи одне одному, вони кинулись в обійми.

— Ходімо в дім, — запропонувала Ніке, коли врешті Імхотеп випустив її.

Лише зараз уважніше придивився до дівчини. Перебування на селі позначилося на її вигляді: щоки засмагли, зарум'яніли. Імхотеп відзначив про себе: «Ніке стала ще красивішою».

— Твоя мати не зрадіє такому гостеві, — запобігливо промовив Імхотеп.

— Її нема дома, — заспокоїла його Ніке. — Пішла на базар за покупками. З вини мого батька ти витерпів багато

горя, — пожаліла Імхотепа, коли обоє увійшли до будинку. — Я дні і ночі проливала сльози, довідавшись, що він зробив з тобою. Боялася, що ти зненавидиш мене, викинеш із серця, хоч я ні в чому не винна, — потекли з очей сльози.

Її слова і поведінка свідчили, що вона не простила батькові.

— Чому я не народилася єгиптянкою? — поскаржилася на свою долю дівчина. — Скажи, навіщо боги створили людей і роз'єднали їх на еллінів, єгиптян, фракійців, сірійців? Щоб ворогували між собою і вбивали одні одних?

Дівчина хвилювалася, чекала відповіді, але Імхотеп не знаходив її. Досі не задумувався над цими питаннями. Треба звернутися до Ератосфена, до вчених Музейону, може, вони дадуть її. А втім, навіть серед одного народу нема згоди і єдності, тільки взаємна ненависть. Багаті знущаються над бідними, визискують їх: фелахи, каменотеси, рудокопи гинуть від палиць, голоду і непосильної праці: піраміди фараонів коштували життя тисячам єгиптян. Як виникла така нерівність? Відповідь схована у віках, і навряд чи хто знайде її. Навіть Меріб у своїй «Історії» не порушує цих питань.

Ніке глибоко переживає нікчемний вчинок свого батька. — Хай

— Не горюй, — узяв дівчину за руку Імхотеп. — Хай радість нашої зустрічі не затьмарюється смутком. Діти не повинні відповідати за вчинки своїх рідних. Твоя любов винагороджує мене за кривду, яку заподіяв твій батько. Її не можна забути, я вічно носитиму в душі гнів на нього. З тобою ж ми розіберемо жбан і будемо щасливі.

— Я хочу, щоб до нас прийшло щастя, а воно все тікає й тікає, — зітхнула Ніке. — Але завдяки твоєму бородатому сірійцеві я спокійно провела останні дні свого заслання.

Імхотепові раптом стало так весело, що він мимоволі голосно розсміявся, і Ніке з докором глянула на нього. Невже його так розвеселили її тривоги і турботи?

— Насміхаєшся з мене? — У її очах знов появились сльози.

— Ніке! — вражений незаслуженою підозрою, схопився за голову Імхотеп. — Адже цей «бородатий сірієць» ніколи не був сірійцем. Він мій приятель-єгиптянин, а бородата — фальшива. Причепив її, щоб ввести в оману твою матір. У такий спосіб і я навідався б до тебе в Мехарум, якби ти не повернулася в столицю.

— О боги! — сплеснула в долоні дівчина. — Які хитруни! А я думала... — Ніке хвилину придивлялася до Імхотепа, ніби вперше його бачила. Мабуть, її уява малювала Імхотепа з бородою — і це викликало в неї посмішку. Її

настрій передався юнакові. Обое розвеселились і не помітили, як у кімнату ввійшла Терсея. Господиня, либонь, не зраділа гостеві, бо іронічна гримаса перекривила їй губи.

— Рада бачити тебе здоровим, — холодно привітала Імхотепа. — Добре, що ти прийшов, бо нам треба поговорити віч-на-віч. Вийди, Ніке! — суворо наказала дочці, і та, хоч і знехотя, послухалася матері.

Імхотеп насторожився: чи, бува, батьки Ніке не придумали нових нечесних хитрощів? Що б вони не робили, а їм не вдасться розлучити його з Ніке. Навіть Філопатор неспроможний примусити його зректися коханої дівчини, хіба відбере в нього життя. Їхня стійкість здолає всі перешкоди. А Ніке, напевне, не знала, що її мати збирається з ним говорити, інакше попередила б його.

Якусь мить Терсея сиділа сувора й замислена: мабуть, обмірковувала, з чого починати розмову.

— Що сталося — не відвернеш, забудемо минуле, — сказала сухо, маючи на увазі негідний вчинок свого чоловіка. — У житті всяко буває.

— Заради Ніке я готовий забути, — погодився Імхотеп.

— Саме про неї я й турбуюсь, і гадаю, вона й тобі не байдужа. — Терсея нервово посмикувала на собі хітон.

Її слова прикро вразили Імхотепа. Вона ж добре знає, яка дорога для нього Ніке. Що має на увазі, ставлячи під сумнів його любов до своєї дочки?

Імхотеп вирішив чекати, що вона казатиме далі.

— Ми з Доріоном не проти вашого одруження, — раптом промовила таке, що юнак спалахнув від щастя. Врешті збулося те, про що так довго мріяв! — Але з однією умовою, — попередила Терсея і стала прислухатися до звуків, що долинали з Єгипетсько-Сирійської дільниці. — Чуєш, як гримлять бубни? — спитала суворо, і страшна підозра згасила радість Імхотепа.

«Ось та нова пастка, яку готують мені батьки Ніке», — жахнувся він.

— Вже другий день б'ють барабани, — удавано спокійно промовив Імхотеп.

— Невже це ні про що тобі не говорять?

— Про війну з Антіохом, — вдав із себе наївного юнак.

— Про заклик Філопатора до єгиптян, — різко уточнила Терсея. — Маєш нагоду зрівнятися з нами, а тоді вже нічого не перешкодить вашому одруженню. Так вирішили ми з Доріоном, — потупилася вона.

Імхотепа кинуло в жар і в холод. Яка підступність! Терсея і Доріон сподіваються, що з такої кровопролитної

війни набридливий жених уже не повернеться і їм розв'яжуться руки. Якби йшлося про долю єгипетського народу, то він без вагання взяв би в руки меч і спис, хоч досі ніколи зброєю не користувався. Навіть смерть не злякала б його. Тільки болотна хвороба перешкодила йому взяти участь у повстанні. Але зараз рука не підніметься вбивати сирійців, які ніколи не робили зла його народові, вони лише відвоюють власні землі, загарбані Птоломейми. І невже він, Імхотеп, повинен допомагати Філопаторові знову загарбати їх? Який важкий шлях до щастя! Ніке навіть не здогадується про новий злочин батьків.

— Не виконаю вашої вимоги: вона для мене неприйнятна, — силкуючись бути спокійним, відкинув підступну пропозицію Імхотепа.

— То попросаєшся з Ніке, — їдко кинула Терсея, і в її очах появилася зловтіха. — Вибирай!

— Чи Ніке знає про ваш замисел? — спитав Імхотеп, щоб упевнитися в непричетності дівчини до цієї змови.

— Ми не зобов'язані ділитися з нею своїми задумами, — різко відповіла Терсея. — Діти слухаються батьків, а не навпаки.

— Я так і знав, що Ніке тут ні до чого, — зрадів Імхотеп. — Хоч і не візьму в руки меча, але ніколи не відмовлюся від Ніке.

— А я від Імхотепа, — обурена поведінкою матері, вбігла в кімнату дівчина, яка досі тихо сиділа в сусідній кімнаті й прислухалася до розмови.

— Ти зухвала й одержиш заслужену кару, — сварила дочку Терсея, підвівшись із крісла. — Буде так, як ми з батьком вирішили. Не пішла за Феона, хоч це достойна людина, не віддамо й за Імхотепа, поки він не стане еліном. Тож думайте і радьтеся, що вибрати — розлуку чи меч, — вийшла з кімнати.

— Я боялася, що ти вволиш волю матері, — шепнула Ніке.

Радість опромінила обличчя Імхотепа. Заради нього дівчина пішла всупереч своїм рідним.

— Ходімо в садок, щоб мати нас не підслуховувала, — запропонувала Ніке, знаючи, що та принишкла в своїй кімнаті, щоб чути кожне їхнє слово. — Може, нова поразка Філопатора зрівняє єгиптян з еллінами, — сказала, певна, що мати вже не почує. — Але нам знову доведеться чекати.

— А тим часом молодість наша мине і щастя промчить попри нас, — похнюпився Імхотеп.

— То порадь, що нам робити? — в очах дівчини по-
явилися сльози.

Імхотеп знітився. Не знав, що їй відповісти. А з голови не виходила думка: «Як вибратися з цього безвихідного становища?» Є в нього одна мрія, але не знати, чи схвалить її Ніке. Якщо ні, то вони розлучаться назавжди. Треба під-
ждати...

«Скажи!» — звелів йому внутрішній голос. — Відвага і рішучість — запорука успіху, а непевність і слабодухість ведуть до поразки».

«Може, завтра», — завагався Імхотеп.

«Не відкладай, щоб не було пізно».

«Зроблю так, як велиш», — відкинув вагання юнак.

— Ми ще можемо бути щасливі, — проказав Імхотеп схвильовано.

— Я надіялася на тебе, чекала твоїх слів.

— Вони такі, що страшно вимовити їх.

— Я вислухаю тебе мужньо, — підбадьорила Імхотепа Ніке. — Навіть найстрашніше...

— Знаю таку країну, де люди живуть щасливо, — здалеку почав Імхотеп.

— Отже, це не Єгипет, — задумалася Ніке. — Але я не розумію твого натяку! Що це за країна? Де вона? В нас більше горя, ніж радості. Іноді, Імхотепе, запитую себе, чого люди так ненавидять одні одних, збиткуються одні над одними, — зізналася. — Як важко миритися з жорстокістю і підлістю, дивитися на сльози і терпіння ні в чому не винних нещасливців. Іноді хочеться втекти кудись світ за очі, аби не бачити того. Але куди?

Імхотеп стрепенувся. Одже, для Ніке також ненависна несправедливість, жорстокість, і вона прагне всім добра.

Осмілений її словами, він мовчки показав рукою на схід, певний, що дівчина його зрозуміє.

Ніке простежила поглядом за рухом його руки, і в її очах з'явився переляк.

— Маєш на думці державу бунтарів у верхніх номах? — запитала тривожно. — Невже пропонуєш тікати туди з тобою? — Заскочена його пропозицією, Ніке з недовір'ям дивилась на коханого, не певна, чи правильно зрозуміла його.

Імхотеп раптом відчув себе так, ніби до нього повернулася болотянка. Але вирішувалась його доля, і відступати було вже пізно. Ось зараз він знатиме, що чекає його в майбутньому — безмежна радість чи чорний смуток.

— Твої батьки ніколи не дозволять нам розбити жбан,

нагадав дівчині гірку правду. — Вони завжди знайдуть причину, щоб розлучити нас. А життя без тебе, Ніке, для мене — вічна ніч.

Дівчина схлипнула, притулилася чолом до дерева. Боляче було від думки, що назавжди розлучиться з рідним домом, але ще болючіше — назавжди втратити Імхотепа. Та й що чекає їх у державі бунтарів? Хіба потрібен цим неосвіченим людям учений Імхотеп і еллінка, дочка ненависного всім колишнього начальника філакетів? Що робити? — Хіба нам будуть раді бунтарі? — висловила побоювання.

— Приймуть як рідних, — упевнено відповів Імхотеп, і його серце забилося жвавіше.

«Моя пропозиція не обурила Ніке. Вона обмірковує все, зважає всі «за» і «проти», бо знає: вороття вже не буде, — констатував юнак, потерпаючи, щоб кохана в останню мить не відвернулася від нього. — О Гатор, — молив богиню, — прихили до мене серце Ніке, і я повірю в твою божественність, пожертвую тобі барана, вола і дебен золота».

— Хіба можна знати, як вони приймуть нас? — не квапилася з остаточним рішенням Ніке. — А може, ти...

— Так, Ніке, — здогадався, що в дівчини на думці. — Я був і залишився одним з них. Доберемось до верхніх номів — і знайдемо своє щастя. Згодом твої батьки примиряться з твоєю втечею, вибачать тобі. Мине небагато часу — у Єгипті відбудуться зміни, і ми повернемося.

Ніке уважно вслухалася в слова Імхотепа, але печальне обличчя і сльози в очах свідчили: боротьба в її душі ще триває.

— Чи ти впевнений, що там торжествує правда? — не вибулася сумнівів.

— Знаю од тих, які вже побували у верхніх номах, — зізнався Імхотеп.

— Чого ж вони повернулися сюди? — здивувалася дівчина.

— Ми повинні знати, що замишляють наші вороги, — скористався словами Бати Імхотеп. — Задля того наші люди кожночасно ризикують життям.

— І ти теж... — здогадалася Ніке.

Імхотеп мовчки кивнув головою.

— Тепер ми потрібні там, — запевнив дівчину, ніби вона також належить до змови і її ждуть у верхніх номах.

— Якщо так, то піду з тобою, Імхотепе, — проказала рішуче Ніке. — Мое щастя там, де ти і твої приятелі.

Польовими путівцями, уникаючи людних доріг, простувало на схід двоє невизначеного віку людей — високий, міцної статури чоловік, босий, у набедреній пов'язці і непоказний у старому хітоні й стоптаних сандаліях. Перший вів на мотузку нав'юченого саквами осла, а другий їхав верхи на такому ж клаповухому румаку. Обоє мали дерев'яні калатала в руках. Час від часу вони лякали ними не лише птахів, а й зустрічних фелаків, і ті квапливо сходили з дороги.

Подорожні були прокажені. На їхніх обличчях уже виявилися ознаки страшної хвороби: червоно-бурі плями і брунатні, схожі на квасолини, вузли. У вершника були вражені й стопи, а хітон прикривав рани на грудях і спині. Навіть в осла виднілися сліди прокази, особливо на хребті і боках, що дуже лякало зустрічних. Досі тварини проказою не хворіли. Мабуть, це був новий, ще більш грізний її вид.

Якнайдалі від них! Краще загинути від меча, списа, стріли, укусу гадюки чи болотної хвороби, ніж жити з проказою. Вона руйнує тіло, пустошить душу, затьмарює розум — і життя стає кошмаром.

Раб, каменотес, рудокоп втішають себе надією на волю, фелак — на багатий урожай, з якого землевласник залишить йому бедет або й два ячменю, хворий болотною хворобою — на одужання. Надія допомагає їм зносити голод і знущання, гартує волю, заохочує до життя. Лише прокажені ні на що не сподіваються, нічого, крім смерті, не чекають, бо вона покладе край їхнім стражданням. У них немає ні житла, ні сім'ї. Їм заборонено появлятися в столиці й інших великих містах: філакети проганяють їх звідти палицями. Отак, калаталом попереджуючи здорових про свою хворобу, і сновигають Чорною Землею. Виснажені голодом, ранами, гинуть, стаючи здобиччю гієн, шакалів, стерв'ятників.

Тому-то всі, навіть філакети, які вилловлюють утікачів-рабів, каменотесів, рудокопів, фелаків, тримаються осторонь від прокажених. У Кеміті їх чимало, бо ця хвороба дуже поширена, вона не щадить ні бідних, ні багатих. Перед нею всі рівні — елліни і єгиптяни, раби і володарі. Хворіли нею навіть окремі нащадки богів-фараонів. Лікарі з «Будинків життя»⁵¹ не знайшли ще на неї цілющих ліків, не допомагають і амулети та молитви жерців.

⁵¹ «Будинки життя» — лікарські школи при святинях Амона.

Сонце стояло в zenіті, коли мандрівники зупинилися на краю великого персикового саду над каналом, щоб спочити. Була пора шему⁵², і зір радували золотисто-рум'яні плоди, під якими угиналося гілля. На полях колосилися пшениця та ячмінь, дозрівали кавуни й огірки. Щедро напоєна воєю ріки і каналів земля давала щороку два, а то й три урожаї.

— Спочиватимемо тут, поки не спаде жара, — обережно допоміг зійти вершникові з осла босоногий. — Ти дуже втомилася, Ніке? — запитав заціпокозно.

— Не я, а мій ослик, — спростувала свого супутника дівчина. — Йти, Імхотепе, важче, ніж їхати. Ти, напевне, збив уже до крові ноги, бо відвик ходити босий.

Ніке казала правду, але Імхотеп, щоб не тривожити її, байдуже махнув рукою.

— У саквах є сандалії, але мені шкода їх більше, ніж ніг, — удавано пожартував.

П'ять днів тому почалася мандрівка, чи, вірніше, втеча. Обоє покинули все те, чим досі було заповнене їхнє життя...

«Якби не Ніке, Бата не відпустив би мене», — згадав Імхотеп приятеля, який залишився в столиці.

Їхня втеча, напевне, нашуміла в місті. Може, про неї знає й Філопатор. А втім, Філопаторові тепер не до них: над його головою висить меч Антіоха. В іншому випадку послав би в погоню сотні філакетів і еллінських вершників. Цікаво, як ставляться до їхньої втечі Аарон і Ератосфен — з осудом чи з розумінням? Навряд чи в земному житті Імхотеп ще зустрінеється з ними. Переклад опису Чорної Землі завершено, і гімназіарх ним дуже задоволений. А недописана «Історія Кеміту» в надійних руках молодих жерців Гора, серед яких багато послідовників Меріба. Вони збережуть, а може, й продовжать працю головного вчителя. На жаль, без нього, Імхотепа.

Либонь, невеселі думки огорнули й дівчину, бо вона тихо зітхнула.

— Тобі сумно, Ніке? — спитав Імхотеп.

— Важко на душі стало, — зізналася вона. — Але без тебе було б ще важче, — порадувала Імхотепа. — Батьки не позбулися наміру віддати мене за Феона, лише втеча врятувала мене від нього. Щоправда, я могла б стати жрицею Ісіді, але з умовою, коли б і ти був жерцем її святині, — пожартувала, щоб прогнати смуток. — Та я нітрохи не каюся

⁵² Пора шему — пора дозрівання хлібів.

за свій вчинок, але хотіла б знати, чи довго ще мандруватимемо?

— До мети ще далеченько; — не приховав правди Імхотеп. — Тебе стомила дорога, але будь мужня, моя Ніке. Нас чекають друзі. Бата повідомив Шамеша про наше прибуття

— Хіба я колись скаржилася на труднощі і втому? — Лише зараз маю волю, бо в столиці і Мехарумі я почувала себе, як птах у клітці. Боюся, щоб нас не схопили.

— Не схоплять: нас бояться і обминають. Я так уміло підробив плями і вузли, що ніхто не відрізнити їх від справжніх, — усміхнувся Імхотеп.

Глянувши у невеличке дзеркальце, дівчина схопилася за голову.

— Оці плями і вузли так спотворили обличчя, що мені шкода себе, — сумно похитала вона головою. — Хіба можна любити таке страхіття? Хочу якнайшвидше стати собою.

«Горе» дівчини так розвеселило Імхотепа, що він мало не вибухнув сміхом: жіноча вдача проявилася навіть у таких складних обставинах.

— Для мене ти завжди така, яку я покохав і кохатиму до кінця життя.

— Ти вмієш розрадити мене, — похвалила Імхотепа Ніке. — Але поки я не змию з себе ці фарби, не смій дивитися на мене.

— У затінку дерев спека вже не так дошкуляла, і вони співчутливо дивились на двох фелаків, які, стікаючи потом, вручну черпали з канави воду і поливали невеличку ділянку кавунів. А втім, фелахи для того й живуть, щоб працювати в спеку і холод.

— Зараз куплю в них персиків і кавунів, — вийняв з торбинки обола Імхотеп. — Хай Мін⁵³ пошле вам щедрий урожай! — гукнув до фелаків. — Хочу купити у вас кавуна і персиків, — поклав на межовому камені монету.

Мабуть, спокуса одержати її перемогла страх, бо фелахи, припинивши працю, не тікали від прокаженого. Хвилину перешіптувалися, а тоді старший підійшов до Імхотепа на відстань кількох мехів⁵⁴.

— Можемо продати тобі кавуна, бо це наша арура землі, — співчутливо глянув на Імхотепа. — Заплати за нього два халкої, бо така йому ціна на базарі, а ми не шкуродери, щоб брати більше. За решту грошей, якщо хочеш, візьми ще три кавуни.

⁵³ М і н — бог урожаю.

⁵⁴ М е х — лікоть — 52 см.

— Нехай буде так, — зрадив Імхотеп. — А оцей обола за персики, — поклав ще одну монету.

— Персики не наші, а елліна Калікрата, — відмовився від монети фелак. — У нього більше арур землі, ніж плодів на цих деревах. Якби ти прибув раніше, то купив би персиків у його сторожа. Він недавно назбирав їх повен кошик для гостей свого пана — начальника дорожніх філакетів і його підлеглих. Сторож казав, що вони когось шукають, мабуть, утікачів-рабів або таких, як ми, фелаків.

Плями на обличчі Імхотепа приховали його переляк. Значить, Доріон здогадався, куди вирушили утікачі, і тепер філакети день і ніч розшукують їх. Але Ніке не повинна знати, що погоня вже тут, бо впаде у відчай. Треба сказати їй, що сторож — людина небезпечна і треба тікати. Але куди? Самі вони ще могли б пересидіти у густих хлібах до ночі, але куди подіти ослів? До того ж поспіх може викликати підозру у фелаків.

Складалося становище, виходу з якого Імхотеп не бачив.

— Пора й нам додому, бо вже добряче напрацювалися. — Промимривши якесь заклинання проти хвороби, фелак сховав за пов'язкою монету. — Візьми свої кавуни, і хай боги повернуть вам здоров'я, — побажав на прощання втікачам.

— Смакуючи кавуном, Ніке не здогадувалася, що діється в душі Імхотепа. Почувши, що він збирається підправити їй плями і вузли, впала в розпач. Проте йому так і не вдалося взятися за це неприємне заняття: стежечкою, яка бігла по лем до саду, неквапно чвалав на мулі самотній вершник.

— Сторож! — не приховав тривоги Імхотеп.

— Ми пропали! — жажнулася Ніке.

— Берімо калатала і калатаймо щосили, — тривожно промовив Імхотеп. — Наш вигляд і ці застережні звуки так налякають його, що тікатиме куди очі дивляться.

Вершник, проте, не злякався калатання. Він спокійно під їхав до «прокажених», хвилину пильно придивлявся до них — і на його устах заграла усмішка.

— Тікай якнайшвидше від нас: ми прокажені! — щосили закричав Імхотеп. — Хіба ти сліпий, не бачиш плям і вузлів на наших обличчях? Наша проказа така страшна, що навіть осли захворіли нею, — показав на тварин.

— Ха-ха-ха! — несподіваним реготом ошелешив утікачів сторож. — Лякайте своїми четвероногими ослами двоногих ослів. Я надто довго вас розшукував, щоб тепер тікати. Ви обрали найзручнішу, але найнебезпечнішу дорогу.

Він поводився так, ніби зустрівся з добрими знайомими, про яких геть усе знав.

— Шамеш і Менхепер вітають вас, — до решти спантеличив утікачів. — Бата повідомив їх, що ви прибудете, і вони відрядили нас, п'ятьох розвідників, у різні місцевості — шукати вас. Цими дорогами і путівцями ми мандрували з Александрії у верхні номи, тому знаю їх добре. А тебе, достойний, я відразу впізнав, хоч як ти спотворив собі обличчя. Я був довіреною людиною Менхепера і не раз бачив, як ти з ним зустрічався. Моє ім'я Сенмут.

— Доля сприяє нам! — позбувшись страху, з радістю вигукнув Імхотеп. — Я ж казав, що нас приймуть як рідних, — нагадав дівчині, яка ще не зовсім прийшла до тями і з острахом поглядала на Сенмута.

— Вас розшукують дорожні філакети, яких очолює сам їхній начальник, — повідомив утікачів сторож Сенмут. — Він перепочиває у Калікрата.

— Це саме казали фелахи, у яких я купив кавуни, — зізнався Імхотеп.

— А від мене ти приховав, — дорікнула Ніке.

— Не хотів тебе лякати, — виправдовувався Імхотеп. — Але як, Сенмуте, ти став сторожем цього саду?

— Я прикинувся помічником садівника багатого елліна, — пояснив той. — Сказав, що збунтовані фелахи знищили сад і я залишився без роботи. Я й справді колись був слугою садівника елліна, який вирощував на продаж фрукти, і трохи тямлю в садівництві. Калікратові раби і значна частина фелаків подались у верхні номи, і він радий кожним робочим рукам. Тепер ніхто не доскіпується, хто ти і звідки прибув. Почувши, що я садівник, Калікрат доручив мені наглядати за садом. Уже місяць живу у цьому курені, — показав очима на очеретяну халабуду. — Там у мене спис і лук, бо вночі заходять сюди гієни. Погоні не бійтеся: сюди вона не загляне. Я розумію грецьку мову і чув розмову Калікрата з начальником філакетів. Як спаде жара, він шукатиме вас в очеретах над Гапі. А тепер допоможіть мені нарвати кошик персиків, бо Калікрат хоче пригостити нині гостя. Повернуся надвечір, а ви тим часом поспіть, наберіть сили, бо ще нині, коли примеркне, вирушимо в дорогу.

Сенмут, як і обіцяв, прибув надвечір, та й не сам, а з помічником, озброєним списом і луком. Привезли в саквах харчі і бурдюки на воду.

— Це Рехмір, фелак Калікрата, — відрекомендував товариша Сенмут. — Коли ми переходили у верхні номи, він

хворів і не міг іти з нами. Тепер чекає нагоди, щоб перебраться туди, — показав рукою на схід.

Слова Сенмута свідчили, що Рехміра ніщо не зупинить від утечі.

— Я сказав Калікрату, що в саду багато роботи і сам я з нею не справляюся, ще й гієни не дають спокою: всю ніч треба їх берегтися, — продовжував Сенмут. — Отож Калікрат дав мені Рехміра на поміч. Хлопець знає пустиню: він брав його з собою. Ну, збирайтеся в дорогу. Мандрувати будемо ночами, пустинею, але так, щоб не віддалятися від Гапі більше ніж на двадцять — тридцять стадій: кожної третьої ночі ми повинні запастися водою, бо інакше загинемо від спраги. Поки Калікратові стане відомо про нашу втечу, ми вже будемо далеко.

Густіли сутінки, коли втікачі вирушили в дорогу. Смуга врожайної землі, яку щороку в пору виливу напувала ріка і живили води каналів, була завширшки десять — п'ятнадцять стадій, і втікачі ще до півночі досягли пустині. Стояла ніч, пустиня жила своїм невгамовним життям. Слух утікачів уловлював гавкіт шакалів, регіт гієн, далекий рев якогось великого звіра — може, блудяги-лева. Чоловіки пересувалися пішки. Лише Ніке їхала на своєму ослику. Йти їм було важко. Пісок тер ноги, і Сенмут та Імхотеп вийняли з саков сандалії, щоб узутись. Рехмір доброзичливо насміхався з них — назвав білоніжками. Він не знав сандаліїв, і його стопи зроговіли, як копита мула. Взуття лише заважало б йому.

Час від часу вони минали посріблені місячним світлом голі скелі, де куняли стерв'ятники. Ці неприємні птахи нагадували їм, яка їх чекає доля, якщо тут заблудяться.

— Навіть дорожні філакети нікого не переслідують у пустині. Легше знайти драхму на вулиці в Александрії, ніж людину в цих пісках, — мовив Сенмут. — Заблудишся — пропадеш.

Проводирі на хвилину-дві зупинялися, обмінювалися спостереженнями, уточнювали напрям.

Гасли зорі, з-за обрію викочувалося багряне сонце, коли втікачі зупинилися біля скелі, в підніжжі якої чорнів отвір печери. Може, цю печеру природа створила, а може, колись її видовбали люди.

— Спочинемо тут, поки буде спека, а надвечір рушимо далі, — з полегшенням сказав Сенмут.

Печера була така велика, що в ній помістилися і люди, і тварини.

Кісточки дактилів, в'язанка очерету в кутку і старий латаний бурдюк свідчили, що тут хтось бував — може, мисливці на газель, а може, теж утікачі. Хто знає, коли вони залишили печеру і чи повернуться сюди знову?

— Мабуть, не з вельмож, — дивлячись на ветхий бурдюк, зробив висновок Сенмут. — Прибудуть голодні — нагодуємо, спраглі — напоїмо.

У саквах провідників було чимало всякої їжі, а в бурдюках води, навіть прихопили з собою невеличкий бедет ячменю для тварин. Свого ослика Імхотеп нав'ючив кавунами, персиками. Люди, мули і осли мали що їсти й пити. Чоловіки швидко поснули. Та й Ніке, хоч і не звиклу до кам'яного ложа, теж зморив сон.

Надвечір утікачі знову вирушили в дорогу.

Якось Рехмір уполював молоду газель, яка, шукаючи тіні, забрела під скелі. А вночі він і Сенмут крім бурдюків з водою привезли ще й великі в'язанки сухого очерету, щоб спекти дичину. Вранці всі смакували м'ясом, навіть шакали та гієни були ситі: для них залишились кістки, тельбухи, шкура. Минали дні і ночі, утікачі наближались до заповітної мети. Голоду і спраги вони не відчували. Рехмір і Сенмут під час вилазок по воду поверталися не з порожніми руками: привозили овочі і фрукти з садів і городів, що красувалися над Гапі. Це були крадіжки, але виправдані обставинами.

Людей гнітила одноманітність пустині, долала втома. Особливо гостро відчувала втому Ніке. Дівчина не раз зачинала на хребті ослика, падала з нього.

Але найдошкульніше дорога вплинула на тварин. Ячмінь закінчився, і вони голодували. Тепер годували їх молодим очеретом і осокою. Від такого корму вони схудли, знесилили і швидко втомлювалися.

Одної ночі Сенмут і Рехмір повернулись голіруч: дорожні філакети нишпорили в очеретах, і вони мало не потрапили їм до рук. Весь день люди і тварини терпіли спрагу. Осли жалібно ревли. Довелося зав'язати їм морди, щоб не навели на слід погоню.

Лише наступної ночі вилазка була вдала, і всі ожили. Піщана пустеля врешті закінчилася, почалася гамада⁵⁵, йти стало ще важче, особливо ослам і мулам, які збивали об каміння копита, але Сенмут безжально підганяв їх:

— Ще трішки потерпів — і вас чекає соковита зелена травичка.

⁵⁵ Гамада — кам'яна пустиня.

Якось уранці, після томливого нічного походу, Сенмут пильно став придивлятися до скель, що маячили вдалині.

— Гляньте на них, — збуджено проказав він. — За ними вже наша вільна країна, завтра будемо серед своїх, — проступила радість на його худорлявому обличчі. — Наші вартові звідти стежать за околицею, чи, бува, не появляться владгопліти Філопатора. Завжди мусимо бути напоготові. Власне, туди можна б добратися ще й нині, але день буде дуже жаркий, — звів очі до неба, — і ми всі геть охляли б.

— Хіба конче нам ждати наступного ранку? — запитала Ніке. — Адже там ми були б поза небезпекою.

— Серед друзів, — підтримав її Імхотеп. — Ще одне зусилля — і позбудемось усіх лих, — задивився на скелі, ніби хотів побачити Шамеша і Менхепера.

— А якої ти думки, Рехміре? — звернувся до молодого фелаха Сенмут. — Ти знаєш пустиню, її підступність краще за нас, бо супроводжував на ловах Калікрата.

— Вистежував газель, — уточнив Рехмір. — Тварини навряд чи доберуться туди. — На них лише шкіра і кісті. Та й що буде з Ніке, якщо пристане її ослик?

— Піду пішки, — не злякалася труднощів дівчина. Сенмут замислився: щось подумки вирішував.

— Хай буде по-вашому, — порадував усіх. — Спочинемо, а як пригасне спека, то ще нині скінчимо нашу подорож. Але навряд чи там зрадіють, коли побачать тебе, Імхотепе, і твою Ніке, — журливо похитав головою Сенмут.

Мабуть, сталося щось непередбачене. Може, Сенмут помітив на скелях лише йому зрозумілий знак?

— Ти ж казав, що Шамеш і Менхепер чекатимуть нас. Адже ж послали нам назустріч тебе і ще чотирьох розвідників, — розхвилювався вражений Імхотеп.

— Це правда, — відповів Сенмут. — Але ж вони не знали, що ви обоє прокажені. Таких, як ви, навіть батьки злякалися б, — посміхнувся. — А втім, я знайшов спосіб допомогти вам, — зрадів власній хитромудрості. — Води в нас залишилось два бурдюки, швидше змийте з себе оцю гидоту:

— Ну й перелякав же ти нас, — дорікнув провідникові звеселілий Імхотеп. — Отак, Ніке... — запнувся на півслові. Дівчини біля нього не було: як бистронога газель, вона помчала до бурдюків.

— Воду на всякий випадок ощаджуй! — знаючи тріхи жіночу вдачу, кинув їй навздогін Сенмут.

Невдовзі повернулася Ніке, така весела і життєрадісна, ніби багатоденні знегоди анітрохи не втомилі її. «Нещасна прокажена» знову стала молодою красунею. Змив

із себе машкару й Імхотеп. І вони дивилися одне на одного закоханими очима, їхні обличчя променіли радістю.

Того ранку нікого з утікачів не брав сон, ніхто з них не відчував втоми. Всі чекали, коли, нарешті, в дорогу.

— Пора, — глипнувши на сонце, проказав Сенмут.

Імхотеп ледве стримував себе, щоб не бігти, а м'якосерда Ніке покрикувала на охлялого ослика, щоб швидше рухався. До скель залишилося не більше п'яти-шести стадій, як раптом Сенмут зупинився, приклав до чола долоню.

— Нас доганяють! — викрикнув збентежено, показуючи рукою на силуети вершників. — Швидше до скель! Тварин залишимо. Плигай зі свого ослика, Ніке!

Зібравши останні сили, втікачі помчали до рятівних скель. Та їхні намагання були марні: філакети оточили їх біля самого підніжжя. Щоб узяти всіх живими, переслідувачі не користувалися мечами і списами.

За тим, що діялося внизу, пильно стежили з висоти воїни Шамеша. Боячись влучити у своїх, вони не стріляли з луків. Деякі уже спускалися узбіччям — виручати прибулих.

Намагаючись очистити дорогу до скель, Рехмір натягнув тятиву — і його стріла уп'ялась у тіло найближчого ворога. Той зойкнув і звалився з мула. Мабуть, це був сам начальник, бо переслідувачі несамовито закричали і кинулись до нього.

Хвилиenne замішання серед ворогів дало можливість утікачам, яких уже покидали сили, вибратися з оточення.

Раптом Імхотеп похитнувся, прикляк і впав на каміння: хтось із погоні пустив йому навздогін стрілу, і вона впилася юнакові в спину.

Ніке розпачливо закричала. Нехтуючи небезпекою, вона стрімголов помчала до Імхотепа, припала до нього. Хотіла вирвати стрілу, але Сенмут вчасно схопив її за руку.

— Не торкайся до неї! — вигукнув, боячись, що дівчина наробить лиха пораненому.

Тим часом зі скель спустилися воїни Шамеша. Філакети, злякавшись їхньої сили, схопили свого пораненого начальника і кинулись тікати. До Імхотепа підбіг схвильований Шамеш, обережно витягнув з тіла стрілу, оглянув рану.

— Мій молодий пан житиме! — на radoщах вигукнув він — так, ніби все ще був рабом. — Лучник квапився, не натягнув як слід тятиву — і це врятувало Імхотепа, — втішив ридаючу Ніке. — Не мине два рази по десять днів, як ви розіб'єте жбан.

— І будемо щасливі, моя Ніке, — забувши про біль, прошепотів Імхотеп.

Віталій Кулаковський ЗОЛОТА ГАЛЕРА

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Степанко й Османчик повернулися від моря. Худенькі, цибатенькі, засмагли, вони скидалися на братів — обидва чорняві, обидва довгообрази, обидва кароокі. Тільки носи й не схожі — в Степанка довгий, гострий, кінчик задертий догори, а в Османчика теж довгий, теж гострий, тільки кінчик загнутий донизу, а посередині примостився величкий горбок — не ніс, а дзьоб пташиний.

— Мамо, ми акулу бачили! — радісно вигукнув Степанко.

— Пузом мельк-мельк, а хвостом бах-бах по воді, — збуджено лопотів Османчик.

— Будьте обережні, дітки, — забідкалася Марія, — то хижак — страх який! Розкриє пашу і...

— А там зуби гострі-гострі, — блиснули карі очі Степанка.

— Наче ятагани¹, — сказав Османчик.

Наче ятагани... Вона аж стрепенулася, аж затрусилася... Завжди, коли чує це слово, бентега охоплює її душу, страх ціпенить руки й ноги...

— Нене Міріам, ми хочемо їсти, — схилив на бік кучеряву голівку Османчик.

— Еге ж, мамо, ми хочемо їсти, — тулиться до неї Степанко.

— Час, час, — згоджується Марія й веде дітей до їдальні.

— Міріам! Міріам! — долинає з опочивальні голос господині.

— Іжте, іжте, — просить Марія дітей, а сама поспішає до пані Меджіне.

¹ Ятаган — холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо.

— Переверни подушки й підтягни мене трохи вище! — наказує та.

Пані Меджіне ще молода жінка, років тридцяти — не більше, а недуга зробила її похмурою, вередливою, злою. З того часу, як у неї віднялися ноги, її чоловік, багатий купець Ібрагім, став навідуватися в Кафу² не більше двох-трьох разів на рік, а решту часу, вільного від поїздок за товарами, проводив у Галаті³, де мав будинок ще кращий, ніж у Кафі, й куди перевозив двох інших дружин та дітей від них. Пані Меджіне була всім забезпечена, п'ятеро слуг день і ніч не відходили від неї, беззаперечно виконували всі забаганки господині, а вона без кінця бурчала й бурчала.

Марія пам'ятає Меджіне веселою, життєрадісною. Пані добре ставилася до слуг, навіть її, рабиню Марію, жаліла. Коли знайшовся Степанко й Меджіне довідалася, що Марія ховає дитину в коморі, вона щиро розсміялася:

— Міріам, та хіба це голка? Сьогодні сховаєш, завтра сховаєш, а далі — що?

Марія впала їй у ноги, заголосила:

— Пані, ріднесенька моя, помилуйте його. Воно ж безневинне. У вас же теж синок... Османчик...

— Отож хай і ростуть разом, — усміхнулася Меджіне. — Коли дитина самотня, вона стає злою і відлюдкуватою, а в гурті набирається і сміливості, і мужності, і товариськості.

— Пані, та то ж кяфірська⁴ дитина, — підскочив тоді до неї начальник домашньої прислуги Урхан.

— Моя мати теж була кяфіркою, — осікла його Меджіне. — Будемо доглядати й ростити їх обох разом, — сказала вона Марії.

І Марія повеселіла, дарма що була в полоні п'ятій місяць, дарма, що нічого не знала про свого Данила. Тоді вона забула про все на світі. Степанко замінив їй батька, матір, Данила. І вона на деякий час перестала тужити за рідним краєм, вболівати за долю чоловіка, непокоїтись про старих батьків. Навіть Київ, далекий, милий Київ, що снівся кожної ночі, їхня невеличка біленька хатинка в густому вишняка під Щекавицею, що стояла увесь час перед очима, тиха плюскітлива Почайна й широченний, часто неспокійний Дніпро, що раз у раз згадувалися, коли дивилася на море, забулися, поки зводились на ноги Степанко й Османчик.

² Ка фа — сучасна Феодосія.

³ Га ла та — частина Костянтинополя.

⁴ Кя фі р — немусульманин.

... Вони були для неї невіддільні, бо ж знала, що без Османчика не лишився б жити на світі Степанко, без дитини Меджіне не могла б вона, Марія, стільки часу віддавати своїй дитині, своєму милому Степанкові.

Їй іноді аж не вірилось: невже це неволя, коли вона тільки й знає, що ходить біля двох діток та ще крутиться біля господині, коли тій чогось заманеться? Але дивитися за господинею було кому й крім неї, а тому вона майже увесь час знаходилася біля дітей. Носила їх на руках обох разом, колихала разом, годувала теж разом. Разом вчила ходити й говорити — спочатку турецькою мовою, яку сама освоїла за півроку, а потім... своєю рідною...

Спершу боялася: а що, як господиня дізнається, що Османчик знає по-українськи? Як вона підставиться до цього? Та довго боятися не довелося. Пронирливий Урхан швидко пронюхав, що й до чого, і доніс пані Меджіне.

— Кяфірка вчить Османа говорити по-кяфірськи!

— Ну й гаразд, — відповіла господиня — Коли доведеться воювати з кяфірами, знатиме, що їм казати, чого від них вимагати, як легше вивідати їхні таємниці, як розмовляти з есіром⁵. Зелений прапор пророка не сьогодні-завтра замайорить над усім світом — і до цього треба готуватися! Іди геть!

І догідливий євнух жалібно закліпав рідкими віями, прикрив ними вицвілі очі й зашкандибав кривими ногами у передпокій — на своє постійне місце.

Степанко й Османчик росли, як дубки в лісі, — тягнулися вгору поволі, але впевнено, були жилаві, мускулисті, сильні. До них не чіплялися хвороби, вони не знали з нудьгою. Іли нівроку, купалися в морі півдня, бігали в саду стільки, скільки заманеться. Були допитливі.

— Мамо, а чому нас зовуть кяфірами? — запитав Степанко, коли йому було десь безмалі п'ять років.

Що вона відповіла йому? Забулося... Здається, довго довго мовчала. Хотіла відмовчатися. А він увесь у Данила: не заспокоїтсья доти, поки не досягне свого.

— Скажи, мамо, — благали його карі намистинки. Вона таки пробувала відмахнутися:

— Хай... колись... іншим разом, сину.

А він?

— Ні, мамо. Сьогодні хочу.

— Наша земля, — вивергла вона з себе свій затаєний біль, свою гіркотну тугу, своє безутішне горе, — наша рідна земля, ⁵ Е с і р (ясир) — бранці, захоплені турками під час нападу на чужі

земля, та земля, де народилися я і твій татко, де живуть твої бабуся й дідусь, далеко-далеко відсіля. По роду-племені ми, синку, руські, наша рідна земля — Русь, або ще Україна. Там вірять в іншого бога, в Ісуса Христа, тому нас називають християнами, а тут, в аллаха вірять, і люди називаються мусульманами. Мусульмани не визнають Христа, тому й вважають нас невірними, по-їхньому кяфірами.

— А ми кращі їх?

— Ні, синку, — сказала вона, — всі люди однакові.

— А чому ми тут? Чому не їдемо додому?

— В неволі ми, синку. На наш край напали людологи, захопили багато-багато людей, пригнали з України в Крим — і продали, — зболіло висповідувалась вона сину, гоючи свою й раннячи його душу.

— Продали, мамо? — жажнувся Степанко. — Хіба людей продають?

— Продають. І нас продали, — крізь сльози по-чаїному кигикнула вона тоді. — Нас купив татко Османчика, — продовжувала вона ранили синову душу.

— Він поганий, мамо? Османчик теж?

— Ні, ні, синку, — злякалася вона. — Ні, — й задумалась. Що ж сказати? Як пояснити? — Османчиків татко, — знайшлася нарешті, — багач, йому треба... йому треба, щоб хтось працював... щоб хтось доглядав його велике господарство, щоб виконував усяку роботу, щоб допомагав хворій пані Меджині. А в них, у турків оцих, заведено так... аби багачі купували собі рабів...

— Як? Як ти сказала, мамо? — не зрозумів її син.

— Купують людей на ринку. Невільників купують. Тих, що людологи в полон захопили. Тих невольників тоді рабами звать.

— То ми... раби, мамо?

Що вона сказала? Не пам'ятає...

— А нас відпустять додому?

— Не знаю, синку, не знаю, — шепотіла вона знеможено. — Не знаю... Може, татко врятується... Може, заробить десь грошей і викупить нас.

— А де ж татко наш, мамо? — зблиснули надією його оченята.

— Не знаю, синку. Його продали на галери...

— А що таке галера, мамо?

Марія, як могла, пояснила сину.

— Йому там тяжко, мамо?

— Дуже тяжко, синку. Невимовно тяжко. Він прикутий ланцюгом до здорового весла разом з іншими неволь-

никами. І їсть там, і спить біля весла, — відкривала вона синові очі на незбагненність людського життя.

— А як же він урятується, мамо? Утече? — не заспокоювався син.

— Може, і втече. А може, — вона нахилилась до самого його вуха, — а може... може... його визволять козаки...

— Хто це? — не зрозумів Степанко.

Вона розповіла йому й про козаків.

— Я теж піду в козаки! — рішуче викрикнув він.

— Підеш, підеш, синку, — заспокоїла вона його тоді. —

Виростеш і підеш. До них у той час саме підскачив Османчик, почув останні слова.

— Я теж буду козаком! — вигукнув. — Хто вони?

— Це наші витязі, богатирі наші! Захисники наші! — випалив Степанчик.

— Я знаю, — зрадів хлопець. — Я бачив. Учора бачив. —

— Що ти бачив, Османчику? — стенулася Марія.

— Я бачив, як хлопчачи-татари били камінням одного сивого-сивого дідуся. Він був рабом Алі-паші. Гарним ра-

бом. Усе вмів робити. А тепер став немічним. От його і віддали хлопцям, аби вони вбили його камінням. А він став перед ними та як крикне: «Бийте, собаки! Мене, недішлого⁶, вам легко вбити, та, дай боже, стрітисся вам із козаками.

Побачите тоді, чого варті кяфіри». Він так і помер... Стоячи. Не просив помилування. Мимо йшов дєрвіш⁷. Він сказав: «Гине, як справжній козак».

— Так, Османчику, він загинув, як справжній козак. Козаки не бояться ні ворогів, ні хвороби, ні смерті.

— А яничар і сипахів?⁸

— Не бояться, Османчику. Нікого не бояться. — забув-шись, розпалювалась вона дедалі більше й більше.

Урхан підслухав і ту розмову. І того разу він прибіг до Меджині, залентував:

— Славна господине! Кяфірка Міріам вихваляє перед Османком козаків. Каже, що вони нікого не бояться.

⁶ Недішлий — слабовитий, кволий.

⁷ Дєрвіш — мусульманський чернець-жебрак.

⁸ Яничари — регулярна піхота в Туреччині. Спочатку набирались з військовополонених, а потім поповнювались за рахунок християнських хлопчиків у віці від 7 до 12 років, які виховувались у сім'ях турецьких селян (тут же вони наверталися в іслам), після чого проходили спеціальну підготовку в закладі, що звався аджемі огланлари («чужоземні хлопчики»). Сипахи — воїни-вершники, основна військова сила Османської імперії в середні віки.

— І що ж? — звуила й так вузькі очі Меджіне. — Хіба це погано? Справжній воїн не може недооцінювати ворога. Він мусить знати і слабкість і силу того, проти кого збирається воювати. Геть!

А їй, Марії, господиня сказала:

— Дивись, Міріам! Почую ще раз, що навертаєш мого Османа в свою віру, накажу в склепі згноїти.

І тоді Марія знову, як і в перші дні неволі, нестямно затужила за рідним краєм, за дорогим Києвом. Біла хатинка в густому вишняку, старенький батько у білім полотнянім одінні на призьбі, клопітлива мати біля квітника з м'ятою й чебрецем у руках не зникали з-перед очей ні вдень, ні вночі.

— Мамо, про що ти думаєш? — питав Степанко.

— Про Київ, синку.

— Він гарний, мамо? Кращий цієї Кафи?

— Гарний, синку. Дуже гарний. Свята Софія, Печерський і Братський монастирі — несказанні. Золотом сяють, мов у казці. А людей там сила-силенна. У печери йдуть святим мощам поклонитися, бога попросити, аби заступився за них.

— А хіба й там тяжко жити? — допитувався син.

— Тяжко, Степанку. Тяжко. Там польські пани, які колись заграбастали наш край, знущаються над людьми. Від рання до смеркання примушують на полях працювати, у свою віру навертають.

— Вони теж мусульмани, мамо?

— Ні, християни, як і ми. Католиками тільки звуться. По-іншому богу моляться, священники їхні інакше одягаються.

— І тут пани, і там пани. Кругом пани.

— Атож, синку. Кругом пани. Та хіба можна без них?

— А чому козаки не виженуть їх, мамо?

— Не знаю, синку, не знаю, — щиро зізналася вона. —

Літ двадцять тому, а може, й більше, не пам'ятаю вже, маленькою була я, такою оце, як ти, козаки пробували вигнати. Був у них гетьман Наливайко. Сміливий такий, дужий. Нікого не боявся. Зібрав він козаків і всяких бідних людей — і пішов на панів. Довго воювали. Багатьох панів побили, а всіх здужати не змогли. Пани збрали ще більше військо, ніж спершу мали, — і перемогли козаків чи обхитрили, не знаю, як воно там було, тільки й пам'ятаю, що Наливайка в полон захопили, відвезли до Варшави — це в них місто таке, як у нас Київ, у турків Цареград, — та й замордували там.

— У-у-у! — заскреготів зубами Степанко. — Я, коли

виросту, теж, як Наливайко, зберу сміливців і піду бити панів.

— Що ти, синку! — зойкнула Марія. — Гріх думати таке, — суворо глянула на сина. — Так... так богові угоднo, щоб були багаті і бідні.

— А людям?

— А людям терпіти треба... та ждати царства небесного.

— Дорослі тільки й знають: треба ждати, — скривився Степанко.

Підбігши до них, Османчик застрибав на одній ніжці, вигукнув:

— А я чув, про що ви шепотілися! Чув! Чув!

— Та ми ж не шепотілися, — стурбувалася Марія. — У нас секретів од тебе, Османчику, нема.

— Про Варшаву говорили! — викрикнув хлопчик. — А Варшава — це Ляхистан! Я, коли виросту, піду воювати Ляхистан! А ти, Степанку?

— І я піду, — пообіцяв Степанко.

— Кяфір проти кяфірів? — здивувався Османчик.

— А хіба правовірні не воюють проти правовірних? — відрізав

Османчик. — Воюють, але проти поганих правовірних, — сказав

Степанко. — І я буду битися з поганими християнами, — сказав

Степанко. — І з мусульманами?

— Не знаю, — зиркнув Степанко на матір. — З ким козаки битимуться, з тим і я, — додав опісля.

— І проти мене воюватимеш? — нахмурився Османчик. — Не знаю, — знову глянув Степанко на матір. — Проти тебе я не хочу битися. І... не буду.

— І я проти тебе не буду, — пообіцяв Османчик. — Гарзд, гаразд, дітки, — заспокоїла їх Марія. —

Підем ліпше до моря. Купатися пора.

— Пора! Пора! — закричали діти. Море було тихе, спокійне. Дрібні хвилі накочувалися на берег, виполіскували пісок і відкочувалися назад, прикриваючи свої гребені білими баранцями. Хлопці бігали по піску, підбирали черепашки, шукали крабів.

— Є! — закричав Османчик. — Стій! Куди тікаєш? — І в мене є! Аж два є! — кричав і собі Степанко.

Вони стрибали, розмахували руками, мов торговці на ринку, сміялися.

«Радійте, радійте, поки малі, — шепотіла Марія, дивлячись на них. — А станете дорослими...», — і важко зітхнула.

Знов золотoverхий Київ сплив перед очі, рідна хатина на схилі Шекавиці.

«Ти бавишся з дітьми, а я гибію на галері», — почувся голос Данила. Марія сіпнулася, підхопилася, оглянулася. На березі, крім дітей, нікого не було.

— Даниле, Даниле, — зашепотіла, — я про тебе і день і ніч думаю. Очі виплакала, душу зсушила. А ти... Не нарікай на мене, голубчику. Я ж сама невільниця. Чим же я зараджу нашому лиху? Добре, хоч Степанко не мучиться.

А Степанко дедалі більше й більше задумувався над своєю та материною долею. Якось він підбіг до неї, збуджено заговорив:

— Мамо, чула? Від Мустафи-алі втекло аж трое невільників. Їх шукали-шукали і не знайшли! Посилали погоню аж до Ор-Капі⁹ — і дарма.

Марія крадькома перехрестилася, тихцем проговорила:

— Щастя їм, боже.

— Мамо, — гаряче зашепотів Степанко, — а ми.. могли б... утекти?

— Що ти, синку? — сплеснула вона руками. — Куди? Як?

— До Києва! Куди ж, — насупився син. — Доберемося, люди добираються ж.

— Далеко то, синку. Та й дорога трудна. Дуже трудна. Не всі втікачі долають її. Одні знову потрапляють в руки людоловів, інші гинуть у дорозі — то від хвороб, то від голоду, то від холоду, і тільки найсильніші, найздоровіші, наймужніші добиваються до своєї домівки. А ми ж... Я безпорадна жінка, а ти... дитина ще...

Степанко запалився.

— Я дитина? Мамо, і це ти таке кажеш? А всі турченята говорять, що я дужий, як ведмідь, спритний, як шайтан. Османчик теж так думає.

— А як же ми кинули б його?

— А навіщо його кидати, мамо? Він же мій друг. А друзі завжди разом. Заберемо його з собою.

— А мама його?

— Вона — лиха людина. Вона кричить на тебе, лає. Мене теж не любить. Вона й Османчика не любить...

— Не можна такого казати, синку. Почує Урхан — лихо буде.

— Ми того каплуна втопимо! — зненацька вибухнув Степанко.

⁹ Ор-Капі — Перекоп.

— Та що ти, синку? — занепокоїлась Марія. — Звідки це в тебе?

— Він лихий. Дуже лихий. І підлий. А підлих людей, сама ти казала, козаки знищують. Османчик мені допоможе, — розпалювався більше й більше син.

— Степанку, не смій і думати про таке. Чуєш? — впала вона до синові голови. — Нам треба дочекатися та-туса. Він не забув нас. Він сам визволиться і нас визволить.

— На золотій галері появиться, мамо? — заіскрилися очі Степанка.

— На золотій, — мрійно посміхнулася Марія.

— Розкажи мені, мамо, про золоту галеру.

З-за кущів вибіг Османчик.

— Я теж хочу! Теж хочу! — почав стрибати довкруг Степанка. — Я теж люблю казки. Розкажуй, швидше.

Марія задумалась. Казки вона розповідала дітям не раз, бо ж знала їх безліч. Бабуся Оришка, матрина мати, розказувала їх кожного вечора по дві-три. Сестрички, а їх у неї було шестеро, слухали доскочу, а вона, Марійка, від першої до останньої та ще й запитувала: «А чи не могли б ви, бабусю, розповісти ще одну?» А коли бабуся навідріз відмовлялася, Марійка просила: «Завтра розкажете, бабусю, не дві, а чотири. Так же?» Бабуся обіцяла — і наступного дня таки дарувала дітям аж чотири казки. Рідко коли вони повторювалися. Лише початок завжди був один і той же: «В якимсь-неякимсь царстві, в тридцятім державстві, де не було ні царя, ні пана, а господарювали самі селяни, трапилася така пригода». Дідусь було аж сплюне спересердя: «І де ти таке почула, що є царство без панів і царів? Та відколи світ стоїть і бог на небі порядкує, були царі, були й пани». А вона гляне на нього скоса, промовить: «Так баба моя казала, а вона знала більше, ніж ти. У Варшаві з паном було, до Кракова їздила. Книжки бачила. Людей усяких зустрічала — і німців, і французів, і аглійців. Хтось їй і розказував таке, — і знову продовжує розповідати. — Отож, дітки, слухайте...»

І слово за словом, наче вода в джерельці, дзюркотіла та й дзюркотіла її спокійна, розмірена, трохи піднесена мова. Незвичайні герої, дивовижні пригоди — чого тільки не було в тих казках. Та завжди в них правда брала верх над кривдою, добро над злом, вірність над зрадою. Марія і зараз пам'ятає їх усі і розповідає. Та ще й сама складає, бо ж Степанко й Османчик теж, як і вона колись, ненаситні. Послухають одну, другу, третю, а відходити не хочуть. «Ще, ма-

мо», — це Степанко, або ж: «Ще оденьку, нене», — це Османчик — раз у раз просять. І вона вигадує та й вигадує, мов мереживо плете. Одну пригоду зв'язує з іншою, зводить і розводить героїв, веде їх крізь хащі людської злости. На них чигають зрада й підступ, лукавство й підлість, а вони прошкують до правди й добра, долаючи все і всіх.

— Мамо, ми чекаємо, — нагадує про себе невpokійливий Степанко.

Згадки зникають, і Марія поринає у світ чарівної вигадки, яка заспокоює душу, розвіює тугу, знімає біль. Вона починає казку так, як баба Оришка, а потім переходить до вигадки:

— І мама з сином довго-довго стояли на березі моря. Воно пінилося, хмурилося, розгойдувалося. Знімалися вали, котилися до берега, люто кидалися до нього. Припадали до хвиль чайки, квилили, кигикали. А вітер дужчав, завивав голосніше й голосніше, лютував, мов скажений звір. І ось з'явилася галера. Вона летіла, мов чайка. Вітер розірвав хмаровиння, блиснуло сонце — і галера засяяла золотом. На ній було триста веслярів-невільників і тисяча воїнів-азабів¹⁰. Та коли галера наблизилась до берега, море завирувало, заклопотало. Знялася величезна хвиля — і з неї виринуло триста козаків. У кожного золота шабля при боці, золота шапка на голові, золотий спис у руці. «Рятуйте нас, братці!» — закричали невольники-веслярі. І блиснули довжелезні списи — і триста азабів повисли на них. Кинули козакі їх через себе і підхопили на списи ще триста ворогів — і метнули й цих у воду. А решта азабів упали на коліна, почали проситися. І пощадили їх козаки, і наказали розкувати невольників-веслярів і відпустити на берег, а самим азабам повертатися назад і ніколи не появлятися в цих краях. І зійшли звільнені на берег, і побачили хлопчик свого батька, а мати — чоловіка, заплакали й кинулися до нього. А в нього руки й ноги в крові, чоло в шрамах, а груди й спина в рубцях від таволги¹¹. Цілують вони його, голублять, а він ледве на ногах стоїть, хитається то в один бік, то в другий — такий виснажений. І кигикнула сива чайка над ним, і торкнулася крилом його плеча — і зажили його рани, і зникла з очей утома, і вигукнув він радісно: «Любі мої! Земле моя рідна! Україно безталанна! Я знову з вами!»

¹⁰ Аз а б и — вид регулярного піхотного війська в Туреччині, що використовувалося для охорони приморських фортець і для ведення боїв на морі.

¹¹ Т а в о л г а — рослина, зі стебла якої робили канчуки.

— І довго жили вони разом?
— Довго, сину! До самої смерті.
— Наш татко теж припливе на золотій галері?
— Так, синку.
— І ми повернемося до нашого Києва?
— Повернемося, повернемося, синку.
— А я залишуся сам? — затуманюються слізьми карі гудзики очей Османчика.

— Ну чого ж сам, — гладить його кучеряву голівку Марія, — а мама, а тато?

— Нене Меджіне зла, а тато не любить мене, — морщиться дзьобатий носик Османчика. — І Урхан не любить. Один Степанко мене любить та ще ти, нене, а більше ніхто.

— Ми не покинем тебе, — цілує Османчика Степанко. — Правда, мамо?

— Правда, синку, правда. Ви ж друзі.

— Авжеж, нене, друзі. Щирі друзі, — сонячно зблиснули оченята Османчика. — Степанко вірний друг. Коли галюка тихцем підповзла до мене ззаду й хотіла вкусити, він не злякався, не втік, а захопив каменюку і розбив їй голову!

Та гадюка... Марія так злякалася тоді, що впустила на землю глек з щербетом¹². Посудина розлетілася на друзки, напій бризнув Меджіне межі очі. Господиня заверещала, вхопила патинок і почала гатити ним Марію по обличчю. Кров хлинула в неї з носа, залила обличчя, одяг. Та Марія не помітила крові, вона бачила тільки їх, дітей, не відчувала болю, бо його затлумив страх за Степанка й Османчика. Вирвавшись із рук Меджіне, Марія кинулася до купи каміння, де діти натрапили на змію, аби пересвідчитись, що вона мертва й не загрожує більше нікому, — і побачила довжелезного чорного вужа з сріблестим черевом, що непорушно лежав, повернувшись до нори розкремсаною головою.

— Він хотів мене вкусити, — трусився Османчик, ховаючись за Степанка.

— Не бійсь, — заспокоїв його Степанко. — Коли ми вдвох, нам ніщо не страшне.

— А звісно, — підтримала сина Марія. — Недарма кажуть: в лиху годину узнаєш вірну людину.

— Степанко двічі мене рятував, — нагадав Османчик. — І тоді, коли я тонув.

Тоді вона, Марія, теж перелякалася на смерть. Коли побачила дітей, не кинулась до них утішати, а вхопилася за серце й безсило опустила на землю. Вони були такі

¹² Щ е р б е т — східний прохолодний фруктовий напій.

немічні, що ледве трималися на ногах, вірніше, на ногах ще тримався Степанко, а Османчик висів у нього на плечах.

— Що з вами? — отямившись, пролепетала вона.

— Ми топилися, — вичавив ледь чутні слова посинілими губами син.

— Я топився, а Степанко рятував. — У Османчика зуб не попадав на зуб.

Вони доповзли до неї й упали їй на коліна.

— До моря без мене ні ногою! — простогнала Марія тоді й заридала над ними, мов над покійниками.

— Я ніколи не забуду цього, — обірвав плін її згадок Османчик, — ми друзі навіки.

— Звісно, навіки, — підтримала його Марія. — Пам'ятай: яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш.

Скільки сліз через них пролито, скільки радощів з ними пережито. Вони ж... мов ті швайки, хвилини не посидять на місці... Їх так тяжко уму-розуму вчити. А довкруг стільки кривди, стільки зла. Тут, у цьому зміїному кублі, нині людина людині вовк... А в кого серце вовче, той їсть кого хоче... Боже, боже, дай сили здолати цю юдоль¹³, перебороти всі труднощі й вивести дітей на вірну дорогу...

2

Та звістка з Лисянки вразила Данила в саме серце. Він аж захитався, аж затіпався, аж скрикнув від болю:

— Боже мій, навіщо ж ти так тяжко караєш мене! Навіщо ти забрав їх обох разом?

Коли Данило сказав Марії, що в темниці пана Чермінського помер батько від розриву серця, а почувши про це, того дня пішла на той світ і мати, Марія заголосила на всю хату:

— Боже праведний! Покарай бузувіра так, як він того заслужив, укороти йому віку, проклятому, пошли його в пекло без суду праведного!

— Старі люди кажуть: на бога надійся, а свій розум май, — сказав тоді Данило й почав збиратися в дорогу.

— Я нікуди тебе одного не пущу, — рішуче мовила Марія. — Якщо йти, то йти разом. Поклонимось могілі, поминки справимо, а там... видно буде...

— А що видно? — впився в її обличчя темно-карими очима Данило. — З Лисянки нічого не видно. Треба на Січ йти, братчикам про все розповісти.

¹³ Юдоль — злигодні, турботи, смуток і т. ін.

— Побачимо, — стояла на своєму Марія, сподіваючись, що Данило не піде на Січ, бо ж не відважиться кидати свою Марусинку, яка чекає дитину.

І через день вони рушили до Лисянки — на свою голову, на своє лихо, на своє безталання...

Данило народився в Лисянці, Марія — в Києві. Вони б і не знали одне одного, коли б знову ж таки не той Чермінський. Проїжджав він якось разом із економом мимо двору Корнія Тягнирядна, побачив, як його десятилітній син лагодить постолі, покликав господаря.

— Посилай сина до Києва, хай вчиться шевству! — наказав.

Корній почувався, хотів щось сказати, та пан не став його слухати, а економ тицьнув Корнієві під самий ніс кулаком:

— Дивись, щоб нагадувати не довелось. Завтра хай пуцьвірінок до Києва збирається.

І вдосвіта Корній одвіз сина до Києва, здав на руки знайомому шевцеві. Шість років ходив хлопець в учнях, опанував шевське ремесло й слугував господареві, а коли одержав визволок, два роки працював у знаних шевців Острога, Луцька та Львова. Чоботи навчився шити так, що ними любувалися всі, хто їх бачив, а майстром так і не став: не зумів зібрати грошей на учту¹⁴ майстрів, бо ж після сплати чиншу¹⁵ панові ледь-ледь лишалася якась дещиця на прожиток.

Повернувся Данило до Києва, прийняв його підмайстром колишній господар Петро Шевчук, плату непогану поклав, а пан дізнався про неї, збільшив чинш — і хоч працював Данило, як віл, та розжитися не міг. Приглянулася йому гарна дівчина — спокоїна, лагідна, зговірлива. Позналилися вони, а там і покохалися. Марія була одиначкою в батьків, молодшою на два роки за Данила. Батькам також сподобався роботящий хлопець, та побоювалися вони, що за ним і Марія втратить волю, стане панською.

— Як не пустите за Данила, в Дніпро кинуся, — сказала тоді дочка матері, і після того ніхто не перечив їй. Незабаром Данило й Марія побралися.

Жили дружно. Тесть був непоганим кравцем, теща допомагала йому й вела домашнє господарство, а Марія стала Даниловою помічницею. Від рання допізна працювали

¹⁴ Учта — урочистий обід.

¹⁵ Чинш — натуральний або грошовий податок, який платили селяни феодалам.

всі — і мали що їсти й пити, в що одягнутися й чим протопити піч. Завели навіть конячину, щоб їздити по товар до чинбарів. Вчасно сплачували міські побори й чинш пану. Та коли він довідався, що його хлоп на злидні не скаржиться, знову збільшив чинш, цього разу вдвічі. І Данило не витерпів.

— Ні! Годі! — сказав. — Вони вже забули про Наливайка. Згадають, та пізно буде! — і пішов на Січ.

Марія просила, умовляла, але Данило був непохитний: — Якщо, Марусинко, ми будемо й далі мовчати, через кілька років від України й згадки не залишиться, а ми й справді бидлом станемо.

Того 1605 року Данило-стрів на дорозі кілька селян-утікачів, змовився з ними й завернув до Лисянки. Чермінського піймати не вдалося, він вислизнув через димар і дремену до Корсуня. Данило з друзями завернув туди. Чермінський поскаржився чигиринському та корсунському старості Яну Даниловичу, і той віддав наказ схопити селян-утікачів. Та корсунці заявили, що вони їх не видадуть. Коли ж староста вирішив удатися до сили, повстали. Польські власті направили до Корсуня комісарів, але повстанці не пустили їх у місто.

Однак карателям удалось-таки зламати повстанців, і Данило з багатьма корсунцями, що оголосили себе козаками, помандрував на Січ.

Та не пощастило йому й на Січі. 1608 року запоріжці пішли в Крим, хитрістю взяли Перекоп, зруйнували й спалили його, захопили чималу здобич. Але Данила було тяжко поранено в ногу — і він мусив повернутися додому. Рана в дорозі загноїлася, але, слава богу, все скінчилося гаразд. Та тільки видужав Данило, як та звістка про батька та матір...

Вони рушили з Марією в дорогу рано-вранці. Розбійників їм було не страшно, а от при згадці про зустріч із шляхетським роз'їздом, а ще більше ординцями — ставало моторошно.

— Не тремти так, Маріє, — заспокоював Данило молоду дружину. — Може, якось проскочимо. Ти ж казала: бої милостивий.

— Може, й проскочимо, — горнулася вона до чоловікового плеча й ніяк не могла угамувати страх.

А перед самою Лисянкою у вибалку їх перестріли ординці. Вони вискочили вдесьтох з-за невеличкого переліска, що тулився до дороги. Данило встиг зняти люшню, Марія сповзала під віз — бо що можна було вдіяти проти десятка ворогів? Наблизитись до воза Данило довго не дозво-

ляв їм, а от з арканом справитись не зміг. Від першого ухилився, другого відбив люшнею, а третій... Данило й незчувся, як зчавив він шию, як зірвав з воза, як поволочив по землі. Отямився зв'язаним. Лежав поперек сідла перед широколицим, скуластим людоломом з маленькими косуватими очима й приплюснутим носом.

— Якші козак, — усміхнувся людолом. — Якші ясир.

Данило спробував вивільнити руку, та нею годі було й поворухнути. Почав роззиратися. На сусідньому коні, теж поперек крупа, лежала Марія. Теж зв'язана, теж із кляпом у роті, теж зааніміла. А далі — коні, коні, коні. На багатьох, майже на всіх — бранці, облутані, як і вони з Марією, арканами з голови до ніг. А скільки плелося за кінями!.. Жоден із ординців не повертався без ясиру... Вели по двоє-трое, а то й більше полонених.

Два тижні добиралися до Кафи. Тиждень відпочивали. Бранцям дозволили помитися, чоловікам звеліли поголитися, жінкам причесатися. Дали вдосталь їжі. А тоді... ринок. Данило знову побачив Марію в гурті жінок.

— Маріє! — гукнув він. — Не опускай голови! Не падай духом! Визволю!

А потім... З нього силоміць зірвали одяг... Наказали підстрибувати, присідати, тупцювати на місці, бігти... Тоді почали обмацувати м'язи, зазирати в очі, до рота. Здається, так само оглядали й жінок... Коли їх, найдужчих і наймолодших чоловіків, з'єднавши одним довжелезним ланцюгом, виводили з ринку, він востаннє побачив Марію. Вона рвонулася до нього, закричала:

— Даниле, рідний! Куди тебе?

— На галери, Маріє! — тільки і встиг він крикнути дружині...

Їх привели на пристань, загнали на каторгу¹⁶, прикували до весел — по п'ять чоловік до кожного. Лава, на якій вони сидять, — це місце і для роботи, і для харчування, і для сну. Це місце й для смерті... Так, так... для смерті. Вже першого тижня один із них — гарний чорнявий парубок із Поділля, імені якого вони й не встигли взнати, заквилив:

— Братці, не можу я веслувати... Сили не стало... Палить мене всього.

Наглядач з таволгою кинувся до них.

— Що сталося? — закричав.

— Людина захворіла. Звільни від ланцюгів, дай полежати день-другий, — сказав Данилів сусід. Та у відповідь

¹⁶ Каторга — галера (середній парусно-гребний корабель).

засвистіла таволга, розпанахала сорочку тому, хто посмів заступитися, а потім упала й на плечі хворого. Він поник головою на весло, скоцюрбився, а таволга шматувала й шматувала його сорочку-й тіло. Спочатку сорочка потемніла, тоді почервоніла, а за мить змішалася з кривавим місивом.

— Душогуб ти! — не витерпів Данило й закричав на всю каторгу: — Ану перестань знущатися, бо...

Наглядач перестав гамселити хворого і почав катувати його, Данила. На другий день хлопця-подолянина, холодного й бездиханного, звільнили від ланцюгів і викинули за борт, а його, Данила, позбавили їжі на два дні.

А ще... Аж страх згадувати... Прокидаються вони одного разу вдосвіта (галера саме в якійсь гавані стояла), протирають очі, бачать: середній весляр на передній лаві якось так боком лежить, голова звислася, язик висунувся. Торкнув його сусід рукою, а він уже й захолов. Придивилися: в нього ланцюг круг шиї обвився. Не стерпів бідак, сам собі укоротив віку...

Де-то Марія? Що з нею? Жива? Здорова? В якому краю гибіє? Хто над нею збиткується? Боже праведний... Дев'ять років... Навіщо ти так життя побудував, що всюди всякої гидоти повно-повнісінько? Знущається над чесним людом, ненаситне черево набиває, кров'ю захлинається, а ти дивишся та мовчиш. Де ж та правда на світі? Коли ж ти покараєш їх, нечестивців усіх?

— Агей! — Данило аж сіпнувся: це наглядач помітив, що в нього розслабилися м'язи, й ogrів таволгою по голих плечах.

«Будь ти проклятий, недолюдку. Хай тебе сира земля не прийме, викине із свого лона, якщо люди й зарикують твоє смердюче тіло».

Скриплять весла в кочетах, тупотять на палубі азаби, щось викрикуючи, гасають, мов навіжені, наглядачі...

— Агей! — і знову таволга кров'янить сорочку чергової жертви.

«Вітре-вітровію! Подужчай, розгуляйся так, щоб море поглинуло і галеру, і нас усіх. Хай хоч таким чином настане край нашому лиху, нашим мукам. Боже! Та... що ж це я? Душогуб, чи що? Гріх який... Сам на себе смерть накликаю... Прости, господи... Не осуди, не подивуй... Змучився я... Сил нема більше терпіти... Боже, виручи, врятуй... Пошли... братів-козаків... Ти ж всесильний, всемогутній».

Скриплять весла в кочетах, крають та й крають морську просторінь, женуть кляту каторгу вперед і вперед... Куди? Чого? Хіба вони знають? Їм наказано веслувати...

... Десь, напевне, буває війна... Бо ж учора, коли галера стояла в Стамбульській гавані, на неї котили та й котили бочки із зіллям¹⁷, тягли та й тягли гармати... Чи не проти козаків збираються воювати поганці? Чи не везуть галери смерть братам, матерям, батькам? Боже, якщо ти є на небі, якщо ти й справді всемогутній, зроби так, щоб ні одна каторга не доплила туди, куди їй призначено. Зніми бурю, розмети каторги по всьому морю, розшматуй їх на друзки...

А ми ж... А всі оці сто двадцять п'ять невільників, що вибиваються із сил, веслуючи день і ніч... Вони ж люди... Живі люди... У них же діти, дружини, батьки... Кожен із них хоче жити, хоче повернутися додому, хоче побачити рідних... Чому йому, Данилові, приходить таке в голову? Чому бажає він смерті своїм спільникам по нещастю? Боже милий, прости. Дай сили пережити, підкажи, як визволитися...

Вони вже пробували. Змовилися й перестали було веслувати. А що вийшло? Кожному десятому відрубали голову. А на решту навели гармати й почали лічити до п'яти... Нічого було робити — знову взялися за весла...

Скриплять весла в кочетах. Ген там, біля самого капітанського містка, попадали на коліна азаби, б'ють поклон за поклоном. Що вони просять в аллаха? Чому так сатаніють наглядачі? Чуєш, боже? Чому? Чому одвернувся од нас, бідних, нещасних, знедолених? Невже ти оглух? Чи, може, й ти став магометанином?

— Агей! — і знову таволга впивається в чиесь тіло. «Щоб ти до ранку не дожив, виродку! Щоб тебе перша куля не минула, як тільки козаки нападуть на каторгу...»

Азаби ніяк не вгамовуються. Що вони побачили? Невже наші в морі? Невже наближаються козацькі чайки?¹⁸

Заходить сонце. Скісне проміння крізь отвір перед капітанським містком проривається під палубу, падає на долівку, на їхні роз'ятрені ланцюгами ноги.

Азаби високо знімають руки до неба, раз у раз б'ють поклони... Перестали бігати наглядачі, застигли на місці, пильнують за палубою.

Сутінки виповзають з-під лав, темрява залягає в кутках... Але чому ніхто не світить ліхтарів? Невже такі козаки? Невже брати близько? Осінь же, глибока осінь...

Козаки, як тільки помічають у морі турецькі кораблі, складають щогли і намагаються розташуватися так, щоб

¹⁷ Зілля — порох.

¹⁸ Чайка — запорізький човен.

сонце було в них за спиною. За годину до заходу сонця вони наближаються до галери і зупиняються за милю від неї. Опівночі козацькі чайки оточують галеру...

Так довго чекати... Де та північ... Та дарма! Це ж не дев'ять років! Не вік!

Надворі вже стемніло. Козаки, напевне, готуються. Вони перевіряють фальконети¹⁹, рушниці, пістолі...

А час тягнеться повільно, так повільно... Знову ожили наглядачі, перестали молитися азаби. А їм, веслярам-невільникам, наказують налягати на весла сильніше, веслувати швидше.

Надворі тихо, спокійно... Плескають весла, погойдуються галера.

— Агей! — знову наглядач шматує таволгою чиїсь плечі. Де ж та північ? Коли вона настане? А плечі болять, а руки ниють, а ноги судомить. І все тіло важке, мов налите свинцем. І голова гуде, мов дуплянка під час роїння.

Надворі темно, хоч в око стрель. На палубі — ні вогника, ні гомону, ні руху. Завмерли азаби, припишкли всі. Чекають.

А час розлігся на воловій паровиці — та й повзе, повзе, повзе...

Де ж та північ? Коли вона буде? Чому так баряться козаки? Невже вони не знають, що їх чекають не дочекаються на кожній каторзі сотні веслярів?

Нарешті! Десь збоку загриміло, загуло, заклекотіло! І на галері затріскотіли мушкети, загаласували азаби, заклакли на місці наглядачі. На палубі озвалися гармати.

Слава тобі, боже! Таки настав жаданий час! Бийте ж, братці, цих клятих бусурманів, кришіть ядрами ненависні каторги, ідіть швидше на абордаж!²⁰

Не вмовкають мушкети. Гримлять фальконети. Ось ядро влучило в капітанський місток. Затріщали двері, жухнули вусібіч дошки й тріски. Хтось дико заверещав, хтось важко завив.

Гримить, стогне, вирує море... А на спини веслярів сиплються та й сиплються удари таволги. І вони веслують. Галера то розвертається, то крутиться на місці, то кидається, мов поранений звір, уперед.

Нараз море осяває яскраво-сліпучий спалах зліва. Це горить сусідня галера! Лемент на палубі посилюється, наростає, дичавіє.

¹⁹ Фальконети — старовинні дрібнокаліберні гармати.

²⁰ Абордаж — зближення з ворожим кораблем і знеплення з ним для рукопашного бою.

А мушкети гримлять, а фальконети ахкають, а гармати на палубі гавкають та й гавкають.

Де ж козаки? Чому не чути їхнього громохкого вигуку: «Слава!»?

Сильний вибух лунає праворуч, потім ліворуч...

Коли ж дійде черга до їхньої каторги? Коли полетять за борт азаби, опиняться на щоглах наглядачі, а вони, веслярі, розігнуть свої спини й підіймуться на палубу?

Та що це? Чому затихає стрілянина? Чому глухне гамір на палубі? Боже! Що це? Невже козаків було так мало, що не зуміли захопити або знищити всі галери? Невже кільком каторгам вдалося цього разу вислизнути й уціліти?

Постріли даленіють, згасають.

І знову чути, як скриплять весла в кочетах, як завивають, молячись, азаби на палубі.

Боже мій, боже... Який же ти несправедливий, який жорстокий... Никне голова, падає на груди...

— Агей! — опікає плечі проклята таволга.

3

Ібрагім радів. Ще б пак! Коли добрий бариш пливе в руки, чому ж не радіти? Тільки віслок не потиратиме руки, бо ж не має їх. Навіть несусвітній дурень і той не залишиться спокійним. Знав, що очаківський бейлербей²¹, одержавши фірман²² султана, місця не знаходить. Він не лише дав наказ своїм санджак-беям²³ готуватися до походу, а й сам сушить голову над тим, як би найкраще виконати завдання, бо ж молодий султан Осман Другий забарності й нерозтропності не любить.

Звістку про похід Ібрагім почув від друга дитинства Мустафи, а той від самого великого візира Аліпаші.

І ось три галери і шість сандалів²⁴ везуть до Очакова стріли, луки, шаблі, щити, списи, лати, рушниці, пістолі, порох, ядра, кулі. Звісно, в Очакові є свої джебеджі²⁵, вони вже почали готувати зброю, але чи вистачить її? У Стамбулі ж — цілий корпус джебеджі, майже шість тисяч чоловік. А з джебеджібашею²⁶ Ібрагім нерозлийвода. Доправити зброю до Очакова могли й султанські галери, але ж...

²¹ Бейлербей — правитель сійялета — адміністративної одиниці в Туреччині.

²² Фірман — указ.

²³ Санджак-бей — начальник санджака — адміністративної одиниці в Туреччині.

²⁴ Сандал — великий турецький човен.

²⁵ Джебеджі — зброярі.

²⁶ Джебеджібаша — начальник корпусу зброярів.

Ні, кажи не кажи, а мати друзів таки непогано. Якщо треба — то й допоможуть і виручать. Звісно, коли не помажеш — не пойдеш. Хто ж сьогодні розв'язує будь-яку, бодай і найдрібнішу справу без бакшиша? ²⁷ Потратиш якийсь там десяток, ну хай два-три, найбільше п'ять десятків алтунів ²⁸, а маєш сотні... Та де там сотні! Тисячі!

Не зустрілися б ті кляті буткали ²⁹. Вони не бояться нікого й нічого. Десяток тих розбишак нападає на сотню яничар, сипахів чи азабів. Аллах завжди був милостивим до нього, Ібрагіма. Невже він кине свого правовірного слугу тоді, коли йому можна так добре пожитися? Ні, ні! Ібрагім опускається на коліна, складає побожно руки, шепоче:

— Ля ілляги іль алла ве Мухаммеден ресуль ілля... ³⁰

Помолившись, заспокоюється. Аллах милостивий... Та й пізня ж осінь... У морі сильні вітри, і буткали на своїх утлах чайках бояться виходити в море. Вони нишпорять всюди пізньою весною, влітку... А нині... Хіба що якісь відчайдухи... Та на них є гармати. Чотири десятки... Серед них половина бал-емези ³¹, що стріляють такими ядрами, які розносять козацьку чайку на тріски.

Пиняться за кормою вода, мірно злітають і падають весла. В'ються над галерами срібнокрилі чайки, кигичуть, плачуть. Чого б то? Невже на нього чигає якийсь лихо?

Ібрагім пильно оглядає доокілля. Та ніде нічого не видно. Лише білі баранці на хвилях поблискують довкруг. Але чому це стурбувалися азаби? Що вони помітили біля західних берегів? Що їм привиділось? Чому падають ниць і моляться, моляться, моляться? Чому мовчить їхній ага? Та ось він підходить до Ібрагіма, низько схиляє голову:

— Найясніший ефенді. В морі... буткали, — і знову побожно складає руки, і знову шепоче молитву. Опускається на коліна й Ібрагім...

А море спокійне. Не віриться, що це осінь. Почервоніли баранці, зарожевіли крила чайок, криваво палахкотить небокрай...

Хтось м'яко кладе на плече Ібрагімові руку, щось невиразно шепоче. Він різко обертається — перед ним стоїть

²⁷ Б а к ш и ш — дарунок, хабар.

²⁸ А л т у н — золота турецька монета.

²⁹ Б у т к а л и, або путкали — турецька назва козаків.

³⁰ Немає бога, окрім аллаха, і Мухаммед його пророк...

³¹ Б а л - е м е з — далекобійна гармата, що стріляла ядрами вагою до 50 кг.

схилений служник, тримаючи на срібній таці духмяну бастирму ³² й глек з кумисом.

— Найясніший ефенді...

— Геть! — сердиться Ібрагім. — Геть, паршива собака! Слуга безшумно зникає, а він знову шепоче та й шепоче:

— Ля ілляги іль алла ве Мухаммеден...

Море темніє, ледь-ледь видніються, поблискуючи, баранці, зникають втомлені чайки... Темрява огортає все поспіль...

Ібрагім підходить до аги, вичавлює з себе:

— Накажіть гребти швидше! Якогога швидше!

— Гаразд, ефенді.

Галера Ібрагіма рветься вперед, аж підстрибує на хвилях. Решта кораблів теж прискорюють ходу. Та Ібрагіму здається, що швидкість надто повільна, що галери повзуть, і він знову просить агу:

— Накажіть веслувати ще швидше.

— Слухаюсь, ефенді.

Темінь оповиває все навкруги. Похмурими тінями повзуть по морю галери й сандали. Тихо хлюпочуть весла. Наближається північ. Невже вони не втечуть? Невже ті розпрокляті буткали наздоженуть? «О всемогутній аллах! Чому ти вчасно не зупиняєш людину? Чому ти не нагадуєш їй на кожному кроці: «Жадібність ніколи до добра не доводить?» Плив би оце спокійно до Єгипту... а то... Захотілося доброго бакшиша... Позаздрився... Ібрагіме, Ібрагіме, коли ж ти наситишся, коли скажеш сам собі: «Годі!»

— Ля ілляги іль алла ве Мухаммеден...

І враз тисячі мушкетів озиваються з жаскої темряви. І враз сотні фальконетів бухкають з усіх боків.

«О всемогутній аллах! Рятуй душі вірних твоїх синів. Зроби так, щоб загинули всі до одного кяфіри. Даруй перемогу правовірним».

Галера, що йде зліва, спалахує, мов свічка. За нею загоряється й галера праворуч. За хвилю страшений вибух стрясає все довкруг — то ліва галера злітає в повітря. Важка тепла хвиля кидає на долівку всіх і на Ібрагімовій галері. Він сам ледве втримується на ногах, ухопившись за щоглу. Та ледве встигає вода поглинути рештки сусіднього судна, як новий вибух лунає праворуч.

«О всемогутній аллах! За що ж ти караєш так своїх синів? Чому одвертаєшся од них? Невже так розгнівався за його, Ібрагімову, жадібність? Чи за необережність? Мабуть,

³² Б а с т и р м а — бараняче або яловиче м'ясо, в'ялене на сонці і особливим способом приготовлене.

таки не треба було брати порох — хай би джебеджібаша сам доправляв його до Очакова».

— Ля ілляги іль алла...

За мить підхоплюється на ноги:

— Мій добрий ага... Ті клятві кяфіри зовсім перестали веслувати. Невже заснули наглядачі? Накажіть кяфірам веслувати з усіх сил.

Зрештою галера виривається з палаючого пекла, обминає судна, на яких галасують, добиваючи охорону, буткалі. Ще трохи, ще трохи...

«Всемогутній аллах! Засліпи очі клятим кяфірам. Допоможи відірватися від решти кораблів, зникнути в теміні...»

Галера аж підстрибує на хвилях, аж стогне. Постріли віддаляються, тихнуть.

«Слава тобі, всемогутній аллах!»

Ібрагім падає на коліна й молиться, молиться, не підводячись до самого ранку...

4

Степанко й Османчик помітили галеру здалеку. Спочатку вона була далеким чорним птахом, потім зубастою чорною акулою, що пливла поверх хвиль, а тоді вже невеличким сандалом, а там уже й справжньою чорною галерою. Вони поспішили до моря, зупинились біля самої води. Галера наближалася, росла. І враз сонце, прорвавши дрібне хмаровиння, кинуло жмут проміння на її ніс. І галера спалахнула, сяйнула сліпучим блиском.

— Золота галера! — нестямно скрикнув Степанко й кинувся берегом до пристані. Османчик розгублено оглянувся на будинок, жалібно зітхнув: «Нене Міріам, де ти?» — й теж помчав до пристані. Вони летіли, мов у сні, перестрибуючи через усі перешкоди, розмахуючи руками, мов крилами, галасуючи, мов знавіснілі. Від них тікали собаки, кидалися вусібіч кури, розбігалися овечки. Коли хлопчики доскочили до пристані, з галери перекинутим містком сходяв на берег товстий кремезний чоловік, закутаний у теплий яскравий халат.

— Ата! — пізнав батька Османчик, кинувся до нього. Ібрагім простягнув синові руку для поцілунку, та хлопчик, впившись у нього очима, не помітив батькового жесту.

— Ата! — шепотів він. — Ти приїхав? Назавжди приїхав?

Ібрагім дістав кілька акче³³, тицьнув синові:

³³ Акче — турецька срібна монета.

— Бери, Османе. Це гостинець.

Хлопчик розчаровано глянув на монети, простягнув руки до батька.

— На руки? — здивувався Ібрагім. — Ти ж дорослий, Османе...

Степанко плівся позаду купця й Османчика похнюпившись. Він так біг... А галера... хоч і золота, але ж не та зовсім... Ні козаків-витязів на ній, ні татка... Османчик щасливий... Йому кругом щастить. Він дома і вільний, і татка дочекався...

Османчик поспішав за татком підбіжки, час від часу рівнявся з ним, зазірав знизу на його повне лискуче обличчя, ніздрюватий м'ясистий ніс, товсті масні губи, широкі волохаті брови — і щебетав, забувши і про холодну зустріч, і про гостинця, і про те, що батько не захотів узяти на руки. Розповідав, як вони з матір'ю чекали його, татка, як виглядали із Степанком золоту галеру, як той дивовижний корабель снівся йому, Османчику, майже кожної ночі.

— Степанко — кяфір, — кинув невдоволено батько.

— Він добрий! — гаряче вигукнув Османчик. — Дуже добрий. Справжній друг. І мама в нього дуже добра.

— Кяфіри не можуть бути добрими, — відрізав батько.

Османчик невдоволено глипнув на нього, але змовчав — нене Міріам завжди вчить: старшим не можна перечити. І Османчик теж не буде перечити, хоч татко й говорить зовсім не те, що треба... Нене Міріам казала: буває, й дорослі помиляються... Очевидно, помиляється і його татко...

І Османчик знову продовжував щебетати. Та коли помітив, що татко не слухає, а його насуплене невдоволене обличчя хмуриться дедалі більше й більше, замовк. Заходячи в кімнату мами Меджіне, тато щільно причинив двері перед самим носом Османчика, і хлопчик мало не заплакав.

Повернувшись на подвір'я, він присів на лаву поряд із Степанком. Вони довго сиділи мовчки, а коли з нахмареного неба посипались дрібні сніжинки, побігли до мами Міріам.

Надвечір ще більше похолодало, а наступного дня, коли Степанко й Османчик прибігли до моря, воно скільки сягало око було покрите льодом. Хлопці почали кидати грудки, та нічого було й думати, щоб розбити лід. Грудки підскакували й котились далі й далі. Трохи оддалік хтось навіть ходив по кризі.

А галера? — згадали хлопці про свою мрію. Добігши до пристані, вони знову побачили її. Ніс і корма, як і вчора, блищали проти сонця, яке тьмяно пробивалося крізь сизо-

жовтуватий серпанок, що повис над морем. А навкруги галери білів лід.

— Замерзла. Навіть весла примерзли...

Хлопці довго стояли на березі й дивилися на нерухомий корабель, на людей, що снували на палубі.

— Глянь, твій татко, — обізвався зрештою Степанко.

— Еге ж, — помітив батька й Османчик. — На галеру прямує. А мені й не сказав, — зітхнув він невдоволено. — Я теж пішов би туди, подивився б, що там всередині...

Батько піднявся на палубу, почав розмахувати руками. Заметушилась обслуга. Залунали вигуки. Хлопці не відривали очей від галери. Нарешті на палубі появилися ще якісь люди. Витягнувшись вервечкою, вони стали сходити з палуби. Хлопці підбігли ближче.

— Це веслярі, — зорієнтувався Османчик.

Попереду йшов високий чорнявий чоловік. За ним другий, третій, четвертий... Всі в лахмітті, босі, брудні. Глухо брязкотять ланцюги. І на руках, і на ногах... Всі сковані разом...

— Агей! — кричить невеличкий клишоногий чоловічок, помахуючи над головою гарапником.

А ланцюги — дзень-дзін, дзень-дзін, дзень-дзін...

«Може, й татко тут?» — придивляється до веслярів Степанко. Та очі раз у раз повертаються до першого. Високий, кароокий, довгообразий. Такий, як розповідала мама... Тільки дуже худий, дуже змарнілий, дуже виснажений... Хіба він?

Степанко підходить ближче...

— Геть! — кричить наглядяч, замахується на хлопців гарапником.

Веслярів ведуть вуличкою вгору. Звертають ліворуч, потім знову прямують угору. Ще раз звертають ліворуч.

Куди ж це? Ось уже й Османчиків двір. Мимо... Куди ж? Брама до сусіднього двору відчинена. Передній наглядяч показує невільникам рукою — сюди, мов.

— Агей! — викрикує він, помахуючи гарапником.

Похнюпившись, веслярі мовчки заходять до двору. Степанко й Османчик, зупинившись віддала, зазирають крізь браму до двору. Двері довжелезного хліва відчинені.

— Агей! — вигукує наглядяч, показуючи гарапником на хлів.

Один за одним бредуть та й бредуть невільники. Брязкотять ланцюги. Босі ноги шльопають по холодному снігу, що вночі покрив землю. Передній весляр оглянувся. Засмучені очі блиснули й згасли.

— Агей! — заверещав наглядяч, кинувся до нього. Весляр підняв руку, важке кільце від ланцюга блиснуло в його почорнілих пальцях. Наглядяч злякано сахнувся, відскочив.

— У-у-у! — завив, шаленіючи.

— Бачив? — штовхнув Степанко Османчика. — То козак. Справжнісінький козак. Він і в кайданах не боїться наглядяча. Мій татко теж такий.

Передній весляр ще раз глянув на оповите тьмяною поволокою небо, на море, яке за широченною смугою льоду темною синявою заворожувало зір, і, ввібравши голову в плечі, пірнув у темряву хліва. За ним посунули інші невільники.

Рано-вранці наступного дня хлопці були біля дірки в огорожі, крізь яку виднілося сусіднє подвір'я, довгий хлів з високими кам'яними стінами. Біля дверей сидів наглядяч.

— Бач, як кіт, на сонечку дримає, — прошепотів Степанко. — Луснути б його каменем по голові, вхопити ключі, відімкнути хлів і — «Братці-невільники, скидайте ланцюги! Тікайте!»

— Скажеш таке, — хмуриться Османчик. — Хіба крізь дірку вцілиш? Та й сили — і в тебе, і в мене — як кіт наплав. Почухається та й усе. Коли б це шаблю дістати. Підкрався б — і по шії його — мах! Тоді він і не писнув би!

— Придумав, — махнув рукою Степанко. — І ти, і я шаблі і в руках втримати не зможемо. Вона ж важка. Пістоль краще!

— Звісно, краще, але де ж його взяти? — запитав Османчик. — У татка, мабуть, є, так він не дасть. А красти — гріх, казала нене Міріам. Хоч ніхто не бачитиме, одначе аллах дізнається.

— Наш бог теж всевидючий, — зітхнув Степанко.

Увесь тиждень вони раз у раз, лишившись на подвір'ї самі, бігали до дірки. Погода покращала — потепліло, сніг розтав. Настали сонячні погожі дні. Наглядяч, тулячись до стінки, від рання до вечора солодко дримав. Іноді він засинав, і голосне хропіння долидало аж до хлопців.

— А що... як підкрастися до нього, відрізати ключі й тихцем одімкнути двері? — міркував Степанко. — А потім... причинити їх і відімкнути ланцюги?

— А як наглядяч прокинеться? Що тоді? — лякався Османчик.

— Тоді... тоді... і ми опинимось у хліві, — зітхнув Степанко.

Так вони нічого й не придумали того дня. А вночі Степанку наснився наглядяч. Він сидів біля дверей, пив з глечика невеличкими ковтками щербет, смачно облизувався, весело прицмокував язиком і знову брався за глечик. Коли щербет скінчився, наглядяч засунув руку в глечик і почав вимазувати рештки пальцями. Витягнувши руку, він обливав пальці й знову засунув її до глечика. Невдовзі не лишилося й краплі щербету — і наглядяч зозла пошпував глечика в бур'ян. Уранці Степанко розповів про сон Османчику.

— А він і справді любить щербет. Ти ж бачив, як наглядяч смакував ним позавчора? — зрадив Османчик.

— Та бачив, тому таке й наснилось. Та що з того...

— Як що? — здивувався Османчик. — Випросим у мами Міріам глечик, вона ж не поскупить, скажемо, що хочемо почастувати дєрвіша, який он другий день крутиться біля нашого двору, а самі, як тільки задрімає наглядяч, підповземо до нього, я поставлю глечик перед ним, а ти відв'яжеш ключі й станеш відмикати замок. Я відповзу до тину і буду стежити за ним. Як тільки він прокинеться, я свисну. Наглядяч гляне в мій бік. Я гукну: «Ефенді, он я вам гостинця приніс. Пийте на здоров'ячко».

— А якщо він побачить, що ключів немає?

— Тоді, тоді, — задумався Османчик. — Я візьму з собою собаку і нацькую на нього.

— З цього теж нічого не вийде, — скрушно зауважив Степанко. — Собака гавкне, він кинеється тікати — і куди ж? Звісно, в хлів.

І як не сушили вони голови — все дарма: щось розумне придумати не могли.

5

...І знову скриплять весла в кочетах, знову хлюпоче вода за бортом, знову свистить осоружна таволга. А воля була так близько... Здається, їхня галера зуміла втекти тільки одна. Решта — або згоріли, або потрапили до козаків. І як весело тим, хто з козаками. Розкуті, помилися, погодилися. А веселють азаби, звільнені ж піднялися на палубу, дихнули повітрям, усміхнулися сонцю, заспівали про червону калину...

Данило познайомився з Марією теж під калиною. Тільки не восени, не тоді, коли вона, покрившись червоними кетягами, горить, волає, кличе до помсти, нагадуючи проли-

ту кров рідного люду, а весною, коли ніжним білим цвітом вона нагадує про далеке-далеке дитинство, про ніжні руки матері.

Марія була в білій вишитій сорочці, строкатій плахті, в зелених чобітках. Надломлені на кінцях й злегка опущені донизу, до кутиків карих очей, чорні брови різко виділялися на худенькому блідому личку з невеликим гостреньким, ледь-ледь задерикуватим піднятим вузеньким носиком надміцно стиснутими рожевуватими вустами.

Вона саме садилася квіти, коли він, спершись на тин, запитав її:

— Чи не скажеш, голубонько, де проживає кравець Кирило Пасинок?

Дівчина розпросталася, прикрила від сонця долонею очі, співучим голосом проказала:

— Тут, голубе. А звідкіль і чого ти прилетів до нього, коли не таємниця?

— Свиту хочу замовити, голубонько, — відповів Данило кароокій красуні, що допитливо оглядала його з ніг до голови.

— І хто ж то весною про зимовий одяг дбає? — блиснула вона разком рівних зубів.

— Завбачливий господар завжди готує сани влітку, а віз — узимку.

— Що ж... Якщо ти вже й справді такий завбачливий, то заходь. Мій тато завжди радий добрій людині, а молодій — то й поготів.

— Зятя, напевне, вибирає, — бовкнув він тоді.

— Атож, — відрізала дівчина, — і про це треба дбати.

— Маріє, — долинув із сіней голос літньої жінки, — ти щось запитувала?

— Та ні, мамо. Це до тата замовник прийшов.

— То чого ж ти тримаєш його надворі? Клич до хати.

Домовившись про свиту, Данило пошвидше вискочив на подвір'я. Марія саме закінчувала поратись біля квітника й, узявшись руками в боки, милувалася рівними рядками зелених паростків. Данило зупинився біля тину, запитав:

— А чи ж підібрав тато собі зятя, голубонько?

— Атож, — відповіла Марія.

— І який же він із себе?

— Коли ти, голубе, такий уже цікавий, то приходь до Почайни на Івана Купайла. Там і дізнаєшся, — сяйнула вона очима й знову нахилилася над квітами.

Ще ніколи йому нетерпеливилось так, як тоді. До Івана Купайла було понад два місяці, а вони видалися йому за

цілих три роки. Так зате, коли настав Купайло, то день лєтїв, мов на крилах, а найпаче вечір.

Данилові хотїлося, аби час зупинився, аби Марїя завжди була поруч. А вона так весело щєбетала, так знадливо усміхалася, так грайливо водила очима. А який гарний був у неї вінок! Найяскравїший, наймилїший. Тодї, стрибаючи через вогонь, Данило уперше торкнувся її руки...

Де-то вона зараз? Що з нею? Чи не зробив її якийсь бусурман наложницею, чи не потрапила вона до гарему? Боже, захисти її, безталанну. Дай їй сили пережити лихолїття, дочекатися його, Данила. Тільки ж... що він зробить? Як допоможе їй? Чим? У самого ланцюга і на руках, і на ногах. Одначе... в нього бїльше надїй. Вчора не випало щастя, випаде завтра, а нї — так післязавтра. Цього року це, мабуть, останній вихід у море. Уже ж глибока-глибока осїнь. У Києві, може, вже й снїг випав. Може, вже й Днїпро став... Проте дарма. Зима не така вже й довга. Мине чотири, ну хай од сили п'ять мїсяцїв — і знову появляться козацькї чайки у Чорному морї. Хїба що господар не посунеться бїльше туди... Здорово-таки провчили козаки його вчора. Жаль тїльки, що їхня каторга вирвалася з козачого кїльця. Жаль. А все через боягузтво... Коли б кинули були весла, то...

— Агей! — і таволга знову впивається в тїло, мов окропом опїкає його. Пора б уже й звикнути. Так нї ж, раз у раз він кидається, наче сам не свїй. Раз у раз жахливий бїль пронизує його всього наскрїзь і підкидає на лавї, мов дитину...

Десь опївднї галера зупиняється. Нарештї. Очевидно, дїсталися до якоїсь пристанї. Згодом долинає жаске слово «Кафа». Он куди вони дїсталися! Завжди, коли Данило чує це слово, він здригається. Зразу ж зринає перед очима той день, коли їх продавали на невїльничому ринку. Карї очї Марїї були затуманенї. Чи ж побачила вона його тодї, чи почула, як він гукнув: «Не опускай голови!»

Рїдна моя, доле моя, щастя моє... Де ти, що з тобою? Тримайся, мила, крїпись... що б там не було, нам треба все пережити, все витерпїти, як тяжко не було б. І таволгу, і голод, і холод. І розлуку, Марїє... Терпїли дев'ять рокїв, потерпимо ще якусь дещицю...

Холодно. Данило тулиться до сусїда, закриває очї, поринає в сон. І знову, в який уже раз, зринає перед очима кучерява вишня на пригїрку й Марїя обїч неї. Така ж, як у той далекий день Івана Купайла. Стоїть, усміхається. Уся якась прозора, мерехтлива, блїдо-голуба. От-от махне руками, от-от відірветься од землї й полетить у небо. А він так

і залишиться внизу, так і не підїметься до неї, не обнїме, не поцїлує, не скаже: «Нарештї ми зустрїлися, моя рїдна...»

Вранцї їх вивільняють від ланцюгїв, якими прикутї до весел, замикають в іншї й наказують виходити.

Боже мїй! Скїльки свїтла! Яке високе небо! Яке яскраве сонце!

Данило аж заплющує очї, аж точиться від свїжого пахкого повїтря, що заливає його всього.

Холодно. Навколо галери лїд! Так от чого вони цїлий день спочивали!

Лунає наказ сходити на берег. А це що? На якусь іншу роботу? Слава, господи! Але ж... холодно... Так холодно... Колись малим Данило пробував бїгати босим по снїгу. Тодї він був гарячий, правда, здається, колючий, а тепер... холодний-холодний... Пальцї аж терпнуть, руки аж трясуться, все тїло тремтить...

Їх гонять вузенькою плутаною вуличкою кудись угору. Вона в'ється то в один бїк, то в другий. Обїч бїжать два хлопчики. Один з них — вчулось це чи нї? — Степанко, а другий так шверготить по-турецькому, наче справжній турок. Та хїба це диво? Він, Данило, теж навчився і по-турецькому, і по-татарському розмовляти: після спроби втекти три роки веслував на вїйськовому суднї, де сидїв на одній лавї з двома пайзенами³⁴ — турком Амїратом і татариним Гїрейкою. А дїти переймають мову один від одного багато швидше, нїж дорослї.

Хлопчики не відставали від них усю дорогу. Ось зупинились бїля високої огорожї, перед залїзною брамою, пошепотїлися трохи — й знову поспїшають за ними. У нього, Данила, теж мїг бї бути такий син...

— Агей! — викрикує наглядач, показуючи на відчинену браму, навпроти якої в глибинї двору виднїється довжелезний хлїв.

Знову темрява... Бодай же вас, бусурмани проклятї, лиха година не минула.

— Агей! — верещить обїч наглядач, замахується таволгою.

— Геть, мерзото клята! — цїпить Данило кулаки, сти-скаючи в жменї кїльце від ланцюга. «Стукнути б тебе хоч раз! Хоч одним кїльцем. Аби знав, як гарикати день у день, знущатися над беззахисними людьми».

³⁴ Пайзени — веслярї на вїйськових суднах, що набиралися з вїйськовополонених або засуджених злочинцїв. Їх приковували за ноги ланцюгами до кїлець, вправлених у палубу.

Наглядач відскочив, мов ужалений, погрозово блиснув червонуватими білками вирячкуватих очей.

— У-у-у кяфір, — прогугнявив.

Не встигли вони зайти в хлів й опуститися на якусь почорнілу солому, як двері зачинилися, клацнув замок. За дощатою перегородкою товклися вівці. Було затишно й тепло. Пахло овечими кізяками.

Всі довго лежали мовчки. Потім озвався поляк Владислав Забродський:

— Лежати, панове, зможемо й на тому світі, а тутай... про волю треба думати.

— То й думай, — зозла кинув поліщук Кирило Осика. — Думати поки що нікому не заказано.

— Який же ти, — розчаровано протягнув Владислав, — я про хліб, а ти про кашу.

— А що з того вийде, як ми думати будемо? — встряв у розмову волох Стефан Кодряну.

— А те, братці, — обізвався зрештою Данило, — що, може, дасть бог, щось і придумаєм.

— А, звісно, щось придумаєм, — підтримав його донський козак Олексій Рябий. — Навіщо ж тоді голови в нас? Щоб шапки носити, чи що?

— Перше-наперше, — знову заговорив Данило, — давайте, братці, уважно обдивимось всю долівку — чи нема тут якої-небудь залізяки або хоча б каменяки.

За хвилину всі нишпорили навколо себе, перетрушуючи солому.

— Ланцюгами не брязкотіть, братці, а то наглядач почує, — застеріг Данило, повзаючи по долівці.

— Тут швидше погибель для себе знайдеш, ніж камінь чи залізяку, — пробурмотів подолянин Петро Сокира. — Кляті бусурмани, певне, знали, що нам доведеться тут зимувати, й усе поховали.

— Шукаймо, братці, шукаймо, — наполягав Данило. — За це в лоб ніхто не вдарить, таволгою не потягне.

Вони перерили солому, перекопирсали пальцями долівку, але так нічого й не знайшли.

— Чорт би його побрав, — зітхнув Забродський. — Колись мій пан казав: втратити волю легко, а вирватись з неволі — ох як важко. Він теж у полоні був. Жінка викупила.

— Нас ніхто не викупить, — гірко усміхнувся Рябий. — Якщо самі не зуміємо втекти, то й кінець нам тут буде.

— Казав сліпий: побачимо, — зауважив Сокира. — Не знайшли залізяки, бог з нею. Настане ніч, засне наглядач — спробуємо якось дірку прорити й вилізити.

— А далі що? — запитав Осика. — Ланцюгом же одним усі скуті. Куди поткнемося? Зразу накриють...

А, звісно, накриють, — промовив Данило. — З ланцюгом далеко не зайдеш. З Кафи не виберемося.

— А на галеру? Потепліло, здається. Лід, мабуть, крихким став. Наляжемо на весла, — вигукнув Сокира, — і будь-те здоровенькі, бусурмани!

— Там охорона, Петре. Азаби по черзі ночують, — зауважив Кодряну.

— А ми наглядача за барки візьмемо. Він і писнути не встигне, — не здавався Сокира. — І на галері теж зуміємо...

— Наші наглядачі такі, що сплять і кури бачать. Їх на щило не піймаєш. Про це думати нічого, — сказав Данило. — Коли б хоч дріт якийсь, хоч цвяшок невеличкий... Може, якось і відімкнули б ці розпрокляті кайдани.

Всі знову почали мовчки добатися навколо себе. Посуваючись один за одним, обстежили ще раз долівку, обмацали знишка двері, загорожу, та ніде й цього разу нічого не знайшли.

— А стіни як? — нагадав Сокира.

Невільники звелися на ноги, почали мацати жорстке каміння. І знову марно. Не змовляючись, опустилися на долівку. Невдовзі почали зариватися в солому, тулितись один до одного спинами. Через якийсь час почулося мірне посалупання, сонні вигуки.

Наступного дня веслярі знову мудрували над тим, як виволитися, та й цього разу нічого придумати не змогли. На четвертий день Олексій Рябий почав рити нору.

— Скільки не сиди, а курчат не висидиш, — сказав. — Та й курчата тут нічого не вдіють. Самим треба вигрібатись. Виліземо на подвір'я — там видно буде, що далі робити. Може, наглядача придушимо, або до господаря доберемося, чи сокирою ланцюги розіб'ємо — побачимо.

Ніхто йому нічого не відповів. Олексій продовжував рити. Яма росла поволі — земля тверда, глиниста. Починали терпнути пальці. Не встиг він заритися в землю й на півлікта, як стиха скрикнув і затріпав рукою.

— Чорт би тебе взяв, — забурмотів. — Камінь клятий. Руку так поранив...

— О! — вигукнув Петро Сокира. — І везучий же ти! Гуртом шукали — не знайшли. А ти сам. Де він?

Камінь був невеличкий, зате гострий. Сокира вхопив його, перехрестив.

— Побажайте удачі, — промовив і почав рити далі.

Коли Степанко розповів матері, що він із Османчиком бачив невільників, яких з галери перегналі до сусіда в хлів, вона вхопила його за плечі, зазирнула в очі й напружена, зблідла прошепотіла:

— Які вони, синку? Хто вони?

— Веслярі, мамо, — відповів Степанко. — Худі такі, брудні, побиті. Аж страшно дивитися. В ланцюгах. І ноги закуті, і руки закуті. Надворі сніг, а вони босі. І сорочки на них — саме дахміття. І плечі видно, і лікті, і спини. А на спинах у кожного, мамо, криваві басамани³⁵.

— А ростом? Лицем які? — допитувалася Марія.

— І високі, і низькі, мамо, всякі люди там є. І чорняві, і біляві, є й руді. Люди як люди. А передній найкращий. Високий, лобатий такий, а ніс довгий, дзьобатий.

— А брови чорні, дугасті? — не вгавала мати.

— Чорні, дугасті. І вуса чорні, підковою звисають. І борода чорна.

— А очі великі, карі та ще й випуклі?

— Здається, мамо. Очей я не бачив.

Світ закрутився перед очима в Марії, померк, стало млосно.

— Тобі погано, мамо! Жаль тих бідаків?

— Жаль, синку. Дуже жаль. Наш тато... теж десь так само мучиться.

— Мамо, а як би допомогти їм утекти?

Вона скинулася:

— Як, синку? Їх же стережуть, мабуть, дуже пильно.

— Таж стережуть, — протягнув Степанко. — Наглядач їхній і день і ніч сидить біля дверей. Дрімає собі. Ми, мамо, ми...

— Що ви? — сполотніла Марія. — Крий вас боже, діти. Не смійте нічого робити. І їм не допоможете, і собі нашкодите.

— Ми щербету підсунемо тому ненажері, — буркнув Степанко.

— Не смійте таке й думати, — притиснула Марія сина до себе. — Чуєш? Не смій! Дізнається господар — закатують нас. І тебе, і мене. Й Османчику дістанеться на горіхи. Ефенді Ібрагім дуже лихий. Він зведе зі світу нас усіх.

— А звідки він дізнається?

— Не треба, синку, не треба, — повторювала Марія одні й

³⁵ Б а с а м а н — смуга на тілі від удару.

ті ж слова, пригортаючи сина до грудей. — Не треба, Степаночку. Може... може, я щось придумую...

І вона думала. Гарячково, напружено, збуджено. Думала вдень і вночі. Прокрадалася до дірки в загорожі й приглядалася до хліва, до скоцюрбленої постаті наглядача.

А що, коли б підкрастися до нього ззаду, вхопити за шию, звалити на землю, зв'язати й відняти ключі? Та чи вистачить сили? Чи не наробить він лементу на все подвір'я з переляку?

Може, ліпше тихцем підповзти, накинути на голову лантух і... Одначе ж він і в лантусі закричить так, що й пів-Кафи почує...

А якщо зненацька вискочити з-за хліва і вдарити ножем? Тільки вона й курку ніколи не різала... Боялася... А тут... людина. Правда, то ворог, а за його спиною мучиться ціла сотня, а може, й більше безневинних людей. Може, й Данило серед них... Дев'ять років гибіє, дев'ять років світа не бачить... Мабуть, найкраще було б приманити чимось наглядача до тину, забити баки... А потім... А що потім?

Два дні вона ходила сама не своя, а на третій метнулася до татарина Мустафи. Той давно задивлявся на неї. «Я куплю тебе, Міріам, — говорив він. — Будеш мені жінкою. Хлопців народиш». — «У мене чоловік є, Мустафо, — завжди відповідала вона йому. — Шукай таку, як сам. Татарку шукай». — «Татарки погані, ледачі, — сміявся Мустафа. — Ти гарна. Ти роботяща. Тебе хочу». Вона знала, чому Мустафа зводив наклеп на жінок-татарок. Він був кривий, косоокий — і ніхто не хотів іти за нього заміж. Знала Марія, як він ставиться й до полонянок. Минулого року Мустафу взяли з собою здобичники, що вирушали в набіг на українські землі. І він привіз з Поділля дівчину — гарну, мов намальовану. Пожив з нею півроку, натішився, а тоді продав. «Мене теж продаси?» — запитала тоді Марія його. «Ні, ніколи, Міріам. Аллахом клянусь», — запевнив він. «Данило в мене є. Суджений. Крім нього, ніхто мені не милий», — скінчила того разу вона розмову з Мустафою.

І ось тепер самій довелося йти до татарина.

— Прийшла? — зрадів Мустафа. — У хату йди. Кумисий. У мене багато кумису. І буза³⁶ є.

— Я просити тебе прийшла, — знітилася Марія.

— Проси, — зрадів Мустафа. — Все зроблю, що попросиш. Аби тільки...

³⁶ Б у з а — безалкогольний напій, виготовлений з пшона, пшениці і кукурудзи.

— Ібрагім загнав до Юсупового хліва своїх веслярів, Мустафо. Поможи їм утекти.

— Що? — сполотнів Мустафа. — Ти хочеш, щоб я допоміг утекти кяфірам?

— Там різні люди, Мустафо. І правовірні, і християни. Є й турки, є й татари. Українців багато, поляків. Сам же знаєш — на галери не тільки невільники потрапляють, а й пайзени.

— Не буду я визволяти ні кяфірів, ні пайзенів, — відрізав татарин.

— Вони, коли дістануться додому, пришлють тобі викуп, Мустафо. Великий викуп.

— Хе-хе-хе-хе, — засміявся Мустафа. — Де ж ті голодранці викуп візьмуть? Та й чи згадають вони про Мустафу, коли доберуться до своїх домівок?

— Там мій чоловік, Мустафо.

— Твій? — ошкірився татарин. — То й добре. Хай і залишається там. Ще рік, ще два — та й ноги протягне, а я куплю тебе — і будеш моєю.

— Я вже казала тобі, Мустафо. А коли ти невільників допоможеш звільнити, чоловік мій не кине мене в біді. У нас, у Києві, є гроші, а ще батьки дадуть, трохи позичать, а ще козаки допоможуть. Він привезе викуп і за мене, і за себе, і за друзів своїх. Кінь у нас гарний, — продовжувала вигадувати Марія. — Він і коня тобі подарує. Такий кінь тобі й не снився.

— А коли не приїде?

— Ні, Мустафо. У нас так не буває. Чоловік рідну жінку з біди завжди виручає. Що б там не було, яких би грошей не коштувало. В одній сорочці зостанеться, а жінку виручить.

— А як же їм допоможеш? Там же сторожа, — завагався Мустафа.

— Лише один наглядач. Сидить на колоді біля дверей. Кинеш аркан, підтягнеш його до тину, а там...

— А там... сама мудруй, що робити... Підтягти до тину того турка мені не важко. Краще мене аркана ніхто не кине. Хочеш — покажу.

— Гарзд, гарзд, Мустафо, — вхопила Марія татарина за руку. — Я сама відріжу в нього ключі, сама, поки ти триматимеш його на аркані біля себе, відчиню двері хліва, відімкну ланцюги.

— А як він помітить мене та ще й пізнає? Що тоді буде?

— Ні, Мустафо. Я попрошу невільників... щоб вони подбали про це... Та вони й самі не залишать його живим, бо ж

натерпілися від нього. Вони ж його ненавидять більше, ніж свого господаря.

Мустафа ще довго вагався, та Марія так наполегливо просила, так щиро обіцяла озолотити його, що кінець кінцем жадібний татарин заявив:

— Ну гарзд, Міріам. Не будемо відкладати. Сьогодні опівночі я буду біля вашої акації. Чекатимеш мене там. Тільки ж слуг Ібрагімових приспи. І не тільки приспи, а й замкни. А тоді, як випустимо тих невільників, відімкнеш... І господиню замкни, і того клятого Урхана замкни, бо він такий пронира, такий пронира... зразу мене пізнає... Навіть у найтемнішу ніч...

Однак увечері татарин не прийшов. Марія чекала його до самої півночі, а потім знеможена забилася в комірку і всю ніч проплакала.

Вранці пробралася до Мустафи.

— Де ж твоя совість, Мустафо? — ображено глянула виплаканими очима на нього. — Ти ж обіцяв...

— Хе-хе-хе, — хихикнув Мустафа. — Передумав я. За що маю ризикувати? За обіцянку? Ні, Мустафа не дурень. Ні. Тікатиме твій чоловік, уб'ють його десь, хто ж викуп привезе? Хе-хе-хе... А справа ризикована... Ні, не стану я голову підставляти за добре слово. Ні...

І як не просила Марія, нічого не вийшло. І знову не спала вона, знову лила сльози й ламала голову. Зненацька прийшло на думку: а що, як упасти в ноги Меджіне? Марія жажнулася, аж скрикнула: та вона ж зразу розповість про все Ібрагіму!

Лежала довго безтямно, а думка про Меджіне зринала та й зринала. І Марія незчулася, як почала обмірковувати її. А чому боятися Меджіне? Про що вона розкаже чоловікові, коли їй буде сказано лише одне: в сараї невільники, і їм треба допомогти?

Про Мустафу Марія ж не скаже ні слова. Так, так, ні слова... Вона тільки попросить: пані, рідненька, допоможіть підкупити сторожа...

Меджіне закричить, може, навіть ударить. Тоді вона, Марія, почне цілувати їй руки, нагадає про її матір...

Їй було тяжко в неволі... Вона теж рвалася додому... І не тікала тільки через неї, через свою красуню Меджіне... Але як же підступити до господині, з чого почати?

А ніч така коротка, так швидко летить...

Так нічого й не придумавши, Марія вранці підійшла до Меджіне.

— Пані, — впала перед кріслом, вхопила господиню за

руку, — він тут, — задихаючись, пролепетала і змовкла: не стало дихання.

— Хто він? — блиснули хижі іскорки в темних очах Меджіне.

— Чоловік мій. Данило!

— Він приїхав тебе викупляти? — насупилась Меджіне.

— Ні, пані, ні дорога моя. Він у неволі. Він у хліві в сусіда. Він весляр у ходжі Ібрагіма... — шепотіла Марія.

Меджіне відкинулася на подушки, збайдужіла.

— Пані, голубонько. Допоможіть визволити їх, — благала крізь сльози Марія.

— Що? — скрикнула Меджіне. — Ти... Ти... — губи її посиніли, затіпались. — Ти думаєш, що говориш? Не сповна розуму, чи що?

— Пані, — не вгавала Марія, — я... я... я... не витерплю, коли його знову поженуть на галеру... Я кинуся в море...

Меджіне затулила великими повіками очі, заніміла.

— Пані, ріднесенька моя. Я ж ніколи нічого не просила у вас... Згадайте матір свою...

— Замовкни, кяфірко! — запалилась Меджіне. — Моя мати не хотіла тікати. Її ніхто не тримав силоміць!

— Бо в неї тут була Меджіне... Ради вас вона забула батьків своїх, край свій... Ради своєї красуні Меджіне...

— Замовкни, кяфірко, — ще раз скинулася Меджіне. Марія, вклякнувши перед кріслом, зайшлася безвтішним плачем. По хвилі вона обізвалася знову:

— Пані, голубонько... Діти дізналися... Османчик...

— Не смій! — заверещала Меджіне. — Не чіпай дітей! Задушу, кяфірко!

— Вони самі. Вони сторожа хочуть убити.

— Ти-ти-ти, — запінилась Меджіне, — підмовила дітей? Ти...

— Пані, я не бачила веслярів, не знала, що вони прибули...

— Де Османчик?

— Не треба, пані. Я сама наказала їм... щоб нічого не чинили. Але ж діти не все чинять так, як їм кажуть.

— Ти... Ти не відходь від них, не спускай з них очей!

— Пані, голубонько, — знову заскімила Марія, — поміжть.

— А ходжа Ібрагім?

— Буде разом з вами. Не поїде до своєї вузьколобої грекині.

— Не поїде? — вигукнула й зненацька запнулася Меджіне, задумалася... Вона давно сушить собі голову, дав-

но хоче, щоб він жив тільки з нею. Та грекиня приворожила його. Ібрагім завжди в Галаті, завжди з тією кяфіркою. А до неї, Меджіне, навідується раз у рік, а то й рідше... А колись же він тижнями сидів тут, не зводив з неї, Меджіне, очей...

— Поки розживеться, поки купить нових рабів, він забуде ту відьму. Житиме тут, з вами... Тільки з вами. Ви перестанете нудьгувати, одужаєте, — набридала Марія.

— Замовкни...

Вона, Меджіне, хоч і втратила надію одужати, все ж... Вона теж людина... Така людина, як і всі... До того ж... багата, гарна...

— Пані, лебідонько моя! Ви зробите щасливою мене й себе!

Меджіне знову задумалася. А що, як Ібрагім дізнається про її допомогу кяфірам? Він же ні перед чим не зупиниться, ні на що не зважить. Він же закатає її, як закатавав позаминулого року наглядача, який допоміг утекти з галери своєму рідному братові... Ні! Ні!

— Геть! — закричала вона, штовхнула Марію ногою й одвернулася.

Марія виклигала з опочивальні Меджіне, опустила на східці перед входом до будинку, прикипіла засльозеними очима до Юсупового хліва.

Що ж діяти? Кого ще просити? Ібрагіма? Та хіба він стане її слухати? А коли б і став, то хіба зглянувся б на її сльози? Для нього ж гроші — все.

Ще один день тяжкою, пекучою тугою краялося її серце, ніло, кричало: де ж вихід? Як виручити Данила?

Не зводила очей з дітей, жахалася їхнього погляду, спрямованого в бік Юсупового хліва, зразу ж кидалася до них, благала: «Будьте розумні!»

Меджіне не кликала її, не нагадувала про себе. А раніше ж... Раніше вона не могла обійтись без неї й півдня... Невже господиня замислила щось лихе?

А Меджіне теж обіймав неспокій. Великі округлі очі служниці, повні туги й розпачу, дивились на неї звідусіль. Невже і в матері були такі самі очі? Хіба й вона так побивалася за своїм чоловіком, що лишився десь там... на тій далекій, незнаній Україні? Кажуть, перед смертю вона попросила винести її з опочивальні, покласти на терасі й повернути

лицем на північ, туди, де був її рідний край. Меджіне не пам'ятає ні її лица, ні очей, ні голосу — була дуже мала, як матері не стало.

Чого вона померла? Від туги?

Зненацька в думках виринало довгасте смугляве лице гречанки... Ставало холодно на душі, гірко. Чим вона зуміла повернути до себе Ібрагіма? Інші чоловіки гареми мають, а він — лише три жінки, а насправді... одну, її одну, кяфірку ту кляту... Сам став схожий через неї на кяфіра...

Спала тривожно. Раз у раз прокидалася. Щось увижалося. То якісь тіні, то хижі звірі, то десь далеко-далеко лунали викрики: «Поможіть! Поможіть!» А під ранок вона опинилася на просторій терасі великого голубого палацу.

— Це ти, дочко? — запитала її мати, що лежала на квітчастому килимі й дивилася на білясті гори.

— Я, мамо, — ледь чутно відповіла Меджіне.

— Там, — показала мати на гори, що стрімким громадям звисали над прибережною смугою моря, — живуть наші... дід і бабуся... Там...

Потім усе зникло. Меджіне вже сиділа в кріслі перед будинком, де живе й зараз, а за два кроки від неї, взявшись руками в боки, танцювала гречанка.

— Ха-ха-ха, — бризкали щастям її зеленаві очі. — Ти хочеш, аби він жив тільки з тобою? Ха-ха-ха... Дуже ти потрібна йому... Ти ж каліка... Ха-ха-ха...

Меджіне затулила лице руками й заплакала, та гречанка продовжувала сміятися.

— Не зважай на неї, — знову почувся голос матері. — Він залишиться навіки з тобою, якщо ти тільки дуже захочеш цього...

Меджіне прокинулася. Серце сполохано билосся, мов пташка в тісній клітці. Голова боліла. Почувала себе кволою, розбитою. Довго лежала в ліжку, нікого не викликаючи до себе. Тупим поглядом блукала по стелі й стінах. Зрештою задивилася у вікно на чисте, прозоре небо. Нараз чиясь тінь упала на підвіконня.

Меджіне напівзвелась, сперлась на руки, зазирнула крізь відчинене вікно у двір. Там стояла Міріам, не зводячи очей з Юсупового хліва. Змарніла, почорніла. Навіть нерозчесана. Невже мати так само переживала за своїм першим чоловіком? У неї там, на тій Україні, мабуть, теж були діти... Її, Меджіне, брати й сестри... Може, і їм випала така доля, як і Міріам. А може, ще гірша... О аллах! Всемогутній аллах! Дай сили...

Міріам обернулася. Сріблясті сльозинки тремтіли на її

віях, котилися по запалих щоках, спадали на руки, притулені до грудей.

— Міріам! — поклікала Меджіне.

Та стрепенулася, змахнула з очей сльози, кинулася до вікна.

— Я слухаю вас, пані, — обізвалася глухим голосом.

— А ти... ти... не втечеш разом з ними? — стиха запитала Меджіне.

— Ні, пані, ні, золотко моє. Як же я кину вас? Клянусь, пані, — зашепотіла Марія.

Меджіне взяла зі столика скриньку, розкрила її, почала нищпорити там. Зрештою вийняла звідтіля невеличкий блискучий перстень.

— Візьми, — простягнула Марії. — За нього можна десять невільників купити, не те що підкупити якогось там наглядача...

Марія припала гарячими губами до пухкої руки господині, почала палко цілувати її:

— Спасибі, матінко, спасибі, голубко. Хай вас доля не цурається, хай вас аллах не забуває.

— Іди, — штовхнула Марію Меджіне. — Тільки пам'ятай: коли щось трапиться, я нічого не знаю. Нічого не чула, нічого не бачила, нічого нікому не давала. Ти сама, усе сама... А перстень, якщо попадешся, украли. Чуєш? Украли.

— Чую, чую, золотко моє, — белькотіла Марія, відступаючи від вікна. — Чую, лебідонько моя.

Мустафа, як тільки побачив перстень, загорівся:

— Давай! Тільки ж і викуп не забувай.

— Ні, Мустафо, я не забуду. Не додержати слова в нас — це найтяжчий злочин. А я злочинцем не була й не збираюся бути. Тільки персня зараз тобі я не дам.

Мустафа зблід, затремтів.

— Я... я... Ібрагіму скажу, — засіпався зрештою.

— Тоді ти персня не те що не матимеш, а й не бачитимеш більше...

— Я... я... — мінився на обличчі Мустафа.

— Я дам тобі перстень тоді, коли випустимо з хліва веслярів і вони будуть у безпеці, — твердо мовила Марія. — Я чекаю тебе, Мустафо, опівночі біля тину. Не надумайся нічого лихого, бо й персня не матимеш, і викупу... Та ще й сам постраждаєш... Я скажу...

— Не треба, Міріам, не треба, я прийду, — налилось густою червоною фарбою лице Мустафи. — Я прийду. Жди.

Вони вже закінчували рити прохід під стіною, коли опівночі крайній у вервечці, Петро Сокира, почув, що хтось похапцем відмикає замок.

— Братці, затуляйте дірку, — прошепотів він сусіду.

Сигнал тривоги блискавкою прокотився по вервечці, й Олексій Рябий, якому саме випала черга рити, виповз на поверхню й разом з Данилом прикрили своїми тілами дірку. Замок довго не відмикався. Певне, той, що орудував біля нього, дуже поспішав.

— Це не наглядяч, — підхопився Данило, кинув на дірку оберемок соломи й почалапав до дверей, тягнучи за собою й сусідів, притулився до одвірка. Було чути, як ключ дрібно стукотить об замок, ковзає по ньому.

— Не поспішай, друже, — стиха мовив Данило. — Заспокойся.

Нарешті щось клацнуло, стукнула штаба, стулка воріт відхилилася, й на блідій темні неба вирізнілася висока тонка жіноча постать. Данило затремтів. Відчув, як підкошуються ноги, як шалено, нестямно-радісно й водночас тривожно-болісно заборсалось, закалатало, загувало вкрай збентежене серце.

— Маріє, ти?! — простягнув руки до жінки.

Вона мовчки впала йому на груди, дихнула в лице гаряче, палко, рідно:

— Даниле, рідний мій...

Всі здивовано загомоніли. Марія отямилась першою:

— Ось ключ. Відмикайте ланцюги — й тікайте. Лід розтав, поспішайте на галеру. Тільки ж наглядяча не забудьте...

Данило вивільнився перший, ухопив Марію за руки.

— Нарешті ми разом. Як я ждав тебе, як ждав...

— Ні, Даниле, ми ще не разом.

— Як? — жажнувся Данило. — Чому не разом? Ти...

— Ні, ні, милий. Я була тільки твоєю, твоєю й залишуся до кінця віку свого... Але... Я слово дала Мустафі, який заарканив вашого наглядяча, що ти привезеш викуп за вас та й за нас, за мене й Степанка, викупиш нас.

— Якого Степанка? — стиснув руку Марії Данило. — Хто це?

— Наш син, Даниле.

Данило підхопив Марію на руки, припав до її вуст.

— Син? Наш син? — радісно вигукнув. — Син! Чуєте? В мене син!

— Тс-с-с, — зупинила його Марія. — Почують же. Ти-

кайте пошвидше, тікайте! Ми чекатимемо тебе, Даниле, День і ніч чекатимемо.

— Маріє! Де Степанко? Заберем його...

— Ні, Даниле, — зболіло скрикнула Марія. — Ні, милий. Почують слуги, прокинеться Ібрагім. Ні, не треба. Погубимо себе й людей. Та й слово ж я дала... Я не можу порушити його... Поспішайте. А ще, Даню, — вона відвела Данила вбік, зашепотіла, — а ще, милий, передай на Січ, що наступного літа, підслухала я, як Ібрагім розповідав дружині, турецьке військо на чолі з Іскандер-пашою і татари з Джані-бек-Гіреєм, сто тисяч шабель, рушать через Волощину на Ляхистан. У серпні нібито. Поспішай, милий, друзі твої вже он і наглядяча потягли.

— Я ж Степанка тільки мигцем бачив. Та й не знав, що той мій син, — простогнав Данило. — Як гнали нас, два хлопчики бігли. Один Степанком звався...

— То він, він, милий. Гарний такий. На тебе схожий. Поспішай, рідний...

Данило ще раз обняв дружину, ще раз поцілував і кинувся до моря.

До галери першими дісталися Олексій Рябий, Петро Сокира й Кирило Осика, озброєні шаблею і пістолями, відібраними в наглядяча. Тихцем прошмигнувши через східці, вони знишка піднялися на палубу. Біля поручнів армав азаб. Олексій махнув шаблею, переступив через труп і помацки попрямував до капітанського містка. За ним поспішили Петро Сокира й Кирило Осика. Біля дверей будки сидів, скоцюрбившись, ще один азаб. Він не спав. Почувши притишені кроки, підхопився, вийняв пістоль, але вистрілити не встиг: Олексій розкрояв йому голову навпіл. Під палубою тьмяно блимав вогник. Пригнувшись, Олексій став спускатися до весел. Петро й Кирило не відставали від нього. На першій лаві, прикрившись овчинами, спокійно хропіли ще три азаби. Олексій розкрив першого, витягнув у нього з-за пояса пістоль, відчепив шаблю. Показав друзям на решту азабів. За хвилину турки були обеззброєні. Тим часом на галеру піднімалися веслярі. Вони швидко простували до весел.

— Стій, братці, — зупинив Данило друзів. — До галери припнуті два сандали. Не станемо ж ми їх тягнути за собою. Петре й Кириле, — попросив він Сокиру й Осика, — метніться до них, відв'яжіть.

Через якийсь час знизу долинув густий бас Петра: — Та куди ж їх відв'язувати? Тут же урюк, інжир, ще щось у лантухах. Добиратися додому нам доведеться не

день і не два, а це ж, як не є, а харч. І, здається, непоганий харч.

— А в тебе, Кириле, що? — гукнув Данило.

— Луки, стріли, ще щось там. Ага... здається, шаблі...

— Ого! — радісно вигукував Данило. — Дорогою всього може бути. Ану, хлопці, ось ці три десятки — переносьте лантухи з харчами, а зостали — по зброю!

Не минуло й півгодини, як вантаж з обох сандалів був перенесений на галеру.

— За весла! — гукнув Данило.

— Стій, братці! — зупинив усіх Кодряну. — Військо без отамана, все'дно, що череда без личмана³⁷. Треба ж, аби хтось і про лад дбав, і за морем стежив, і нас підганяв.

— Треба! Треба! — підтримав друга Петро Сокира.

— От я й кажу, — продовжував Кодряну, — хай хлопці, які турків полонили, посадять їх замість себе, а самі на палубі порядкують.

— А за старшого, — перебив його Сокира. — Данило Києвець хай буде.

— Нехай! — одноставно обізвилися веслярі.

— Як так, друзі, то й так, — згодився Данило. — Тоді в путь-дорогу. Он уже турки з гори біжать. Час ушиватися!

Дружно злетіли вгору весла, вдарили по воді. Галера сіпнулася й зірвалася з місця.

— З богом! — перехрестився Данило. — Чекайте, Маріє й Степанку, — прошепотів. — Я повернусь. Що б там не сталося, повернусь.

Тепер галера не повзла, а летіла. Не покрикували наглядачі, не свистіла таволга, та весла злітали вище, падали стрімкіше, вода за кормою пінилась сильніше. Данило, піднявшись на капітанський місток, пильно розглядався в усі боки.

Надвечір на небокраї замаячили якісь чорні купки. Данило спустився під палубу.

— Братці! — гукнув до всіх. — Хто знає, як поводитись з отими малими гарматами?

— З фальконетами? — запитав Рябий. — Я зможу.

Піднявшись на палубу, оглянув фальконети, знайшов порох, ядра.

— Петре й Кириле, а ходіть-но на поміч, — покликав Сокиру й Осика.

Данило тим часом пильно придивлявся до чорних цяток,

³⁷ Личман — старший пастух.

які швидко наближались, росли. Невдовзі він збуджено замахав руками, підскочив, голосно закричав:

— Та це ж, братці, чайки! Козацькі чайки! Напевне, донські козаки на турка йдуть.

— Так пізно? — здивувався Рябий. — Та вже ж, мабуть, і Дон замерз.

Рябий, Сокира й Осика теж стали приглядатися. Чайки ближчали й ближчали. Раптом над передньою вихопився сизий димок, а за якусь мить поблизу їхньої галери щось шльопнуло у воду.

— Братці! — викрикнув Рябий. — Та по нас же стріляють!

— Бо ж думають, що ми турки, — зауважив Данило. — От лихо. Як же бути?

— А хтозна, — почухав потилицю Олексій. — Давайте будемо махати руками. А... а... — Він підняв палець угору. — Ви ж тільки гляньте, що теліпається у нас на щоглах!

— А й справді, — спересердя сплюнув Данило. — Як же це я не подумав... Ану, Петре й Кириле, швидше зривайте турецькі прапори, а то через ті ганчірки й на морське дно неважко потрапити. Добре, що їх козакам ще не видно.

Передня чайка послала ще один гостинець у бік галери. Цього разу ядро впало з правого боку, мало не зачепивши борта.

А стріляють, розбишаки, непогано, — сказав Рябий. — Наступного разу не промажуть.

— Знімайте халати. Махайте. Може ж таки зрозуміють, що в нас лихих намірів нема, — наказував Данило. Потім кинувся до веслярів: — Сушіть весла!

Чайки теж зупинилися. Зрештою одна з них вирвалася з гурту й швидко попливла назустріч галері.

— Так би давно! — радісно вигукнув Данило. Скоро можна було розрізнити людей, що сиділи за веслами. Це й справді були донські козаки.

— Агей! На галері! — закричав перший весляр. — Хто ви? Куди поспішаєте?

— Невільники ми! — крикнув у відповідь Данило. — З турецької неволі тікаємо! Підпливайте ближче! Підіймайтеся до нас на палубу!

На палубу вибігали веслярі, придивлялися до чайки, сміялися:

— А бий тебе сила божа! — радів Петро Сокира. — І справді козаки! Справжнісінькі козаки!

— Такі ж, як і ми, козаки! — сміявся Кодряну.

Донці піднялися на галеру, стали чоломкатися з колишніми невільниками. Решта чайок теж наблизилися до галери. На палубі галери появилася й отаман донських козаків.

— Так звідки прямуєте, братці? — забасив.

— З Кафи, батьку, — відповів Данило й став розповідати, як їм удалося вирватися на волю. Вислухавши Данила, отаман задумався.

— Доведеться тепер нам обирати інший шлях, — сказав перекодя. — Про захоплення вами галери досі стало відомо у всіх кримських пристанях. Турки сполошилися, мабуть, уже пустилися навздогінці вам. А ми оце повертаємося з-під Трабзона, аж бачимо... галера. І віримо, й не віримо. Куди ж це, думаємо, турки зібралися? До Азова, чи що? Так пізно ж... А воно, виходить, свої. А як же далі думаєте? — звернувся він до Данила. — Не хочете разом з нами? У нас перезимували б. Запоріжці, якщо запізнюються, не раз так роблять. Перезимують — і додому або знову в море.

— З охотою, батьку, та справа одна нас змушує додому, на Січ, поспішати. Важливі вісті. Дуже важливі.

— Ну що ж... Якщо до походу на турка дійде, кличте нас. Не відмовимо й цього разу. Вітайте Січове товариство. Батьку Бородавці кланяйтесь. Може, Сагайдачного зустрінете — і Конашевичу низький уклін від тихого Дону.

— Передамо, батьку, — пообіцяв Данило. — Як тільки повернемося, так відразу ж передамо.

— А як же далі все-таки прямувати думаєте?

— Подамося до Кальміуса...

— Що ж, — міцно потиснув отаман Данилову руку, — тоді з богом! Ми покрутимось трохи біля Тамані, якщо побачимо ваших переслідувачів, налякаємо трохи або й провчимо.

— Ви будете ризикувати через нас? — сплотив Данило.

— Ні, братці. Донці не ризикують, вони воюють, — усміхнувся отаман. — Коли ми бачимо ворога, не можемо не втерти йому маку ³⁸. Отож, друзі, щасливо! На все добре!

Розпрощавшись, донці повернули свої чайки на схід, а колишні невільники продовжували гнати галеру далі на північ, щоб уночі проскочити в Азовське море й добратися до Кальміуса.

³⁸ Утерти маку — побити когось, провчити.

Ібрагім не знаходив місця, бігав з кутка в куток, рвав на голові розкуйовджене волосся, кляв усе на світі. Нарешті згадав про санджакбея, кинувся до нього. Той саме снідав, тому довелося зачекати. Ібрагім опустився на сап'янову отоманку ³⁹, обхопив голову руками, застиг.

Скільки ганив себе, що позаздрився на легкий бакшиш... Хай би і взявся перевезти до Очакова ту кляту зброю... Так хто ж гнав у шию, хто змушував вибиратися в таку пору?

Але ж... у такий час буткали ніколи не бувають на морі. Вітри, бурі. Вони на тих чайках і поткнулися бояться в море пізньої осені... А це ж... І що їм прийшло в голову, який шайтан витягнув їх із тієї Січі? Та, мабуть, час тут ні до чого. Так уже йшлося... То плата йому за жадібність. Дві галери й чотири сандали! Подумати тільки!

А ще... плата за страх. І коли він перестане мучити його, Ібрагіма? Галері й двом сандалам удалося вирватися з тієї халепи, добратися до Кафи... Так на тобі — побачив сон: ніби буткали перебили охорону, захопили галеру, прискочили до його будинку, увірвалися всередину й вирізали всіх — і перелякався.

А ще... лід отой... Одначе... хіба ж він міг бути на заваді? До півдня хвилі розбили його — та й усе...

Таки страх. Тільки страх змусив його перевести веслярів до сусіда. Здавалося, так буде безпечніше. А воно ж...

Ні, вони не самі втекли. Їм хтось допомагав. Але хто? Як? Невже Міріам? Ота кяфірка, що ніколи не піднімає голову, не дивиться у вічі? Завжди понура, завжди засмучена, завжди невдоволена...

Але ж Меджіне запевняє, що Міріам спала тієї ночі в неї, на килимку біля її ліжка. Меджіне нездоровилось, і вона на наказала кяфірці лягти в одній кімнаті з нею... Хто ж тоді?

Наглядач? Але ж він тридцять років був вірним псом, йому лишилось ще п'ять літ послужити й дістати таку винагороду, яка забезпечила б йому спокійну старість і дітям його, коли б він їх мав. Ні, він не зважився б тікати. А підкупити його невільники не могли, бо ж не мали жодного акче в кишені.

— Ефенді, ага чекає на вас, — почувлося збоку.

³⁹ Отоманка — широкий м'який диван з подушками замість спинки і валиками на краях.

Ібрагім підхопився, задріботів у світлицю санджакбея.

— Найясніший ага, — гукнув з порога, — нехай аллах завжди посилає вам добре здоров'я та додає сил у боротьбі з проклятими кяфірами.

При згадці про кяфірів санджакбей скривився, але невдовзі вимушено усміхнувся й запропонував Ібрагімові сідати.

— Що привело вас, шановний ефенді, до мене? — улесливо запитав, поглядаючи на перстень на руці купця.

Викрикуючи й раз у раз погрожуючи всім кяфірам, Ібрагім розповів про лихо, яке спіткало його.

— Жаль, жаль, що так сталося, — склав руки долонями до купи санджакбей. — Хоч би ж до мене були заглянули зразу. Я охорону якусь виділив би. Секбани⁴⁰ ж без роботи.

— Та коли б же, — згодився Ібрагім. — Ви, найясніший ага, допоможіть хоч зараз. Ті кляті кяфіри далеко не втекли. Спорядіть пару галеасів⁴¹ або ж хоча б один галіон⁴². На них же багато веслярів! Встигнуть догнати. Кляті кяфіри до лиману донського попрямували, люди бачили, куди вони повернули. Я нічого не пожалію. Подумайте тільки, славний ага, сто чоловік невільників... Остання галера... Я нічого не пожалію... Я віддячу й цього разу...

Санджакбей не зводив очей з розцяцькованих рук Ібрагіма. Купець помітив жадібний блиск його очей, затремтів. «Аллах всемогутній, — прошепотів про себе, — який же нелюд цей санджакбей. Я й так голодранцем залишився, а він заздриться на останній перстень. Чого доброго — ще й про віллу згадає. О аллах! Не допусти!»

— Звісно, — обізвався санджакбей, — галеаси могли б їх догнати. Але ж скільки часу минуло... А поки виберуться...

Ібрагім відчув, як у нього по спині повзуть мурашки, як сіпається нижня губа, як опускається нижче й нижче серце.

— А, опріч того, секбани зараз зажадають окремої плати. Вони ж знають, що галера ваша... Скажуть: такий багатий купець, а нам ризикуй задарма...

— Та я, я... найясніший ага... Коли треба... Я навіть ось цього персня з діамантом не пожалію. Він коштує понад тисячу курушів⁴³, — мало не плачучи, пролепетав Ібрагім,

⁴⁰ Секбани — одна із трьох основних частин, на які ділився яничарський корпус. Секбани несли також прикордонну службу.

⁴¹ Галеас — трищогловий корабель на 52 веслах, де розмішувалось до 300 солдат.

⁴² Галіон — найбільший парусний корабель.

⁴³ Куруш — загальна назва різних європейських срібних монет, що ходили в Османській імперії.

стягуючи перстень з пальця й простягуючи санджакбею.

— Та що ви, ефенді... Навіщо це, милий друже. Ви й так...

— Беріть, беріть, найясніший ага, — шепотів Ібрагім, втрачаючи голос, — тільки допоможіть...

— Ну що ж... Хай буде по-вашому, — згодився санджакбей. — Зараз я віддам наказ. Зараз. Ждіть, шановний ефенді. Сподівайтесь. Я накажу, щоб не барилися, щоб поспішали.

Повернувшись на віллу, Ібрагім почав допитувати слуг, але нічого добитися не зміг. Найдовше лякав Міріам. Та на неї не впливали ні слова, ні камчи⁴⁴ — жінка мов затялась, повторюючи одне й те:

— Я спала біля господині, я нічого не знаю.

Ібрагім покликав дітей, але й вони запевняли, що не бачили, як утекли невільники. Османчик навіть почав сухого дуба везти⁴⁵:

— Їх шайтан випустив. Я бачив, як він сидів учора на огорожі. Чорний-чорний, мов у сажі валявся. А очі вогнем горять.

— То кіт Мустафи, — сказав Степанко. — Він же малий. Замок більший за нього.

Розгнівавшись, Ібрагім прогнав дітей, пригрозивши почастивати їх нагайкою, якщо вони не дізнаються від слуг, хто допоміг веслярам утекти.

На другий день до опочивальні Ібрагіма влетів Урхан.

— Що з тобою? — відсахнувся Ібрагім, вхопився за руків'я кинджала, якого завжди носив за поясом. — Чому прешся без дозволу?

— Дізнався, мій повелителю, дізнався, — впав на коліна Урхан.

— Про що дізнався? — підскочив Ібрагім, кинувся до слуги, ухопив його за плече. — Кажи, не тягни.

— Тільки треба заплатити. Я пообіцяв аж два куруші. Треба заплатити, мій повелителю.

— На, недолюдку, — кинув монети в простягнуті руки. — Кажи, кажи швидше, бо я...

— Юсупів чабан саме прокинувся, мій повелителю, вишшов з хліва до вітру, аж бачить: на загорожі сидить Мустафа й арканом щось тягне до себе. Чабан пригнувся, придивився, аж з-за огорожі виповзає голова наглядача, синя така, язик...

— Далі, далі, — струсонув слугу Ібрагім.

⁴⁴ Камчи — нагайка.

⁴⁵ Сухого дуба везти — говорити нісенітницю.

— Чабан перелякався, назад у овчарню заховався.

— Значить, Мустафа, — підвівся Ібрагім. — Гаразд. А... а, — повернувся до Урхана, — якщо Мустафа не признаватиметься?

— Я знайшов, мій повелителю. Я винюхав, хай простить аллах мені, недостойному. Біля пристані, в кущах, лежить тіло наглядача. У нього вся шия обшморганна. А аркан у Мустафи в хліві висить.

— Гаразд, — потер руки Ібрагім, — гаразд. На, — швиргонув кілька акче Урхану. — Йди.

— Хай продовжить вам життя аллах, мій щедрий повелителю, — порачкував назад Урхан.

Даруга⁴⁶, вислухавши Ібрагіма, злютив:

— О ці клятні татари! Завжди вони капості всякі чинять. Їх давно треба вигнати з міста. Давно! Ну, гаразд, гаразд! Я провчу того злодюгу так, що на все життя запам'ятає!

Мустафу схопили того ж дня. Він довго не зізнавався.

— Не знаю, нічого не знаю! — вигукував, затавшившись. — Стане мусульманин допомагати якимось там кяфірам! Де це бачено? О аллах! Захисти мене від наклепу!

— Брешеш, собако, — шаленів даруга. — Брешеш, негіднику!

— О, ефенді! Повір мені, недостойному. Я всю ніч спав, як убитий.

Тоді Мустафу підвели до трупа, показали басамани на шиї наглядача, кинули під ноги аркан.

— А це що? — гримнув даруга.

Татарин зблід, затрусився, упав на землю, зняв руки до неба:

— О аллах! Захисти мене, недостойного. Відверни від мене напасть.

Даруга штовхнув його чоботом під бік:

— Вставай, собако! Розмову закінчено.

— Це не я, — залепетав Мустафа. — Аллахом клянусь. Не я... Не я, чуєте? Не я...

Та на його белькотіння ніхто не зважив. Через тиждень Мустафу відправили на галери пайзенном.

Галеаси, послані санджакбеєм, повернулися через три дні.

Секбани запевняли, що вони дійшли до самого Азова, але ніде нікого не виявили.

— А я дурень, — знову рвав волосся на голові Ібрагім, — найдорожчого персня віддав санджакбеєві. Аллах, аллах,

⁴⁶ Д а р у г а — правитель міста з поліцейськими функціями.

як же ти жорстоко покарав мене... Що ж робити далі? Як жити? Осталось тільки дві вілли... та ще... та ще... Аллах' святий, що ж іще?

Через тиждень Ібрагім продав віллу в Кафі й, забравши Меджіне і слуг, помандрував до Галати. Меджіне спочатку не згоджувалася, просила чоловіка почекаати з продажем вілли рік-два, поки підніметься Осман, та чоловік і слухати нічого не хотів:

— Не можу я більше утримувати два двори й стільки слуг. Мені гроші потрібні. А Осману нічого по вулицях гаяти, час і в мектеб⁴⁷ ходити.

Марія, почувши про намір господаря, залилася слізьми.

— Що трапилось, мамо? — занепокоївся Степанко.

— Не побачимо ми більше свого татка. Він обіцяв приїхати, викупити нас. А тепер... як же він знатиме, де ми? Як знайде нас?

— А коли татко обіцяв? — не зрозумів Степанко.

— Коли тікав, синку, — зізналася Марія.

— Він був тут, у хліві? — загорівся син.

— Був, синку, був. Отой високий чорнявий чоловік, який тобі так сподобався, і є твій татко...

— Боже мій, боже мій, — підскочив Степанко, — я бачив татка і не знав, що це він! Як же це...

— Цить, — обхопила синову голівку мати, притиснула до себе. — Почує Ібрагім, лиха не оберемося.

* * *

Вілла в Галаті теж знаходилася на околиці, теж поблизу моря. Тільки тут було рівно-рівнісінько і шумно-шумнісінько. Гамір то дужчав, то стихав, але тривав від сходу до заходу сонця, а дуже часто не вгавав навіть і після того, як смеркало — аж до самої півночі. На пристані було повноповнісінько людей, а біля причалів — фрегатів, бригаантин, галіотів, галер, галеасів, баштардів, каравел⁴⁸ — з усіх кінців відомого на той час світу.

— Нічого, мамо, — втішав Марію син. — Тут не гірше, ніж там. А татко знайде нас. Правда ж?

— Правда, синку. Він у нас такий: якщо сказав, то слова додержить.

⁴⁷ Мектеб — початкова мусульманська школа для хлопчиків у країнах Близького і Середнього Сходу.

⁴⁸ Види парусно-гребних кораблів.

— Будемо чекати, — говорив Степанко.
— Будемо чекати, — повторювала за ним мати.
Османчикові теж не до смаку нова оселя.
— Тут таки гірше, — казав він Степанкові. — Усі біжать, спішать, галасують, а чого? Там було тихіше, спокійніше. Та й золоту галеру не побачимо.
— Ми її бачили вже, — вихопилось у Степанка.
— Як бачили? — здивувався Османчик. — Коли? Тоді, як прибуб мій татко?..
— Атож, — радісно заблищали карі оченята Степанка.
— Так там, — зам'явся Османчик, — там же не було витязів... Не було й твого татка...
— Було... Все було! — запально заговорив Степанко. — І витязі були, і татко був.
— А я... Я ж і не бачив. Одні невірники..
— Я теж не все бачив... І про татка тоді не знав. Та й невірників витязями не вважав. А коли вони самі, без нас, двері в хліві розламали, галеру захопили й непоміченими пробралися, подумав: ні, це були не прості невірники, це справжні витязі. А потім... потім... я взяв, що той високий чоловік, який ішов попереду, — мій татко...
— І він... він покинув тебе? — зневірено запитав Османчик.
— Ні, Османчику. Він не кинув, — наостричився Степанко. — Він не міг узяти мене з собою. Розумієш, не міг...
— А мене? — скривився Османчик. — Я ж теж хочу з вами...
— І тебе, — охолов Степанко. — Бач, коли б він надумався нас будити, а ніч же тоді була темна, тиха, всі почули б... Моя мама спала біля твоєї...
— Міріам і моя нене, — ображено протягнув Османчик.
— Тоді б усі підхопилися на ноги... Татко твій, слуги, сусіди... Тоді б усе пропало... Зразу піймали б...
— А тепер же як?
— Як же? Татко мій на волі! Він знає, що ми живі, — ну й... дістане грошей... приїде... і викупить нас...
— Але ж ми були в Кафі, а тепер у Галаті.
— Нічого. Мій татко такий, що й під землею знайде.
— І він знову прибуде на золотій галері?
— Цього не знаю, — знітився Степанко, задумався, та по хвилі стрепенувся, глянув у темні, як літня ніч, очі Османчика й палко заговорив: — Дарма, який не буде їхній корабель, як він не зватиметься, — галера, бригантина чи й чайка, — дарма, однак він буде для нас із мамою...
— І для мене? — затремтіли вії Османчика.

— І для тебе... Для нас усіх він буде золотим. На ньому все сятиме. І ніс, і корма, і щогли, і прапори, і вітрила. Навіть весла і ті блищатимуть. І стоятимуть на кораблі обвітрені, загорілі, закуті в панцири витязі. По них стрілятимуть, та ніщо не братиме їх — ні стріли, ні списи, ні кулі: Вони підійдуть до причалу, зійдуть на берег і підуть до вашої вілли. Попереду йтиме татко. Високий, ставний, дужий. Він візьме мене на руки...

— А мене?

— І тебе, Османчику. Покличе маму...

— Маму... нене Міріам... Нене Меджіне не треба. Вона тут стала такою злою, такою лихою... Вона не пустить мене...

— Покличе маму Міріам, — мріяв далі Степанко, — й ми всі помчимо до корабля... Тільки ж викуп... Як же з ним? Ага... Він кине капшук з грошима на поріг вілли... Так, так, кине, гукне своєму таткові: «Бувай, Ібрагіме!» — і дарма, буде то галера, бригантина чи й чайка — весь корабель сятиме для нас золотом. Нам перегородять дорогу слуги, а тато махне шаблею — і всі вони розлетяться, мов пір'їнки. Нам закриють вихід у море великі кораблі, а ми прорвемо їх шик⁴⁹ — і вийдемо з гавані, і полинемо в море — і воно теж сятиме і теж буде золотим...

І вони знову, як і в Кафі, вибігали на берег, шукали місце, де було менше людей і кораблів, і довго-довго дивились на море — спокійне, лагідне, й чекали, коли воно заграє, на запиниться, заклеоче, покрийється хвилями й ті хвилі принесуть золоту галеру, з якої зійде Степанків татко в супроводі витязів-козаків, щоб забрати їх і вивести з Галати на Україну, туди, де живуть мужні й відважні козаки, яких бояться не тільки ординці, а й турецькі воїни-яничари, секбани, азаби. Ждали і вірили, що той день недалеко.

2

Колишні невірники легко здолали далеку дорогу від узбережжя Азовського моря, де спалили галеру, до Січі. Щоб не блукати в степу й не опинитись знову в неволі, скористалися давнім шляхом, яким запорізькі козаки не раз поверталися додому з походів на Туреччину: йшли понад Кальміусом, Вовчою й Самарою до Дніпра, а там, переправившись на правий берег, степом прямували до Базавлука.

⁴⁹ Шик — стрій.

Степ восени був сірий, одноманітний. Пожухла ковила хвилястим безмежжям тягнулась увсібіч. То тут, то там маячили висохлі стебла будяків та осоту, миготіли кубельця перекотиполя. Раз у раз потрапляли на очі стада сайгаків, табуни тарпанів. Зрідка стрічались тури.

Кирило Осика зумів уполовати одного з них, і втікачі два дні ласували м'ясом, що видалося багато смачнішим сайгачатини й риби, якими харчувалися всю дорогу.

До Січі добралися опівдні. Глянувши з пагорба на високий густий частокіл і жерла гармат, що дивилися прямо на втікачів, Петро Сокира перехрестився і мовив:

— Слава тобі, господи, добрались-таки. Здрастуй, матінко!

— Кому матінка, а кому й мачуха, — усміхнувся Олексій Рябий.

— А то ж чому? — зиркнув на нього Кирило Осика.

— А тому, що Січ шанує тільки сміливих, відважних, працьовитих і не любить боягузів, злодіїв, ледацюг. На Січі панують суворі звичаї — і якщо ти порушуєш їх, тебе жде сувора кара. Злочинців запоріжці приковують до стовпа або до гармати, б'ють киями, вішають, топлять у річці, садовлять на палю.

— Ой-ой-йой! — жахнувся Кодряну.

— Жахатись нічого, — заспокоїв його Рябий. — Ми ж не злочинці й не ледацюги. Січове товариство — дружна, весела, щира сім'я, воно прийме нас, як рідних братів.

І січовики справді зустріли втікачів, як давніх, добрих приятелів. Наступного дня Данило сидів у курені кошового отамана, розповідав йому про наміри Іскандер-паші й Джанібек-Гірея. Кошовий Яцько Неродич Бородавка, кремезний, кряжистий чоловік середнього зросту з пожовтілими вусами, закинутими за вуха, довгастим гостробородим обличчям, уважно слухав Данила.

— Що ж... спасибі, пане-брате, — мовив, коли той скінчив. — Важливі, вельми важливі вісті ти привіз. — Устав, підійшов до вікна, задивився на січовий майдан, де козаки слухали кобзаря. Невдовзі обернувся, сперся спиною на лутку, задумливо проказав: — Самі ми нічого не вдіємо проти Іскандер-паші й Джанібек-Гірея, які ведуть сотисячне військо. Коли б усім козакам, низовим і реєстровим, купно виступити...

— А звісно, всім разом! — вигукнув Данило. — Гетьмана Сагайдачного треба кликати. Людолови бояться його, як чорт ладану.

Бородавка знову повернувся до вікна. Довго мовчав. Зрештою якимось глухим голосом заговорив:

— Звісно, треба. Але ж чи піде Сагайдачний з нами?

— А чому ж не піде? — здивувався Данило. — З ким же йому йти, як не з січовиками? Чи мо... він після того, як спалив у шістнадцятому році Кафу, помирився з людоловами?

— З людоловами він не помирився, — зітхнув Бородавка. — Але й з нами не ладить...

— Як це? — не розумів Данило.

— Бач, козаче, — задумливо сказав Бородавка, — збиткування польських панів над нашим людом стало нестерпним. Його вже ніхто терпіти не може — ні селяни, ні міщани, ні козаки. Люди поспіль почали оголошувати себе козаками, братися за зброю. Кажуть, що в тому ж шістнадцятому році покозачених селян на Правобічній Україні було вже більше сорока тисяч. Пани перелякалися. На сеймі стали кричати, що повстанці у Речі Посполитій створюють другу республіку, а в квітні сімнадцятого року послали на Брацлавщину Жолкевського. По дорозі він дізнався, що на Поділля вдерся Іскандер-паша, та й повернувся до Дністра, не став битися з турками, бо ж беріг сили для розгрому повстанців. Під Яругою повів з Іскандер-пашою перемови, уклав з ним угоду і поспішив на Подніпров'я, де під Каневом і Черкасами збиралися повстанці. Серед нас не було згоди: голота хотіла битися з панами, статечні козаки надіялися схилити гетьмана на поступки. Жолкевський дізнався про це і вирішив скористатися нашими незгодами. В урочищі Суха Вільшанка почав перемови із Сагайдачним, що тягнув руку за статечними. Сукупно з дукатайдачним, що тягнув руку за статечними. Сагайдачний згодився розігнати по домівках тих, які не були вписані до реєстру, і взяти участь у поході польських панів на Москву. Коли пани піймали облизня під Москвою, то знову взяли втихомирювати повстанців. Тоді нас зібралось під Білою Церквою більше десяти тисяч. Але Жолкевський з'явився й тут. І цього разу зайшло про перемови. Ми хотіли вести їх на раді, а пани — з депутацією. Сагайдачний з дукатайдами знов повів переговори з панами за нашими спинами. Пани пообіцяли збільшити реєстр до трьох тисяч, платити козакам по сорок тисяч злотих щороку, а старшина згодилась, щоб усі, хто не попаде в реєстр, повернулися до своїх панів. Та читати нову угоду козаки вони не відважились, приховали її. Однак скоро про угоду стало відомо всім, бо ж пани наполягали, щоб Сагайдачний виконував її. І Конашевич пішов на Запоріжжя, спалив

немало наших човнів, поставив залогу на Хортиці. Тоді ми, себто запоріжці, випишки й ті, що самі назвались козаками, як тільки він пішов на Перекоп, зібралися на раду й обрали нового гетьмана.

— Кого? — насторожився Данило.

— Мене, — усміхнувся Бородавка. — Тепер у нас два гетьмани. За мною іде Запоріжжя і всі, кого пани оголошили своєвільниками, за Сагайдачним — статечні козаки. Я — тут, Сагайдачний — у Трахтемирові.

— Звісно, батьку, — обізвався Данило, — нам треба стояти на своєму. Козача потилиця панам-ляхам не хилиться... Але ж, щоб не сьорбнути ще більше лиха, щоб дати чосу людоловам, мусимо-таки злучитися із Сагайдачним.

— Ясна річ: мусимо, — твердо мовив Бородавка. — Нині ворог у нас один. Треба їхати до Сагайдачного. — Підвів очі на Данила, пильно глянув йому в лице. — І найкраще їхати тобі, козаче. Ти привіз тривожну звістку, ти й передає її. А від мене додає: низове товариство, як і завжди, готове до бою з людоловами. Коли ми виступимо разом, здобичники побачать, що в нас є ще порох у порохівниках.

— Що ж, батьку, я не проти. Як треба, то треба.

Того ж дня Данило разом зі своїми друзями залишив Січ, а через день він уже добивався, щоб джура⁵⁰ доповів Сагайдачному про нього.

— Зажди, козаче, зажди, — крутив головою джура. — Зайнятий батько Конашевич. Дуже зайнятий.

— А ти зайді в світлицю, скажи, що депутація прибула, — наполягав Данило.

— Не поспішай, козаче. Гетьман теж депутацію приймає. Спудеї з Київської школи в нього. Два дні чекали.

— Та зрозумій же ти, голово дерев'яна, — починав гніватись Данило, — що в мене нагла, дуже нагла справа. Я з агарянської⁵¹ каторги втік, вісті важні привіз.

— Скінчить гетьман розмову, скажу.

І як не вмовляв Данило джуру, той не пускав його до гетьмана доти, поки з світлиці не вийшли чотири юнаки в довгополах киреях.

— Проходьте, пане-брате. Батько Конашевич вас чекає, — промовив тоді джура Данилові і вклонився.

Сагайдачний стояв посеред світлиці. Він був високий,

⁵⁰ Джура — зброєносець у козацької старшини.

⁵¹ Агарянська — магометанська.

моложавий, хоч у чорній бороді густо пробивалася сивина, а на високому чолі над остришкуватими дугастими бровами тонкими кривими борозенками тьмяніли рясні складки.

— Так чого тобі так нетерпеливилось, козаче? — усмінулись чорні очі Сагайдачного й стомлено прикрились на мить довговіями повіками.

— Ваша ясновельможність, — розхвилювавшись, почав Данило.

— Навіщо така врочистість? — зауважив гетьман. — Козаки мене зовуть батьком.

— Батьку гетьмане, — заспішив Данило. — Я з полону, з каторги агарянської вирвався. Там дружина моя із сином у турецького купця в Кафі гибіє. Від неї дізнався, що турки й татари в похід на Ляхистан збираються...

— Не поспішай, козаче, — промовив Сагайдачний, дістаючи люльку. — Звідки твоя дружина довідалася про це?

— Купець своїй дружині розповідав, а Марія моя підслухала випадково. Це ж вона нам і вирватися помогла.

— Почекай, козаче, не поспішай, — знову зупинив його гетьман. — Розповідай спокійніше — і про все по порядку. Сядь краще.

Данило опустився на край стільця, передихнув і почав розповідати про своє життя в турецькій неволі, про втечу з Кафі.

— Тож мушу до Криму повертатися, — закінчив розповідь. — Татарин, який Марії допоміг нас визволити, викупу чекає. І Марія із Степанком жде. Рятувати якось треба.

— Треба, треба, козаче, — обізвався гетьман. — Але й Україну рятувати треба. І не тільки Україну. А й Молдавію, і Волощину, і Польщу. Весь світ християнський рятувати треба.

— А треба. Звісно, треба, — аж підхопився з місця Данило.

— Сядь, — спокійно мовив Сагайдачний. — І гетьмана Жолкевського, і воеводу Граціані повідомити треба. Як там січовики?

Данило зам'явся.

— Ти мене зизим оком не накривай⁵², козаче. І я, і Бородавка — обидва добра хочемо нашому народу, обидва прагнемо, аби йому краще жилося. Тільки не одним робом цього домагаємось.

— Січовики й сьогодні готові до походу.

⁵² Зизим оком накривати — кидати косі погляди, виявляючи невдоволення.

— Ну й гаразд. Тоді й гаятись нічого. Тож прошу тебе: бери трьох-чотирьох моїх козаків — і спіши до Жолкевського. Якщо не в Жовкві він нині, то в Кракові. Сам розкажеш йому про все, що чув, що бачив. Згадай, як і полякам у полоні доводиться. А про викуп твоїх рідних разом подбаємо.

— А я не сам, батьку. Зо мною мої друзі по неволі — Олексій Рябий з Дону, Петро Сокира з Поділля, Кирило Осика з Полісся, Стефан Кодряну з Волощини, Владислав Забродський з Польщі — ціла чата⁵³.

— Ну що ж... Якщо обійдешся без моїх хлопців, то й добре. Одначе одяг січовиків варто було б змінити на одяг реєстрових козаків. Польські пани на січовиків спокійно дивитися не можуть.

— Гаразд, батьку, тоді... ми вирушаємо в дорогу сьогодні.

— Це дуже добре, — зрадів Сагайдачний. — Розкажете Жолкевському все, що знаєте, а від мене додайте: якщо король згодиться збільшити реєстр і запевнить, що вольності козаків будуть поважатися, ми теж приєднаємося до коронного війська. Скажете, що й січовики не сидітимуть склавши руки.

— Дозвольте йти, батьку? — підвівся Данило.

— З богом, пане-брате, — простягнув руку гетьман. — Хай щастить. Повертайтеся скоріше. І в дорозі не баріться.

Перепочивши й переодягнувшись, Данило з друзями того ж дня попрямував далі. Надвечір вони добралися до Лисянки.

— Це ж моя батьківщина, друзі, — сказав Данило. — Тут я народився, тут дитинство мое пройшло. Тут батьки поховані. От що... Ви їдьте дорогою до крайньої хати. Там Деніс Недопечений повинен жити. Спинитесь у нього, перепочинете, а я тим часом на кладовище — батьківським могилам уклонюсь.

Пристроживши коня, Данило звернув у вуличку. Та невдовзі спинився і повернув праворуч. Проїхавши трохи, зупинився знову.

— Ось де вона, рідна оселя, — прошепотів.

На батьківським подвір'ї ніхто не жив. Старенька хата перекособочилась, облупилась, потемніла. Солома на даху зотліла, вітер повиривав кулики то тут, то там — і наскрізні дірки виднілися повсюди. Не було й дверей та вікон — їх хтось давно зняв, щоб протопити піч.

⁵³ Ч а т а — загін війська.

... Данилові стало сумно. Вуличкою промчало кілька вершників. Данило оглянувся — то були панські челядники. Один з них зацікавлено покосився на нього, приглянувся.

Постоявши ще хвилину-другу, Данило рушив до кладовища. Доїжджаючи до перших могил, згадав, що не знає, де поховані батько й мати.

Оглянувся. На городі, що прилягав до цвинтарної огорожі, побачив стареньку жінку, яка рубала капусту. Під'їхав до неї, зліз з коня.

— Бабусю, — звернувся, — чи не сказали б ви, де поховані Корній і Пріська Тягнирядна?

— А чому, голубе, не показати? Родичі ж. Ховала їх обох, — поклала бабуся сапу на землю, задріботіла до Данила, прикривши руку дашком до лоба: сонце було на заході й било в очі. — А ти ж, чоловіче, хто будеш, що їхні могили бачити хочеш?

— Данило я, бабусю. Син їхній.

— Ти ба! — сплеснула жінка руками. — А я ж тебе малим тільки й бачила. А це такий козарлюга! А казали ж... ніби ти десь... подівся... чи що...

— Мало що кажуть, бабусю.

— Та яка ж я тобі бабуся? Я ж тітка Горпина. Хіба забув?

— Забув, тьотю... — винувато закліпав Данило. Жінка витерла руки об запаску, потягнулася до него, взяла за голову, нахилила, поцілувала:

— Хай же щастить тобі, сину. Спішиш кудись?

— Спішу, тьотю. Спішу. Назад їхатиму, заскочу до вас. Вона провела Данила до каплички, показала дві акуратні, посипані жовтим піском могили.

— Оце вони, — проказала, змахнувши сльозу. — Обоє рядом. Померли в один день, то поруч і поховали. Данило опустився на коліно, перехрестився:

— Простіть, тату й мамо, що так довго йшов до вас. Не міг я раніше. В полоні був. А Марія й Степанко мої ще й досі там. — І, схилившись, тяжко заплакав.

— Ти сам, небоже? — почув перегодя. — Зайшов би хоч на часинку в хату.

— Не могу, тьотю. У Деніса Недопеченого мене друзі чекають. Хай іншим разом. Як повертатимусь...

— З дитячих літ не був... Вже й дядька Карпа нема. Теж пан віку вкоротив...

— Зайду, тьотю, непременно зайду. І з паном поквитаємось... Хай... прийде його час...

Нараз хтось кинувся ззаду на Данила, збив на землю, почав вивертати руки.

— Боже мій! — скрикнула тітка. — За що ж це ви, анцихристи, на людину напали? Здрайці⁵⁴ прокляті! Ланці⁵⁵ нещасні!

— Цить, стара, — обізвався хтось хрипкуватим голосом, — бо як таракну по головешці оцим києм, то й клепок не позбираєш. Вишкірилася...

— Тю на тебе, окаянный, — заплакала тітка. — Верзеш таке на стару людину. І язик тобі не одсохне, і руки не покорчить, і голову назад не поверне...

Данилу скрутили руки, зв'язали налігачем, підвели на ноги.

— Ну, як? Докозакувався? — став перед ним панський челядник, ехидно посміхнувся. — Думаєш, пан Чермінський забув про тебе? Дев'ять років чинш не платиш...

Так он воно що! Пан Чермінський! А він, Данило, й забув про нього. Дев'ять років про Україну думав, а пана й разу не згадав. Бодай би його лиха година побила ще в колиці.

Челядників було п'ятеро. Вони вивели Данила з кладовища, підштовхуючи киями, підвели до коней, накинули на шию петлю, всілися верхи на коней і погнали чвалом уперед. Данило спіткнувся зразу, але втримався.

«Боже, дай сили витерпіти, — прошепотів, — не дай упасти... бо кінець буде. Мати божа, заступися».

Бігти було не так і важко — тягнула мотузка, але кількарічна неволя давала про себе знати. Данило почав засапуватися, а там і незчувся, як закрутилося в голові, потемніло в очах — і він повалився на землю. Коні не стихили бігу й поволокли його далі.

Отямився Данило на панській стайні. Ніс і рот були забиті землею, лице горіло, тіло нестерпно боліло. Він тяжко застогнав і спробував перевернутися.

— Ага! Перестав прикидатися! — хтось злорадно прошипів збоку.

Данило відкрив очі. В напівтемряві помітив кілька челядників, а в дверях — розповнілу присадкувату постать. «Пан Чермінський», — догадався.

— То як, хлопе? — обізвалася каркаючим голосом постать. — Згадав, чий ти?

⁵⁴ Здрайця — зрадник.

⁵⁵ Ланець — лайливе слово, вживається в значенні негідник, бешкетник.

— Козак я, — перемагаючи біль, закривавленими губами вичавив Данило. — У наглій справі до гетьмана Жолкевського посланий...

— Ов-ва! — заходився сміхом Чермінський. — Хлоп став послом. І чий же, якщо не таємниця?

— Батька Сагайдачного! — відрізав Данило.

— Он як! Здрайця здрайцю уповноважив везти коронному гетьманові важну супліку!⁵⁶ Ха-ха-ха-ха! І де ж та супліка? Про що в ній пишеться, пане посол?

— Нема в мене ніяких суплік. Розв'яжіть мені зараз же руки. Я скажитись буду!

— Ха-ха-ха-ха! — залився реготом Чермінський. — Може, скажеш — кому?

— Його ясновельможності гетьманові Жолкевському! — відрубав Данило.

— Ха-ха-ха-ха! — глумливо гиготів Чермінський. — Хлоп буде скажитися на свого пана! Чули таке? В Речі Посполитій Польській хлоп хоче скажитися на пана! Ха-ха-ха-ха! — брався за живіт Чермінський, крутився то туди, то сюди. — Ану, хлопці, покладіть його на ослін, спустіть штани та полосніть трохи канчуками те місце, що нижче поперека примостилося. Може, хлоп отямиться та й іншої пісеньки заспіває?!

Челядники підбігли до Данила, зірвали жупан, сорочку. — Не смійте! — дико блиснув очима Данило, вдарив ногою в живіт панського посіпаку, що крутився попереду, збив ліктем другого, турнув плечем у підборіддя третього. Решта челядників розскочилися в різні боки, зам'ялися. Данило тим часом наблизився до стіни, уперся спиною в дошки.

— Не підходьте, лакузи, — застеріг, — коли жити хочеться.

Челядник, котрому дістався удар у живіт, в'юнився на землі, белькотів, похрипуючи:

— Панове, та що ж це ви... Валіть його на землю. Він же мені всі нутрощі відгепав... Бийте його.

— Хапайте його! — заверещав і Чермінський. — На ослін хлопа! Я сам буду катувати!

У дворі злякано завалували собаки, закудахкали кури, Розлітаючись усібіч.

— Що там? — повернувся Чермінський до брами й отерів: прямо на нього летіло кілька козаків.

⁵⁶ Супліка — письмове прохання.

— Матка боска! — скрикнув пан, метнувся в куток і шмигнув за стару колимагу. За ним порачкували й челядники, кинувши канчуки й кий.

— Даниле, де ти? — гукнув Олексій Рябий, зупинивши коня в дверях.

— Тут я, братці, — вийшов на світло Данило.

— Боже мій! — скрикнув Петро Сокира. — Що ж вони зробили з тобою?

— Розв'яуйте швидше руки, — звелів Рябий друзям, а сам, скинувши сорочку, почав витирати Данилові обличчя.

— Обережно, брате, — простогнав Данило. — Водою трохи помочи.

— Ні, брате, ми оковитою краще тебе обмиємо. Аби зараза ніяка не причепилася. У цирульника пляйстер⁵⁷ дістанемо.

— Пече ж, — скривився Данило, як тільки Олексій, змочивши рукав сорочки горілкою, провів злегка по щоці.

— Потерпи, друже. Не таке ж терпіти доводилось...

Обмивши Данилові обличчя й руки, Рябий повернувся до супутників:

— Чому ж стали як укопані? Живий наш отаман, а це головне. Подряпався трохи — це нічого, заживе. А де ж люципер той зі своїми посіпаками? Куди щезли?

— Та он же в кутку за колимагою, — тицьнув рукою праворуч Стефан Кодряну. — Зачекай, ось я кия замашнішого виберу...

— Ану, вилазьте, козолупи! — гримнув донець. — І то швидко! Часу не маємо. Бач, які спритні.

— Не дозволю! — переляканим голосом пропищав Чермінський. — Єстем шляхтич! Я крулю поскаржусь! Я...

— Вилазь! Вилазь! — підійшов до колимаги Кодряну, постукав кием об дверці. — Не барися, пане. Ми й справді часу не маємо.

— Що ти просиш його, Стефано? — обурився Кирило Осика. — Він своїх селян просив коли-небудь? Посторонись трохи, я його іншим робом...

— Я був маршалком!⁵⁸ — заверещав Чермінський. — Моя матка...

Осика перегнувся через передок карети, ухопив пана за комір.

— Я сам! Я сам! — запручався Чермінський.

⁵⁷ Пляйстер — ліки, виготовлені з оливи, канфолі і воску.

⁵⁸ Маршалок — голова сейму, голова в раді сановників, старший у громадському зібранні, у війську тощо.

Він вирачкував з-під карети, обтрусився, закопивив нижню губу.

Владислав Забродський повернув його обличчям до себе, пирхнув:

— Ов-ва! Пан не тіко перепудився, а й обкалявся.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготали козаки на всю стайню.

— Не позвалям! Єстем шляхтич! — прошипів Чермінський. — А ти, гунцвот⁵⁹, — глипнув на Забродського, — таке ж бидло...

— Помовч, помовч, пане, — спохмурнів Забродський. — Я хоч і поляк, і католик, а не таке...

— Всі поляки брати, — заскімлив Чермінський.

— Чорт тобі брат, а не ми, — кинув Владислав, вибираючи на долівці кия. — Лягай! Та нюні не розпускай. А то аж дивитися гидко...

— Та що ви? — ще раз крутнувся Чермінський. — Панове козаки. В мене злоті є. На дорогу вам дам... Коні в мене добрі...

— Від злотих не відмовимось, — обізвався Рябий. — Скільки там їх у тебе?

— Сто злотих дам...

— Фю-і-ть, — свиснув Олексій. — Туди к чорту. Маршалком був, батька зацного мав, а сто злотих за себе заправив.

— Двісті злотих, панове.

— Ти що, пане, на ярмарку чи де? — підійшов до нього ближче Кирило. — Не гендляр же, а шляхтич... ніби... Тисяча злотих — і ні гроша менше. Чув?

— Згода, панове, згода, — забелькотів Чермінський.

— Де вони лежать? — Кирило взяв пана за підборідок, глянув йому в очі.

— В шкатулці, добродію. В скрині вона, за правими дверцями. В опочивальні.

— Гаразд, перевіримо. — Кирило поспішив до панського будинку.

— Зажди, друже, — зупинив його Сокира. — Разом безпечніше.

— А далі що? — розвів руки Кодряну. — Злотими пан і відбудеться? А злоті ті ж людською кривцею прироблені.

Хіба ж вони його? Га, Даниле? Отак познущалися над тобою, а ти мовчиш?

— Хіба тільки надо мною знущалися? Он люди стоять. Хай вони скажуть і про пана, і про челядників.

⁵⁹ Гунцвот — собачий син, шельма.

Козаки оглянулися. Весь двір був виповнений селянами. В білому полотняному одягу й крислатих солом'яних брилях стояли чоловіки, у таких же сорочках і темних запасках — жінки.

— То як, люди добрі? Відпустати пана? — звернувся до них Рябий. — Він хоче відкупитись. Тисячу золотих пообіцяв за гріхи свої.

Селяни мовчали.

— Причини двері, Олексію, — обізвався Данило, щоб пан і його виводок нічого не бачили й не чули, а тоді й запитуй.

Рябий прихилив стулки дверей, притулився до них спиною, всміхнувся до селян:

— Ну то як? Що робити з паном?

— Всипати йому по саму зав'язку! — гукнули з гурту

— Щоб до нових віників пам'ятав!

— Щоб і дітям заказував!

Щоб не бидлом нас звав, а людьми!

— Що ж, — сказав Рябий, — воля ваша. Хочете всипати — всипте. Ми зав'яжемо пану і його прихвосням очі, а ви вже сипте їм стільки, скільки вони заслужили. Воля ваша.

Чермінський знову кричав, погрожував, упирався, але, коли Петро Сокира підніс йому кулака до носа й сказав: «Бачиш, яку довбню ношу з собою? Цвяхи забиваю. Стукну раз по голові — і не писнеш!», змовк. Невдовзі Чермінський лежав на ослоні, а челядники на землі — і селяни, вишикувавшись вервечкою, один за одним підходили до ослона, брали кия й згнали свою злість на тих, хто знущався над ними все життя.

Сонце клонилося на захід, коли Данило з друзями вихали з села.

— Де на нічліг спинимось? — запитав Данило.

— У лісі! — радісно вигукнув Кирило Осика. — Де ж іще? — І безпечно, і затишно, і зручно.

— Таж холодно. Земля вже замерзає, — зіщулився Кодряну.

— Тю-ю-ю. А цигани ж і взимку надворі ночують. А ми козаки, — наполягав Осика.

— Заперечень нема? — знову озвався Данило.

— Нема, нема, Даниле, — загомоніли козаки.

За півгодини доскочили до розлогого бору. Назбирали сухої трави, хмизу, шишок. Розклали вогнище, посідали півколом.

— Нічого кращого немає, — промовив Осика, — як сало,

підсмажене на вогні в лісі. Настромиш на шпичку, пригрієш гарненько, воно як зашкварчить — так слина й покотиться. Підставиш кусень хліба під сало, а з нього кап-кап-кап. Ох і смачно ж!

— А в нас і сало є. Курінний аж три четвертинки дав. Каже — в дорозі знадобиться, — згадав Петро Сокира і розв'язав торбу. Дістав звідти загорнений у чисту полотнину шматок, почав різати на частини й роздавати товаришам.

— А шпички самі робить, сухарі свої їжте, — додав. Сало приємно пахло, лоскотало ніздрі.

— Ох і смачне, — облизував хліб Осика.

— Що правда, то правда, — згоджувався Кодряну.

— На гарну страву я мастак непоганий, — усміхнувся Осика. — Коли б оце ще вареників з маком, медом помазаних! Ох і хропілося б тоді!

Повечерявши, козаки зробили з гілля постіль, послали чап्राки⁶⁰, вкрилися киреями⁶¹ й почали дрімати.

— А я буду на чатах⁶². Вогонь підтримуватиму, — сказав Рябий. — Я і в сідлі висплюсь.

Вдосвіта загасили вогнище й рушили далі. Сосни стиха шуміли, перешіптувалися. Сварилися сойки, скрекотіли сошки, цвірінкали синички, стукотіли на сухих стовбурах дятли.

— Славно в лісі, — усміхався Кирило Осика. — Повернуся додому, знову лісником буду.

3

Канцлер Станіслав Жолкевський після обіду любив помріяти. Заклавши руки за спину, він і сьогодні крізь заплакане вікно дивився на покриті лапатим інесм віти береги й подумки блукав у сивій давнині. Думав про походи й битви Александра Македонського, Ганнібала, Юлія Цезаря, захоплювався їх рішучістю, сміливістю, наполегливістю. Особливо йому імпував Юлій Цезар. Жолкевський намагався наслідувати його. «Прийшов, побачив, переміг — геніально!» — вигукував він не раз. Йому, Жолкевському, теж доводилося частенько проявляти мужність, нападати несподівано, діяти рішуче. «То не полководець, котрий знається із сумнівами, бариться, вичікує», — казав він раз у раз сам собі.

⁶⁰ Чапрак — вовняна підстилка під кінське сідло.

⁶¹ Кирея — верхній довгий суконний одяг з відлогою.

⁶² Стояти на чатах — охороняти щось, вартувати.

Знову чомусь згадався той зраїця Наливайко. Скільки літ минуло, а й зараз якось моторошно. А все тому, що той самозваний гетьман не знав військової науки. Зібрав зграю пройдисвітів і три роки не давав спокою всій Речі Посполитій. Уникав чесної зустрічі... Хоча й не завжди... Хитрував... Однак, й він, Жолкевський... Але то був рокош...⁶³ Які ж тут правила? Про яку честь можна говорити, коли маєш справу з хлопом? З бидлом отим? З розбишаками заповідними? Хіба вони вояки? Зраїці та й годі.

Інша річ — похід у Молдавію й Трансильванію... Проти Бетлена Габора доведеться діяти зовсім іншим робом...

Похід, у який збирався Жолкевський, був викликаний війною між Католицькою лігою й Протестантською унією.

На чолі Католицької ліги стояли Габсбурги, династія, що правила в Австрії, Іспанії й підлеглих їм країнах. Лігу підтримували папство й католицькі князі Німеччини.

До антигабсбурзької коаліції, чи то Протестантської унії, входили католицька Франція та Швеція, Голландія, Данія, а також Англія. Вони опиралися на протестантських князів у Німеччині, антигабсбурзький рух у Чехії та Трансильванії (частина Угорщини).

Війна між Лігою й Унією (пізніше названа тридцятилітньою) розпочалася в 1618 році повстанням чеського народу проти поневолювачів. На допомогу чехам прийшов трансильванський князь Бетлен Габор, що визволив від австрійців північ Угорщини й Словаччини. Об'єднані повстанські сили завдали кілька поразок Габсбургам і в жовтні 1619 року підійшли до Відня.

Польський король Сигізмунд III, що в 1613 році уклав союз з Габсбургами, послав за Карпати загопи Лісовського, які почали спустошувати Словаччину. Бетлен Габор мусив зняти облогу Відня.

У Польщі було немало противників втручання у війну між Лігою й Унією, бо це могло привести до конфлікту з Туреччиною, яка хотіла посилити свій вплив у Центральній Європі й обіцяла підтримку Бетлену Габору.

Проте Сигізмунд III вважав, що допомога Габсбургам у боротьбі проти їх повсталих підданих примусить змовкнути невдоволених, адже Габсбурги обіцяють повернути Польщі Сілезію, яка ще в XIV столітті була приєднана до чеської корони.

Та Габсбурги не поспішали повертати Сілезію, і Сигізмунду III довелося маскувати свої дії й запевняти, що

⁶³ Рокош — заколот, бунт.

похід у Молдавію здійснюється не заради допомоги Габсбургам, а з метою підтримки молдавського господаря Граціані, якого не злюбив султан.

Роздуми Жолкевського перервав джура, що зазирнув до світлиці:

— Ваша світлість, гінець від Сагайдачного.

— Від кого? — кинув через плече гетьман.

— Від Сагайдачного, ваша світлість.

Жолкевський насупився. «Теж ще полководець, — прошепотів. — Збере головорізів та й розбійникує по всім Чорнім морю. А під Москвою — ні туди і ні сюди. Постояли-постояли та й назад потягли».

— Кликати, ваша світлість? — нагадав про себе джура.

— Проси, — обізвався Жолкевський. — Тільки одного. І ноги хай добре витре. Та жупан від пилюки витріпає.

Данило, ввійшовши в покої гетьмана, на якусь мить розгубився — напівморк, похмурі лиця якихось пращурів гетьмана на парсунах⁶⁴, важкі меблі, набурмосений господар, та за хвилю опанував себе, низько вклонився, відтак виструнчився й заговорив:

— Гетьман його королівської милості Війська Запорізького Петро Конашевич Сагайдачний просив зичити вашій ясновельможності доброго здоров'я й вічного благополуччя.

— Дзенькує... бардзо, — промовив гетьман, потім спохопився. — Будеш, козаче, і йому того зичити.

— Гетьман Петро Конашевич ніякої цидули не писав... з огляду на всякі дорожні несподіванки, а тому просив, аби ви, ваша ясновельможність, вислухали мене.

«Хлоп, а поштивий, — зауважив подумки Жолкевський. — І честь знає. Буває ж таке...»

— Сідай, козаче, розповідай, — промовив поблажливо Данило зам'явся: сидіти в присутності панів ніколи не доводилося.

— Ваша ясновельможність, — промовив, — коли про важливі речі йдеться, а тим паче про наглу справу, сидіти незручно.

«Ще й розумний, — знову відзначив гетьман про себе. — І де вони такі беруться серед хлопів? І шкіл не кінчають, і по чужих краях не роз'їджають...»

— Гарзд, — махнув рукою, — я слухаю.

Данило розповів, що привело його в покої канцлера.

⁶⁴ Парсуна — портрет.

— Похвально, дуже похвально, — сказав Жолкевський, вислухавши гінця. — Спасибі тобі, козаче, щире спасибі. І пану Сагайдачному спасибі. Мало, дуже мало козаків дбають про наш маєстат⁶⁵, скоріше... більшість діють навпаки. Та, на щастя, й серед вас є справжні сини вітчизни. У серпні, кажеш, козаче? Що ж... Я встигну... Шляхетне воїнство не звикло баритися. Це ж не Запоріжжя, де кожен сам собі пан...

Данило пропустив мимо вух глумливі слова Жолкевського й знову заговорив:

— Батько Конашевич просив запитати: чи не згодились би ви, ваша ясновельможність, аби й козаки сукупно з вами виступили проти тих зухвальців? Звісно, коли найясніший пан круль і сенат зволють збільшити реєстр і дати запевнення, що козацькі вольності ніхто порушувати не буде...

Лице гетьмана знову спохмурніло, акуратно підстрижені брови насупилися, вуса настовбурчилися, загорілі щоки збуряковіли.

— Не хочу я з грицями воювати! Нехай ідуть до ролі⁶⁶ альбо свині пасти, — вигукнув він зозла й осікся. «Навіщо ж я так видаю себе перед нижчим себе».

Данила мов окропом хто облив. Він аж тіпнувся, аж рота розтулила, та вчасно стримався. «Тримайся, — подумки наказав сам собі. — Не подавай виду, що ти розірвав би цього негідника на місці. Не надавай значення його лепету... Це ж старий, закоханий лише в самого себе, зазнайкуватий можновладець, який тільки й думає, що вся Польща тримається на ньому одному. Невже тобі, Даниле, вперше терпіти кривди й образи? Невже твої брати злиняють від того, що скаже про них якийсь Жолкевський... Скільки таких, як він, було і скільки ще буде, а народ український жив і житиме. Боляче слухати образливі слова, але що зробиш? Погубити себе легше всього...»

— От що, козаче, — погамувавши свої збурені почуття, зрештою обізвався Жолкевський. — Скажеш пану Сагайдачному, що поки що нема потреби... нам сукупно виступати... Адже ж татари й турки йдуть не на Польщу, не на Україну, а лише на допомогу зраїці трансільванському — Бетлену Габору. А якщо вони повернуть і на наші землі, то це ж буде всього-на-всього звичайнісінький набіг здобичників, з яким я зможу справитися й сам. За звістку ж ще раз щира

⁶⁵ Маєстат — велич.

⁶⁶ До ролі — до землі (rola (пол.) — земля рілля).

дяка, — потім швидко карбованими кроками підійшов до скрині, вийняв з неї шкатулку, дістав капшук.

— Ось тут, козаче, трохи злотих. Думаю, що цього досить, аби викупити з неволі твоїх сина й дружину...

— Ваша ясновельможність, хіба ж я за плату? — Данило звів карі очі на гетьмана.

— Бери, бери, — підійшов Жолкевський упритул до нього, тицьнув у пазуху капшука. — Це не плата. Туркам будеш платити. А я дарую їх тобі. Зрозумів? Дарую... за твою чесність, за те, що ти не такий, як інші, як всі твої друзі, що нас у ложці води втопили б...

Данило опустив очі, прикусив язика, зціпив кулаки. «Боже, всемогутній боже, дай сили витримати».

— Іди, козаче, — почув ніби уві сні. Він уклонився й вискочив за двері.

Жолкевський знову підійшов до вікна, задумався. Невже доля перестала усміхатися йому? Все ж ішло так добре...

Він, як і всі правителі Речі Посполитої, був певний, що мир з Туреччиною досить міцний, що в Стамбулі їх вважають своїми спільниками у боротьбі з українським козацтвом. І от тепер... клятий Іскандер-паша зібрався в похід...

Ясна річ, не Бетлен Габор потрібен Туреччині. Султан хоче ловити рибу в мутній воді. Запахло поживою, от і преться в Європу. Фортеця Вац на півночі Угорщини муляє очі. Аякже... Ласий шматочок... Рукою подати до Чехії... та й зрештою до Польщі...

Яка близорукість! Думати про нові надбання тоді, коли під носом розбійники пляндрують давно придбане... Лотр Сагайдачний розгромив Кафу, Синоп, пограбував околиці Стамбула, а вони... Дочекаються, що він увірветься й у сераль⁶⁷ Османа II. Слава ж так запаморочила голову тому козацькому зраїці, що він ні перед чим не спиниться.

Згадалося, як в'їжджав Сагайдачний у Київ після погрому Кафи в шістнадцятому році, як славили його гречкосії з усієї України. Ще й зараз у вухах дзвенить грім гарматної й мушкетної яси на честь лайдака, урочистий благовіст схизматських дзвонів, захоплені вигуки київських зівак. Косматі попи стрічали його навіть з хоругвами, іконами, хрестами.

А він витеребився на білого коня, схиляє голову то в один бік, то в другий, кланяється, дякує... Куди ж... Другий Юлій Цезар...

⁶⁷ Сераль — європейська назва султанського палацу.

Здрайця... Та що поробиш... Він закопилить губи ще й не так, якщо Іскандер-паша говоритиме одне, а чинитиме інше...

Ще в чотирнадцятому році румелійський бейлербей Ахмед писав йому, Жолкевському, що одержав від султана наказ будувати фортеці, щоб перешкодити запоріжцям виходити з Дніпра в Чорне море. Тоді він, Жолкевський, відповів бейлербею: «Якщо треба буде, допоможемо один одному проти спільних ворогів, ви зі свого боку, ми зі свого, щоб знищити їх дощенту».

У шістнадцятому році румелійський бейлербей пропонував йому, Жолкевському: «Будемо їх тіснити, я від Очакова, а ви з другого боку». Того ж року він, Жолкевський, висловив Іскандер-паші задоволення тим, що турки збираються розгромити запоріжців, і запевнив його: «Тих, що будуть ховатися у наших краях, будемо знищувати».

Ці клятви й обіцянки у вересні 1617 року було закріплено в Ярузі так званим Бушівським договором, за яким польська сторона зобов'язувалась платити данину татарам, не втручатися у справи Молдавії, Трансільванії й Валахії, зруйнувати прикордонні фортеці і заборонити козакам виходити в Чорне море.

Іскандер-паша не забув про це, адже він, Жолкевський, не тільки поставив свій підпис на папері, а й через місяць змусив Сагайдачного підписати Вільшанську угоду... А тепер той же Іскандер-паша збирається в похід...

А може, й цього разу вдасться порозумітися й розійтися так, як під Яругою? Дав би бог...

Отже, ніяких козаків! Хіба що... кілька десятків охочих стрільців. Так-так... охочих... Тільки ради того, щоб показати тому «главі Угорщини» Габору, що проти нього йде вся Східна Європа. Що угорського здрайцю готові бити навіть запорізькі здрайці... І таки не більше кількох десятків, аби не подумав Іскандер-паша, що він, Жолкевський, помирился з козаками, що забув свої клятви й обіцянки...

Тільки так! І не гаятись! Жодного дня, жодної хвилини. Швидше зайняти Молдавію, перетягти на свій бік Граціані! Іскандер-паша буде поступливіший, коли побачить, що вся Молдавія в його, Жолкевського, руках... І не тільки Молдавія, а й Волощина, й Трансільванія... Швидше розгромити Габора! Тоді Іскандер-паші нікого буде захищати, нікому допомагати!

Тож не гайся, Станіславе! Дій, як Цезар! Лаври переможця дістаються тільки тому, хто мужній, відважний, сміливий, тільки тому, хто йде вперед, не оглядаючись назад!

Обуренню козаків не було меж. Як тільки Данило, виїхавши за Жовкву, розповів про свою розмову з канцлером, вони зупинили коней і навперебій загукали:

— Отак і сказав: не хочу з грицями вкупі воювати?

— Так і сказав. В огнище вкинувся⁶⁸ і додав: хай ідуть до ролі альбо свині пасти.

— Ах він пика свиняча! Блазень смердючий! Очамрив він, чи що?

— І чому ж ти не заїхав йому в пику?

— Стримався якось. А руки так свербіли, так свербіли.

— Така свиня невдячна, а ще й канцлер. Якби не гриці, то турки й татари і Жовкву твою і тебе самого давно захопили б.

— До Кракова й Варшави дійшли б!

Всю Польщу сплюндрували б!

— А Сагайдачний з ним ще й під Москву ходив.

— Що було, те було. Більше не піде. Як розкажу йому про гриців, зразу охолоне.

Поверталися назад тією ж самою дорогою, якою добиралися до Жовкви. Минали убогі села, ліси й переліски, Кидрови й левади. Спинаялись на нічліг за наполяганням Кирила Осики в лісах. Смажили сало, варили куліш. Олексій Рябий уполював вепра — тому й м'яса було вдоволь.

— Вареників оце б з маком, — пожартував Данило, скося поглядаючи на Кирила Осика.

— То в чому ж справа? — вигукнув Петро Сокира. — Завтра можемо й покуштувати.

А де б то? — обізвався Кирило Осика.

— Як де? В моєї Килини. До Вільхівки — палкою кинути, і майже по дорозі, ну якогось там півгону вбік.

— А що, хлопці? — заблищали очі в Данила.

— А чи не вийде так, як у Лисянці? — засумнівався Кодряну. — Пан живе в селі? Чи де?

— Таж у селі... Влітку тільки. Правда, я з села на Січ махнув давно, то як там зараз — хтозна.

— Як вовка бояться — в ліс не ходити, — кинув Кирило Осика. — У Лисянці викрутилися, викрутимося і тут. Кажі не кажі, а шість чоловік — це ж сила!

— Та ще й яка сила! — ухопився за слово Сокира. — Шість козаків вартніші кількох десятків панських посіпак.

⁶⁸ В огнище вкинутися — скипіти, розсердитися.

— Так чи не так, а боятися нам нічого, — зауважив Владислав Забродський. — Як же це — з неволі вирватись і додому не заскочити, жінку й дітей не побачити? Та коли б вони в мене були, то я за тридев'ять земель махнув би.

— Коли б оце мимо Полісся їхали, я теж не втерпів би, — підкинув і Кирило Осика.

— Поїхали, братці, — сказав Данило. — Веди, Петре. Тільки ж пам'ятай: батько Сагайдачний наказував не гаятися.

— А ми й не будемо, — запевнив Сокира. — Одна нога — там, друга — тут, на битім шляху, яким їдемо. Сини ж у мене, братці, — почав хвалитися він, — орли! Ще в пелюшках до шаблі тягнулися. А коли підросли — то хлопцями всього села верховодили. Панські полигачі інакше, як розбишаками, й не звали їх.

Добралися до Вільхівки десь опівдні.

Кирина Петрова була вродливою жінкою: і чорне, заплетене в дві коси волосся, і тоненькі брови, і бліді щоки з невеликими ямочками, і великі сині очі — все в ній було привабливе, миле, ніжне. Хлопці Дем'ян і Роман, цибаті підлітки, були схожі на батька — високі, підтягнуті, сухорляві, сіроокі, гостроносі, довгоруки. Вони спочатку засоромлено тупцювали на місці, та коли мати, захилинаючись од сліз, кинулась на шию козакові з довгими вусами й закричала: «Петре, невже це ти?», теж підскачили до нього, обхопили за плечі й слідом за матір'ю почали цілувати його.

— Ну... досить, досить вам, — пручався Петро, витираючи сльози. — Дайте ж я на вас погляну. Я ж дев'ять років вас не бачив. Я ж і слова не чув про вас... Я ж і не сподівався вас уже побачити...

Як тільки Кирина й сини випустили його зі своїх обіймів, він почав знайомити сім'ю з побратимами.

— І на каторзі разом, і на Січі разом, і в дорозі разом. Одним словом, Кирино, всі ми — нерозлийвода.

— Ой лишенько, — заметушилася жінка, — гостей повна хата, а в мене ж... Борщу тільки на трьох... Та й каші не більше... Доведеться зачекати... Вибачайте вже... Я зараз... Я швиденько...

— Кирино, — зупинив Петро дружину, — не метушись. У нас є що поїсти. Козак завжди возить усе необхідне з собою.

— І скажеш, Петре, таке, — махнула жінка рукою. — Який ти козак. Ти хазяїн сьогодні, а вони гості.

— Та ми ж, Кирино... Та я ж заїхав на вас глянути... Скільки не бачив. Уже не сподівався...

— Мовчи, — взялася жінка руками в боки. — Не встиг у хату ввійти, а вже перечити починаєш? Де це ти такого набрався?

— Та що ти, Кирино?! — знітився Сокира. — Та коли я перечив тобі? Ти ж мати в нас, — закліпав він винувато, глянув на синів. — А мати всьому голова. Так же, сини?

— Отож! — переможно вигукнула Кирина. — А якщо так, то сядьте та й чекайте. Я зараз...

— То, якщо ти вже так вирішила, — несміло обізвався Петро, — то, може б, вареничками нас порадувала... З макком... Вони ж у тебе такі смачні, такі запашні, такі солодкі виходять... Ніхто, мабуть, у нашому селі таких не зварить...

— Мати в нас така, — обізвався Дем'яно.

— Усе в неї найкраще, — додав Роман.

— Правильно, хлопці, — підтримав Петрових синів Владислав Забродський, — матка — то найкраще на землі. Вона й народила вас, і вигодувала, і виростила, і на путь істини наставляє. Одним словом, людей з вас робить.

Кирина розпалила в печі, поставила воду на окріп, звеліла синам товкти мак, а сама кинулась до сусідів позичити сироватки. За хвилину вона вже місила тісто, розкачувала його на стільниці. Не встигли козаки випалити по люльці, як на столі парувала макітра з варениками, а в мисці золотисто поблискував мед, принесений Дем'яном і Романом від діда.

— Сідайте, сідайте, — припрошувала Кирина козаків. Данило дістав карафку з горілкою, в'язку тарані. Налив усім по чарці.

— А хлопці ж як? — глянув на Дем'янка й Романа Олексій Рябий. — Старалися так... Аж на другий кінець села бігали...

— Ми не п'ємо, — промовив Роман. — Рано ще, дядьку.

— Хай підростем, станем козаками, тоді вже, — додав Дем'ян.

— Тільки знайте, — всміхнувся Олексій, — козак п'є лишень тоді, коли нічого робити. А байдикувати йому майже не доводиться, завжди робота є: то ліс треба рубати та до Дніпра тягати, то чайки рихтувати, то військову справу опановувати, то в похід іти. А в поході горілки ані краплі не можна. Отак-то.

— І правильно, — промовив Дем'яно. — Дід Охрім казав: хто в чарку заглядає, той розум пропиває.

Вареники в Кирили були й справді смачні. Покуштувавши їх, козаки забули й про горілку, і про тараню, й про капусту, що внесла Кирина з комори.

— Ех, коли б моя жінка коли-небудь щось подібне зварила, — зітхнув Кирило Осика. — Правда, потапці в неї з салом теж непогано бувають.

— Та куди тим потапцям до цих вареників, — обізвався й Кодряну. — Куштував я одного разу потапці — хліб підсушений та й усе. Правда, коли до них гаряча рибна юшка, то й непогано. А це... пальці облизував би.

— А пухкі ж які, — задоволено говорив Данило.

— В роті так і тануть, — усміхався Забродський.

— Моя Килина така вже. Як спече або зварить, то ніхто нічого поганого не скаже. Як весілля в кого, або хрестини, або поминки, так її й кличуть. Краще неї ніхто вже не зготує.

— Бачу, Петре, який ти був, такий і зостався. Любиш поговорити, — сказала дружина. — А самому свою жінку хвалити нічого. Хай люди побачать, яка вона в тебе, та й скажуть своє слово.

— А що тут казати, — вихопився Олексій Рябий. — Крім доброго слова, нічого іншого не скажеш. Коли б мені таку жінку, я й лиха ніколи не знав би, і на інших зизим оком не поглядав би.

— У мене Горпина теж до страв приділа, але ти, Килино, — додав Кирило Осика, — набагато її перевершила.

Данило їв мовчки. Його Марія все готувала теж смачно, але ж... Як-то вона зараз? Що робить? Що думає? А Степанко?

Глянув на Сокириних хлопців. Серце щемно занило, бентежно забилося. Коли ж його дитина побачить рідний край, обніме батька, притулиться до дідуся й бабусі?

Маріє, кріпись.

Жди, рідна. Вір.

Пообідавши, козаки подякували господині й почали збиратися в дорогу.

— І ти? — взялася в боки Килина й підступила до Петра. — З якого це часу ти сам став вирішувати, що робити і як бути? Га?

— Та я... — розгубився Петро. — Хіба я сам? Це ж товариство так поклато. Ми ж послі...

— Ти ба! — сплеснула руками Килина. — А може, ти мій чоловік?!

— А я хіба що? Кажу ні? — розвів руки Сокира.

— А якщо мій чоловік, то й слухай мене, а не товариство. Поблукав десять літ — і досить. Пора й честь знати. Дітям раду треба давати. Пан почав їх на панщину замість тебе гонити.

— Хай він... Хай він... Удавиться тією панщиною, як нечистий галушкою, — закричав Петро. — Хто козаком хоч день побув, той панщини й години не робитиме. Я п'ятнадцять літ на його полі за плугом ходив. Дев'ять літ на каторзі веслував. Досить з мене!

— А з мене? — звучила очі Килина. — І панщина, і господарство, і діти? Теж п'ятнадцять літ. Поки ти дома був, ще сяк-так було, а як сама з ними зосталася, знаєш, скільки натерпілася? — схлипнула Килина.

Петро підійшов до неї, обняв.

— Килино, — промовив, — ми ж тільки стрілися, а ти вже так напосілася на мене. Люди ж стоять, слухають усе...

— А люди — то що? Жінок не мають? Не слухають їх, чи що? Та що ж то за чоловік, який жінку не шанує?

— Та я ж... шаную тебе, Килино. Дев'ять років день і ніч про тебе думав. Коли б ти знала, скільки снилась мені...

— От що, Килино, — підійшов до них Данило. — Жінку треба і шанувати, і поважати, і слухати. Без цього ладу в хаті не буде. Я ось теж... без своєї... як без рук... Але ж... У Крим треба їхати, її з дитиною рятувати, в неволі вона, а гетьман до Жолкевського попросив поїхати. Справа дуже нагла. А Жолкевський, трясця його матері, дибки став. Що скаже тепер батько Сагайдачний? Не будемо ж чекати людоловів на печі. Гукне: «В похід, братці!» — і всі підемо. Мати, батько, жінка, діти — всі рідні, та рідний край — Мати, батько, жінка, діти — всі рідні, та рідний край — дорожче, Килино. Коли йому небезпека загрожує, всі маємо на його захист ставати. Мучились дев'ять літ, ще рік-маємо на його захист ставати. Мучились дев'ять літ, ще рік-два якось переб'єтесь. У вас же сини, Килино, уже дорослі, господарі уже...

— А так, хазяєчко, — наблизився до неї Олексій Рябий. — Петро всю дорогу про тебе говорив, так хвалив, що ми вже й боятися почали, аби не перехвалив. А синів! Коли б ти тільки чула, Килино... Але ж козак сам собі не хазяїн.

— Та який же він козак? — прудкокрилими ластівками злетіли вгору брови Килини.

— Як?! — підскочив до них Владислав Забродський. — Сам Яцько Бородавка нас козаками проголосив! А гетьман Сагайдачний навіть одягом козацьким наділив. А справу Яцько доручив! Подумай тільки. До самого канцлера нас пославав!

— У саму Жовкву! — докинув Кирило Осика. Сонце вже хилилося на захід. З-за лісу підіймалися темно-сірі хмари.

— А до вечора уже й не так далеко, пани-товариші, —

промовив Данило. — Вже кілька ночей спимо під відкритим небом. Намерзлися добряче. Чи не варто було б хоч раз переспати в теплі й безпеці? В Петра хата на дві половини та й хлів чималий. Помістимось усі — і худобі буде де притулитися, якщо негода нагряне. А небо ж, бачите, як сипиться. Як не дощ, то сніг от-от сипне.

— Ми не проти, пане-брате, — зрадів Владислав Забродський. — Як гарно перепочинем, то й швидше їхатимем.

Козаки почали лаштуватися на нічліг: завели коней до повітки, засипали їм вівса в торби, внесли сіна в хату, розіслали на підлозі. Килина простелила рядна.

Та до спочинку було ще далеко. Не встигли козаки скинути чоботи, як із двору почувся лемент. Данило підійшов до вікна, прислухався.

— Якась жінка голосить. Нещастя трапилося, чи що? — знизав плечима. — Вийду послухаю.

За хвилину він повернувся.

— Вставайте, братці, — сказав. — Діло є. Пан здурів. Наказав челядникам⁶⁹ нас піймати, в буцегарню⁷⁰ зачинити. Каже, то не козаки, то самозванці якісь. Так оце жінка одного челядника попередила, щоб ми тікали.

— Козакам тікати порадила! — обурився Олексій Рябий.

— Так що ж будемо робити? — звернувся Данило до всіх. — І тікати не з руки, і челядників чекати не виходить. Боронитися завжди гірше, ніж нападати. Яка буде рада, хлопці?

— Ходімо до пана, — запропонував Стефан Кодряну. — Подивимось на нього, запитаємо, хто дав йому право нас самозванцями об'являти.

— Пішли, — підтримав Стефана Владислав. — А я його запитаю, чи він не самозванець, бува?

— Зарядити всім пістолі, взяти шаблі — і в путь, — скінчив розмову Данило. — Без мене нічого не чинити.

Челядники зустрілися за кілька кроків від Петрової хати. Всі були з шаблями, з добрячими киями. Данило мовчки полічив: чотирнадцять. «По два на кожного, — подумки зауважив. — Що ж... непогано...»

Челядники зупинилися перші. Старший серед них зняв шапку, вклонився:

— Панове козаки. Пан наш, їх мосць Григорій Терновий, веліли вам кланятися, про здоров'я запитати й до

⁶⁹ Челядник — прислужник.

⁷⁰ Буцегарня — приміщення для тимчасового ув'язнення; холодна, темна.

нього в гостину запросити. До їх мосці сусіди з'їхалися, день ангела їхньої доньки хочуть святкувати. Незручно ж якось їх мосці веселитися зі своїми друзями в той час, коли таке шановне товариство черствим куском хліба й сухою таранею пригощається в холодній хлопській хаті.

— Якщо кличе, то чого ж не піти? — повернувся Рябий до Данила. — Як, батьку отамане? Підемо?

— А чому ж не піти? — відповів Данило. — Тільки от ніяк второпати не могу: з якого часу запрошувати в гості почали киями?

— Та що ви, пани-брати? — спохопився старший челядник. — Хіба ж киями з козаками воюють? До них і з шаблею підходити небезпечно. Киї у нас, братці, проти собак. Страх, скільки їх у селі розвелось.

Біля воріт панського двору стояли на чатах два челядники. Вони відчинили ворота навстіж, один з них приклав руку до грудей, схилив голову.

— Ласкаво просимо, панове, — промовив.

— Спасибі, спасибі, — усміхнувся Данило. — Але пам'ятайте, хлопці, коли гість у господі, то сторожа біля входу ставити нічого. Тож ідіть спочивати, а тут і наші козаки постоять.

— Та... та... як же це? — скривився челядник-воротар. — Пан же наказав.

Олексій Рябий підійшов до нього, поклав руку на пістоль, підморгнув.

— Ти що, чоловіче, не зрозумів, чи як? Кажуть же тобі... Воротар уклонився, відступив, потім прудко позадував до челядні. За ним кинувся й другий.

— От так, — сказав Данило. — Хто ж на воротах тепер стане?

— А ми, — виросли з-за спин челядників Дем'яно й Роман.

— Ви? — здивувався Данило. — Та ви ж, хлопці, і зброї не маєте, та й молоді ще...

— Молоді, та ранні, дядьку, — старався басити Дем'яно. — Нам на чатах не вперше стояти. Коли що не так, галаку наробимо, — він потягнувся до вуха Данилового і, коли той нахилився, прошепотів: — Усе село збіжиться. Ми вже декому сказали, а зосталим матуся перекаже. Так що... не хвилюйтесь, виручимо.

— Що ж, добре. Як хочете стояти, стійте, — сказав Данило. — Тільки ж, хлопці, нікого чужого до двору не пускайте.

Старший челядник вискочив наперед, засокорив:

— А тепер, панове козаки, прошу йти за мною.

— Пішли, — спокійно мовив Данило. — Веди, чоловіче. Челядники непомітно почали розходитись за козаками, намагаючись триматися по двоє біля кожного. Данило помітив це й пожартував:

— Друзі, нас збираються під руки брати, аби легше було на східцях триматися, чи що...

— Та де там, — закрутився старший челядник. — Та вам і підійматися не доведеться. Пан наш не любить у палатах веселитися. Він старовину полюбляє. Лицарських звичаїв дотримується. У склепі завжди гуляє. Каже: біля бочок з вином веселіше...

— У склепі? — зупинився Данило. — Як же це?

— А так. Кажу ж, біля бочок. Замість стільців там оклецьки дубові, замість стола — колода.

— Ти ба', — чмихнув у вуса Данило.

Підійшли до склепу. Козаки зупинилися.

— Проходьте, проходьте, панове, — кинувся відчиняти двері старший челядник. — Вас давненько тут чекають.

— Ні, чоловіче, — обізвався Данило. — Так у гості не кличуть. Хазяїна і близько нема, а ми, як свині, поліземо перші. Ні, ми не з таких...

— Їх мосць у склепі, панове, — кивнув на двері челядник. — Вони вас вітати будуть за дверима.

— Ну що ж... коли так, то справа інша, — згодився Данило, повернувся до решти челядників, кивнув на двері. — Ну, так досить стовбичити за нашими спинами, хлопці. Рушайте попереду до склепу, ведіть у гості.

Челядники перезирнулися, нерішуче затупцювали на місці.

— Ну?! — взявся за пістоль Данило. — Довше вас просити?

Челядники посунули по східцях до дверей.

— Відчиняй! — наказав Данило старшому. — Чому завагався? Вина на всіх не вистачить, чи що?

— Не велено, пане отамане.

— Як-то не велено? Я хіба не велю? А може, повторити, чи як?

— Не гримай на нього, отамане, — обізвався Олексій Рябий. — Йому ж і справді пан цього не велів.

Олексій спустився східцями вниз, штовхнув ногою двері. Іржаві завіси заскрипіли, двері поволі відчинилися. Зі склепу вийшло сирістю, затхлим повітрям. Десь у кутку тьмяно блимала свічка.

— Ти тут, пане? — гукнув Рябий.

Склеп похмуро мовчав.

— То де ж хазяїн, хлопці? — насупився Данило до челядників.

— У покоях, панове, — закліпав повіками старший челядник. — Не встигли їх мосць підійти. Заходьте, вони зараз.

— Досить баяндраси точити. Діставайте, братці, пістолі! — наказав Данило. Козаки вихопили зброю. — Так будете заходити до склепу чи ні? — запитав Данило челядників. — Лічу до п'яти. Раз...

Челядники мовчки посунули униз.

— А шаблі мені, — простягнув руку Рябий. — Киї ось у цей куток. Навіщо ж при бенкеті отакі цяцьки. Заважатимуть тільки, — посміхнувся. — А ти ж чого роззираєшся? — гримнув на старшого. — Давай, давай!

Замкнувши челядників, він піднявся наверх, запитав Данила:

— А тепер як? Червоного півня пану подаруємо?

— Почекай, Олексію, — спинив товариша Данило. — Ми ж пана ще не бачили, не віталися з ним, не подякували за те, що запрошував у гості. Нечемно так. Пішли в покої.

Пана знайшли в спальні, на дні сундука з білизною.

— Добридень, пане Григорію, — вклонився Рябий.

— Як ся маєте, добродію? — схилив голову Забродський. — Заждалися нас — та й придрімнули трохи? Чому ж тоді не в постелі, а в сундуку?

— Вилазь, вилазь! — торкнувся панового плеча Данило. — Часу нема у пжмурки гратися.

Пан піднявся, виліз із сундука. Був він низького росту, круглий, як барило, сутулуватий, лисий.

— Тьху... Таке недоладне, а паном зветься, — сплюнув Кирило Осика.

— То як же це, пане, — повернув його обличчям до себе Данило, — гостей запросив, а сам ховатися надумав?

Терновий мовчав. Прикривши очі довгими поріділими віями й насупивши кошлаті брови, він похнюпився й злегка тремтів усім тілом.

— Холодно, пане? — поцікавився Олексій Рябий.

Терновий нічого не відповів.

— Якщо холодно, то доведеться трохи погріти шановного господаря, — сказав Данило. — Пішли, — торкнувся він Тернового, — до склепу. Там же вино, закуска...

Терновий, підтримуючи спідні штани тремтячими рукавами, рушив уперед. Порівнявшись із світлицею, він тицьнув ногою у двері. Вони відчинилися, й на порозі виросла висока пані з розкішним посивілим волоссям.

старшини, а купно з ними і він, гетьман реєстрового козацтва Сагайдачний — і 18 жовтня 1617 року в урочищі Суха Вільшанка, поблизу Білої Церкви, підписано угоду з польськими панами, за якою реєстр мав налічувати лише одну тисячу чоловік. Старшина зобов'язалася розігнати всіх, хто називав себе козаком, але не потрапив до реєстру; тримати залогу біля Дніпрових порогів, яка б не дозволяла довозити запоріжцям припаси ні Дніпром, ні сухоходом.

Народ продовжував боротьбу. Масове покозачення тривало. Влітку 1619 року під Білою Церквою уже стояло десять тисяч «своєвільних» козаків. Але й цього разу старшина постаралася все звести до куцої угоди, підписаної 7 жовтня 1619 року. Пани згодились збільшити реєстр до трьох тисяч чоловік, а йому, Сагайдачному, довелося ставити залогу з реєстровців на Хортиці й берегах Дніпра, нищити козацькі човни, аби січовики не виходили в море...

Сам брав Кафу... і сам забороняв запоріжцям вирушати на Крим...

Підняв очі на козаків. Вони мовчки чекали його відповіді.

— Очевидно, з польськими панами треба розмовляти тільки пістолем і шаблею.

— Тільки так, батьку, — заіскрився Данило.

— Так-то так, а з хати як? знову спохмурнів Сагайдачний. — Самим нам важко, дуже важко... Магнати багаті, найманців не бракує сьогодні... А султан і хан? Тут треба про інше думати. Допомогу шукати треба.

— А навіщо її шукати? — скинувся Олексій Рябий. — Запоріжжя й Дон — як одна сім'я. Одні одним здавна допомагають.

— Одного Дону мало, — задумливо сказав Сагайдачний. — Про Москву думати треба... Я вже не один день над цим міркую. Вже й листа до царя московського склав.

— Правильно робиш, — вихопився Рябий.

— Хочу послів до Москви посилати. Петро Одинець поїде. Може, й ти, Даниле, поїхав би? Бач, гроші грошима, а викуп викупом. Ми з татарами й турками не спілкуємось. А московські послы та й купці там частенько бувають. У Москві навіть податок установили для викупу людей з бусурманської неволі. Собор визначив, скільки можна платити за полоняника. Ти, Даниле, там, може, якось сукупно з Одинцем і домовився б про викуп з неволі своїх рідних. Бо ж, сам розумієш, коли ми там ще виберемось до Криму (а нам же заказано), хтозна чи й дочекаєшся.

— Я з радістю, батьку, — мало не підскочив Данило.

— І ми... Якщо дозволите, — обізвалися разом Петро Сокира й Кирило Осика.

— Якщо з радістю, то йдіть до Одинця, домовляйтеся з ним. А ви, — гетьман повернувся до Олексія Рябого, Владислава Забродського й Стефана Кодряну, — спочивайте. Чи зразу на Запоріжжя рушите?

— Мабуть, батьку, завтра чи післязавтра. Хай коні від дороги відійдуть. Та й самим перепочити не завадить.

— Гаразд, — згодився Сагайдачний.

Через тиждень Петро Одинець з супутниками рушив у дорогу. Данило Тягнирядно наслухався на галерах немало небилець, зібраних з усього світу, й тепер щедро частував ними попутників. Козаки щиро сміялися, підкидали гострі слівця, пригадували й самі різні бувальщини. Час спливав непомітно. У Путивлі довелося затриматися. Воеводи цікавилися не лише метою поїздки козацької депутації до Москви, а й справами Криму, Туреччини, Польщі. Розпитали про те, що відбувалося в цих країнах, а потім дозволили їхати далі. Села тут були такі ж бідні і вбогі, як і на Україні. Траплялися покинуті хати. Селяни, яких тут звали кріпаками, теж ходили на панщину, теж платили чинш чи то оброк. Були такі ж засмикані, залякані й затуркані, як і на Україні. Правда, не було тут гонінь за віру, та благочестиві попи були не кращі католицьких або уніатських, бо теж хотіли жити сито й розкішно, тому й церковні побори тут були не менші, ніж на Україні.

— Мабуть, на тому світі бідній людині тільки й добре, — роздумував Кирило Осика. — У нас кажуть: від Києва до Кракова — всюди біда однакова. А в них, бачу, теж біда по всій землі гуляє.

— Гуляє, то гуляє, а от турецьких і татарських грабіжників Московська земля не знає, — зауважив Данило.

— А правда, — згодилися козаки.

— Значить, їм легше, ніж нам, — докінчив свою думку Данило.

— Начебто, — озвався й Одинець. — А згадайте, скільки польські війська по всій Західній Русі товклися в дванадцятому році. Аж до Москви були добралися. А позаминулого року? Навіть козаків потягнули за собою. Знову до Москви досунулись. Подумайте тільки: скільки міст і сіл сплюндрували вони, скільки збитків простому люду завдали. А хіба це перший раз?

— Мабуть, поки московський цар не прийме нас, усіх руських людей, що під Польщею та Литвою, під свою руку, магнати й шляхта нам тут, на Україні, за шкуру сала заллють

не мало, — подумав у голос Данило, пригадуючи розмову із Сагайдачним.

— А таки так, — згодився Одинець. — У давнину, коли Русь єдина була, коли князі міцно владу в своїх руках тримали, вороги, які нападали, ніколи безкарними не лишались, завжди одержували по заслугі. Польським панам теж не раз добряче діставалося.

У Москві козаків розмістили на посольському подвір'ї. Їм видали государеве жалування й харчі, звеліли чекати. Нарешті 26 лютого 1620 року до них завітав сотник Яков Весков і запросив усіх у Посольську палату. До кремля йшли пішки. Козаки розглядали боярські тереми, купецькі садиби, дивувалися з великої кількості церков. Біля собору Василія Блаженного зупинилися, замилювалися його куполами. Довго приглядалися до Спаської вежі, задивлялися на дзвіницю Івана Великого.

— Вищої споруди на Русі немає, — сказав Одинець.

І щось написано на ній, — заскалив око Петро Сокира. — Тільки кручено так, що нічого не второпаш.

— Извольніем святія троїци повеленіем великого государя царя і великого князя Бориса Федоровича всея Русі храм совершен и позлащон во второе лето государства їх 108, — прочитав Одинець. — 1600-го року, по-нашому, то буде.

— Стамбул і багатий і гарний, але Москва краща, — сказав Данило. — Тут усе ніби своє, ніби рідне.

Біля Посольської палати стояли стрільці. Вони дружньо посміхнулися козакам, ніби були з ними давно знайомі.

Приймали послів думний дяк Іван Грамотін та дяк Сава Романчуков. Статечно розмістившись за довгим столом навпроти козацьких послів, вони почали розмову. Вів її в основному Іван Грамотін.

— Чи здорово вам їхалося? Чи немає якої-небудь нужди в харчах?

Петро Одинець уклонився, приклав руку до грудей:

— Ми щиро вдячні великому государю і великому князю Михайлу Федоровичу, всієї Русі самодержцю, за його жалування й харчі. А нужди в харчах не знаємо, панове.

— Писали царській величності з Путивля воеводи, князь Іван Борятинський та Микита Оладьїн, що ви приїхали до государя од усього Запорізького Війська з кримськими язиками. І путивльські воеводи вас відпустили з язиками до царської величності, — сказав Грамотін. — Об'явіть нам, про що саме Військо Запорізьке прислало до

царської величності бити чолом, і де був з кримськими людьми бій, і як давно, і скільки ви піймали язиків.

Петро Одинець зібрався з думками й почав розповідати:

— Прислало нас усе Запорізьке Військо, гетьман Сагайдачний з товаришами, бити чолом государю, об'являючи свою службу, що ми всі хочемо йому, великому государю, служити головами своїми, як і раніше, так, як служили попереднім великим російським государям і їм повинність чинили, і на неприятелів ходили, і кримські улуси громили, і тому й нині служимо великому государеві. Ходили із Запорогів на Кримські улуси, а було нас десь 5000 чоловік. І була в нас з кримськими людьми битва по цей бік Перекопу, під самим муром. А було татар біля Перекопу 7000 чоловік, а на заставі було їх десь 1000 чоловік. І божею милістю і государевим щастям ми багатьох татар побили, і народу християнського багато з неволі визволили, і з цією службою, і з язиками послано нас до государя. І в тому воля бога й царської величності, як нас пожалує. А татар ми віддали раніше. Ми, Військо Запорізьке, всі головами своїми хочемо служити його царській величності і його царської милості до себе нині і наперед шукати будемо.

Данило слухав мову Одинця й дивувався — навіщо так блукати десь у захмарних висях, невже не можна сказати просто: хочемо однією сім'єю з людом російським жити, сукупно землю нашу від ворога боронити? А то: служби, милості, повинності... Хоча... казав же Одинець дорогою: з царськими послами треба говорити так, як заведено, як прийнято... Нелегко Одинцеві, ох нелегко... Аж упрів, аж чоло рясним потом покрилося: в палаті душно. А на кожному з них — і жупани, і кунтуш. Мимоволі упрієш. Йому, Данилові, теж стало млосно, хоч і не говорить нічого, а тільки думає, аби все скінчилося гаразд, аби царським дякам Одинцева мова припала до смаку.

Зрештою заговорив Іван Грамотін:

— Це ви добре робите, що царської милості шукаєте і служити йому, государю, хочете. І до царської величності бояр ваші речі, які тут почули, донесемо. А про них царської величності бояри царській величності донесуть, і яке на те буде повеління царської величності, вам відповідь буде. А ще ми хотіли б знати таке. Тут, у Російській державі, чутки ходили, що польський Сигізмунд-король учинив з турецьким мир і дружбу і на вашу віру хоче наступати. Тож об'явіть нам...

Грамотін мав довгу, широку бороду. Коли думний дяк говорив, вона смішно підстрибувала, тремтіла. Задивившись на неї, Данило став слухати через верх⁷¹, та коли Одинець згадав про море, знову обернувся на слух.

— ...а на море, на турецьких людей ходити нам із Запорог⁷¹ заборонено, але не з малих річок. З інших річок, крім Запорогів, ходити можна. А про цісаря австрійського й про папу нам нічого не відомо: від нас ті краї дуже далеко. А на Крим нам ходити не заборонено. Ми ще раз царській величності чолом б'ємо, аби нас государ пожалував, як холопів своїх.

«Ти ба, — мало не вигукнув у голос Данило. — До чого ж мудро — і холопами будемо, тільки пожалуй. І навіщо така балаканина? Те холопство кожному в печінках сидить». Та роздумувати було вже ніколи: дяки встали — значить, перемови закінчено.

Встав і Одинець, а за ним і всі запорізькі посланці. Одинець низько, в пояс, уклонився дякам, а дяк — йому. Схилили голови перед царськими слугами й решта послів. Виходили з палати мовчки, не роззираючись і не перешіптуючись, як і належить поважним послам. Зате повернувшись на посольське подвір'я, у відведену для них жарко напалену світлицю, загомоніли один одному навперебій:

— Ну й дяки. Сидять, мов сичі, оком не мигнуть і в бік не глянуть.

— А бояри в Москві! У парчевих соболиних шубах, у височенних шапках, з бородами!

— А мені найбільше сподобався наш Одинець. Так по-вченому чеше, мов колегію якусь кінчав, а не на Запоріжжі весь вік козакував.

— Аж дивно слухати!

— Та які ж тут дива, хлопці, — зрештою обізвався Одинець. — З чужоземними послами не раз говорити доводилось та й російських стрічав, цікавився їхніми звичаями. А в колегії і школі я вчився. Та ще й непогано.

— Ти ба, — аж за потилицю взявся Данило. — І де ж то?

— У Львові, братці. Успенське братство ще в 1586 році відкрило школу. Там ми вивчали слов'янську, грецьку й латинську мови, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, філософію, богослів'я, музику.

— Он як! — знову дивувався Данило.

— А ще вчився трохи і в єзуїтській школі чи то колегії.

⁷¹ Слухати через верх — слухати не уважно, не вникати в сказане.

— В єзуїтській? — не вірили козаки. — То ти, Петре, може, католик?

— Та що ви, хлопці. Так захотів батько мого товариша. З православних там нас кілька було. Товариш мій звався Богдан Хмельницький. Його батько Михайло Хмельницький служив колись у Жолкевського, а той завжди допомагав підбирати учнів. От він і наполіг, аби Михайло послав свого сина в колегію. Ми слухали все, що говорили нам єзуїти, а своє думали недалеко той час, коли й сліду від вас не залишиться на нашій землі. Богдан був славним товаришем. Латинь йому легко давалася. Та хіба тільки латинь?! Усе. Коли б не православний, першим учнем був би. Дуже здібний був хлопець. Католики його побоювалися. Особливо на диспутах. Навіть небилицю про нього вигадали було. Розповідали таке. Гуляв одного разу Богдан біля костюлу. Коли це підхопився вітер, страшний такий, страшний. Дерева хилить до землі, людей з ніг валяє. А його, Богдана, підхопив та й поніс. Аж тричі обніс навколо костюлу та й поставив на те саме місце, звідки підхопив. Так католики й казали від цього хлопця буде велике гоніння на римську церкву.

— А Богдан що?

— А що? Сміється собі, жартує: доживем, побачимо

Летіли дні за днями. Відшуміли віхоли. Побільшали дні Данило з допомогою сотника Якова Вескова знайшов купців, які збиралися побувати влітку в Криму, домовився про викуп сина й дружини.

21 квітня дяки склали грамоту, яку послали передати гетьману Сагайдачному.

Нарешті запорізьких послів прийняли царські бояри. Суворі, похмурі, одягнені в соболині шуби й високі шапки, вони мовчки потиснули козакам руки й застигли в німім чеканні. Думний дяк Іван Грамотін, ставши навпроти козаків, нагадав, у якій справі вони прибули до Москви і що гетьман та все військо писали цареві в своєму листі, відтак повідомив, що все те відомо цареві, і він за те їх похваляє. На закінчення Грамотін просив козаків вибачити за те, що їм не довелося бачити царя, не ображатися, адже прийшли вони в Москву перед постом, а в піст у царя ніякі послы й іноземці не бувають, бо він їздить молитись по святих місцях.

— І велів вас великий государ наш відпустити, а з вами велів його царська величність послати своє государеве жалування гетьману і всьому війську грошима 300 карбованців. А відпускаючи, жалує вас царська величність своїм

царським жалуванням: грошима, і комками,⁷² і тафтами,⁷³ і сукном, і шапками.

Поверталися назад наприкінці квітня. Поспішали, адже знали: гетьман непосидючий, довго сидіти на однім місці не любить. Запізнишся — шукай тоді вітра в полі, а лист, казали дяки, треба вручити якнайшвидше.

— Заїдемо в Київ, — сказав Одинець. — Сагайдачний полюбляє Київ. Може, й нині у Братському монастирі давніми книгами тішитися із вченими чорноризниками.

Данило від задоволення аж загойдався в сідлі. Він давно хотів просити Одиця, аби дозволив заїхати в Київ, до тестя, на рідну хатину глянути, якщо збереглася.

До Києва добралися на початку травня. Цвіли сади. Світло-зелене листя дерев упереміжку з рожево-блідим цвітом покрило всі пагорби й долини. Біляві хатинки під потемнілими солом'яними капелюхами крадькома визирали з-за густих вишняків та кущів жасмину. Данило зразу ж поспішив до Щекавиці, заскочив у свій двір. Їхня хатинка, облупившись, сумовито блимала порожніми вікнами. Попробував відчинити двері — вони були замкнені. Заглянув крізь вікно до середини — пусто. Ні одягу, ні взуття, ні будь-якого начиння. «Очевидно, старі все до себе перенесли», — подумав. Попрямував до хати Маріїних батьків. Стежечка, поблукавши поміж деревою, вискочила на невеличку терасу й уперлася в стареньку лісу. Данило ступив на перелаз. Кирило Пасинок, Маріїн батько, сидів на призьбі й плів кошеля. Сива кучма кучерявого чуба закривала півлоба, затуляла вуха, спадала на шию. Довгий нізд-рястий ніс мало не торкався ручки кошеля.

З хати вискочила мати з шитвом у руках.

— Хто це лякає тут нас? — примружила очі, розглядаючи Данила.

— Та це я, мамо. Данило.

— Данило? — зупинилася вона на півдорозі, випустила на землю полотнину з голкою, приклала руку до грудей.

— Як же це? — зойкнула. — А Марія ж де?

Підхопився й тесть, зашкандибав неслухняними ногами назустріч.

— Слава богу, — промовив. — Де ж ти барився так довго? А Марію ж куди спровадив?

Данило обняв тещу, міцно поцілував, почоломкався з тестем, опустився втомлено на призьбу.

⁷² К о м к а (камка) — старовинна іранська шовкова тканина з кольоровими візерунками.

⁷³ Т а ф т а — цупка глянсувата шовкова або бавовняна тканина.

— Ординці нас у полон захопили під Лисянкою. Марія й Степанко ще й досі в неволі, а я взимку вирвався...

— Степанко? Дитинка у вас знайшлася, чи що? І воно в неволі?..

— В неволі... — зітхнув Данило. — Марія тікати нам помагала, а його тільки й крайком ока бачив, та й то не знав, що то мій син.

Теща захлипала, тесть витер рукавом почервонілі очі, став доставати кисет із тютюном.

І як же воно далі буде? — переплакавши, запитала теща.

Данило розповів про зустріч з Марією.

— Ми грошей трохи зібрали, — обізвався тесть. — Догадувались, що ви в неволі. Бери, сину, їдь у Крим.

— Хіба йому можна? — скинулась теща. — Він же втік звідтіль. Пізнають. Вочевидь пізнають. І Марії й сина не виручить, і сам знову в ярмо влізе. Він молодий, здоровий — зразу якийсь нехрист оком накинє.

— Тоді, — глянув на жінку Кирило, — нам випадає, чи що? Хто ж іще відважиться вибратися у те пекло?

— Не треба нам нікому вибиратися — ні мені, ні вам, — обізвався знову Данило. — Я домовився з одним московським купцем. У вересні зустрітисся маємо у Черкаську на Дону. Він обіцяв викупити і Марію, і Степанка.

— Так чого ж це ми посідали тут? — спохопилася теща. — Хіба хати нема. Кириле, чого ж це ти не кличеш Данила до хати?

Хата в одну кімнату з просторими сінями пахла сіном, складеним на горищі, чебрецем і материнкою, пучечки яких були позатикані за сволоком і в сінях, і в кімнаті. Як і тоді, були позатикані за сволоком і в сінях, і в кімнаті. Як і тоді, коли він, Данило, вперше побачив Марію, на комині сердико дивились один на одного набурмосені півні, пригнувши настовбурчені голови до землі. На жердці висів верхній одяг господарів, у кутку, біля печі, стояли рогаці, кочерга, дерев'яна лопата для хліба, на печі мурликав старий-старий кіт. На столі, застеленим домотканим обрусом, лежала паляниця й стояла солінка. В суднику поблискували череп'яні миски, на комині лежали акуратно настругані соснові скіпки, стояв світець.

«Усе, як було, — подумав Данило, — тільки Марії нема...»

Теща поставила на стіл солоні огірки й капусту, вареники.

Під час обіду Данило розповів про поневіряння на турецьких каторгах, про знущання наглядців.

— Багато нашого люду в Криму й Туреччині? — запитав тесть.

— Багато, тату, дуже багато. На всіх кораблях наші працюють, у всіх господарів наші бідують. І в Криму, і в Туреччині, і в інших країнах, турецьким султаном поневоле-ник, нашого люду чималенько.

— Мабуть, нікому так тяжко не доводиться, як нам, — схилив голову на руки Пасинок.

— Болгарам та сербам теж погано, тату. Їхні землі турецькі беї грабують день у день.

— А нас ще й ординські здобичники... І польські магнати та шляхтичі. Куди не кинь, та все клин. Там пан, а там людолов. І волі, і спокою катма. Недарма ж у пісні співається:

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити.

— У тій пісні, тату, є й інші слова:

Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати.

— Воювали вже не раз, — зітхнув Пасинок, — та що з того? Очевидно, мало сили в нас.

— Ми оце в Москві були, листа від гетьмана Сагайдачного возили.

— Царю? — не повірив тесть. — Сагайдачний, кажеш, написав цареві листа?

— Сагайдачний, тату.

— А він, подекують, за поляками руку тягне.

— Де там за поляками, — заперечив Данило. — Мусить робити так, як вони хочуть. А сам про інше думає. У тому листі він просить царя, аби прийняв нас під свою руку.

Пасинок перехрестився:

— Дав би бог дожити й нам. А то пани-ляхи так у печінки впеклися, що вже й несила терпіти.

— Що несила, то несила, — додала теща. — Чинш плати — і злотими, і житом, і вівсом; шарварки й гвалти відбувай, коляду і волочобне ⁷⁴ давай. Коли б не козаки, то й церкви вже не бачили б.

⁷⁴ Волочобне — плата від волоки — ділянки землі площею близько 16,8 га.

— А не бачили б, — заговорив знову тесть. — Як позаторік козаки піймали на Звіринці протопопа Грековича й послали під лід воду пити, трохи менше надокучати стали. Вранці Данило помчав до лаври, де його чекали друзі — пора було рушати далі.

За два дні депутація добралася до Черкас, де застали Сагайдачного.

Гетьман вислухав Одинця, розпечатав листа, став читати. Мовчки перебігав рядок за рядком, задоволено усміхався в посивілі вуса. Раптом лице його напружилось, тинь здивування пробігла по ньому:

— «І ти б, гетьман Петро, і все Запорізьке Військо жалування наше прийняли б. А на кримські улуси нині вас не посилаємо, тому що кримський цар Джанібек-Гірей на наші великі держави і сам, і царевичі, і князі, і мурзи його не ходять і людям нашим шкоди не чинять ніякої, а тому і наші люди кримським улусам шкоди ніякої не чинять».

Прочитав, поглянув на печатку, опустився на лаву, заслану квітчастим килимом, задумливо повторив:

— А на кримські улуси вас не посилаємо...

— Я думаю, батьку, — обізвався Одинець, — ці слова не означають, що нам забороняється ходити на турка й тарина...

Гетьман підвівся, заклав руки за пояс, пихнув люлькою:

— Звісно, не означають, — згодився. — Однак такі походи цареві не бажані.

— Та це тому, батьку, — знову заговорив Одинець, — що Джанібек-Гірей на російські землі нападів не чинить. А на наші? Щороку людоловів посилає. Так чому ж ми маємо сидіти склавши руки?

— Тисячі наших рідних і близьких в агарянській неволі гибіють, а ми сидітимемо? Наші землі спустошуватимуть, а ми мовчатимемо? — вигукнув, не стримавшись, Данило.

— Ні, — рішуче мовив Сагайдачний. — З його царською величністю, думаю, ми порозуміємось. Одним листом не обмежимось. І одним посольством. Це тільки початок. А поки ворог наші землі пюндрує, доти ми будемо битися з ним, доти будемо й на його землі ходити, і недруга нашого в його рідній хаті бити, невірників з його пазурів виривати. Отак, друзі мої. А вам спасибі за службу. А в нагороду кожному по дамаській шаблі й турецькому пістолю дарую. Можете спочивати.

— Ні, батьку, нам про спочинок думати рано, — сказав Данило. — Коли Україна в ярмі — не до спочинку.

Сагайдачний підійшов до нього, міцно обняв, поцілував.

— Святу правду говориш, козаче. То як — домовився з купцями?

— Домовився, батьку, домовився.

— От і добре. Поспішай тоді на Запоріжжя. Звідти має вирушати на Дон козацька чата. Здається, донці збираються до турків у гості.

— Спасибі, батьку, за пораду, — вклонився Данило. — Сьогодні ж і вирушу.

— Опівдні і мої гінці будуть їхати, — сказав гетьман. — Ідз з ними. Безпечніше й зручніше буде.

6

Питання про похід польського війська проти полчищ Іскандер-паші вирішував, звісно, не один Станіслав Жолкевський, хоч він після 1617 року обіймав досить високу посаду — канцлера Речі Посполитої. Воно обговорювалось і на засіданні королівської ради 15 червня 1620 року. Тут висловлювались різні міркування, але більшість присутніх наполягала, щоб військо обмежилось охороною кордонів і не переходило їх. Проти такої думки виступив підканцлер єпископ луцький Липський (Жолкевський не був присутній на раді). Єпископ наполягав на негайному оволодінні Молдавією.

Король Сигізмунд III підтримав підканцлера і віддав наказ Жолкевському вступити в Молдавію, а там діяти за власним розсудом. Цей наказ Жолкевський одержав у Барі.

10 серпня несподівано ударила гроза. Гігантські блискавиці панахали затягнуте чорним хмаровинням небо, із страхітливим гуркотом падали на землю, запалювали дерева й будівлі.

Дивлячись на пожежі, Жолкевський ревно молився. Гроза стихла так само раптово, як і почалася. Розірвані кошлаті хмари спливали геть, і небо знову засяяло блакитною глибинною у променях призахідного сонця.

— Це божий знак, — промовив Жолкевський у голос і затнувся. А що, як і на його військо обрушиться така сама гроза? Як і його десятитисячну горстку вояків розметає стотисячна орда Іскандер-паші? Що тоді?

Наприкінці життя неслава? Ганьба?

День згасав. Сонце спустилось на вечірній пруг. Почало сутеніти. На землю впали присмерки.

Замість лаврів — забуття? Замість триумфу — згасання? Присмерки? О святий Єзус! Не допусти!

Взявши себе в руки, Жолкевський того ж дня віддав розпорядження польному гетьману Конєцпольському негайно виступати. 20-го серпня гетьман Конєцпольський і князь Корецький вже були в Кам'янці. Вийшовши з міста, вони три дні стояли в полі, а потім рушили до Буші, звідти попрямували в Молдавію.

Звістка про наближення польського війська до кордонів Молдавії швидко долетіла до Іскандер-паші. І як свідчать тогочасні представники вірменської аристократичної верховки Кам'янця брати Агоп і Аксент у своїй «Кам'янецькій хроніці», уже «2 вересня в четвер від турецького султана в Ясси прибули капиджі⁷⁵, щоб схопити молдавського господаря Каспера Граціані й відіслати в Стамбул». Але ж, як кажуть, поголос іде по всьому світу, або — вісті не лежать на місці. Чутка про наказ султана долетіла й до Граціані.

Господар зрозумів, що над ним готується розправа, і тому звелів султанових посланців заарештувати, а турків, які перебували в його таборі (Граціані стояв за дві милі від Ясс), перебити. Водночас він послав своїх людей у Ясси й наказав жителям міста знищити всіх турків, що проживали там. Султанові посланці були закуті в кайдани й відправлені у Хотинську фортецю.

Після цього Граціані, зібравши рештки своїх воїнів, що не встигли розбігтися, поспішив назустріч польському війську. Жолкевському, Конєцпольському, Корецькому та іншим панам були вручені багаті подарунки. Окрім того, Граціані передав полякам Хотинську фортецю, де були великі запаси харчів та чимало всякого військового спорядження.

І Жолкевський заспокоївся, піднісся духом. Біля Хотинської фортеці він влаштував огляд своєму війську. Проїжджаючи разом з Конєцпольським мимо застиглих шерөг, він ласкаво усміхався всім, щиро вітав Корецького, Струсю, Фаренсбаху, Балабану, Тишкевича та інших значних панів, рицаря Денхоффа, що очолював німецьких найманців. Пильно глянув на Михайла Хмельницького і його стрільців. В очі впав чорнявий юнак з великими карими очима, дуже схожий на Хмельницького. «Син чи якийсь близький родич? — подумав Жолкевський. — А тримаються... як справ-

⁷⁵ Капиджі — воротарі. Вони охороняли султанський палац, представляли іноземних послів, передавали намісникам таємні повідомлення, супроводжували новопризначених намісників до місця призначення, усували негодних султану сановників.

жні шляхтичі, дарма, що гриці... Та й гриці їхні як на підбір — плечисті, ставні, гарні з лиця... А Сагайдачний привів би таких молодців куди більше, ніж зумів він, Жолкевський, підняти разом з Конецпольським...»

Після огляду польське військо рушило на південь, до Ясс. Та невдовзі дозорці доповіли, що туди наближається й турецько-татарське військо на чолі з Іскандер-пашею, Джанібек-Гіреєм і Кантемір-мурзою. Однак Жолкевський не повернув назад, навіть не зупинився: він усе ще сподівався, що з Іскандер-пашою вдасться домовитись.

Дійшовши до молдавського села Цецори, що недалеко від Ясс, польське військо стало табором. Навпроти нього зупинилось величезне турецько-татарське військо.

19 вересня Іскандер-паша кинув своїх вояків у бій. Польське військо мужньо стримувало шалений натиск ворога. Бій тривав увесь день. Позиції польського війська були дуже незручні, і воно зазнало великих утрат від турецької артилерії. В таборі Жолкевського розпочалася паніка.

На другий день Граціані змовився з кам'янецьким старостою Калиновським і разом з ним, а також своїм гетьманом Бичком та іншими боярами вночі утік із польського табору, кинувши все своє майно. Більшість утікачів (а їх було, за словами вірменських хроністів, понад дві тисячі чоловік), у тому числі й Калиновський, потонули, переправляючись через Прут. Бичка схопили татари й відіслали Іскандер-паші, який наказав молдавського гетьмана посадити на палю перед польським табором.

Граціані під час втечі загинув від рук своїх бояр Нікорици й Шаптелича, що тікали разом з ним. Пізніше вони розповіли про свій мерзений вчинок новому молдавському господарю Олександру, який наказав піддати їх катуванню й кинути в річку.

Жолкевський все-таки ще хотів домовитися з Іскандер-пашою, однак той заявив, що відступить і піде в Угорщину, адже направлений султаном не сюди, а на допомогу Бетлену, але відступить тоді, коли польське військо поверне назад, до своїх кордонів. Звісно, повертатись ні з чим, а вірніше, з ганьбою Жолкевському не дозволили лаври видатного полководця.

Вісім днів ще боронилось польське військо від турків і татар, які безперервно штурмували табір. Та брак харчів таки змусив Жолкевського віддати наказ про відступ. Змучені навальними атаками ворога, польські вояки рушили до свого кордону. Турецько-татарське військо, як писали зга-

дувані вже хроністи, «безустанно з чотирьох боків атакувало» відступаючих «з гучними криками й вигуками — і під час відходу, і на марші, і на привалах».

За півверстви від Дністра, коли польське військо зупинилося на нічліг, туркам і татарам удалося увірватися в табір. Жолкевський на мить розгубився. В пам'яті спливла гроза 10 серпня. «Присмерки?» — майнуло в голові жахливе слово.

О ні! Жолкевський ніколи в бою не падав духом!

І піднявши шаблю вгору, він ринув в гущу бою. А бою... не було. Все стогнало, вило, знетямлено летіло в розпанахану ніч. Мелькали схарапуджені коні, перекошені обличчя, вирячені очі. Боронились лише окремі групи... Лише вірчя, вирячені очі. Боронились лише окремі групи... Лише стрільці Хмельницького з Чигирина... А решта... Дикий жах гнав тисячі людей у німу безвість...

Жолкевський зупинив коня, гукнув на весь голос:

— Панове!

Жахливий крик джури, що пролунав позаду, не дав канцлерові змоги докінчити почату фразу. Він рвучко обернувся й побачив визвірені обличчя яничарів, що підлетіли крадькома й занесли над ним шаблі. Канцлер не встиг захиститись... Три шаблі разом упали на його голову — і він полетів під ноги здібленим коням. Яничари оточили розпластане тіло й дико зареготали:

— Геть-ман Ля-хи-ста-ну!

— Жул-кев-ські!

Один із них зіскочив з коня, розмахнувся шаблею і відсік закривавлену голову. Решта яничарів зареготали ще дужче. Раптом їх кільце розірвав навпіл якийсь ногаєць на низькому кошлатому коні, прохромив списом відрубану голову, підняв її високо над головою і помчав до намету Кантемір-мурзи.

Під Цецорою загинув і старшина охочих стрільців з Чигиринщини Михайло Хмельницький, а син його Богдан потрапив у турецький полон, де, за його словами, «лютої неволі два роки зазнавав».

Польський гетьман Конецпольський був схоплений молдаванами й переданий Іскандер-паші. Князя Корецького, Фаренсбаха, Струся, сина Жолкевського Яна, Балабана й Тишкевича схопили татари й усіх відправили калзі-султану. Пізніше Корецького й Фаренсбаха закували в ланцюги й відіслали султану Осману II. Туди ж потрапили й Конецпольський та син Жолкевського; чотирьох інших панів, що залишились у калгі-султана, направили в Крим.

Після цього ординські людологи кинулись грабувати села й міста Поділля та Західної України. Вони дійшли аж до Львова й вивели з України понад 100 тисяч осіб ясиру.

У той час, коли польські пани, які лишилися в живих, чимдуж мчали в глиб Польщі, проти грабіжників виступили українські козаки. Вони перехоплювали турецько-татарські загоны, що поверталися назад із здобиччю, й визволили багато тисяч полонених.

П'ятнадцять тисяч козаків прорвалися в Крим і завдали грабіжникам великих утрат, знищили дев'ять галер, що прибули за награбованим майном і ясиром.

Польські пани, підтримуючи австрійських Габсбургів, нашкодили не лише Польщі та Україні, а й сусіднім державам. Союзник повсталих чехів Бетлен Габор не зміг прийти їм на допомогу, і вони 9 листопада 1620 року під Білою горою зазнали нищівної поразки від військ Католицької ліги. 27 керівників чеського повстання було страчено, а сама Чехія, повністю підкорена Габсбургами, на три століття втратила незалежність. Бетлен Габор відмовився від титулу короля Угорщини, яка й далі продовжувала залишатися розділеною на три частини, в двох із яких панували іноземці (турецькі й австрійські феодалі).

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Як не чекали хлопці Степанкового батька, а його не було. Минула зима, за нею весна, пливло в безвість літо, а вони майже щодня бігали до моря — і все дарма: не було не тільки золотої галери, а й будь-якої козацької чайки на горизонті. Біля пристані стояли звичайнісінькі купецькі сандали з різним товаром. Як і раніше, тут не припинялася велелюдна метушня.

Степанко й Османчик так звиклися з пристанню, що знали, по скільки днів стоять ті чи інші кораблі, звідки вони прибули й куди збираються відпливати.

Одного разу хлопці помітили, як у порт зайшли п'ять галер і дев'ять сандалів. Коли азаби, що були на галерах, появилися на пристані, прямуючи до міста, хлопці назирці поспішили за ними — хотілося дізнатися, куди підуть їхні кораблі. Азаби не дуже зважали на хлопців, що, пошмигуючи носами, волочилися обіч, давно були звиклі до цього, бо ж діти завжди снять морем і мандрами до далеких країн,

а тому й не проявляли необхідної у військовій справі обережності. Один з азабів невдоволено бурмотів:

— Як мені набридло Чорне море. Тільки почую, що знову туди мандрувати мусимо, в очах починає темніти.

— Не так, мабуть, Чорне море тебе турбує, як ті клятві буткалі, — обізвався другий.

— А тебе не турбують? — огризнувся перший. — Всі ви тут сміливі, відважні, а як стрінетесь у морі з кяфірами, то не знаєте, куди подітися, де заховатися.

— Так уже й ховаємось, — продовжував бравувати другий азаб. — Минулого року я аж двох буткалів зарубав.

— А штани скільки разів прав?

— Та досить вам, досить, — зупинив їх третій азаб, що мовчав до цього. — Згадали про що. От прийдем в Аккерман, дівчат гарних знайдем, повеселимось.

— У Кафі теж дівчата є, — сказав перший.

— Таж є, — згодився третій, — одначе в Аккермані кращі.

— Побачимо. Побудемо за літо і там, і там, то й зможемо оцінити, які кращі, які гірші.

Степанко й Османчик відстали від азабів.

— Про Кафу говорили... — сказав Степанко. — А татка нема й нема. Він же думає, що ми в Кафі.

— А давай втечемо в Кафу! — запропонував Османчик.

— Я теж таке хотів сказати, — аж засяяв Степанко.

— Заліземо під лави невільників — хто нас там побачить? — міркував Османчик.

— Або заховаємось під гарматами, — роздумував і Степанко.

З того дня вони не зводили зору з військових кораблів, а коли ті почали вантажитись, стали вештатись поблизу азабів.

— Давай люльку, що я знайшов, подаруємо отому високому рудому, — надумався якимось Степанко. — Він же ніби старший над азабами, ага, чи що.

— Давай, — згодився Османчик.

Рудий зрадів люльці, як дитина гарній іграшці.

— Де ви доп'яли її? — запитав.

— Мій татко привіз, — вигадав Степанко. — Він плавав на золотій галері.

— На золотій? — усміхнувся рудий.

— На золотій, — кивнув головою Степанко. — На сонці так і сяє, так і сяє, аж очі спить. І прапор золотий.

— Ов-ва! — знову усміхнувся рудий.

— І весла золоті, — додав Османчик.

— Ну гаразд, — згодився рудий. — Хай буде й золота. А де ж узяв ваш татко таку гарну люльку?

— На тій галері триста витязів, і в кожного по дві такі люльки! — випалив Степанко.

— Овва! — здивувався рудий. — Навіщо ж їм по дві люльки? Однієї мало, чи що?

— Одна, щоб палити, а друга, щоб дарувати.

— Он воно як! — розглядаючи люльку, сказав рудий. —

А ви були коли-небудь хоч на звичайній галері?

— Ні, — призналися хлопці в один голос.

— Тоді мерщій по цих східцях на корабель. Тільки, — гукнув він на vzdогінці хлопцям, — нічого там не чіпайте.

Наступного дня Османчик запропонував Степанку:

— Давай подаруємо тому азі ще й кисет для тютюну.

— Давай, — згодився Степанко. — Але де ж його взяти?

— Купимо на базарі, — знайшов вихід Османчик. — У мене є аж десять акче.

— На базарі було чимало всяких кисетів, та всі вони коштували дорожче. Як не торгувалися хлопці, жодна торговка не згоджувалася за десять акче продавати свій товар. Зажурившись, хлопці вже зібралися було повертатися додому, як почули п'яні вигуки:

— Кому кисет? Кому кисет?

Якийсь захмелілий чужинець, певне кяфір, ішов прямо на них і розмахував вишитим кисетом:

— Кому кисет? Кому кисет?

Степанко й Османчик кинулись до нього.

— Нам потрібен кисет, — сказав Османчик.

— Вам? — зупинився чужинець. — Такі малі і вже палите? От дива! Сказано: турки! Все не по-людськи.

— Ми таткові хочемо купити кисет. Він свій загубив, а після обіду треба відпливати в море, — вигадав Османчик.

— Ну, якщо таткові — то можна, — згодився чужинець. — Десять акче — не більше й не менше, і це тільки з вас, а якби комусь іншому, то й за тридцять не віддав би. Сам Делі-Хасан⁷⁶ носив у ньому тютюн.

— Делі-Хасан? — аж розкрив рота Османчик. — Так його ж страчено...

— Делі-Хасана, — озирнувся довкруг себе чужинець: чи не підслуховує ніхто, — стратили, а кисета ж не страшиш! Десять акче — і кисет ваш.

Османчик дістав гроші, простягнув чужинцеві.

⁷⁶ Делі-Хасан — керівник селянського повстання в Туреччині на початку XVII ст. Страчений 1605 року.

— О! Це діло! Ціла сулія вина! — вигукнув той, віддав кисет і попрямував назад до міста.

Подарували хлопці рудому азі й кисет.

— Самого Делі-Хасана, — шепнув Османчик.

— Делі-Хасана? — роззирнувся ага. — То ви й про Делі-Хасана чули?

— Моряк казав, — пояснив Степанко.

— Який? — аж присів ага.

— Той, що кисет на базарі продавав, — відповів Османчик.

З того дня хлопці розгулювали на галері, як у себе дома. Вони облазили всю нижню частину, побували під лавами. Під останньою лавою, в кутку, знайшли місце, де можна було принишкнути й пролежати якийсь час непоміченими.

Нарешті настав час відплиття. Довго крутилися тоді на палубі хлопці, потім, коли азаби почали перевіряти, чи добре закріплені бочки з порохом, вони гукнули своєму знайомому: «Щасти вам, ага!» — й попрямували до східців, а побачивши, що ніхто не стежить за ними, пробралися на облюбвані місця й завмерли.

Невдовзі закричали наглядачі, хлюпнули весла, галера здригнулася й, погойдуючись, поповзла вперед. Хлопці полегшено зітхнули і вмостилися зручніше. Проте непоміченими довго бути не довелося. Османчик, певне, десь процидився, чи то в його закутку було забагато пилюки — хтозна, бо через якийсь час у нього так закрутило в носі, що як він не совався, як не затуляв носа руками, а таки не стримався — чхнув раз, а там і другий. Саме поблизу знаходився один із наглядачів. І хоч весляр, який сидів на краю лави, запевняв, що нікого постороннього поблизу немає, наглядач поліз під лаву — і невзабарі хлопці стояли на палубі перед агою. Той спочатку зблід, тоді почервонів, а відтак затупцював ногами, замахав руками, закричав:

— Та де ж була охорона? Аллах всемогутній, та кому ж ми доручили дбати про свою безпеку!

Привели азаба, що стояв на чатах під час відплиття.

— Найясніший ага, — впав азаб на коліна. — Але ж... це ж ваші... друзі. Ви ж самі наказали не затримувати їх... Пропускати на галеру щодня...

— Але нікому не говорив, щоб... щоб.. дозволяли залишатися їм на нічліг або ж... або ж... виходити в море!

— Можна ще й назад повернутися, — обізвався якийсь інший азаб.

— Повернутися? — аж підскочив ага. — Капудан-ага

дозволить повернутися? А про голову свою ти подумав? Чи вона зайва в тебе?

Потім рудий накинувся на хлопців. Він верещав, мов навіжений, обсипав їх лайкою, смикав за чуби, крутив вуха. Зрештою Османчик не витерпів і заплакав:

— Пустіть мене. Я не хочу вас бачити. Я хочу до нене Міріам!

Вдалині ледь-ледь мрів берег, і, побачивши його, хлопець закричав ще дужче:

— Пустіть! Я попливу до нене Міріам! Он берег видно!

Він вирвався з рук аги, підбіг до борта, перескочив через перила й кинувся у воду.

— Ловіть його! Ловіть! — зарепетував ага. — То ж дитина! Воно ще потоне! О аллах! Всемогутній аллах, навіщо ти послав на мене таку кару!

Два дужі азаби кинулись у воду й піймали Османчика, витягли з води.

— Так ти, негіднику, ще й тікати будеш?! — вирячив банькати очі ага.

Переляканий хлопчик упав на підлогу, засичав:

— Не чіпайте мене! Ви погані! Я не хочу вас бачити. Степанко, що досі мовчав, теж вирвався з рук аги:

— Не смійте знущатися над Османчиком! Ходжа Ібрагім не любить, коли його дітей хтось кривдить!

— Ходжа Ібрагім? — взявся за голову ага. — Ви діти ходжі?

— Так, так, — підтакнув низенький азаб, що підоспів до гурту, — я бачив цих хлопців у дворі купця Ібрагіма.

— Найясніший ага! — вигукнув з гурту якийсь інший азаб. — Та це ж щастя само припливало нам у руки! Ібрагім заплатить такий викуп, який нам і не снився!

Рудий ага важко засопів:

— Прив'яжіть цих вітрогонів у капітанській будці і не спускайте з них зору! Та нагодуйте добре.

Надвечір Османчик захворів. Його лихоманило.

— Я хочу до нене Міріам, — раз у раз повторював він. Йому натирали руки й ноги, поїли настоєм якогось зілля, та гарячка не зникала.

Три дні мучився Османчик. Потім жар почав спадати, хлопець перестав марити. Мовчки лежав горілиць, міцно стискав Степанкову руку й зрідка запитував:

— Ще не видно Аккермана?

— Ні, не видно, — відповідав Степанко. — Але азаби кажуть, що вже близько. Завтра будемо там.

Нарешті знову замаячили береги, кораблі ввійшли в лиман й попрямували до білих веж, які височили над стрімкими урвищами. Кілька днів кораблі простояли в Аккермані. Здавши санджак-бею зброю й поповнивши запаси харчів та набравши свіжої води, капудан віддав наказ рушати до Кафи. За цей час Османчик одужав, і звістку про вихід кораблів у море друзі сприйняли з великою радістю. Степанко міцно обняв Османчика і прошепотів:

— Скоро ми будемо в Кафі, Османчику!

Минуло ще два дні. Наближався вечір. На море спускалися сутінки, гасили багрець на хвилях.

— Глянь, — показав Османчик на сусідню галеру, — кораблі стали схожі на драконів.

— Агеж, — згодився Степанко. — На зубатих драконів.

— Галера, якою ми попливемо на Україну, і в темряві сьятиме, — мрійно говорив Османчик. — Ми її побачимо і вночі. І татка Данила пізнаємо на ній.

— Аякже, — підтримував друга Степанко, — звісно, пізнаємо. Ми ж бачили його в Кафі. Високий такий, гарний.

Заколихані щасною мрією, хлопці спокійно заснули. Опівночі їх розбудив страшенний гуркіт.

— Гроза, — прищулився до Степанка Османчик.

Та блискавка спалахувала не в небі, а докуч кораблів.

— Та це ж хтось стріляє по нас! — вигукнув Османчик.

— Як хтось? — підхопився Степанко. — Це ж козаки!

Нараз на кормі щось блиснуло, осліплюючи присутніх, і загриміло зі страшенною силою.

Корма швидко покривалася вогнем. Запалахкотіла, заіскрилась капітанська будка. Поряд з галерою, на якій були Османчик і Степанко, з'явилася друга, засяяла проти вогню мідним носом.

— Золота галера! — вигукнув Османчик і кинувся до перил.

Азаб, що стеріг хлопців, ухопив його ззаду за халат, притримав. Зупинився біля товариша й Степанко. Мідного носа галера наближалася. З неї залунали постріли.

— Буткали! — заверещав азаб, що тримав Османчика, й порачкував убік. Степанко помітив на мідноносій галері високого кремезного козака з шаблею в руках.

— Тату! Тату! — закричав хлопчик. — Сюди! Тут ми! Рятуй нас, тату!

Весла обох галер зіткнулися. Козаки кинулися по них на палаючу галеру визволяти веслярів-невільників, до яких от-от мав добратися вогонь. Високий козак виріс перед хлопцями.

— Татку! — кинувся йому на груди Степанко.
— Татко Данило? — ухопив його за руку Османчик. —
І я тут. Рятуй і мене.
— А мама? — перелякано простогнав Данило. — Де
мама? Ми шукали вас у Кафі, але нікого не знайшли...
— Мама в Галаті, — вперше за всю дорогу заплакав
Степанко. — Я так скучив за нею, так скучив... Ми втекли...
Дим окутував їх звідусіль, вогонь палахкотів за кілька
кроків.

2

Марія шукала дітей до самої ночі. Вона оббігала всі
сусідні вулиці, базар, пристань, перепитала десятки людей,
але ніхто ніде не бачив двох цибатих чорнявих карооких
хлопчиків років дев'яти. Людей меншало, уже й питати не
було в кого, темінь огортала все навкруги, і довелося Марії
ні з чим повертатися на віллу.

— Осман спить? — запитала Меджіне, як тільки по-
чула, що Марія відчинила двері й зайшла до передпокою.

— Дітей нема! — нестямно закричала Марія і впала
перед господинею на підлогу.

— Як нема? — не зрозуміла Меджіне. — Де ж вони?

— Не знаю, пані.

— Шукай! — заверещала Меджіне.

— Я шукала, — простогнала Марія. — Їх ніде нема.

У спальні з'явився Ібрагім.

— Що сталося? Чому такий гамір? — забурчав він.

— Османчик зник, — заплакала Меджіне.

— Зник? — засичав стоголовим змієм Ібрагім. — Куди?!

— Не знаю, паночку. Не знаю, — заголосила Марія.

— А гулям⁷⁷ Стефан? — тицьнув купець ногою в облич-
чя Марії.

— Т-т-те-е-ж-ж н-н-е-м-ма, — стала заникуватись Марія.

— Ах ти ж свиня погана! — зіпонував Ібрагім не своїм
голосом і почав гамселити її ногами під боки, в спину, в го-
лову. Марія звивалася, глухо стогнала. В неї заюшилися
кров'ю губи, ніс, усе обличчя, а він не вгавав і на хвилину,
аж поки не зачепився за неї і сам не впав на підлогу. Під-
нявшись, плаюнув на Марію й поплівся до своєї кімнати.
Слуги віддали Марію, відтягли в комірчину.

Цілий тиждень ніпали слуги по місту — і все марно:
дітей ніде не було. Нарешті знайшовся якийсь рибалка,
який бачив їх біля пристані, а там і на військовій галері.

⁷⁷ Гулями — хлопчики-раби, слуги чоловічого роду.

— Вони втекли! — закричав Ібрагім. — Це кяфір той
потягнув мого Османа! Це він, клятий!

Ускочивши в комірчину, де все ще лежала Марія, він
знову накинувся на неї.

— Це ти підмовила свого виродка, щоб тікав додому?

— Паночку, — зібралася з силами Марія й поповзла до
Ібрагімових ніг. — Я ж обох їх вигляділа, вигодувала. Як же
могла б я відпустити їх? Я ж мати, паночку!

— У-у, кяфірка! — завив Ібрагім.

Він вискочив на подвір'я й попрямував у місто. З'явив-
шись до джебеджібаші, заголосив:

— О аллах! Навіщо ж ти наравя зв'язатися з цим слав-
ним агою? І сам постраждав, і на нього даремне нарікаю.

— Чому ж ти нарікаєш на мене, Ібрагіме? — здивувався
джебеджібаша. — Скільки зброї полишив кяфірам, скільки
збитків завдав султанові... Тебе хотіли послати пайзенем на
галери... Ледве відговорив, а ти, невдячний, так оце відпла-
чуєш мені?

— О мої галери! О мої сандали! — викрикував Ібра-
гім. — Я жебраком став, я все втратив...

— Тому тебе й простили, Ібрагіме, — сказав джебед-
жібаша.

— Але ти, шановний баба⁷⁸, мусиш мати совість, я не
скупився перед тобою. Допоможи... Розживусь — віддячу...

— Чим же я можу допомогти тобі?

— У мене зник син — утік на галерах, що повезли
зброю до Аккермана. Передай бейлербеєві, аби затримав
його і його спільника — кяфірського виродка — та повер-
нув сюди. Зроби ласку, шановний баба.

— Ну, це інша річ, — просвітів джебеджібаша. — Це
можна... Це зробимо. Я не забув твоєї щедрості, Ібрагіме.
Не встигнуть кораблі зупинитися в аккерманській приста-
ні, як даруга⁷⁹ накаже знайти дітей.

Через тиждень Марія піднялася й почала помалу шкан-
дирити. Меджіне зразу ж покликала її до себе.

— Ти заслужила найжахливішої кари, і ти її не уник-
неш, — сказала люто. — Але, коли хочеш лишитися живою,
шукай дітей. В Галаті їх нема. Іди в Стамбул і не повертайся
доти, поки не знайдеш. Тільки не надумайся тікати. На
твоему лале⁸⁰ — ім'я господаря, а його знають усі!

Марія мовчки вийшла. В неї все нило всередині. Вона
видибала за огорожу, попрямувала до моря. Проминувши

⁷⁸ Баба — шанобливе звертання до старшого.

⁷⁹ Даруга — правитель міста з поліцейськими функціями.

⁸⁰ Лале — залізний нашийник у полонених.

пристань, дісталася до пустирища, видряпалася на величезний, до блиску вилизаний водою камінь, опустилася у невелику заглибину й залякла, не зводячи зору з моря. Воно злегка шуміло, зітхало. Хвилі набігали на берег, розбивалися об каміння, дрібними бризками розліталися вусібіч.

— Тобі легко, — прошепотіла, — ніхто не знущається над тобою. Ти само караєш і милуєш, кого захочеш. Ти могутнє, тому ніщо не страшно тобі. Допоможи, море, мені бідній і нещасній. Принеси мого Степанка й... мого Османчика живими й здоровими або ж скажи хоча, де вони поділися... Або ж забори мене, покрий отими невгамовними хвилями, опусти на своє дно, дай спочити... Навіки спочити...

Підвелася й пошкандибала до перевозу. Та кого не просила, ніхто не згоджувався везти її до Стамбула.

— Ти тікаєш, — дивлячись на лале на її шиї, сказав один рибалка, — і я допомагатиму тобі? Та хіба ти не знаєш, яка спіткає кара мене?

Марія поплелася назад до вілли.

Підійшла до комірчини, присіла на порозі.

Море шуміло. Сплески хвиль об каміння долинали до вілли, заколихували. Марія незчулася, як задрімала. Та нараз яскраве світло різнуло очі. Вона підхопилася на ноги — була глупа ніч. Пристань і вся Галата палали, мов величезне багаття, клекотіли, наче море в негоду. Лунали постріли, стогони, прокльони. Горіли кораблі, будинки, дерева.

— Буткали! Буткали! Буткали! — лунало звідусіль.

— Козаки! — прийшла до тям Марія. — Боже мій, боже мій! Де ж ви, дітоньки мої! Гляньте на море! Там сяє золота галера! Витязі прийшли! — заломила руки й знову кинулась до моря.

А назустріч бігли, стріляючи з пістолів і розмахуючи шаблями, чоловіки в гостроверхих шапках.

— Дітоньки, де ви? — підбитою чайкою квилала Марія. — Степанку! Османчику!

— Ми тут, мамо! — долинуло з темряви.

Вона зупинилася, осліплена відблисками пожежі, перелякана голосом сина, що вчувся.

— Ми тут, мамо! — тепер обізвалися вони разом —

Степанко й Османчик — десь зовсім близько.

Марія знетямлена крутнулася на місці, кинулася вперед — і відразу помітила їх, осяяних загравою, поблизу пристані. Підлетіла до дітей, обхопила обох:

— Знайшлися... Таки знайшлися. А я ж...

Із темряви виринув високий розхристаний козак.

— Мамо! Це ж татко! — закричав Степанко. — Це ж ми привели козаків!

— Маріє?! Чому ти спинилась? — вигукнув Данило. — Бери дітей і мерщій до кораблів!

— Обох?! — сплеснула вона руками, розгублено вп'ялася заплаканими очима в Османчика.

— Нене Міріам! Не кидай мене самого! — вхопив її за руку Османчик. — Я хочу з Степанком! Я не хочу тут залишатися.

— Маріє! Швидше! Швидше! — благав Данило. — Козаки відходять. Яничари наближаються.

Стрілянина наростала. Козаки, відстрілюючись, повільно відходили до пристані. Попереду них бігли визволені невільники, за багатьма плелись зв'язані турки. Марія помітила біля одного козака товстого клишоногого турка, що, опираючись, цурганився за ним. Вона підскочила до козака, зупинила його:

— Козаче! Відпусти. Це ж Ібрагім.

— Ібрагім? — здивувався козак. — То й що? Святий якийсь, мо'? Поглянь тільки. Пузо — як барило. Багач! Знаєш, скільки за нього полонених можна викупити?!

Степанко й Османчик підскочили до них.

— Це ж татко Ібрагім, — скривився Османчик. — Пустить його...

— Маріє? Що тут таке? — метнувся до дружини й дітей Данило. — Петре, — побачив, що там Сокира, — відходити пора. Що сталося? Чому гаетесь?

— Даниле, — простягнула до чоловіка руки Марія. — Це ж мій господар. Він... Він... Простить його, відпустить...

— Пусти, Петре. Бог з ним. Хай живе. Нема часу розбиратися, хто прав, хто ні. Он яничари біжать, нас оточити хочуть, — кивнув назад Данило, підняв Степанка на плечі, вхопив Марію за руки й кинувся до пристані.

— А я? — заверещав Османчик. — Я теж з вами! Я теж...

— Лишайся, синку, з татком, — простогнала Марія. —

Лишайся. Будь розумний... Прощай, синку...
— Прощай, Османчику! — крикнув і Степанко. — Я ніколи не забуду тебе.

Ібрагім підбіг до сина, нахилився над ним:

— Не плач, синку, не плач...

З темряви виринула низькоросла постать з величезним клунком на плечах. То був Мустафа. Визволений козаками з турецької галери, він устиг когось пограбувати й тепер поспішав слідом за козаками до пристані. Помітивши Ібра-

гіма, Мустафа вихопив з-за пояса ятаган, яким обзавівся під час грабежу, й кинувся до купця.

— А, це ти, негіднику! — дико закричав і вдарив у груди Ібрагіма ятаганом. — Знай, як продавати на галери правобірних мусульман!

Ібрагім важко захрипів, розпростер руки і впав ниць на землю. Мустафа підскочив до Османчика, заніс ятаган над його головою. Та Марія була вже тут. Вона вхопила татарина за руку:

— Зупинись, оглашений!

— А, — вирячив очі Мустафа, — і ти, красуне, тут! Продала мене, а тепер хочеш додому разом з усіма своїми виродками добутися. Не вийде, голубко. — Мустафа замахнувся ще раз, але й цього разу не встиг опустити ятаган: Петро Сокира вистрелив Мустафі прямо межі очі.

— Навіщо ти? — зойкнула Марія. — Він же визволив вас минулого року. Це ж Мустафа...

— Я не знав, — стягнув шапку з голови Сокира.

— Нене Міріам, — схлипнув Османчик, — татко Ібрагім помер...

— Маріє, — знову підскочив до дружини Данило, що встиг віднести Степанка на галеру, — збожеволіла, чи що? Кругом же турки! Тікаймо швидше.

— Бери Османчика, Даниле, тікаймо, — заметушилася Марія.

— А татко, нене Міріам? — вхопився за Маріїну спідницю Османчик.

— Татко загинув, синку. Його вже не врятуєш. Будем рятуватися самі, — відповіла Марія.

Відбиваючись від яничарів, що нахлинули скопом, козаки почали відходити до пристані.

Горіла Галата, дзвеніли шаблі, важко скрипіли сходи на пристані.

3

Сходило сонце, багрянито дрібне хвилювиння. Козаки зірко вдивлялися в далину, проте переслідувачів не було видно.

— Ну й добре, — промовив, запалюючи люльку, Бородавка, — можемо спокійно й поспідати. Передайте по всіх човнах: суши весла! Налягай на тараню й саламаху!

Козаки розв'язували шкіряні лантухи з сухарями й таранею, відкривали барила з саламахою. Мовчки снідали. Наситившись, запалювали люльки й, простягнувши ноги, мостилися на короточасний спочинок.

— Заспівай щось новеньке, батьку Семене, — звернувся Бородавка до кобзаря Шукайдолі. Той витягнув з-під лави кобзу, настроїв, задумався.

— Про нас! — гукнув Петро Сокира з сусідньої чайки.

— Про те, як ми турка били, — підкинув Кирило Осика.

Кобзар підняв очі до неба, вдарив по струнах, густим старечим басом заспівав:

А в неділю пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки.

— Гарна пісня, — загомоніли козаки. — Гарна. Дай боже здоров'я тобі, Семене.

Кобзар продовжував перебирати струни. Вони бриніли, стогнали, рокотали. Старечий голос то гучнішав, злітав угору, дзвенів міддю, то знижувався до тихого шепоту:

Біжать, плывуть човенцями,
Поблискують весельцями,
Ударили з самопалів,
З семип'яденних запалів.
Півсоткою із гармати.

— Братці! — обірвав пісню грізний голос Яцька Бородавки. — Нас доганяють турецькі каторги!

Козаки оглянулися: більше десятка галер, поблискуючи проти сонця байраками на щоглах, наближались.

— Наляж на весла! — гукнув Бородавка.

Чайки рвонули вперед. Та галери теж наддали ходи. Віддаль поступово зменшувалася.

— Повертай до берега! На мілководдя, братці! — наказав Бородавка.

Чайки звернули ліворуч і помчали до берега. Галери розсипались півкільцем і теж посунули до берега.

— Ще ближче до берега! Ще ближче! — гукав Бородавка. — Заманюй їх далі! Далі, братці!

Галери підходили ближче й ближче. Та ось одна з них вискочила на обмілину й зупинилась. Слідом за нею вткнулась довжелезним носом у піщане дно друга. Не збавляючи ходу, на мілководдя вискакували одна за одною й інші галери турків.

— Перші два десятки чайок атакують першу галеру! — крикнув Бородавка. — Уперед, братці! Два другі десятки —

другу! З богом, братці! Два треті десятки — третю! Щастя вам, братці! — віддавав наказа за наказом розчервонілий кошовий, розмахуючи булавою.

Чайки почали оточувати галери. Озвалися гармати, забахкали фальконети, затріщали пістолі. Окутавшись димом, галери плювали вогнем, вили стоголосим прокляттям. Частина галер потрапили в руки козаків, інші повернули назад і на всіх веслах помчали до Стамбула.

— Вперед, братці! — знову загудів голос Бородавки. — До Дніпровського лиману!

Наступного дня козацька флотилія була біля Очакова. — Переводьте колишніх невільників і полонених турків на чайки! — розпорядився Бородавка. — Переносьте здобич!

За якоїсь півгодини галери опустіли.

— Пали, братці, турецькі корита! — гукнув Бородавка.

Спаливши захоплені галери на очах турецького гарнізону Очакова, козаки спрямували свої чайки лиманом до гирла Дніпра. Через чотири милі, східніше Очакова, вони досягли балки, залитої водою, й повернули туди. Ще три милі здолали мілковою балкою, а далі потягли судна волоком. Проминувши турецькі фортеці в гирлі Дніпра, знову попливли на північ. На останній спочинок зупинилися у глибокому зарічку, порослому очеретом і шелюгою.

— Тут не видно нас нізвідки, — сказав Бородавка. — Так безпечніше буде. А щоб усе було гаразд, треба дозорців виставити. Хай Канівський курінь про дозорців подбає, а про вивідачів, здається, черга подумати Полтавському куреню. Хто хоче каші зварити, юшки і риби покуштувати — на берег. Тільки далеко не відходити!

Поки козаки витрушували рештки харчів зі своїх сакв та ділили їх між собою і врятованими, зі степу примчали вивідачі, і доповіли, що неподалік, у балці, повно-повнісінько татар. Цілий татарський чамбул⁸¹. Окремо покотом лежать невільники. Мабуть, з тисяча, а може, й більше.

Рада була коротка. Зійшлися на одному: здобичників необхідно оточити, а на Січ послати гінців за підмогою. Якщо підмога до світанку не підоспіє, все одно зав'язувати з людоловами бій і тягнути його, не розпочинаючи атаки, до підходу січовиків. Гінці помчали до Чортомлика зразу — два правим берегом, два лівим.

Проклинаючи хана й усіх грабіжників, козаки набивали пістолі, підтягували шаблі, сходили на берег і ниш-

ком прямували за курінними на визначені місця. Була темна захмарена ніч, і у ворожому таборі не помітили небезпеки. Лише вдосвіта їхні вивідачі наткнулися на козаків, які лежали за якихось дві сотні п'яденів⁸². За кілька хвилин табір ожив. Татари вирішили, обороняючись, пробиватися до переправи. Та Бородавка, знаючи звички кримських грабіжників, зосередив на прибережній смузі половину всіх козаків. Тому перша спроба татар прорватися до річки скінчилася невдачею. Втративши кілька десятків чоловік, вони змушені були відкотитися назад. Але козаки тепер самі перейшли в наступ, намагаючись відрізати полонених від табору. Татарська охорона була зломлена, решта грабіжників, заховавшись за кіньми, чинила відчайдушний опір.

Бородавка кинув у бій Переяславський курінь, і татари не витримали, зірвалися з місця й почали тікати. Зім'явши на своєму шляху козацький заслін, вони прорвалися до переправи й стрімголов кинулись у воду. Здобичники налітали один на одного, сторчма летіли з крутого берега в річку, й гризлися, мов зголоднілі пси біля свіжої кістки, а з боків і ззаду гриміли, озиваючись луною на лівобережжі, козацькі самопали й фальконети.

Увесь ясир і награбовані здобичниками пожитки були в руках козаків. Марія, Степанко й Османчик теж вибралися на берег і почали допомагати козакам розв'язувати визволених полоняників, переправляти їх на чайки.

— Поспішаймо, поспішаймо, братці! — лунав голос Бородавки. — Непереливки всім нам будуть, як нагряне ще якийсь чамбул. Татар же немало повертається з Поділля.

— Провчимо і їх, — обізвався Петро Сокира.

— Усіх не провчимо, сил не вистачить, братці. Під Цецорою в Молдавії їх було вісімдесят тисяч. Військо Жолкевського розгромили вщент, — говорив далі Бородавка.

— А сам гетьман? — поцікавився Данило.

— Убитий, братці. Турки відрубали голову і кілька днів тримала її на списові перед наметом Іскандер-паші, а потім повезли до Стамбула в подарунок султану.

— От тобі й не хочучи воювати з грицями разом, — зітхнув Данило.

— Зазнайство губило й не таких людей, — сказав Бородавка. — Швидше, братці, швидше!

Та лише викрикнув він останні слова, як дозорці знову стояли перед ним.

⁸¹ Ч а м б у л — загін татарської кінноти.

⁸² П' я д е н ь — міра довжини, що дорівнює 0,213 м.

— Що там ще трапалося? — стурбувався кошовий.
— Земля гуде, батьку.

Бородавка опустився на коліна, приліг, прислухався.

— Ще один чамбул, братці, — гукнув, підхоплюючись. — Переяславський, Канівський і Полтавський курені — на північний схил балки! Залягти на самому гребені! Корсунський і Стеблівський — праворуч від них, понад самим Дніпром! Уманський і Батуринський — ліворуч!

Невдовзі з півночі долинув тихий, глухий гул. Він швидко наростав. За кілька хвилин уже можна було розрізнити в ньому стукіт копит тисячоголової лавини коней і вигуки незліченної юрми верхівців.

— Вони летять, мов очманілі, — зауважив Данило, риючи шанець поблизу Владислава Забродського. — Їх хтось жене, напевне.

— Холера б їх побрала, — кинув той зозла, — не дадуть спокійно й подрімати.

— На тому світі будемо дримати, — гукнув Данило.

З гребеня добре було видно все доокілля.

— Глянь! Глянь! — простягнув руку вперед Забродський. — Яка жовтобура хмара встає над степом!

— Де орда пройде, там ніщо не росте, — сказав Данило. — І коріння, не тільки зело на порох стирає.

Сотні козацьких очей, не мигаючи, їли побурілу далину. Скоро з неї виринула чорна смуга, почала зводитись над землею. Вона поволі росла, наближалася. Стало видно коней, верхівців у малахаях. Степ тремтів, стогнав, завивав. Озвалися козацькі фальконети і кілька вершників полетіли сторч, інші, натикаючись на них, теж розпласталися на землі. Хвилине замішання в передніх рядах згасло, і знову нестримна лавина покотилася вперед. Розділившись на два потоки, здобичники, обминаючи козаків ліворуч і праворуч, диким ревищем скочувалися до Дніпра й кидалися в бурхливу глибочинь. Одні гинули зразу, інші, яким несамовита лють подвоювала сили, добиралися до середини ріки, ще інші, опанувавши себе після хвилинного переляку й поклавшись на силу своїх рук та витривалість коней, добиралися до протилежного берега й, спочивши якусь мить, мчали далі.

Розв'язавши кількох жінок, Марія разом з дітьми саме вела їх до чайок, як дорогу перегородили людолови, що прорвалися праворуч від козаків.

— Лягайте! — наказала Марія супутникам. Та чи то її переляканий голос, чи ставна постава, що й після неволі лишилася красивою, хтозна, що саме змусило одного з людоловів звернути з роз'ярілої веремії. Він уже закрутив

над Марією головою аркан із смертельним зашморгом, уже, радісно оскаливши зуби, запіненими губами зашепотів: «Моя! Моя! Моя!», як Марія зненацька повернулася, помітила його, перелякано зойкнула і впала на землю. Аркан просвистів над її головою, і петля гупнула на пересохлу землю за кілька кроків од неї.

Ординець ударив коня під боки. Той став дибки, крутнувся, збив куряву. Людолов розвернув його, перехилився з сідла, ухопив Марію обіруч і, шаленіючи від нестримного реготу, помчав до Дніпра.

— Мамо! Мамо! — заверещав переляканий Степанко. — Татку! Татку! Де ти? Маму вкрали!

— Нене Міріам украли! — заплакав і Османчик.

Нараз усе доокілля забіліло — то мчали у білих свитках січовики.

— Ал-ла! Ал-ла! — кидалися ординці. — Сагайдак! Сагайдак!

— Дядьку! — помітив Степанко знайомого ще по морській мандрівці Олексія Рябого. — Маму рятуйте! Маму!

Січовики ринули з пагорба стрімким водоспадом, змитаючи все на своєму шляху. Людолови металися, як божевільні, то туди, то сюди, та їх накривала навальна хвиля й поглинала навіки. Ординцю, що вхопив Марію, таки вдалося добратися до берега, кинутися у воду. Підтримуючи лівою рукою зомлілу жінку й тримаючись правою за повід, він поплив слідом за конем.

Марія у воді опритомніла. Побачивши перед собою жовтувате обличчя з широкими ніздрями, вона вцепилася обома руками за жилу, порослу рідким рудуватим волоссям шию й почала давити її що було сили. Татарин заборсався, запручався, та, заплутавшись у звивинах аркана, який тягнувся за ним, нічого вже не міг вдіяти, а Марія давила й давила, аж поки нападник не почав синіти. Тоді відштовхнула його від себе, вирвала з обмертвілої руки повід, повернула коня назад і попливла до берега. Та сил забракло. У боротьбі з ординцем Марія так знесиліла, що не могла триматися на воді.

— Боже мій, невже це кінець? — прошепотіла вона.

Як тільки ординці з другого чамбула прорвалися до річки, Данило разом з іншими козаками підхопився й кинувся їм навздогінці. У вибалку помітив невелику групу ще не розв'язаних бранців у вишуканому одязі. Хоч той одяг і перетворився на ганчір'я, та все ж він показував, що його власники належать до багатого люду. Це засвідчували і їхні випещені обличчя.

— Пане козаче, — зазначали бранці, — допоможи.

Данило повернув до щойно визволених панів.

— Тутай рубай, пане, — простягнув руки товстун, що лежав скраю. Данило глянув на його обличчя й сполотнів: то був пан Чермінський.

— Таки зустрілися! — вирвалося в нього мимоволі.

— Таки зустрілися, — пролепетав Чермінський, увібрав голову в плечі, відсахнувся. — Я... пане Даниле... Я все вибачаю... Я відпускаю вас на волю... Панове, — повернувся він до решти шляхтичів, — будьте свідками... Це Данило, колишній мій хлоп...

— Рубай йому голову, Даниле, — заверещав сусідній панок, якийсь збіднілий шляхтич, — та визволяй нас борше, хай йому біс. Він заслужив того! А ми... ми хлопів не маємо.

— Пане Даниле, — знову забелькотів Чермінський, — я був несправедливий. Людина набирається розуму в біді... Тепер я не той, що був раніше. Прости...

Данило махнув шаблею, розтяв вузли на руках Чермінського, допоміг йому виплутатись з обривків аркана.

— Я... — ухопив Чермінський Данила за руку, став осипати її поцілунками, — навіки боржник перед вами...

Данило вирвався, розсік ще з десяток вузлів на решті шляхтичів, коли до вуха долинув різкий крик сина:

— Тату! Де ти?! Маму татарин украв!

Данило метнувся на синів голос. Син біг, спотикаючись, назустріч і перелякано повторював:

— Маму татарин украв... Маму украв...

— Де він? Куди він помчав?

— До переправи, тату.

Данило помітив коня, що стояв над убитим татариним, підлетів до нього, вскочив у сідло й погнав до переправи.

* * *

Коли Марія розплющила очі, перед нею на колінах стояв Данило, в головах схлипували Степанко й Османчик, а довкруг у німій скорботі збентежено стояла юрма козаків. Зрештою один із них — високий, сухорлявий чоловік років п'ятдесяти полегшено зітхнув:

— Жива...

— Жива, батьку, жива, — радісно блиснув карими очима Данило, ще нижче схилився над дружиною, а Степанко припав до її посинілого лиця й залебедів:

— Мамусю! Ти жива? Поглянь же, гетьман Сагайдачний до нас підійшов. Це козаки на поміч нам прийшли.

Марія почала зводитись. «Сагайдачний переді мною, — майнула думка, — що ж це я за козачка така... Хіба ж можна...» Та січовики підхопили її на руки, перенесли до чайки, поклали на сухе духмяне сіно.

— Я дуже радий, Даниле, — промовив Сагайдачний, — що ви всі знову вкупі. А це що за хлопчина? — кивнув на Османчика.

— А це син купця Ібрагіма, якого вбив один ординець з помсти.

— У мене було дві нени й два татки, — обізвався Османчик. — А тепер тільки нене Міріам і татко Данило. — Хлопчик помовчав якусь мить, потім глянув на гетьмана й сказав: — Хочу бути козаком.

— Ну й добре. — усміхнувся Сагайдачний. — Хай тобі наша Україна стане другою матір'ю. Хай доля ніколи не цурається вас усіх.

Він дістав з-за пояса люльку, простягнув Данилу:

— Візьми на згадку.

До гурту підійшов Бородавка.

— Що ж, Петре Конашевичу, — подав руку Сагайдачному, — спасибі, що допоміг здобичникам носа втерти.

Вони обнялися, почоломкалися, на часинку зацікавилися, кремезні, сивочубі, потім ще раз потиснули один одному руки. Сагайдачний вискочив на коня, гукнув:

— Щасливо листи, пани-товариші, — й, торкнувши коня острогами, полетів на пагорб, де, вишикувавшись до походу, стояли струнками рядами реєстровці.

Бородавка повернувся до січовиків:

— У путь-дорогу, друзі!

Мусянжево саянули весла, й обважнілі чайки з тихої заводі посунули на Дніпрове плесо.

— До Києва ще далеко, татку? — запитав Степанко.

— Ні, синку, недалеко. Тепер уже близько. Завтра прибудемо на Січ, перепочинемо якийсь день, маму підлікуємо — та й помандруємо до нашого рідного Києва.

— Він гарний, тату? — підсунувся до нього ближче й Османчик.

— Гарний. Дуже гарний. Найкращий з усіх міст, які я бачив, — відповів Данило, пригортаючи до себе обох хлопців.

Привал зробили недалеко від хутора Мирона Зеленого, на березі річки Росави. Наловили й напекли риби, наварили раків. Смакуючи гарячою стравою, Степанко вигукував:

— Ну й смачно, так смачно!

Османчик підтримував його:

— Я теж такої страви ще ніколи не їв! Смачнішої, мабуть, і не буває.

— Ото ж то, хлопці, — радів Данило. — Тут все краще: і ліси, і діброви, і річки, і степи, й ниви, а одяг — то нічого й говорити, а їжа, то ж, звісно, ні з чим і рівняти. Сказано: рідний край.

— Для мене це теж рідний край? — запитав Османчик.

— Атож, сину, — обізвалася Марія.

— А на мене, татку, — почервонів Степанко, — ніхто більше не казатиме гулям?

— Ніхто, синку. Ніхто.

— А на мене? — обізвався й Османчик.

— І на тебе, — заспокоїв і його Данило.

— А пани-ляхи? — не вгавав Степанко.

— Ет, — махнув рукою батько, — пани на трьох одні штани. У пазусі одні воші, а він каже: в мене гроші.

— Такі задаваки? — спитав Степанко.

— Задаваки, — промовив Данило й задумався.

— Нічого, Степанку, — обізвався перегодя Петро Сокира. — Козакові і пан-лях не страшний. Прийде час — доберемося й до них. Тікатимуть з України — аж пил курітиме!

— І Владислава Забродського виженем?

— Ні, Степанку. Владислав Забродський — не пан-лях, він проста людина, бідняк, а бідняки, хто б вони не були — руські, поляки, турки, — всі однакові. Ділити ж їм нічого.

Пообідавши, почали прощатися. Сокира, Осика й Рябий їхали до Трахтемирова, де при монастирі був шпиталь.

— Не забувай, Даниле, про нас, — говорив Петро Сокира. — Ми здамо святим отцям Стефана Кодряну, попросимо, аби добре лікували його від клятої турецької кулі, й знову повернемося на Січ. Батько Сагайдачний казав, що Цецорською битвою війна між Туреччиною й Польщею не скінчиться. Знахабніють тепер османи. Доведеться й нам за зброю братися, бо ще... як поб'ють поляків, то й на Україну посунуть.

Козаки потиснули одні одним руки й роз'їхалися — одні в бік Києва, інші — до Трахтемирова.

Степанко, погойдуючись біля батька в сідалі, почав дримати. Йому хотілося милуватися розмаїттям степових квітів, а сон склеплював повіки, переносив його кудись далеко-далеко. Він знову бачив море. Тільки не тихе, а розбурхане. Раз у раз здійсмалися височенні вали, линули на невеликий вутлий кораблик, на якому вони вчотирьох — татко, мама, він і Османчик — пливли до берега і ніяк не могли допливти. Вали підкочувались до корабля, підхоплювали його, а потім розпадались на тисячі бризок, і корабель падав у безодню. Відтак знову вилітав на запінений гривастий гребінь, гойдався якусь хвилю туди-сюди і знову летів донизу. Нараз між хвилями саянула золотими блискітками величезна галера, знялась угору і зависла в заанімілій блакиті крайнеба.

— Вона! Вона! Золота галера! — закричав спросоння Степанко.

— Що з тобою, синку? — запитав Данило, спинивши коня. — Чого ти кричиш?

Степанко розплющив очі. Величезне призахідне сонце, зачепившись за кучеряві пагорби, золотило маківки церков, що тулились на схилах.

— Що це, тату? — здивовано запитав хлопець. — Галера?

— Це наш золотоверхий Київ, синку.

— Який він гарний! — промовив Степанко.

— Як у казці. Такий, як ти розповідала, нене, — додав Османчик.

— Такий, такий, — згодилася Марія.

— Як у раю. Правда ж, мамо? — лебедів Степанко. — І сад, і яблука червонобокі, і хатинки білі-білесенькі, і церкви золоті...

— Як у раю, — зітхнула Марія. — Тільки ж люди тут бідують так само, як і всюди.

— Нічого, — обізвався Данило, — ми козаки, а козакові лихо не страшне.

Сонце опускалося нижче й нижче. Бані церков та верхів'я дерев ятрились кривавими відблисками. Хтось зненацька вдарив у дзвін. Тривожний, невpokійний, збурений благовіст громохко покотився над пагорбами, над гамірливим Подолом, над принишкою Оболонню.

ПІСЛЯМОВА

Три історичні повісті, що увійшли до цієї книги, розповідають про драматичне минуле трьох країн у різні періоди історії.

Повість Євгена Шморгуна «Дорога до Іліона» присвячена життєвому і творчому шляху знаменитого давньогрецького поета Гомера, з чим ім'ям пов'язані найстаріші пам'ятки давньогрецької літератури, а разом з тим взагалі перші пам'ятки літератури в Європі. Це всесвітньовідомі епічні твори «Іліада» (24-пісні) й «Одіссея» (24 пісні).

Що відомо нам про їхнього автора?

Як не дивно, самі греки не знали нічого вірогідного про Гомера: ні коли, ні де він народився, скільки жив, хто були його батьки тощо. Відсутність достовірних відомостей про творця славнозвісних поем призвела до того, що аж сім грецьких міст сперечалися за честь зватися батьківщиною Гомера. Так в одній старогрецькій епіграмі (Антипатр Сідонський. 2-ге ст. до н. е.) читаємо:

Сім славетних міст сперечаються про рід Гомера:

Смірна, Родос, Колофон, Хіос, Аргос, Афіни¹.

Сюжети «Іліади» й «Одіссеї» почерпнуті з циклу міфів про Троянську війну.

В «Іліаді» поет не розповідає про весь хід десятилітньої війни, а лише близько 50-ти днів її останнього року.

Змістом другої поеми послужив переказ про повернення Одіссея, одного з найвизначніших героїв Троянської війни, після довгих блукань на рідну Ітаку — острів у Іонійському морі. Повернення, яке тривало аж 10 років.

Якщо стародавні греки вірили, що Троя справді існувала і Троянська війна мала місце (давньогрецький вчений Ератосфен, який жив близько 276—194 рр. до н. е., датував падіння Трої 1184 р. до н. е.), то пізніше в цьому почали сумніватися і вважати, що розповідь Гомера — це суцільна поетична вигадка. Лише в XIX ст. знайшлася людина, яка довела, що Троя дійсно існувала і Гомерова «Іліада» має історичну основу. Цією людиною був німецький археолог-самоук (за професією купець) Генріх Шліман (1822—1890), який повірив у достовірність опису Гомера і всі гроші, зароблені на торгівлі, поклав на здійснення своєї мрії — відкриття Трої. Ідучи за географічними і топографічними вказівками, вміщеними в «Іліаді», Шліман розпочав розкопки на пагорбі Гіссарлік, розташованому на узбережжі Малої Азії біля Дарданельської протоки. Там він відкрив руїни здобутої ахейцями Трої (греки в поемах Гомера називаються ахейцями або данайцями). Крім Трої, Шліман провадив розкопки в мате-

¹ Переклад з давньогрецької Йосипа Кобіва (ред.).

риковій Греції на місцях давніх міст — Мікен, Тірінфа, Орхомена, а також на острові Ітаці — батьківщині Одіссея. Тепер уже зображені в поемі події почали розглядати як історично правдиві, хоч забарвлені міфологічним елементом, як, наприклад, те, що нібито причиною Троянської війни було викрадення красуні Єлени — дружини спартанського царя Менелая, — троянським царевичем Парісом (Александром), начебо боги втручалися в бої ахейців з троянцями, нібито ахейці взяли Трою підступом, побудувавши велетенського коня, що допомогло їм вторгнутись у місто. Похід греків на Трою був викликаний, ясна річ, економічними причинами, зокрема боротьбою за володіння Дарданельською протокою, але міфи за традицією дають походу фантастичне тлумачення.

У сьогоdnішній гомерології утвердився погляд, що Троянська війна відбувалася на початку 12-го століття до н. е., а десь через 400 років після її закінчення Гомер склав «Іліаду» та «Одіссею».

Виконавці наспівували героїчні пісні у супроводі формінги, або кіфари. Подібні до українських кобзарів, вони називалися у греків аедами, що означає співець.

Найімовірнішим місцем проживання Гомера і країною, де розквітла творчість аедів, вважаються грецькі колонії на західному узбережжі Малої Азії. Це узбережжя було густозаселене іонійцями, тобто греками, які розмовляли іонійським діалектом — одним з основних діалектів давньогрецької мови. В таких містах, як Мілет, Ефес, Смірна, Колофон та інші, греки досягли високої матеріальної і духовної культури. Додамо, що «Іліада» й «Одіссея» створені на іонійському діалекті, який став, так би мовити, офіційною мовою всієї епічної поезії стародавніх греків.

Античність уявляла собі Гомера сліпим старцем. Однак його твори вказують на те, що він не все життя був незрячим, бо умів передавати найтонші відтінки кольорів і заповнити поеми прекрасними зоровими образами.

Повість Євгена Шморгуна є спробою на основі античної традиції про Гомера, даних, почерпнутих з його поем, результатів сучасної гомерології, а також художнього домислу відтворити постать Гомера як людини і поета, зокрема, як творця «Іліади». Елемент вимислу відіграє в повісті няткову роль. Це виправдано тим, що про життя Гомера не збереглися достовірні відомості, та й, згідно з Арістотелем («Поетика», розд. IX), письменник має право «говорити не тільки про те, що справді сталося, а й про те, що могло б статися, тобто про можливе або неминуче».

Євген Шморгун показує на початку повісті Гомера як незрячого аеда, як автора прекрасних гімнів на честь богів Деметри, Аполлона та інших.

Опанований непоборною жадобою скласти величну пісню про Троянську війну, про яку в народі побутовало стільки переказів, Гомер вирішує податись у Троаду, щоб розшукати людей, серед яких збереглась пам'ять про ратні подвиги героїв, вклонитися прахові Ахілла й Гектора, силою слова воскресити їх діяння.

Паралельно з розповіддю про Гомера проходить друга сюжетна лінія — історія його дружини Єлени, котра на протигагу Єлени Троянській збегірає подружню вірність чоловікові протягом багатьох років розлуки, не йде на спокуси підступного багача. Повернувшись після тривалих блукань до отчого дому, Гомер звертається до свого давнього задуму — скласти пісню про мандри Одіссея. У цьому відношенні Євген Шморгун

пішов за версією, висловленою в естетичному трактаті «Про високе» невідомим давньогрецьким автором (I ст. н. е.), який вважав, що «Іліада» створена поетом у розквіті сил, а «Одіссея» — на старості літ.

В уяві письменника Гомер виступає як втілення чесності, порядності, довірливості до людей, любові до рідного краю, подружньої вірності, як художник високої вимогливості до себе і громадянської відповідальності, самопожертви в ім'я творчості. Назву повісті «Дорога до Іліона» варто розуміти як подорож до Трої, щоб пізнати театр Троянської війни, і як дорогу для пізнання себе самого, утвердження себе як митця.

Хоч безліч століть відділяє нас від Гомера, проте його муза анітрохи не поблякла: вона ще й сьогодні дає естетичну насолоду, чарує благородством думки і красою почуттів, життєстверджуючим і гуманним світоглядом, прославленням відданості своєму народові, антивоєнною тенденцією, апофеозом мирної праці, досконалістю художньої форми. Прекрасно висловив своє захоплення Гомеровою поезією О. Пушкін, який писав:

Чую божественний звук затихлої еллінів мови,
Старця великого тінь бачу, схвильований вкрай².

І повість Євгена Шморгуна є плодом зачарованості її автора творчістю легендарного поета.

Повість історичного романіста Теодора Микитина «Писар Імхотеп» переносить нас у стародавній Єгипет кінця III ст. до н. е., коли там правив Птоломеї IV Філопатор (221–204 рр. до н. е.). Тогочасний Єгипет був однією з наймогутніших держав, які утворилися після смерті Александра Македонського (323 р. до н. е.) внаслідок розпаду його величезної імперії. На її руїнах виник ряд самостійних держав, що одержали назви елліністичних, тому що грецька (еллінська) культура і мова завдяки походам Александра Македонського поширилися на всі завойовані ним країни — Малу Азію, Сирію, Фінікію, Персію, південні райони Середньої Азії. У результаті розподілу імперії між полководцями Александра Македонського Єгипет дістався одному з його найближчих друзів, македонянину Птоломею, засновнику династії Птоломеїв, яка була при владі до завоювання країни римлянами (30 р. до н. е.). Останньою володаркою Єгипту з династії Птоломеїв була славнозвісна Клеопатра, а завойований потім римською імперією, Єгипет був перетворений у римську провінцію.

Історія Єгипту часів Птоломеїв добре відома завдяки археологічним розкопкам і здобуткам папірології — науки, яка займається читанням, поясненням і виданням давньогрецьких папірусних текстів. Столицею Єгипту в той час була Александрія — місто, засноване Александром Македонським у дельті Нілу в 332 р. до н. е. (До речі, у цьому місті він і похований.) Тоді, коли відбуваються події, описані в повісті «Писар Імхотеп», Александрія була великим портом, визначним торгово-ремісничим і культурним центром Східного Середземномор'я, мільйонним містом, в якому жили єгиптяни, греки, македоняни, сирійці, євреї, перси, лівійці, араби та інші народності. Розкішна столиця поєднувала блиск фешенебельних кварталів, зокрема Царської дільниці, так званого Брухейона, з нужденними нетрями, заселеними різноплеменною трудовою біднотою, що обслуговувала привілейовану меншість — македонсько-

грецьку верхівку та єгипетську знать. Типово бідняцькою дільницею був Ракотіс, де жили батьки Імхотепа — центральної постаті у повісті.

Уся система управління державою й організація державного апарату зводились до того, щоб витиснути з низів тубільного населення якомога більше засобів для задоволення потреб греко-македонських завойовників, зокрема нечужано розкішного двору Птоломеїв, роздутої бюрократії, єгипетської жрецької касты й армії — опори царської влади.

Птоломеї турбувалися не тільки про територіальне розширення держави, зміцнення її військової моці, матеріальне збагачення, а й любили виступати в ролі меценатів науки і мистецтва, хизуватися своєю освіченістю. З їх ініціативи були засновані знаменита Александрійська бібліотека, де зберігалася більше п'ятсот тисяч рукописних фоліантів, і Музейон (дослівно — храм Муз) — великий центр науки, мистецтва і літератури, наукова установа, в якій працювали видатні вчені і літератори. У часи, описані в повісті, на чолі Музейону стояв Ератосфен, славетний давньогрецький учений-енциклопедист, що цікавився математикою, астрономією, хронографією, геодезією, географією (він уперше обчислив радіус і окружність земної кулі).

У повісті історично достовірно зображений володар тогочасного Єгипту цар Птоломеї IV як черевоугодник, любитель вина, розпусник, тупий самодур з претензіями на цінителя літератури і мистецтва (він писав драматичні твори і наказував ставити їх на сцені). Правління Птоломея IV стало початком занепаду Єгипту.

У повісті знайшло відбиття суперництво Єгипту з сусідньою державою Селевкідів, яка простяглася від берегів Середземного моря до Індії, охоплюючи Сирію, Персію, ряд країн Середньої Азії. Цей антагонізм, в основі якого лежала боротьба за володіння Фінікією і Палестиною, призвів врешті-решт до виснажливої війни, так званої IV Сирійської, між Птоломеєм IV і Антіохом III Селевкідом. Тільки завдяки тому, що Птоломеї сформував фалангу з єгиптян, йому вдалося здобути вирішальну перемогу.

Єгипетські воїни, незадоволені принизливим становищем і недотриманням даних їм обіцянок, після війни збунтувалися. Держава Птоломеїв не відзначалася внутрішнім благополуччям: нечужаний соціальний гніт, надмірні натуральні та грошові податки і збори, які непосильним тягарем лежали на плечах трудового люду, ставали причиною заворушень, виступів окремих соціальних груп, а то і прямих бунтів. Так сталося і наприкінці панування Птоломея IV. Доведені до відчаю раби, фелахи, тобто бідні селяни, ремісники, рудокопи, каменотеси та інша біднота збунтувалися спочатку в Нижньому Єгипті, зокрема в Александрії, а згодом заворушення охопили всю країну. У Верхньому Єгипті повстанці захопили владу, зайняли головне місто Фівайду і протрималися двадцять років (206–186 рр. до н. е.), поки повстання врешті-решт не було жорстко придушене. Цей історичний факт знайшов відображення в кінці повісті «Писар Імхотеп». Реальною історичною постаттю є згаданий у повісті керівник повстання Гармахіс.

Чимало уваги приділено описові побуту, звичаїв, культури, релігії Стародавнього Єгипту (згадуються імена богів Осіріса, Гора, Ізиди, Амона, Сета, Серапіса та інших).

На фоні достовірно змальованої політичної і соціально-економічної

² Переклад Миколи Терещенка.

обстановки розгортається в повісті оповідь про життєві та світоглядні перипетії єгипетського хлопчика, згодом юнака Імхотепа, сина александрійського рибалки-бідняка з Ракотісу. Імхотеп завдяки своїм здібностям стає учнем школи при храмі бога Гора, якою керував учений єгиптянин Меріб, а після її закінчення за рекомендацією Ератосфена одержує добре оплачувану посаду писаря-перекладача. Патріотично настроєний, Імхотеп співчуває повстанському рухові. Після придушення повстання у Нижньому Єгипті він разом з грецькою дівчиною Нікою, з якою дружив змалечку, добирається до Верхнього Єгипту, контролюваного повстанцями під проводом Гармахіса, щоб продовжити боротьбу за національне і соціальне визволення народних мас.

Яка подальша доля повстання, відомо з історичних джерел. Відчайдушний опір повстання було зломлено переважаючими силами до зубів озброєних гоплітів у 186 році до н.е. Це поклато край народній владі у Верхньому Єгипті.

У повісті письменника-історика Віталія Кулаковського «Золота галера» широко й правдиво накреслено соціально-політичне становище на Україні в першій чверті XVII століття. Це був час, коли українські землі перебували під владою феодальної Польщі, народні маси України знемагали під тягарем соціального, національного і релігійного гніту. Польський уряд (королем Польщі був тоді Сигізмунд III, ярий поборник католицизму і прихильник єзуїтів) і католицьке духовенство прагнули сидоміць насадити на Україні чужу віру. На боротьбу проти соціального й національного гноблення не раз піднімалися селянські й козацькі маси. У час, коли відбуваються події, описані в повісті «Золота галера», у пам'яті народу були свіжі спогади про селянсько-козацькі антифеодальні повстання під проводом Криштофа Косинського (1591—1593) і Северина Наливайка (1594—1596), жорстко придушені польською шляхтою.

Крім того, український народ страждав від наскоків ординців. Татарські й турецькі людологи палили міста й села, забирали хліб і худобу, гнали в неволю тисячі мирних жителів. Захоплені в полон ставали предметом купівлі-продажу в турецьких і татарських містах. Зокрема, головним невільницьким ринком було місто Кафа (сьогодні Феодосія) в Криму, яке в той час входило до складу татарської держави — Кримського ханства. Значна частина фізично сильних чоловіків залучалась до тяжкої роботи на галерах, інші бранці використовувались у домашньому господарстві, на сільськогосподарських роботах, у ремісничих майстернях тощо. Ось так під час грабницького нападу татар потрапив у полон головний персонаж повісті Данило з дружиною Марією. Марія опинилась в Кафі і служила у туркені Меджіне — жінки багатого турецького купця Ібрагіма. А Данило потрапив на військову галеру.

Про період, коли українські землі спустошувались ординцями, наш народ створив багато пісень і дум, які відбили в собі той тяжкий час. Наприклад:

Ой чорна хмара з-за моря вставала,
На матір-Україну орда налітала.

У захисті від ординців особлива роль належала козацтву. Своїми сухопутними та морськими походами на татарські й турецькі міста, розташовані на узбережжі Чорного моря, воно підривало турецько-татарську військову міць, громило ворожий флот, визволяло з полону невільників.

У час, описаний у повісті, на чолі козацтва стояв Петро Конашевич-Сагайдачний, який багато сил віддав боротьбі проти Туреччини та її васала — Кримського ханства. Часті походи запорожців під проводом Сагайдачного прославили на весь світ ратні подвиги козацтва. Особливої слави зажив похід козаків на Костянтинополь, під час якого було спалено гавані Мізевни та Архіокі. А в 1616 р. запорожці напали з моря на Кафу, знищили чисельний турецький гарнізон, спалили ворожий флот і визволили багатьох полонених. Бажаючи діяти спільно з росіянами проти ординської навали, Сагайдачний у 1620 р. відрядив до Москви посольство на чолі з Петром Одинцем.

У листі до російського царя Михайла Федоровича він писав, що козаки «готові служити проти всяких його царської величності ворогів». Цей лист свідчить про відхід Сагайдачного від політики угодовства з польським урядом і про початок орієнтації на Росію. Пам'ять про цього славного гетьмана український народ зберіг у відомій пісні «Ой на горі да женці жнуть».

З інших козацьких ватажків згадується в повісті Яцько Бородавка, який був кошовим отаманом, а згодом деякий час гетьманом запорізького козацтва.

Історично правдиво зображено в «Золотій галері» постать Станіслава Жолкевського, польського державного діяча і полководця, який тоді був коронним гетьманом і канцлером Речі Посполитої. Він у повісті відмовляється від пропозиції Сагайдачного піти спільним походом проти ординців, мовляв, йому не по дорозі з грицьками. За це він жорстко поплатився під час війни між Туреччиною і Польщею. Очолована ним польська армія у 1620 році зазнала нищівної поразки від об'єднаних турецько-татарських полчищ Іскандера-паші і Джанібек-Гірея у битві під Цецорою, неподалік від Ясс у Молдавії. Сам же гетьман загинув на полі бою.

Ординці не обмежувалися нападами на українські землі: вони запускали свої грабницькі загони і в Росію. Проти них успішно діяли донські козаки, захищаючи південні рубежі російської держави. Донці і запорожці не раз спільно давали відсіч нападникам, не раз взаємодіяли у сміливих походах на ворожі прикордонні фортеці. У боротьбі проти спільного ворога між російськими й українськими захисниками кордонів рідних земель міцніло почуття дружби і взаємодопомоги. Недарма донський козак Олексій Рябий, один із головних персонажів повісті, висловлюючи думку всього донського козацтва, каже: «Запоріжжя і Дон — як одна сім'я. Одні одним здавна допомагають».

Автор повісті розкриває волелюбність, благородство душ, ідею єднання простих людей незалежно від їхньої національності і релігії — українців Данила, Петра Сокири, Кирила Осики, росіянина Олексія Рябого, інців Данила, Петра Сокири, Кирила Осики, росіянина Олексія Рябого, поляка Владислава Забродського, молдаванина Стефана Кодряну. Серед виснажливої праці на турецькій галері зародилися їхня дружба, готовність піти за товариша у вогонь і воду. На прикладі образів цих побратимів і Марії показано моральну стійкість, незламний дух, неослабну тугу за і батьківщиною людей різних національностей, які мучились у турецько-татарській неволі. З симпатією змальовано в повісті сердечну дружбу між українським хлопчиком Степанком і турецьким — Османчиком.

Дія повісті відбувається в різних місцях: на Україні, у Кримському ханстві, Туреччині, Росії.

Шляхи-долі головних персонажів повісті — Данила, Марії і їхнього сина Степанка — сповнені драматичних ситуацій; то збігаються, то розходяться вони, щоб нарешті з'єднатися. І наша трійця, за перипетіями якої ми стежили з незгасаючою увагою, повертається на рідну Україну. Так мажорним фіналом закінчується повість.

Дорогий читачу! Якщо в тебе після прочитання історичних повістей, розміщених у цій книзі, з'явилося бажання прочитати інші твори подібної тематики, то раджу тобі, наприклад, такі книги: «Гомерова «Іліада» (переказ К. Гловацької. — К.: Веселка, 1981), «Гомерова «Одіссея» (переказ К. Гловацької. — К.: Веселка, 1980), «Троянська війна і її герої» (переказ Є. Тудоровської. — Л.: Дет. лит., 1964), «Міфи Давньої Греції» (переказ К. Гловацької. — К.: Веселка, 1980).

Про Давній Єгипет ти прочитаєш у книгах: М. Матве «День єгипетського мальчика» (М.: Детгиз, 1963 чи К.: Веселка, 1957), С. Лур'є «Лист грецького хлопчика» (К.: Рад. школа, 1957).

Історичні романи Зінаїди Тулуб «Людолови» (К.: Дніпро, 1986) та «Сагайдачний» (М.: Сов. писатель, 1962) розкажуть тобі про нашу Україну.

А може, читачу, тобі запропонують у бібліотеці інші книги, які яскраво відтворюють сторінки історії. Читай їх, і перед тобою відкриється сповнене драматичних подій минуле нашого народу і народів інших країн.

Йосип Кобів

З М І С Т

<i>Шморгул Євген.</i> ДОРОГА ДО ІЛІОНА	3
<i>Михитин Теодор.</i> ПИСАР ІМХОТЕП	145
<i>Кулаковський Віталій.</i> ЗОЛОТА ГАЛЕРА	293
<i>Кобів Йосип.</i> Післямова	408

I-90 Історичні повісті: 36.: Для серед. та ст. шк. віку / [Післямова Й. У. Кобіва]; Худож. К. О. Музика. — К.: Веселка, 1989. — 415 с.: іл.
ISBN 5-301-00452-2

До книги увійшли історичні повісті українських радянських письменників: «Дорога до Іліона» Євгена Шморгула — про легендарного давньогрецького поета Гомера, про те, як була створена славнозвісна «Іліада»; «Писар Імхотеп» Теодора Михитина — про боротьбу єгипетського народу проти панування грецької династії Птолемеїв у кінці III ст. до нашої ери; «Золота галера» Віталія Кулаковського — про події на Україні в першій чверті XVII ст. та підневільне життя бранців у турецькій неволі.

I 4803640201 — 110 98.89.
M206(04) — 89

ББК 84.4Ук — 44

С
Х
Я
Т:

В
Т
(
Р
(
(

С
Г

«
У

В
С

Литературно-художественное издание

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОВЕСТИ

Сборник

(На украинском языке)
Для среднего и старшего
школьного возраста

Художник
Музыка Константин Александрович

Послесловие
Кобива Иосифа Устиновича

Киев «Веселка»

Редактор Т. І. Конончук. Художній редактор В. Ю. Тернавський
Технічний редактор Т. В. Осталецька
Коректори А. В. Василюк, Н. В. Зубанюк

ИБ № 5022

Здано на виробництво 14.09.88. Підписано до друку 13.02.89
БФ 38314. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура банниківська. Друк високий. Умовн. друк. арк. 21,84 +
вкл. (0,42) ≈ 22,26. Умовн. фарб.-відб. 23,52. Обл.-вид. арк. 25,16 +
вкл. (0,42) ≈ 25,58. Тираж 315 000 пр. Зам. 8—2745. Ціна 1 крб. 40 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ-57, Довженка, 3.